Юрій Горліс-Горський

Холодний Яр

Холодний Яр
Юрій Горліс-Горський

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Шановні Читачі, пропонуємо до Вашої уваги історико-документальний роман Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр» — твір виняткової сили, прочитавши який, людина навряд чи зможе залишитися тією самою.

Холодний Яр — це одна з найяскравіших сторінок визвольної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але сильні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом.

На жаль, по цей бік межі мало хто знає, що після того, коли московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна «республіка», яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині.

Книга розповідає про збройну боротьбу за Українську державу під жовто-блакитним прапором УНР та чорним прапором Холодного Яру, на якому було написано: «Воля України – або смерть!»

Події відбуваються на теренах сучасних Черкаської, Кіровоградської та Вінницької областей, у Києві, Полтаві й на території тодішньої Польщі.

Розуміючи, що мова твору далеко не завжди відповідає сучасному правопису української мови, ми, однак, зберегли авторський стиль, лише подекуди скоригувавши пунктуацію.

- ВІД АВТОРА
- ЧАСТИНА ПЕРША
  -
  - I
  - II
  - III
  - V
  - VI
  - VII
  - VIII
  - IX
  - X
  - XI
  - XII
- ЧАСТИНА ДРУГА
- notes
  - [1]

- ○ [2]
- ○ [3]
- ○ [4]
- ○ [5]
- ○ [6]
- ○ [7]
- ○ [8]
- ○ [9]
- ○ [10]
- ○ [11]
- ○ [12]
- ○ [13]

ВІД АВТОРА

Холодний Яр — це одна з найяскравіших сторінок визвольної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але сильні духом — можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом.

На жаль, по цей бік межі мало хто знає, що після того, коли московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна «республіка», яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині.

Чигиринщина — це місцевість, в якій все говорить про сумне й радісне минуле України. Тут, над Суботовом, стоїть «домовина України» — церква Богдана... Над Чигирином — гора, на якій стояв замок гетьмана Дорошенка.. Тут віками точилася завзята боротьба за волю й долю... Про це свідчать сотні високих могил-курганів: «татарських», «лядських», «козацьких», які з часом не загубили серед населення своїх назв, переказів, овіяних легендами імен козацьких ватажків, що склали в них свої голови. По лісах і досі стоять «городки» та неприступні манастирі-фортеці, за валами яких укривалося колись населення перед ворожою навалою. В часи нової «Руїни» вони знову стали осередками збройної боротьби, до якої охоче було місцеве селянство, що не любило гнути шиї, серед якого не загинули ще без сліду войовничі традиції предків-козаків, яке однаково любило і плуг і рушницю. Ці села були в свій час козацькими сторожами перед «Диким полем» — царством орди, що недалеко звідси починалося. Природні умови: великі ліси, гори, яри — робили їх вигідними для оборони. Вони століттями жили спільним життям з недалеким Запоріжжям, до якого давали юнаків, а від нього приймали старців і покалічених. Розповсюджені в селах прізвища: Отаманенки, Отамасі, Осауленки, Хорунжі, Кошові, Довбуші, Гармаші, Козаченки, Бунчуженки, Верни-Гори, Верни-Дуби, Запоріжці, Залізняки і цілий ряд знаних з історії Козаччини прізвищ — говорять самі за себе. Тут Хмельницький і Залізняк збирали сили для боротьби.

Коли на Україну посунули вперше червоні москалі, населення тих сіл береться за зброю, якої понаносило з царської армії, і починає з ними боротьбу. Ця боротьба не мала «соціяльного» підложжя, як запевняють червоні окупанти. Чигиринський селянин був свідомий того, що земля належить не графам Давидовим та Воронцовим-Дашковим, яким «роздарували» козацькі землі московські царі, а йому, бо вона полита потом і

кров'ю його дідів. Відродження Української держави було в його очах рівнозначним з поверненням того потоптаного Москвою права, а тому він не захоплювався брехливими гаслами червоних москалів про «землю і волю». Москаль — чи «білий», чи «червоний» — був для нього лише москаль — одвічний ворог України. І большевиків, і денікінців там вітали однаково: кулями.

Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру відрізнялася від тієї ж боротьби в інших місцевостях організаційним ладом та свідомістю цілі — визволення України-в широких масах. В інших районах повстання спалахували, переважно, стихійно, коли «товариші» починали через міру обдирати селян — тут селянин завжди готовий був вхопити зброю і йти назустріч ворогові. Здавалося, вернулися давні козацькі часи, коли кожний хлібороб був озброєний і завжди готовий до бою з татарами. Села були поділені на сотні, які об'єднувалися в полк. Центром тієї бойової організації селянства був оспіваний Шевченком Холодний Яр, власне, історичний Мотрин манастир поблизу нього.

Назва: «Холодний Яр» — перестала бути назвою лише одного із численних ярів, а стала назвою цілої місцевості, всієї бойової організації. З бігом подій в Україні перестав він бути повстанчою організацією чисто місцевого характеру. В лавах його боєвиків можна було зустрінути полтавців, тавричан, херсонців, галичан, українців-козаків з Кубані та Дону.

Одним із перших ватажків Холодного Яру, що дався в тямки червоним і білим москалям у 1919 році, і загинув там, залишивши по собі широку славу, був осавул Війська Кубанського — Уварів. Першим організатором і отаманом був двадцятип'ятилітній селянський хлопець із села Мельників — Василь Чучупака.

Холодний Яр кров'ю і загравами спалених ворогом сіл вписав блискучі сторінки в історію визвольної боротьби. З самих Мельників загинуло в боротьбі понад триста чоловік, крім жертв пізнішого «умиротворення» ворогом після перемоги. Лише одна родина Чучупаків склала на жертовник Батьківщини життя п'ятьох синів. Холодний Яр дав десятки вогненних прикладів героїзму, якими не кожна нація може похвалитися. Все те мало знане за кордоном, бо холодноярців майже зовсім нема на еміграції. Вони погинули в боротьбі, в льохах чека, в тундрах Півночі, не зганьбивши свого прапору, на якому написали: «Воля України-або смерть».

Деякі совєтські «українські» поети та письменники, в тому числі і Хвильовий, поки ще був вірним слугою Москви, брали Холодний Яр за тему для своїх творів, в яких намагалися переконати читача, що то не була національна боротьба, лише...

боротьба українських «кулаків» проти «братнього» московського та українського «пролетаріату»... ГПУ видало грубу книжку, в якій висвітлювало історичні та «економічні» причини «холодноярщини» і заходи та методи, якими вона була зліквідована. Ця книжка стала підручником для чекістів, як боротися з «контрреволюцією» в Україні.

Ворог вивчає минуле, щоб мати досвід на майбутнє. Що маємо ми в нашій історичній літературі про Холодний Яр? Як не лічити історичних нарисів полковника О. Доценка, в яких він згадує про Холодний Яр, оскільки то було зв'язане з партизанськими рейдами інших повстанчих груп, то маємо п'єсу Я. Водяного: «Холодний Яр» та нарис полковника М. Середи в XII числі «Літопису Червоної Калини» за 1931 рік — «Холодний Яр», який він написав із слів москаля, сотника Ліхарєва. І Водяний і Ліхарєв, які були випадково, короткий час, в Холодному Яру, витрачують всі свої «таланти» на те, щоб «удоводнити», якими-то «лицарями і вождями» були вони, та якими «нездарами, дурнями і зрадниками» були ті, хто роками тримав у своїх руках провід в боротьбі і склав у ній своє життя.

На мій заклик у Л. Ч. К., щоби живі холодноярці давали матеріяли до історії Холодного Яру, відкликнувся лише один С. Полікша, який був в Холодному Яру у 1919 році в той самий час, що і Ліхарєв. Його спогад у Літ. Черв. Кал. за травень 1933 року ствердив, що оповідання Ліхарева на дев'яносто відсотків — нісенітниці.

Однак, це не перешкодило полк. Середі, у серпні 1934 р. видрукувати їх ще й у паризькому «Українському Слові».

З чистим сумлінням можна сказати, що «Холодноярщина» в нашій пресі і літературі не освітлена майже зовсім. Це примусило мене відкласти інші теми і взятися за писання «Холодного Яру». Мені радили зробити це у формі історичної монографії. Та для цього бракує перш за все дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, який день був під час тієї чи іншої події. Щоби зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я убрав її в форму, так би мовити, «повістярську». Може забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось подібного не переживали — може буде й цікаво. Може кому і придасться.

Юрій ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Запорізька група підчас партизанського походу продерлася з боями через відступаючий денікінський та наступаючий большевицький фронти і перейшла з Херсонщини в чигиринський повіт.

Розлогий краєвид голих степів з рідкими селами заступили великі ліси, між якими хутори і села попадали частіше.

Перейшли, здавалося, безконечний Чорний ліс.

Чепурненькі білі хатки під соломою, оточені садами, роблять приємне враження після великих, часто німецького типу, будівель Херсонщини, коло яких рідко побачиш сад.

Змінилася не тільки місцевість, але й типи населення, одяг. Проходячі частини зустрічають коло воріт чорноокі «кралі-молодички» в корсетках, з коралями і срібними дукачами на шиї. Мужчини одягнені здебільш в домашнього сукна киреї. Типи — класично українські. Мова подібна до полтавської, такеж змягчення «л».

Під час стоянки в одному селі селяни оповідають про Холодний Яр.

Неприступний Мотрин монастир серед лісів... Якісь таємничі загороди, навіть електричні (!)... Важкі гармати «які стріляють на сорок верстов!»... Засів там із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевиків ні денікінців, нічого не могли йому зробити...

Наслухавшись, обмінюємося поглядами.

Звичайно, дядьки перебільшують, але цікаво побачити, що там за «січ» така в Холодному Яру... Поділюються думки, чи підемо на Холодний Яр, чи він залишиться нам збоку.

На другий день з півсотнею кінноти їду в авангарді 2-го Запорізького (збірного) полку, їдемо в напрямку Холодного Яру. Поперед нас пішли вже різними шляхами наші частини. Зустрічаю знайомого старшину з двома козаками, який їде з донесенням до «дідуся» — отамана Омельяновича-Павленка. Оповідає, що під одним селом їх зустріла велика лава добре озброєних селян з кулеметами, яка залягла на вигідній позиції, готова до бою. Він поїхав на переговори; від села теж виступила група:

— Якої армії? Чого і куди йдете через наше село?

Знаючи настрої населення, старшина відповів, що Запорізька Група Української Армії.

— Як же ви тут опинилися?

Представники «противника» запитуюче глянули на одного із своїх.

Той виступив вперед:

— Які частини? Як звуть начальників? Тільки кажіть правду, бо я сам дорошенківець...

Після того, як цей старшина назвав йому частини і командирів, особливо як сказав, що й його Дорошенківський полковник Литвиненко з нерозлучними кійком та люлькою веде позаду 2-й запорізький полк, «дорошенківець» радісно усміхнувся і звернувся до товаришів: — Наші...

Отаман віддав наказ здіймати лаву з позиції і післати зв'язки до сусідніх сіл, щоб заспокоїлися, бо йдуть свої — українці...

Кілометрів через три зустрічаю п'ять кіннотчиків на міцних невисоких «степняках». Два в місцевих, козацького крою чорних киреях, три в чорних довгих жупанах з грубого сукна, з під яких видно широкі, теж чорні штани. На всіх баранячі шапки з чорними оксамитовими верхами. У кожного рушниця, шабля, револьвер. До сідел приторочені ручні гранати. Приймаю їх спочатку за наших «чорношличників».

Під'їжджають спокійно, видно, вже знають, з ким мають зустрінутися.

Зупиняю: — Якої частини?

— Гайдамацького полку Холодного Яру.

— Багато у вас козаків тепер?

Глянули один на одного... Видно, не знають, чи відповідати.

— А хто його знає?! — По домам зараз усі... Одні бурлаки та частина кінноти в монастирі.— Відповідає немолодий вже козак.

— А штаб де у вас, в манастирі?

Хитро усміхнувся:

— Поїдете, то побачите... як треба буде...

— А ви ж куди це — в розвідку?

— Ні... Додому. Чого байдики бити, як нема з ким битися... Хто далекий, то вже мусить з черницями «душу спасати», а нам — як треба буде — осідлав коня, та й за дві години в сотні.

Під'їжджаємо до села Матвіївки. Перед селом, коло дороги, на високому місці висока могила-курган. Злажу з коня і вдираюся на неї. На верху просторе заглиблення, оточене вінком валу з виходом у бік села. Немає сумніву — це старий козацький дозорчий курган. Видно з нього далеко. З боку, звідки йдемо, і праворуч видніються ліси; ліворуч, в напрямку Чигирина, теж смуга лісу, а посередині гола рівнина — широкий вихід у степи.

Думка мимоволі вертає до часів, коли з цього кургану виглядала козацька сторожа «гостей» — татарських загонів із степу.

При в'їзді в село зустрічаємо групу селян з рушницями. Приязно здоровкаються з нами. В селі теж зустрічаємо озброєних.

Виділяю «квартирієрів» — треба розмітити квартири для полку. Питаю двох молодиць, де живе староста.

— Немає у нас старости.

— Ну — голова, чи «придсідатель»...

Молодиці переглядаються і потискають плечима:

— Нема ні голови, ні предсідателя...

— Ну, а хто ж над вами в селі старший?

— Отаман є!

Козаки сміються.

Веселий козак з числа «квартирієрів» повернув конем і нахилившися, жартівливо обняв здорову, гарну молодицю:

— Над такими козаками то й я поотаманував би... Та молодиця несподівано вибила йому з стремена ногу і під загальний сміх перекинула з сідла на другий бік. Молодиці теж сміються:

— Бач, бісової віри козак — на коні не всидить, а в отамани лізе...

Розпитую, як найти отамана, та ще по дорозі зустрічаємо групу селян, між якими був і отаман, немолодий вже селянин. За плечем у нього німецький карабін, на поясі револьвер і дві ручні гранати.

Привітався приязно.

— А, запоріжці!... Тут уже ваші проходили...

Питаю його, як краще розставити полк, головне, щоб було чим погодувати коней.

— Розміщайтеся, як вам подобається. Як у кого не буде вівса чи сіна — принесем від других.

Селяни, що йшли з ним, гостинно запрошують до себе, хто двох, хто чотирьох козаків з кіньми. Один, трошки «під мухою», запрошує всіх до себе на хрестини. Нема тих недовірливих, або й ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділлю і навіть на Херсонщині. Ні вони наших, ні ми їх рушниць не боїмося. Відчувається, що вони розуміють нас і щиро співчувають справі, за яку ми боремося і це наповнює душу якоюсь щімливою радістю. Оглядаю добре вивчені за час боротьби обличчя козаків і бачу, що вони відчувають те саме.

Виявляється, що село є частиною бойової організації Холодного Яру, центр якої в с. Мельниках, кілометрах у дванадцяти. В своїй організації село ділиться на «дієву сотню», яка при першій потребі робить бойову збірку і виступає на об'єднання з дієвими сотнями сусідніх сіл і «резервову сотню», яка виступає на підмогу, або разом з дієвою, як треба більше сил.

Збираються по дзвону з церкви: два вдари підряд — дієва, три — обі разом.

В селі завжди є озброєна варта і вартовий, почувши дзвін в сусідньому селі, передає його для свого і дальших.

Безперервний, тривожний дзвін подається лише лід час великої небезпеки, або загального повстання і тоді повинні збиратися усі, хто має зброю.

Недалеке ж село Івківці, розположені на схід, за лісом, Чигирин, Суботів, Новоселиця, хуторі в їх районі, деякі села за Тясмином, — це вже володіння «батька» Коцура.

У тому районі, минулого 1919 року, зорганізувався був большевицький Чигиринський полк, який під проводом бувшого каторжанина Коцура прилучився до червоної армії і приймав участь в боях з армією У. Н. Р.

Але розчарувавшися скоро в большевиках, полк самочинно вернувся до Чигирина і заклав там самостійну «республіку» під червоними прапорами. Большевики боялися совати носа до «радянського» Чигирина, погодившися в силу обставин того часу з тим, що там порядкує «революційний комітет», який складався в більшості із свідомих націоналістів українців, що попали під вплив «батька» Коцура. Коли Україну захопили деникінці, «чигиринська республіка» вдержалася завдяки тому, що місцевости боронила також і широко розвинена бойова організація Холодного Яру під проводом отамана Василя Чучупаки, де цілковито панували українські націоналістичні настрої.

В той час як «чигиринці» були у червоній армії, «холодноярці» були окремою частиною в українській армії. Під час відступу її у 1919 році закордон, пробилися в свої околиці і засіли в них.

Між селами цих двох орієнтацій всякі зв'язки перервані. Ще недавно між ними бували збройні сутички, які завжди викликали Коцурівці, та під цей час «Чигиринська республіка», озброєна «до зубів», сидить тихо і вижидає подій.

Декілька хлопців із Матвіївки, які відзначалися «кривим оком на чужу кишеню», служать у «гвардії» Коцура в Чигирині й до свого села не показуються, бо тут їх чекає короткий суд і куля в чоло.

У вечері виник маленький «конфлікт». Отаман і селяни образилися, що ми хочемо виставляти застави: — Ви-ж помучені... Спіть спокійно. Охороняємо себе — охоронимо і вас.

Погодилися на тому, що вони несуть варту під селом, а наша кінота роз'їздами.

Вночі коцурівці роззброїли заставу наших Чорноморців, виставлену на хутір в бік Чигирина. Забрали кулемет.

Матвіївські селяни, страшно обурені, натякають, що добре булоби зараз, спільними силами зліквідувати Коцура, але у «дідуся» пляни інші і група посувається дальше.

Короткий переїзд до Головківки роблю на кулеметній бричці, бо ще на Херсонщині, під час довгого нічного переходу, пересівши з коня на цю саму бричку відпочити, заснув і приморозив собі пальці на правій нозі. Нога розпухла і не можна взутися. В Головківці почуваю себе дуже погано і лежу в селянській хаті, оточений сердешною опікою господарів.

Приходять старшини, оповідають, що з краю села дуже гарний краєвид. Видно Медведівку, Тясмин і побережжя Дніпра, видно копулу Мотриного манастиря над лісами. Місцевість — маленький Кавказ: гори, яри, все вкрите лісом. Оповідають, що до штабу групи приїхали післанці просити отамана і всіх старшин на весілля до отамана Богдана, десь під Олександрівкою; що «дідусь» відпустив декілька старшин, щоб погуляли і розвідали, що треба. Про зухвалі наскоки Богдана на большевиків і денікінців нам оповідали ще в Матвіївці. Розпитуємо про нього нашого господаря. Господар, колишній гусарський вахмістер, добре орієнтується у військових справах, охоче оповідає.

— Що це — Богдан — прізвище його, чи псевдонім? - питає один старшина.

— Бачте.. Він байстрюк. Мати дівчиною-сиротою принесла його з наймів із Чигирина... А як люди питали, де взяла, казала — Бог дав... Через те кажуть і прозвали його Богданом.

Виросло у злиднях в орла-парубка... Пішов на війну і вернувся відзначеним підстаршиною, а як почалася отут у нас боротьба, Богдан і почав «коники викидати». Тай заливав же він горячого сала за шкуру москалям! Пішла слава: отаман Богдан — отаман Богдан!... А воно всього війська: сам отаман, візник — теж добрий хлопець, та пара добрих коней у тачанці. На тачанці у нього кулемет «Кольт», а до крила прив'язаний легкий німецький міномет.

У візника ручний кулемет «Люїс». І ото під'їжджає було в ночі під яку станцію заповнену потягами та військом, найбільш, коли відступали большевики, а потім денікінці, і пішов «воювати»! Лівою рукою стріляє з «Кольта», а правою одягає на міномет міни і пускає їх. Візник з «Люїса» строчить... Ті собі стріляти в темноту, не знаючи по кому, і підійметься такий «бій» — як би зійшлося дві дивізії...

Звичайно — паніка...

Покидають все і тікають, хто потягом, хто пішки, а Богдан заїде на покинуту станцію і їде до найближчого села. Побудить кулеметом дядьків і посилає, щоб забрали собі майно та зброю.

Звичайно, як хоче зробити якийсь напад, де треба більше людей, то тільки передасть одному другому і до нього збіжиться півсотні добрих верхівців, — наших хлопців на це діло два рази запрошувати не треба, — але більше любить сам.

А стріляє бісова кров — аж чудно!

Як нема з ким битися, виїде з нудьги у степ і б'є з кулемета зайців.

Так ото і живе «на колесах»... Рідко до своєї пустки-хати повертає.

Де ніч застала — там ночує. Всюди пошана йому за відвагу: і нагодують, і чарку дадуть, і дівчата не цураються, а оце — женитися задумав... Та бач — «губа не дура» — хоче, щоб генерали у нього на весіллі гуляли...

З дальшої розмови довідуємося, що «байстрюк» Богдан покохався з дочкою першого господаря у своїм же селі, але батько і слухати не хотів про шлюб і «випросив» Богданових сватів з хати. Заявив, що віддасть свою одиначку тільки за поважного господаря, а не за «голодранця», у якого одна хата та й та з побитими вікнами, та який не дбає про те, щоб щось мати. Не помогли й сльози дівчини, що любила Богдана.

Тоді Богдан став «свататися» трохи оригінальним способом... Проїжджаючи щодня коло хати своєї коханої, кожний раз випускав по вікнах півстрічки з кулемета. Більшість селян держала сторону Богдана. Нарешті батькові надоїло ховатися попід лавки і він згодився на шлюб.

На весілля з'їхалося багато озброєних людей з цілої округи, які навезли харчів і горілки, щоб мав чим Богдан частувати, не з тестевого...

Весілля з сальвами, з ракетами гулялося на цілій вулиці не один день. Такі весілля бачила Чигиринщина тільки мабуть ще при гетьманах.

Бачучи пошану населення до зятя і що навіть полковники приїхали на весілля, батько примирився й за столом цілувався вже з Богданом, виговорюючи ще за побиті шибки...

Постать Богдана — цікава й знана на Чигиринщині і я ще вернуся до неї.

Під вечір, я розхворівся зовсім. Прийшов лікар, поставив термометер — 39,2. Лікар розводить руками: чи від ноги, чи тиф, на який захворіло вже декількох козаків. В кожному разі в похід, на мороз небезпечно, а група рано виступає.

Прийшов брат із штабу, почали радитися. Лікар пропонує відправити у Медведівку до лікарні, куди відправив вже двох тифозників. Виручає господиня:

— У манастир, до гайдамаків! Там і лікар є, і черниці

доглянуть краще як у лікарні...

— Звичайно... Будеш у безпечному місці, між своїми. Ми ще у цьому районі пробудем деякий час, будемо певно мати зв'язок з Холодним Яром, як видужаєш — приєднаєшся.

Рішаємо, що завтра господар відвезе мене підводою до манастиря. Пишу рапорт і у вечері брат приносить дозвіл та лист до отамана Чучупаки.

Рано забігають прощатися старшини, козаки... група виступає. Не хочеться розлучатися з людьми, з якими два роки «стремено — до стремена» ділив бойове життя... Але — цеж не надовго...

Рішаю ще день перележати у гостинних господарів. Заживаю залишену лікарем «аспірину», господиня частує «малинкою» і заганяє спати на горячу піч у просо...

У вечері приходять селяни, точаться розмови про минуле і майбутнє. Мене дивує їх обзнайомленість з історичним минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну Раду, «яка ловила гав», про Скоропадського, «який спаскудив звання Гетьмана», про Коцура, «який зганьбив стару гетьманську столицюЧигирин»; про те, як ще задовго до революції, на Чигиринщині заклалася була широка підпільна організація в селах, що ставила собі за ціль відібрати колишні козацькі землі у поміщиків і вернути незалежність Україні.

Був вибраний гетьман — свій же розвинений селянин, який був у війську підстаршиною, і села, припасаючи зброєю, готовилися до повстання. Була суворо захована конспірація. Але якийсь дядько похвалився під великим секретом жінці, та, так само «під секретом»— боровицькій попаді, та — попові-«малоросові», той приставові, той викликав військо і в наслідку багато селян, в тому числі і оповідаючий, «прогулялися» у Сибір, де неодин загинув.

Пригадую собі, що читав колись про «Чігірінскіє аграрниє волненія»... Чи це не характеристичне, що революціонери Дейч і Стефанович, щоби підняти на Чигиринщині революційне повстання, використовують гасло самостійности України, повторюють Залізняка і показують селянам «золоту грамоту від царя», в якій він дозволяє відбирати землю у панів, вибрати собі гетьмана та повернути козацькі вольності. Чи не характеристичне, що тут, на таємних радах, в ночі у лісах, селяни вибирають собі гетьмана в той час, як тоді, майже на всій Україні, було давно забуте і нічого не казало селянському серцю слово — гетьман. Може тому, що тут — біла церква над Суботовом, в якій висіла табличка «Тут був похований гетьман України Богдан Хмельницький» — не дозволяла його забути.

На другий день почуваю себе трохи краще і рішаю їхати до

Мотриного манастиря, але не підводою, а помалу верхи. Сідаю на коня «по дамськи», бо права нога у великому валянку не влазить у вузьке кавказьке стремено.

Проїжджаю коло школи.

На фронті її напис «Головківська вища початкова школа», а над ним гарно зроблена з каменю розкрита книжка. На обох сторінках написано: «Учітеся брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь — свого не цурайтесь». Коло школи, з деревляними рушницями граються «в війну» школярі. Кричать «Слава» і «Вперед за Україну». Стримую весь час свого «Абрека», який, відпочивши, просить ходу. Виїжджаю за село і перед очима розлягається дійсно чарівний краєвид.

Головківка на горі. Від неї спускається на декілька кілометрів розлога долина, з трьох боків оточена горами, вкритими лісом, з четвертого — гірним хребтом, щось ніби Карпати або Кавказ в мініятюрі. Здогадуюся, що це пісчані Кучугури за Тясмином, про які оповідав господар. Зправа, в кінці долини, Медведівка. Від неї ліворуч, попід гори, іде смугою й ховається у лісі і в ярах село Мельники.

Вся місцевість дійсно нагадує Кавказ у зменшеному розмірі. Гори, вкриті лісами, роблять на обрії чудові везерунки, перерізані глибокими ярами. На хвилястих полях, куди не глянь — високі кургани-могили.

Видно, що тут колись «бували діла» — було кого і ховати.

Вперед на ліво видно над лісом церковну копулу.

Це — Мотрин манастир, штаб гайдамаків.

Через деякий час в'їжджаю в Мельники.

Село має звичайний мирний вигляд, але група парубків, що йшла по вулиці, і співаючи «Серед степу на просторі» — озброєна. У всіх рушниці, у декого шаблі і револьвери, у одного шабля старовинна, оправлена в срібло.

Під'їжджаю до них:

— Добридень хлопці!

— Слава Україні! — відповідає декілька голосів. Це мене трохи змішало. Я не знав, що у холодноярців заведено замість «Здоров» вітатися «Слава Україні», а відповідається — «Україні слава». Питаю їх, як їхати до манастиря.

— Можна їхати селом, але сюди дальше. Виїжджайте оцією вуличкою на гору, там за вітряком спуститеся з гори на Кресельці, а звідти проста дорога лісом.

Виїжджаю на досить круту гору і знову стає видно монастирську копулу, що зникла була за обрієм, коли з'їхав з головківської гори.

За млином знову спускаюся в село і, переїхавши місток,

в'їжджаю в лісничівку — кілька будинків під бляхою. Це і є Кресельці.

У вікні будинку зліва-обличчя гарненької дівчини з великими чорними очима, зправа на воротях стоїть стрункa сіроока дівчина з одній легкій блюзці. Як маєш двадцять два роки, то не дивлючись на те, що хворий, нехотячи задивишся і на «чорні» і на «сірі», і лише виїхавши з під їх «обстрілу», помічаю, що окрім дороги, по якій пішов кінь, вліво пішла друга дорога. Деякий час вагаюся, але рішаю, що їду добре, якраз в напрямку невидної зараз копули.

— Козаче! Вам до манастиря треба? То ви не туди поїхали, цією дорогою ще до большевиків заїдете! — кричить навздогін дівчина з воріт.

Повертаю коня і під'їжджаю до неї:

— А ви звідки знаєте, що мені до манастиря треба?

— Бо сюди всі козаки їздять...

З хати виглядає мати:

— Ганю! Марш до хати, бо замерзнеш! Бісової віри дитина, як побачить козака — то боса по льоду побігла би...

— Чого ви кричите!.. Це не наш козак, дороги до манастиря питає.

— А ви хіба всіх своїх знаєте?

— Авже-ж знаю. Їздять коло нас...

— Мабуть і погрітися заїжджають...

— Чому б не заїжджали!... Один тільки є такий... нахмурений... Дівчат не любить... Чорнота називається,— аж з Кубані він. Але його наші люди люблять, бо він москалів дуже б'є.

Прощаюся і їду по дорозі наліво.

— Скажіть Чорноморцеві, що ми з Присею до вечерні прийдем! — кричить вже з подвір'я «бісової віри дитина».

Хвороба починає нагадувати про себе. То горяче стає, то морозить. Дорога в'ється глибоким яром у лісі і починає помалу підійматися на гору. За одним із поворотів зустрічаю тачанку, запряжену парою добрих коней. За візника козак в чорному теплому жупані і в шапці з чорним верхом. Позаду хтось так само одягнений, але на чорному рукаві жупана — срібний трикутник.

Чи не отаман часом?

— Слава Україні! — підноситься він на тачанці.— Ви до манастиря?

— Я старшина запорізької кінноти, захворів на поході і їду до вас трохи підлікуватися.

Він поглянув на мене оцінююче.

— Це — діло! Нам зайва шабля, та ще старшинська не зашкодить. Я Іван Компанієць — сотник кінної сотні.

Кажу йому, що маю лист до отамана і питаю, чи він у манастирі.

— Ні, отаман живе в селі, я зараз буду у нього, можу передати. А ви їдьте до манастиря, там вам дадуть теплу кімнату і все, що треба буде. Фельшер наш тепер теж в селі, та там стара черниця є — трьох лікарів варта.

Спитаєте мого помішника Андрія Чорноту, тільки не звертайте уваги, якщо він не дуже чемно вас прийме, — то в нього така вже натура, а хлопець — душа. Я повернуся післязавтра, або днів за два — діло маленьке є на Побережжі.

Розмовляючи з ним, я не міг відірвати очей від його обличчя. Було воно клясично гарне: чисті риси, густі — як намальовані — брови, палкі чорні очі — ласкаві і смілі, гарно розрізані свіжі уста. Коли він усміхався, здавалося, що це усміхається вродлива жінка, що для жарту приліпила собі маленькі чорні вуса.

Віддаю йому пакет і їду далі. Кілометрів через три дорога різко підіймається на гору. Зза повороту на деякий час стає видно копулу. Нарешті між лісом показалися високі вали і будівлі за ними.

На ліво йде дорога, яка далі підіймається майже під прямим кутом до валу. Затримую коня, думаючи чи їхати шляхом, чи звертати на цю дорогу. З валу розлягається свист. Підіймаю голову і бачу якусь чорну постать. Махає рукою, щоб їхав просто. Ще один заворот дороги і в'їжджаю через проріз у валі, потім через браму, у манастирський двір.

Між церквами й будинками ходять черниці, козаки в шинелях і чорних жупанах. Коло одного будинку старенький священик, лагідно сміючись, відбивається від здоровенного пса, який намагається лизнути його в обличчя.

Побачивши мене, пес став, неначе роздумуючи чи гавкати, але потім видно рішив, що нема рації і вернувся до свого зайняття. Питаю стрічного козака, до кого б звернутися, щоби поставити десь коня.

То хіба до Бондаренка, він тепер за господаря, бо Гриб вдома. Он там в коморі він.

Під'їжджаю до комори, на порозі якої з'являється типічна «офіцерська» постать, з маленькою борідкою і в цвікерах з одним тільки шклом. (Друге розбилося, а окуліста в Холоднім Яру бракувало).

Виявляється, що це і є господар.

Представляюся йому і кажу в чому справа.

— Василю! Забери коня на стайню й догляньте там — звертається він до одного із козаків.

Коло нас пробігає якийсь хлопчина, років дванадцяти, в

чорному жупанчику. Господар його затримує:

— Тебе мені і треба Івасю... Ви з Петром ще в тій самій келії?

— Еге-ж!

— Тепло у вас?

— Ого! Ще й як! Як напалимо, то й не всидиш одягнений.

— Ну то виносьтеся звідти. Одно ліжко залишіть, я тобі дам зараз постіль, застели і будеш добре палити й доглядати цього хворого старшину.

— А ви мені пістоля обіцяли подарувати!...

— Добре... Це у нас пара хлопчиків є. — Звернувся до мене господар. — Батьків минулого року вбили большевики, так родинам гуртом допомагаєм, а цих жевжиків не відженеш ніяк — козакувати хочуть...

Через півгодини я лежав в теплій постелі і старенька черниця натирала мені якимсь бальзамом спухлу ногу. Потім натерла груди і напоїла горячим наваром з якихось трав.

— З Божою поміччю виздоровієте скоро.

— Чи не тиф, бабусю?

— Борони Боже. От така собі пропасниця... По очах бачу. З ногою довше забавимося, а це за три дні пропаде. Угрівайтеся добре, я вам кимось із сестер ще одну ковдру пришлю...

Моє нове приміщення виглядало не дуже вибагливо. Стіни давно небілені, пооблущувані. З «меблів» було тільки військове, а може чернече ліжко, стілець і стіл, на якому лежало все моє багацтво: шабля, кінджал, два автоматичні пістолі, малий німецький штуцер та дві ручні гранати «Мільса».

По відході черниці зайшов до келії стрункий, але з «медвежими» плечима козак, одягнений в кубанський козацький кожух, в татарській каракулевій шапці, з повним набором оправленої в срібло кавказької зброї на поясі. Голена голова, горбатий ніс і темна шкіра робили з нього правдивого чеченця. Глянувши на його суворе, нахмурене обличчя, я відразу здогадався, що це Чорнота, «який не любить дівчат».

Не привітавшися, сів напроти мене.

— Ну, як?

— Нічого...

Я почував себе якось незручно під його поглядом... Такий погляд буває звичайно хіба у мисливця, що стежить небезпечного звіра.

Він глянув на срібну ручку моєї шаблі.

— Містріханівський клинок? — добра сталь... Трохи затвердо загартована, зламатися може...

Мене здивувало, що він по оправі відгадав який клинок. Мусів бути добрим знавцем зброї.

— Я зустрів по дорозі сотника Компанійця — передав ним свій папірець до отамана...

— Грішного чорта хвіст! Лялька розмальована бабам на утіху!.... Я не Андрій Чорнота, як його Коцурівці не втовчуть, як не на цей то на другий раз. Це-ж до своєї вдовички на Побережжя поперся — мало йому тут спідниць! Казав йому — візьми дядька з возом і вези свою дурну кучеряву голову, нікому шкоди не буде, як розтовчуть, а то тачанка і кулемет пропадуть ні за що. Який це в біса старшина, коли по такій «пекучій справі» козаків покидає... Сьогодні тихо, а завтра може битися прийдеться.

— Багато сили тепер у манастирі?

— Яка там сила! Комендантська сотня, трохи кінноти, бурлачня бездомна та лубенська «офіцерська рота» денікінська, — полтавці-старшини. Денікін мобілізував їх та на Крим віз, а вони забрали новенькі англійські рушниці, по півтисячі набоїв на брата і тягу до Холодного Яру. Добрі хлопці... Ото бачив франта з трьома очима — це з них. Наша сила в селах. Добрі села... Полюбив я цю місцевість. От поправишся, то поїздимо по околицях. Тут, здається, сяжня землі нема, неполитого козацькою кров'ю... Шанці на шанцях, могила на могилі... І населення з козацьким духом, непомішане, самі українці — за Україну очі видеруть, не те що на Поділлі чи Волині...

— Чи серед черниць теж є свідомі українки?

— А яка з цього зілля користь?! Та молодші захоплюються нашою справою, тільки стара відьма-ігуменя ненавидить все українське. Як побачить у якої черниці українську книжку — зараз поклони заставляє бити. Вона якась княжна петербурзька, наречений у неї помер, так вона з горя у черниці пішла молодою ще. А взагалі добре булоби оце бабське кодло переселити куди небудь.

Піп тут старий, славна людина, все з ігуменею воює — вона йому служити по українськи забороняє. А один піп є маленький, згорблений, кажуть черниці, що сто тридцять років від роду має. Сліпий уже і не чує нічого, а то мігби чимало оповісти — з хлопчика послушника тут. Він раніше історію манастиря писав, а тепер ігуменя забрала книги до себе і мабуть пише, як «хохли обітєль осквєрнілі». Колись мушу видерти у неї старі записі, переглянути. Ну — бувай! Піду до коней подивитися.

В дверях зіткнувся з двома молодими черницями, що несли мені ковдру.

— Добридень, пане Чорнота! Болящих відвідуєте?...

— Проходь, проходь... Не скаль зуби, бо в рай не попадеш...

Черниці видно вже були призвичаєні до його тону. Обі були молоді, миловидні, одна з серіозним, трохи сумним обличчям.

Накривши мене, стали оглядати кімнату.

— Це ж твоя келія була, Катю? — звернулася веселіша до поважнішої. Потім затримала погляд на моїм білім башлику і шапці, які висіли на стіні:

— У вас все біле, а у наших козаків чорне...

— Бо ваші козаки коло вас ченцями поробилися...

— Лихо мені з такими ченцями! Часом чоло болить від поклонів.

— Від яких поклонів?

— Ну, бо йдеш по дворі, а який небудь бурлака підморгне смішно. Хіба втримаєшся, щоб не усміхнутись?! А мати ігуменя в вікно побачить і — бий поклони! На тім тижні за Чорноморця триста поклонів казала вдарити, а що я там проступила такого? Він мені за ковнір снігу насипав, а я йому віддала...

— Не личить сестрі в сніжки гратися, — наставницьким тоном одізвалася сестра Катя.

— Розумна ти яка! Добре, що тебе ні разу з твоїм Павликом не запримітила...

Сестра Катя зачервонілася.

— Видумаєш таке... Чоловік подумає справді...

Мені стало весело, дивлючись на їх молоді, повні життя личка, так не гармонуючі з темним одягом.

— Слухайте дівчата, яка вас лиха година у черниці погнала? Йшлиб уже під старість, як така охота до раю попасти.

— Ми сироти. Нас старі сестри виховали у своїм притулку. Ходім, а то якби не прийшлося бити...

Під двома ковдрами не на жарт стало горяче. Повернувся на бік і став дивитися через вікно на двір, де люди із двох світів ходили кожний у своїй справі.

Через двір бігла з дійницею в руках молода черниця.

Навздогін їй полетіла сніжка, пущена молодим поставним хлопцем в уніформі австрійської кавалерії і шапці Січових Стрільців.

Черниця, оглянувшися на вікна, загребла снігу і пустила ним в «напасника».

Не поможуть поклони...

Молодість свого не хоче дарувати, і коли ігуменю молоде палке кохання загнало до манастиря, то воно-ж мабуть не одну дівчину, що виросла тут — вижене із нього.

На другий день маю весь час гостей. Заходять старшини-лубенці. Бачу Чорноморця — гарний хлопець, вартий триста поклонів... Скінчив духовну семінарію в Полтаві і пішов «козакувати». Заходять два хлопці в австрійських куртках, як виявляється — Січові Стрільці: Йосип Оробко та Микола Гуцуляк.

Усі розпитують про фронт, про партизанський похід.

Стара сестра Маланя тричі на день натирає і поїть своїм зіллям.

На четвертий день горячка зникла. Нога теж трохи стухла і не докучає так. Хочу піти побачитися з «Абреком», та моя лікарка покищо не дозволяє. Кажу Івасеві, який весь час розглядає мою зброю, щоб привів під вікно.

Кінь, вичищений і видно не голодний, вибрикує, тягаючи за собою малого козака.

Під вечір заходить Чорнота, надзвичайно схвильований, і сідає коло мене.

— Ех, чортів син — чортів син! Лялька чортова!.. Не казав я йому, що так буде! Спідничник задріпаний!...

Здогадуюся, що річ про Компанійця.

— А що сталося Андрію?

— Що... Нічого... Вбили дурня, тай все. Козак вирвався, а його так коло вдовички і приглушили. Коцуровці із Чигирина. І тачанка з кулеметом пропала, і Іван ні за цапову душу загинув... Колись поїду і вкину ту вдовичку в Дніпро к трьом бісам. Ти-ж тільки подумай, ізза якоїсь задріпаної спідниці такий хлопець загинув. Думаєш, багато Україна таких Компанійців має? Яке він мав право так безкорисно загинути? Пику б йому за це побити треба було...

— Негоже, Андрію, покійника так величати...

Моя увага трохи охолоджує його.

— Любив я його сильно, хлопець же який був — орел! Привезли до церкви у Мельниках, завтра в манастирі ховати будем. От уже «дівоче царство» сліз напроливає! — Вони-ж з усіх довколишних сіл бігали до манастиря молитися до його чорних брів. Уже б і вішався тут якій на шию, так ні! — вдовичка, чорт зна звідки, його причарувала!

На другий день рішаємо з Чорнотою поїхати до Мельників.

Одягаюся і взуваю на хвору ногу невеликий, мягкий валянок, принесений звідкись Андрієм. Андрій відноситься до мене чомусь приязно і зауважую, що зо мною не такий «брутальний» як з другими. Загадка трохи роз'яснюється, коли сідлаєм коней.

— Як у чоловіка добра зброя і добрий кінь — то це значить, що він добрий чоловік.

Говорить він тоном, що не допускав заперечення. Зближає нас те, що як виявилося, ми оба почали військову службу в кавказькій кавалерії під командою князів Хана-Нахічеванського та Султан-Гірея, і оба «хапнули» магометанської воєнної етики.

З'їжджаємо з гори і пускаємо застояних коней чвалом. Його доброму херсонцеві важко поспішати за моїм горбоносим

довгоногим «Абреком», купленим за дві кулі у татарина-денікінця під Білою Церквою.

Проїжджаємо Кресельці.

Заглядаю у знайомий двір, чи не видно «бісової віри дитини».

Чорнота це зауважує.

— Чи ти не Ганю тут бачив? — Гляди, бо підеш за Компанійцем чортам кози пасти...

Все село залите народом, що зійшовся з околиці на похорон Компанійця.

Зібралося коло десяти тисяч озброєних мужчин. З жіноцтва переважають дівчата з горшками в хустинах і вінками із засушених квітів. Настрій юрби поважний. Мужчини гуртками щось горяче обсуджують.

Зустрічаємо отамана Василя Чучупаку з старшим братом Петром — начальником штабу і ще з трьома братами. Найменший, молодий хлопчина, майже одного росту з своєю рушницею. З ними високий дідуган з довгою сивою бородою, з добре вичищеною рушницею з настромленим багнетом. Це старий Чучупака — отаманів батько.

Чорнота представляє мене.

Отаман звертається до нього:

— Андрію! Тебе іноді слухають скоріше як мене. Ми підем до церкви, а ти походи між народом... Настрій у всіх такий, щоб поховавши Компанійця — йти наступати на Чигирин. Це неможливо... Як заведемося з Коцуром, большевики з другого боку дадуть нам перцю.

До церкви протиснутися не легко, але товпа мовчки розступається перед отаманом.

Компанієць лежить в простій дубовій труні.

Очі відкриті і, відбиваючи світло свічок, здаються живими. На обличчі застиг якийсь лагідний вираз. Над правою бровою чорна ямка — слід від кулі. По обличчі і на руках розкидані темні сліди ударів — видно боровся.

А все таки він і мертвий був чудово гарний.

«Вернуся післязавтра...» — мимоволі спімнулася мені зустріч з ним у лісі.

По короткій відправі на рушниках виносять тіло з церкви. Постановлено нести на руках аж до манастиря. Нестимуть парубки і дівчата на зміну.

Що найменш п'ятнадцятитисячна процесія розтягнулася через село і ліс. Озброєні йшли сотнями, по селам, жінки і дівчата окремими групами. Сум і суворість лежали на всіх обличчях. Було якось трохи незрозуміле, чому ці всі люди приймають так близько до серця смерть цього немісцевого, чужого «бурлаки», який забрів

сюди минулого року з степів Херсонщини.

Чорнота наче вгадав мою думку:

— Тут в минулому році ховали своїх вбитих хлопців по кільканадцять на день, але ні один не мав такого похорону... Любило населення Івана, бо й він для нього своєї голови не шкодував. Зрештою, вбиті в боях — це річ звичайна... Не так зворушує...

Ми обігнали валку і поїхали до манастиря. Залога сумна готовилася до зустрічі свого любленого веселого сотника, що повертав з прогульки на Побережжя. Між двома церквами, поруч чиїхсь старовинних могил з посадженими коло них, тепер вже велетенськими деревами, була вже готова глибока хата для нього. На манастирській кухні готовився заупокійний обід.

Нарешті процесія увійшла в манастир і відкриту домовину поставили на землю коло ями. Дівчата, що несли покришку, побачивши яму, тихо заплакали. Чорнота, з яким ми стояли коло ями, глянувши на обличчя мертвого товариша, сердито мазнув себе кулаком по очах.

— Ах чортів син — чортів син! — зітхнув він і коли старенький манастирський священик почав читати заупокійні молитви, став зосереджено молитися. Був він людиною глибоко релігійною.

Коли із тисяч грудей понеслося понуро-величаве «Вічная пам'ять», серед дівчат почулися глухі ридання. Нарешті забита домовина спущена на зв'язаних рушниках до ями. За нею полетіли рушники, вінки, дівочі хустини...

Почотом для сальви командував Йосип Оробко, та грізна хвиля пострілів із десятка тисяч рушниць покрила і його дужий голос, і сальву залоги.

За валами важко вибухнули три міни, пущені з міномета.

«Як умру то поховайте» — затягнув сильним басом немолодий селянин, що спершися на рушницю, стояв у першому ряді. Могутні, величні хвилі пісні понеслися над лісами, відкликаючись луною, по ярах.

...«Поховайте, та вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте»...

Юрба, скінчивши пісню, грізно загула. Почулися викрики: «На Чигирин!» «Доки їх терпіти?!» «Смерть Коцурівцям!»

Отаман став на лавку коло могили і підняв руку з рушницею. Юрба стихла.

— Брати-громадяне! Ворог вирвав із наших лав одного з найкращих борців, але не піддавайтесь справедливій жадобі помсти! Хай пам'ять про Івана Компанійця вічно живе в наших серцях та залишім мертвого мертвим, а живе діло — для живих!

Скільки разів терпіла Україна поразку і страшну руїну через те, що сини її билися між собою в час, коли на неї насувався ворог ззовні! Про це стара гетьманська столиця, на яку ви збираєтеся, могла би найбільше оповісти...

Тепер на Україну насунувся страшний ворог, який руйнує і обдирає наш край, безправно вбиває тисячі і тисячі наших людей там, де нарід не вмів і не хотів боротися, щоби рятувати себе, поки ще був час. Але з очей селян падає полуда і Україна буде боротися, щоби повернути те, що так нерозумно віддала. Ми зможемо перемогти тільки єдністю, дружним вдаром на ворога! А коцурівщина сама загине, бо вона не має під собою грунту! Селяни Суботова чи Степанівки підуть разом з нами, коли вийдуть з під впливу купи авантюрників, коли побачать, що це один шлях до рятунку. Не з ними засліпленими нам боротися, щоби тішити цим ворога!

Розходьтеся спокійно по домах! Готуйте і бережіть зброю! Будьте готові кожної хвилини стати під сумний чорний прапор[1] Холодного Яру на захист своїх прав і України! Мусимо вернути їй радість і славу!

Зірвалося і довго не змовкало могутнє «Слава». Коли люди вже замовкли, його ще деякий час повторювали яри.

«А-а-а-а-а!» — донеслася остання протяжна луна десь здалека.

— Холодний Яр обізвався...— з якоюсь містичною повагою звернувся до мене Чорнота.

— Хіба не це він? — показав я на глибокий яр, над яким одною стороною стояв манастир.

— Ні, це старе русло річки Косарки, з якою зв'язана легенда про те, що коло тисячі років тому назад якась княгиня Мотрона перетворила свій укріплений замок на манастир, бо в дійсності це манастир св. Тройці, а не Мотрони. Ось у цей бік до Жаботина гори Весела і Червона, на яких стояв гайдамацький табор. Он там — Скарбовий Яр, в якому була гайдамацька скарбниця. А там пішли Кривенків Яр, Чорний Яр, Попенків Яр, Гадючий Яр, а Холодний Яр у цей бік, верстви півтори-дві звідтіль. Починається від Мельничанських хуторів і тягнеться верстов із сорок, десь аж за Лебедин. Він найглибший з усіх, його схили в деяких місцях мають з вісімсот метрів висоти.

Для нас тепер Холодний Яр має те саме значення, що й всі останні яри. Дорогий той вогонь, який заховався в серцях людей кругом нього...

Юрба помалу заспокоїлася. Почався обід. Зготовленого в манастирі, звичайно, не старчило би для всіх, але жінки і дівчата всі мали з собою страву. В манастирській трапезній, в келіях, на дворі — день якраз видався теплий — живилися гуртками селяни

і залога. «Бурлаків» запрошували від гуртка до гуртка. Вже вечоріло, коли народ групами став розходитися.

II

Після похоронів Компанійця життя у манастирі пішло звичайною ходою. Хлопці старанно перечищували та перевіряли зброю, хоч ніхто і не заставляв. Однорукий начальник кулеметів Левадний ревно стежив, щоб кулемети були чисті як «рибляче око» і працювали як «новий годинник». Три десятки лубенців, одягнених у першорядне англійське обмундурування, з новенькими одинадцяти-набійними англійськими рушницями, щодня робили військові вправи, командуючи по черзі (всіж були старшини!). Користаючи з французького підручника, якого дістали десь у денікінському штабі) вони вивчали останнє досягнення військової науки — тактику групового бою.

На тлі холодноярського лісу, між чорними жупанами, киреями, дубленими кожухами, було якось дивно бачити цю групу вояків ультра-європейського вигляду.

З сіл приходили богомольці. Селяни привозили харч для козаків і коней. Приходили гуртки озброєних хлопців, які називали себе не інакше як — козаками, запрошували наших в села і на хутори на вечорниці.

З боку Черкас і Смілої іноді доносилася гарматна стрілянина. Одержали відомості, що Запорізька група, дійшовши до Золотоноші, знову вернулася на правий беріг Дніпра. Я почав подумувати про те, як би прилучитися до своїх, та з другого боку чомусь не хотілось вже розлучатися з цією «Січю».

Одного дня богомольці, які прийшли із села Грушківки, оповіли, що вчора там ночував полк Чорних Запоріжців. Кажу Чорноті, що поїду доганяти.

— Нікуди не поїдеш! Як маєш зайву голову, то і тут для неї колись куля знайдеться, а гонятися за вітром в полі, щоб до большевиків у руки попасти — не пущу.

Побачивши, що тон його відповіді зробив на мене неприємне враження, обняв за плече:

— Знаєш... я сам від революції був в українській армії, та надивився, як наші українці «жваво беруться» до боротьби за незалежність, плюнув і став додому на Кубань пробиратися. Аж от попав по дорозі до Холодного Яру і чую, що вже мене до смерти ніхто звідси не вижене. Під ним мабуть якийсь магнет в землі лежить... Між цими озброєними хліборобами до мене знову вернулася надія, що ми таки досягнемо своєї мети. Побудеш тут трохи — сам не схочеш покидати...

Через декілька днів партизанські частини нашої армії були вже далеко.

І волею і неволею став я «підданим» холодноярської «республіки». З Чорнотою ми надзвичайно здружилися, що не перешкоджало нам частенько сваритися із-за яких небудь дрібниць. Після смерти Компанійця, без жадного офіційного призначення, всі признавали Чорноту начальником. «Бурлаки» і до того бачили в ньому «старшого бурлаку» — ватажка. Чим ближче я приглядався до цієї оригінальної людини, тим більше приходилося дивуватись.

Цей, на зовнішний вигляд необтесаний козарлюга, показався «ходячою енцикльопедією»: був добре обзнайомлений з історією, археологією, фізикою, політичною економією, до того був прекрасним ковалем і римарем: кував коней, направляв сідла. Як старшина він мусів бути більш чи менш освіченим, але з йогож оповідань виходило, що до війни він випасав табуни коней і овець на кубанськім Чорноморі і займався рибацтвом та мисливством на Кавказі. Взагалі був надзвичайно мовчазливий, та іноді на нього «находила година», в яку починав фільозофувати на якусь тему. Тільки вже тоді було йому перечити — вилається і піде.

Одного дня Андрій не показувався до самого обіду на дворі.

Іду до його келії.

Лежить на ліжку і читає якусь книжку в сап'яновій оправі.

— Підем, Юрку, пройдемося по валах, а то у мене вже голова зачмаріла-від другої години в ночі читаю... Дивлюся на книжку — «Критика чистого розуму» Канта. На підлозі коло ліжка зложена ціла гора книжок в роскішних оправах. Починаю переглядати: Кант, Ренан, Вольтер, Толстой, Руссо, Шекспір... Окремо скертою лежать новенькі томи творів Маркса і Енгельса, Ляссаля, Леніна, різна большевицька політично-економічна література.

— Де це ти набрав?

— Це — з большевицького агітаційного потягу, а це — колишнє панське добро, — по селах за набої наміняв.

Вийшли на двір. Коло трапезної стоїть висока, суха ігуменя з двома зморщеними карличками-черницями. Козаки якраз вели через двір коней від криниці.

— Цього світ не бачив! Щоб у святу обитель, між Божі Храми коней заводити! — гордо звертається ігуменя до своїх «ад'ютантів» по московськи. Чорнота ввічливо підняв шапку:

— Світ як світ, пані матко, а оці вали вже скоро півтораста літ як козака не бачили, а їх насипали не на те, щоб ізза них тільки Богу молитися... От що... Давно я тобі збирався сказати... Ти, пані матко, можеш собі України не любити, це річ твоя, та коли будеш про це голосно балакати — накажу спакувати твої пожитки і відправлю тебе до большевиків у Кам'янку. Там є «істіно рускіє люді» — з ними тобі буде веселіше...

Переходимо через господарське подвір'я, через невисокий внутрішний вал і видрапуємося на високий зовнішний вал, порослий лісом.

За валом, в лісі густо стоять височенні могили, деякі одного росту з деревами.

— Думаєш, це ченці лежать «мирно упокоївшіся»?— повів Андрій поглядом по могилах, — братчики козаки все в боротьбі загинувші. Може і з моїх прадідів хто лежить, бо наш рід, та й майже півстаниці, на Кубань з Чигиринщини попали при Катерині. Може через це і притягає мене так ця земля...

— Підем, Андрію, обійдемо валом кругом манастиря.

— Що, так вже на свою приморожену ногу надієшся? — Це ж п'ять кілометрів ходу. Підем в цей бік, понад ярами. Подобається мені тут... дика краса!

З зовнішнього боку вал був ще вищий, бо попід ним йшов рів, що змілів вже від часу.

Трохи дальше вал круто звернув у ліс, роблячи підкову, в середини якої були сліди ще якихось земляних споруд.

— Це щось на зразок форту, — пояснив Андрій, — отам видно гармати стояли, отам сліди великих печей з котлами, в яких гріли смолу і окріп «гостям голови мити» під час штурму. Хто знає, коли ці вали насипали, але сучасний інженер нічого не міг би додати...

Вийшли на чоло форту. Тут вал вже йшов понад глибоким яром. Місцевість дальше робить химерні хвилі і оточує манастир глибокими прірвами. Між головним валом і манастирем був ще один вал і де-не-де було видно сліди грубих мурованих стін. Звертаємо вздовж валу і знову виходимо на край господарського подвір'я. Дальше вал робить крутий поворот на право, а по яру між цими двома виступами валів виходить на гору дорога, яку я бачив, коли під'їжджав до манастиря. В куті під валами стара, вже не вживана тепер криниця.

Чорнота звертає на неї мою увагу.

— Її зовуть — хто козацькою, хто гайдамацькою. Від неї залежали доля манастиря в випадку облоги. На горі води нема: є тільки в ярах. Насипати вал через яр, так щоб вона залишилася по цей бік — неможливо. Але, як бачиш, виступи валів беруть її між себе і з обох боків обстрілюють підхід до неї ззовні. А з манастиря був до неї підземний хідник. Попід усім валом теж іде хідник, який має підземні виходи і до центру манастиря, і до ліса.

Ми йшли вже понад прірвою по другому виступі.

— Отам, в корчах, замаскований вхід у підземелля, до лябіринту печер, які досить добре заховалися. Зараз неохота брудитися, а весною полізем — покажу тобі. Кожна, виложена

дубами печера, мала два виходи у слідуючі, всі вони сполучені між собою, але заплутавшись можна ходити до смерти в темноті і не знайти виходу. Ми в них запас зброї переховуєм.

З тамтого боку манастиря від валу пішов у ліс ще якийсь вал, але яку він ролю грав — не розберу. Хіба для захисту дороги, що була прокопана до Холодного Яру, де були окремі укріплення. В лісі ще є де-не-де укріплення, які видно у свій час мали значіння. Такі ж укріплення і в «Чорному лісі», і в «Бовтиші», і в «Чоті», і в Суботівськім лісі; недалеко Суботова, в лісі, «Вовчий шпиталь», на якому ще досі стоїть козацький «Вежний дуб», з якого видно аж на Побережжя і всю околицю. За Медведівкою, на острові серед Тясмина — Медведівський манастир; вище — укріплений Онуфріївський манастир, що стоїть на кручах над Тясмином; в Черкаському бору — Мошенський манастир, теж фортеця, на багнах, до якого треба добиратися вузькою «Вовчою гаткою».

Скільки праці тут положено! Наші діди не так турбувалися про захист краю, як тепер...

Спускаємося з валу, щоб обійти проріз, через який я приїхав і далі йдемо вже понад другим яром, крутий схил якого, починаючися від валу, тягнеться карколомними уступами більш як на пів кілометра вниз.

Порослий лісом яр виходить ізза манастиря зліва і тягнеться десь далеко на південний схід. Внизу під нами капличка з криницею, до якої спускається покручена стежка. На протилежному боці якісь будівлі і сад.

Питаю Андрія, що це таке.

— Шістьдесять гектарів монастирського саду і винограднику. Ченці ще насадили, а ці «божі коровки» тепер і доглянути не можуть.

— Андрію, ти на похороні Компанійця споминав про якусь легенду зв'язану з цим яром...

Він задумливо подивився вниз.

— Сядемо. Он бачиш на дні темні плями,— це багна, які не замерзають. На той бік можна перейти тільки по гатці.

Між багнами проходить поганенька річка Косарка. Серед населення зберігається легенда, що тут колись були останні перед дикими степами селища людей, що їх охрестила в християнську віру якась княгиня Мотрона, або просто Мотря. Її укріплений замок стояв на цьому місці, що манастир. За тою легендою Косарка тоді була великою рікою, що зливалася коло Медведівки з Тясмином, а той коло Чигирин-Діброви з Дніпром. Вода в Дніпрі мала тоді стояти так високо, що турецькі галери свобідно плавали над порогами і заходили Тясмином і Косаркою аж сюди для нападів на володіння княгині. У неї теж була своя фльота, для

якої пристань була отут внизу і яка ходила воювати аж у Чорне море. Одного разу чоловік княгині, якого вона дуже любила, вийшов з цією фльотою в Чорне море на турків, і розбивши їх, повертав назад з багатою здобичею. Пересівши з залогою, що переодягнулася в здобуті турецькі шати, на захоплену турецьку галеру, яка пливла скоріше від його суден, він далеко випередив своїх і перший наближався до замку. Стоячи на носі галери, одягнений в дорогі шати турецького паші, нетерпляче дожидав хвилини, коли зможе привітатися з дружиною-княгинею і подати їй радісну звістку про перемогу. Але княгиня, яка стояла отут на валу, побачивши галеру, подумала, що це справжні турки, які потопивши її судна, наближаються до замку і важкий біль охопив її серце.

— Дайте мені лук, — сказала вона слугам, — помщуся за смерть мого любого мужа хоч на отому паші, що стоїть на галері.

Взявши лук, пустила стрілу і попала нею в серце свого чоловіка.

Аж коли залога галери стала скидати турецький одяг і кричати до княгині й вояків, які готовилися на валу до бою — зрозуміла свою помилку. Коли ж довідалася, що вбила свого мужа — три дні нічого не їла й не пила, обливаючи його труп сльозами. Потім наказала затопити ту галеру на тому місці, де впала трагічна стріла, а свій замок перетворила у манастир, якого стала першою черницею та ігуменею.

Легенда — як легенда...

Що Косарка була більшою, про це нема мови. Ще дід Гармаш із Мельників, який має тільки девятьдесять шість років, пам'ятає, як по ній човнами плавали, але ми знаєм, що ще задовго до Володимира купці, що плавали з «Варяг у Греки», витягали коло порогів свої човни на беріг і перетягали волоком. Знаємо також, що в ті віки на Чорному морі панували не турки, та цю легенду вперто обстоюють старі люди з довколишніх сіл як правдиву. Показують місце, де під багнами має лежати та затоплена галера. Навіть оповідають, що в один посушливий рік, як багна висохли — докопалися були до неї, та що лежить вона до гори підошвою, яка обшита листовою міддю. Може це і байка, може перекручена народньою фантазією якась дійсна подія, але іншого пояснення, чому населення називає монастир Мотриним, в той час як він в дійсності є манастирем св. Тройці, я не зустрічав[2].

Деякий час ми оба сиділи мовчки, втопивши очі в яру, якому народня фантазія приписувала таку ролю в минулім. Взагалі ця місцевість — святі місця для українців. Тут зароджувалася козаччина. Недалеко, он за тим лісом, ображено Хмельницького і, сповита обставинами часу, родилася хмелівщина... Тут почалася і

тут скінчилася, побувавши аж на Поділлі, коліївщина, і батько Максим перебував деякий час як чернець у цьому манастирі, невідомо чому Мотриному...

Ігумен його Мельхіседек, горячо помолившися, благословив ножі і шаблі на пролиття рік людських сліз і крови, винної і невинної, во ім'я — Волі. Поневолення, з царської ласки, селянства тут було найкоротше з усієї України і чигиринський «малорос» не завжди гнув покірно шию, а часто мотав нею, щоб скинути ярмо.

Яких два десятки літ назад, селянин тут подавав в ночі свій «вільний голос» на виборах гетьмана України і на старій козацькій могилі, поклавши руку на старовинну козацьку шаблю — давав клятву не зрадити і додержати таємниці.

Задуму нагло перервала коротка низка стрілів з кулемета. Я зірвався, призвичаєний до того, що стріли означають ворожий напад, але Чорнота потягнув мене за рукав черкески:

— Сідай... Це Левадний вправляється, мабуть з Люїса ворони б'є в лісі... Цікавий тип... Граматики добре не знає, але нема кулемета, якого механізму він не знав би як свої пальці... Для нього кулемет — все. Ні один закоханий так коло дівчини не припадає, як він коло своїх Кольтів і Максимів. Невеликий собі, худощавий хлопець, та сила духа в нім велетенська... Знаєш, він же у Коцура був начальником кулеметів... Любить хлопець Україну, повірив у «червону правду» і пішов боронити її під червоними прапорами. Не один Холодноярець упав від меткої кулі з його кулемета... Та коли переконався, що бореться для Москви проти своєї ж батьківщини, взяв на плече свого Люїса і прийшов до нас. Сидимо раз у Чучупаки ввечері, коли заходить... Поставив кулемета в кут і підходить до столу:

— Я Левадний. Ви мене знаєте, бо я з вами бився. Аж тепер я розібрав, що мої кулі летіли не туди, куди потрібно. Можете мене застрілити — це ваше право — але, коли хочете, я і вісімнадцять кулеметів, які маю заховані по селах і хуторах, в вашому розпорядженні.

Зпочатку не дуже довіряли, звичайно, та потім переконалися, що хлопець прийшов з щирим серцем.

Тепер у нас кулеметами заправляє. Дав декілька своїх, а решту, каже, дам тоді, як треба буде. У нього, у своїх людей цілі «арсенали» зброї, яку з своїми хлопцями позахоплював у німців та денікінців, але зуживає її дуже обережно. Коцурові дав трохи кулеметів і набоїв, а про решту навіть не сказав. Оце недавно їздив десь під Чорний ліс, привіз нам два німецькі міномети і вісім скринь мін. Треба буде — каже — достанем ще.

Але ти полюбуйся, яка упертість! Відбили йому праву руку —

лівою навчився стріляти, і то як стріляє!

Важко одною рукою підіймати ручного кулемета, так він зняв з нього «кожух», зпилував радіятор, зпилував, де можна залізо, щоб тільки не пошкодити механізму і люфи, а не зміняв на револьвер, або карабін. І цей «обскубаний» кулемет у нього працює, «як новий годинник» і ліву руку виробив, що міцніша як у другого дві разом... Він сам з хуторів, а в Суботові має багато родичів і взагалі Суботівці його люблять.

Якось отаман каже йому: «Пішов би ти, Левадний, коли увечері до Суботова. У тебе там родичі, знають тебе там добре,— агітнувби людей проти Коцура».

А Левадний: «Я, отамане, як треба буде для добра України увесь Суботів разом з усіма своїми родичами з кулемета вистріляю, а агітувати най хто інший йде. Не вмію».

І завжди він спокійний, зрівноважений. Ніколи нікого не образить.

Та...

Був у Мельниках селянин, що перед війною у поліції в Петербурзі служив. А через те і вважав, що він у селі найстарший і найрозумніший. Нап'ється самогону і задирається з усіма. Ви — каже — «хахли нєобразованиє!» Німці Україну видумали, а ви й собі за німцями! От повернеться на престол цар-батюшка — він вам покаже Україну!

О, він вам покаже!!!

Одного разу Левадний, перед гуртом селян оповідав про Хмельниччину, а той п'яний підскочив і почав: «Ти — каже — що народ у «заблуждєніє» вводиш, крамоли всякої навчаєш! Богдашка Хмельніцкій «вєрноподданий бєлого царя» був, а ви — бунтовщики, на шибеницю вас усіх треба!»

Коли Левадний зауважив йому, щоб пішов проспатися краще, той підскочив і вдарив його по лиці. Левадний мовчки зняв з плеча «свого Люїса» і висадив в нього цілий диск набоїв.

Зібрався громадський суд. Прийшов на сход і Левадний з своїм кулеметом. На вимогу сільського отамана віддав йому «Люїса» і став спокійно чекати вироку. Злочинців в наших селах карають лише шомполом або кулею. Громада погомоніла, погомоніла і постановила: хочеш горілку пити — пий, а честі України і другого не зневажай. Левадний карі не підлягає.

Чи багато з поміж українців так реагує на образу своєї особистої чи національної чести? От ти служив між кавказцями. Чи тобі прийшло коли в голову зневажити гордість чи національний звичай підвладного тобі козака? Московські кадрові старшини залюбки били «морду» жовнірові москалеві, українцеві, полякові, але чи хтось із них відважився вдарити чеченця або

кабардинця? — ніколи! Бо знав наперед, що той відповість на це вдаром кинджала, не турбуючися, що завтра за це його розстріляють.

Шістдесять років тягнулася нещадна війна між могутньою Московською імперією і горсточками кавказьких горців, але й переможені, вони гордо споглядали з своїх гір на переможців, як на щось нижче від себе і не спішили їм прислужуватися.

Москва не брала з них податків, не брала до війська, була задоволена, що вони не відновлюють боротьби. Часом голодний і обідраний, кавказець за жадні скарби не віддавав і не продавав прадідівських кинджала та шаблі і в цьому був весь секрет пошани до нього. Племена, які налічували заледви кількасот тисяч людей, примушували переможного ворога шанувати свої звичаї, мову, релігію, а колиб кабардинців чи хевсурів було сорок міліонів — то повір мені, Москва із своїми шестидесяти міліонами — в решеті б у них танцювала!

А полюбуйся нашим нащадком великих прадідів, що потрясали колись мурами Царгороду! Навіть у свому бойовому гимнові він називає ворогів не інакше як ласкаво, «воріженьками», які мають від чогось згинути як роса на сонці, бо він сам задобрий і залінивий, щоб розбити їм голови.

К чорту наш український сентименталізм! Нам потрібний не мрійний павячий хвіст, а вовчі зуби. Бо коли ми їх не будемо мати і не примусимо наших «приятелів» шанувати їх — Україна ніколи не буде щасливою.

Я християнин і вірую в Бога, але я не згоджуюся з Христовим заповітом підставляти праву щоку, як тобі приліпять ляша по лівій. Така засада для українців погубна, бо маємо таких добрих сусідів, що будуть бити поки влізе і соромно їм ніколи не стане, бо б'ють вони нас не для розваги, а тому, що їм потрібні багатцтва нашого краю.

Багато мені не подобається з того, як ми взялися до справи...

Хочеш, я тобі дам почитати останні книжечки Леніна про тактику боротьби і організацію влади. Я б усіх наших міністрів засадив на шкільну лавку вивчити їх, дописавши дещо між рядками. Нас б'ють без сентиментів. Але, знаєш, це — добре. І чим більше будуть бити і знущатися — тим краще. Ні один народ не пережив того, що тепер переживає Україна, але й нікому це так не йшло не користь, як іде українцеві. Це перетворить лінивого українського вола на хижого звіра, який, вирвавшися колись на волю, як побачить, що хтось знову протягає до нього лапу — не буде ждати, поки треба буде оборонятися, а сам буде нападати.

Уяви собі, що булоби з нашими бідними ворогами, якби хоч на половині України була така холодноярщина?

От я, маленький Андрій Чорнота, можу вдарити зараз у великий монастирський дзвін і 6-7 найближчих сіл через пару годин дадуть десять тисяч боєвиків, дивізію війська, і то війська, яке не знає полону, що не має права на далекий відступ, бо залишає ворогові хати і родини. А скільки давала вся Україна на заклик свого уряду?

Колиб ми цього року перемогли, з усієї України одні холодноярці малиби право сказати: Ми не пустили ворога в свої хати, не годували його своїм хлібом, не дали йому своїх синів на гарматне м'ясо.

Андрій говоривби ще певно довго, та з церкви понеслися тривожні вдари малого дзвона.

— Ого! Якась новина. Мабуть, большевиків чорт звідкись несе...

Ми зійшли з валу і побігли до манастиря.

У дворі, по діловому, без криків і метушні, йшла збірка.

Із стаєн виводили осідланих коней. Запрягали тачанки з кулеметами, які по черзі оглядав Левадний, сам затягаючи в них стрічки з набоями.

Піші козаки гуртувалися коло лубенців, що на дворі вже затягували свої складні англійські патронташі.

З дверей будинків визирали злякані черниці. До Чорноти підбіг зхвильований командир булавної сотні:

— Андрію, большевики в Лубенських хуторах!

— Так чого ж ти залякався? Можна би подумати, що вже твою келію заняли. Скільки?

— Ось іде селянин, що прискакав верхи...

До нас підійшов старшого віку дядько в кireї.

— Що там сталося? — звернувся до нього Андрій.

— Большевицька кіннота приїхала на наш хутір. Взяли заложників і наказали, щоб знесли їм шістьдесять пудів вівса, тридцять пудів муки, хліба печеного, сала, чотири свині й дві корови. Заявили, що як за три години не буде, чого вимагають, то розстріляють чотирьох наших заложників і підпалять хутір. Вигнали підводи і дожидають. Люди потрохи зносять, а я з конем викрався до лісу і сюди.

— Давно приїхали?

— Не більш години тому — я коня гнав що духу мав...

— Скільки їх?

— Чоловік п'ятнадцять з одним «Люїсом».

Чорнота немилосердно глянув на коменданта:

— Шкода, що ти ще у великий дзвін не вдарив! Треба було зпочатку розпитати, що там в них за празник в хуторах, а потім вже дзвонити...

Ми сіли на своїх вже осідланих коней і Андрій став викликати кінних козаків:

— Соловій! Андрійченко! Отамасі — оба! Кононенко! Гуцуляк! Вернидуб! Чорноморець! Жук!..

Викликавши тринадцять чоловік, які під'їхали до нас, обернувся до кулеметчиків.

— Левадний, дай Гуцулякові «Люїса» — віддамо тобі два.

Левадний взяв у одного з козаків «Люїса», притримуючи киктьом правої руки, наладував його, потім, легко піднявши лівою рукою до гори, зробив три постріли і, взявши на безпечник, передав Гуцулякові. Присадкуватий кремезний Гуцуляк зняв свою карабінку й легко закинув кулемет за плече. В торби його сідла поклали шість кружків з набоями.

— Василенко! — крикнув Чорнота до одного із старшин.— Зостанешся за мене. Вишли розвідку на Жаботинську дорогу до Деркачової землянки. Люди хай розійдуться і на всякий випадок будуть готові.

Виїжджаєм із манастиря і, проїхавши з кілометр по дорозі на Жаботин, звертаємо в ліс. Кажу Андрієві, що треба було взяти більше козаків, може селянин зле полічив большевиків і їх більше.

— Як і буде на десяток більше — то я знаю, кого взяти з собою...

До потрібних нам хуторів кілометрів із сім.

Переїжджаємо кілька ярів і, виїхавши на дорогу, що йшла краєм ліса, даємо коням ходу. Праворуч видно хутори і село Лубенці. Минаємо їх. Через деякий час показалося кільканадцять хат, розположеиих недалеко від ліса. Порівнявшися з ними, оглядаємо місцевість. Коло одної хати стоять підводи, осідлані коні, червоноармійці. Між хатами вештається пара верхівців.

Добре роздивившись, Чорнота обернувся до мене:

— Так і є — з півтора десятка. Видно, це якась нова частина, незнайома з положенням, коли в наших володіннях харчуватися захотіла. Гуцуляк! Їдь но, брате, на той кінець хутора, прив'яжи коня до дерева і як будуть тікати — бий по жаботинській дорозі. А ми їх звідси зараз налякаємо.

Підождавши час, потрібний Гуцулякові, щоби доїхати з кулеметом до призначеного місця, ми розсипалися по лісі рідкою лавою і, перескочивши рів, пустилися на хутір.

На хуторі зчинилася метушня, залунало кільканадцять стрілів, розляглася недовга низка з кулемету і поки ми доскочили до хутора, червоноармійці, сівши на коней, пустилися тікати по дорозі, що йшла понад лісом на Жаботин.

На здогін їм почулися з під хат стріли селян, які дожидали виручки. Один із червоноармійців впав з коня. Як ще вони тільки

почали тікати, коло одної з хат, піднявши стовп диму, вибухнула важка граната і кіннотчик, що здоганяючи своїх, якраз порівнявся з тим місцем, вилетів з сідла. Зляканий кінь кинувся тікати до нас, залишаючи на снігу струмки крови.

На зустріч кіннотчикам, що чвалом неслися по під ліс, рівненько, в'їдливо заговорив Гуцуляків «Люїс». Передній полетів на землю разом з конем, останні завернули в бік і, розбившися на групки, пустилися тікати полями.

Проскакуємо хутір і розсипавшись — доганяємо. Коні у нас кращі, вистояні. Через декілька хвилин задні підпадають під шаблі хлопців.

Впарі з Чорнотою здоганяємо кіннотчика, який, раптово обернувшися на сідлі, прицілюється рушницею до Андрія. Порівнявшися в цей мент з ним з правого боку, перед самим пострілом підбиваю шаблею рушницю і розтинаю йому карк. Андрій ловить і наганяє назад його коня.

— А чого доброго, був би чорт просто в живіт засмалив.

Здоганяємо ще двох, які побачивши, що не втечуть — приймають бій. Але зовсім погано володіли шаблями і через хвилину, залишивши їх на землі, пускаємося переймати червоноармійця, за яким гналися брати Отамасі. Кінь під ним спотикається на межі і він, вилетівши з сідла, біжить пішки за конем.

Коли догнали — став з піднесеними до гори руками:

— Товариші! Добродії! Не вбивайте! Я вам буду служити! — проситься подзьобаний віспою кацапчук.

Чорнота стримав занесену шаблю.

— Звідки приїхали?

— З Жаботина.

— Яка частина?

— 12-а кінна бригада, окрема.

— Скільки шабель?

— На конях чоловік двісті, та чоловік сто так різних.

— Чого прийшли сюди?

— З Курска нас вислали, на боротьбу з бандитизмом.

Андрій стиснув ручку шаблі. Кацапчук помітив цей рух.

— Товариші! Візьміть мене...

— Най тебе Бог візьме...

Клинок свиснув і глибоко вгруз у голову.

Мені стало неприємно і це не сховалося від Андрія.

— Чого скривився?

— Знаєш, якось неприємно, коли піддається...

— Привикай, Юрку! Ні для Холодного Яру, ні в Холодному Яру — полону нема. Як будеш мати попасти в руки — залишай

останню кулю для себе.

Погоню припинили. П'ять чоловік і два коні без верхівців утекли.

Збираємо дванадцять карабінів і шабель, одного «Люїса», восмеро коней. Двох коней вбито, один важко поранений гранатою в живіт.

На хуторі довідуємося, що «товариші», утікаючи, кинули до хати, в якій сиділи заложники, гранату «Новіцкого». Та один із селян, що служив колись в гранатерах і був до гранат призвичаєний, вхопив її і викинув назад за вікно, де вона й вибухла.

З боку Лубенець показалася широка лава. То Лубенська «дієва сотня» з отаманом Пономаренком ішла виручати хутори...

До манастиря ми повернулися ввечері.

З Мельників до Жаботина проїжджає на санях селянин з жінкою «до тестя в гості». Рано розвідка повернулася і донесла, що в ночі хтось «пустив паніку», ніби з холодноярського лісу наступає три тисячі «бандитів», і «товариші» поспішно виступили з Жаботина в напрямку Смілої.

Після того бою ми з Чорнотою помінялися шаблями і стали побратимами, «кунаками». Через декілька днів хлопці, які походили із сіл по той бік залізниці, одержали відомості, що златопільська чека розстріляла їх родичів. Постановлюємо, щоб всі немісцеві, які мають на Україні родичів, заховували свої правдиві прізвища, а прибрали собі псевдоніми. Андрій «охрестив» мене Залізняком. Кажу, що буде трохи за голосне.

— Не турбуйся... Тут по селах Залізняків — як собак на ярмарку.

Якось в суботу верхівець із Мельників привіз Чорноті листа від Чучупаки, в якому той просив приїхати до нього на другий день.

— Поїдемо обидва. Познайомишся з мельничанами.

На другий день виїжджаємо грушківською дорогою.

— Маємо ще час, поїдемо під Грушківку, потім завернем понад Холодним Яром і хуторами поїдемо в Мельники. Покажу тобі дещо.

Коли проїхали проріз у валі, Андрій обернувся і глянув на вали:

— Отут, в 1918 році, шість братів Кошових з батьком і легендарний Рак з двома кулеметами розбили баталіон німецької піхоти, яка кольоною йшла займати манастир.

— Рак, це був напівздичілий «лісовик». Про його фізичну силу і відвагу оповідають справжні байки. Він через щось завівся був ще з царською поліцією і літо та зиму жив у лісах, маючи

сховки на деревах і під землею. Селяни його не видавали. Візьме на якому хуторі харчів і в ліс. За Центральної Ради жив легально в селі, а за гетьмана знову завівся з державною вартою і німцями. Хоч тоді багато хлопців переховувалося в лісі, та він держався сам. Ходив озброєний як панцирник. Коли хто з влади робив прикрості селянам, то жив лише, поки його не знайшов десь уночі Рак. Коли німці зібрали з кількох сіл контрибуцію за панське майно, то Рак пробрався в ночі у грушківську цукроварню, де стояв їх штаб, вбив трьох вартових, викрав скриньку з грішми і роздав їх назад селянам. На нього робили німці облави, а загинув по дурному... Спутався з жінкою одного лісника і той, прислідивши, заколов обох багнетом на ліжку. А Кошові — це стара козацька родина з Івковець. В 1918 році переховувалися від німців в Холодному Яру, а в девятнадцятому спуталися з Коцуром. Пустилися на грабунки, ограбували декілька селянських підвід з Медведівки і Мельників, вбили двох холодноярців. Хлопці, якби ти бачив, як соколи, так і видно стару козацьку кість, а гинуть чорт зна защо. Одного денікінці вбили, одного недавно большевики розстріляли, двох розстріляли холодноярці і від їх рук не втечуть й останні.

По кількох кілометрах дорога розходиться. Андрій показує нагайкою на стовп, що стоїть на рові перед роздоріжжям.

— Оце я хотів тобі показати. Такого чудернацького стовпа певно нема в світі другого.

Під'їжджаємо. На обрізаного молоденького ясеня насиляно через прорізи тринадцять людських черепів, які, вищиривши вперед зуби, творять оригінальний стовп. До чола верхнього черепа прибита табличка з написом: «Володіння Холодного Яру. Проїзд чекістам суворо заборонений». Чомусь здається, що самі кістяки сміються над цим жартом.

— Оцих сім верхних, біліших, це штаб ударної групи бобринської чека на чолі з повноваженим Станайтісом — латишем, а цих нижчих не знаю. Це мельничанські хлопці пожартували.

— Де вони їх набрали?!

— Чи мало їх тут по лісах валяється?!.. Минулого року лисиць трупами так обгодували, що перестали курей красти по хуторах.

Отак, по людськи подумаєш — жаль людей... Але що зробиш... Слово «боротьба» і слово «жаль» — взаємно виключають одно друге... І ще прийдеться «лисиць годувати», якщо нами не погодують...

Звертаємо в ліс і їдемо без дороги, то спускаючися в яр, то підіймаючись.

Через деякий час виїжджаємо на край глибоченного яру. Дна не видно, видно тільки протилежний схил, вкритий лісом і заглибленнями. В яру панує мертва тиша. Андрій свиснув, і голосна луна, повторюючись на поворотах, покотилася вздовж яру.

— Оце тобі Холодний Яр...

Їдемо вздовж схилу. По протилежному боці між деревами пронеслося стрілою дві серни, видно налякані свистом.

Поглядаю в яр, що тепер не має вже якогось актуального значіння, та мимо того є якимсь символом боротьби і мої думки мимоволі біжать до Шевченкового:

У яр колись сходилися,
Мов із хреста зняті,
батько з сином і брат з братом,
радилися одностайно стати
на ворога лукавого...

Був він якийсь понуро-величний. Якась одвічна таємниця кровавої сумної долі України застигла в його диких рисах. Чомусь пригадалися вищирені зуби черепів і таблиця «Володіння Холодного Яру»... Могутнього німого владаря, що віки назад усміхався і тепер усміхається смертю і боротьбою, яка — не знає жалю...

Виїжджаємо на край лісу і розлогим в тому місці схилом з'їжджаємо в Холодний Яр. Назад звідси видно тільки круті схили й смугу неба. Другий бік крутий відразу і на ньому, поверх над поверхом, видніються порослі лісом вали.

— Це сліди укріплень, які захищали вхід до яру. Старі люди оповідають, що отут росло два старі дуби, між якими був перетягнений ланцюг. Оповідають, що одного зрізав кількадесять літ тому якийсь козак, що приїхав з Кубані, і забрав захований в його дуплі скарб. Дав пригорщу золота селянинові, у якого позичив на ніч пилку і сокиру.

В яру поганенький струмочок і озерка, а оповідають, що колись була річка, по якій плавали човнами. Літом у струмочку вода така холодна, що ноги не вдержиш. Взагалі в яру літом холод, хоч на верху і спека.

З'їжджаємо в глибоку балку, яка іде попід лісом. По обох боках її розкидані селянські господарства. Це Мельничанські хутори — продовження села Мельники. Коло одної хати Андрій стримав коня.

— Треба зайти, вдову Явдоху з синами провідати... Заходимо до хати. Коло печі порається зморщена бабуся в чорній плахті. За

столом сидять з книжкою два гарні русяві хлопці.

Під образами, на лавці стоїть дві англійські рушниці. Під лавкою велика бляшана скринька з набоями. На вікні зложені ручні гранати.

Побачивши нас бабуся сплеснула руками.

— Андрієчку! Синочку мій! Давно ж я тебе не бачила!

Вітаємося з старою і хлопцями. Андрій починає розпитувати «як воно живеться»? Бабуся зідхає.

— От так... Помочі мені нема ніякої, сама, стара... Хоч би ти сказав моїм парубкам, бо мене не хочуть слухати,— хай би женився вже котрий! Невісточка молода — і поміч була б мені старій, і в хаті якось веселіше було би...

— Не журіться, мамо! От Україну відвоюємо, тоді відразу дві невістки приведемо вам.

— Коли б Господь дав скоріше!.. Андрієчку, може вам зсмажити чогось, може їсти хочете? Відмовляємося:

— Дякуємо. Ми на хвилинку,— їдемо дальше.

Побалакавши трохи — сідаємо на коней.

Через який кілометр з хати вибігає без шапки селянин.

— Агов — Андрію! Злізай-но, брате! Самогону вигнав — перша сорта! Баба варенників макітру наварила — поможіть но змолоти! Андрій стримав коня:

— Зайдем... добрі хлопці. Тай їсти захотілося трохи. Заходимо до хати. На столі пляшка і макітра з варениками. Під образами рушниці. Під лавкою кулемет «Максім», накритий жіночою запаскою. Андрій підняв запаску і глянув на механізм. Господар засміявся:

— Не дивись, брате! — «як рибляче око»! Якось Левадний заскочив, так чуть не з'їв мене за те, що густо був змащений і трохи порохом припав.

Сідаємо за стіл з господарем і його двома братами. Випивши по чарці слив'яного самогону, спорожнивши макітру, їдемо далі.

З одної хати вибігає дівчина.

— Андрію, зайди но на хвилинку!

— Тебе не бачив?

— Та ні... Левко слабий лежить, просить, щоб зайшов.

— Що йому таке? — зайдем.

Заходимо до хати, в якій душ шість дівчат і більш нема нікого.

— Де ж Левко?

— Андрієчку, голубчику, не сердься... Левко пішов у село... Він казав, що тобі дуже подобаються мережані сорочки — подивися — гарну я тобі вимережала?

Андрій взяв по мистецьки вишиту сорочку.

— Так ти той... була б уже разом і підштанці пошила... Дівчина зачервонілася.

— Дивись який! Що я тобі — мати, чи жінка? І за сорочку не подякував...

— Може ще поцілувати?

— На біса ти мені здався, такий татарин!

З лавки зіскочила вертлява дзига-дівчина:

— Андрієчку, мене поцілуй! Пошию тобі підштанці, які сам схочеш! І помережаю геть чисто всі...

— Сядь — козо дика!... Підожди, Юрку — я зараз вернуся, положу сорочку в сакву.

Через хвилину вернувся і положив перед дівчиною сувій синього шовку.

— Пів року в сідлі возив — збирався все бешмета пошити, та хай вже буде тобі на онучі...

Коли сідаємо на коней, зауважую у вікні сумне, задумане обличчя дівчини, яка вишила сорочку. Видно, «татарин» не такий вже був і противний для її серденька.

Недалеко села знову перепиняє селянин.

— Здоров, Андрію, з неділею! Зайдіть на вареники!

— Тільки що у Свирида макітру вклали.

— Та ще з десяток і моїх вміститься!

— Що я тобі верблюд, чи що?

До воріт підходить з подвір'я високий сивий дідусь і, закрившись рукою від сонця, дивиться на нас.

— Ге-ге! Здоров, козаче! Ти щож, чортів сину, діда забуваєш? Я тобі в ту неділю і медку наготовив був.

— Доброго здоровля, діду! Будемо їхати назад — заїду за медком...

— Бач який! За ме-д-к-о-м! А я тобі тепер хрону дам, а не меду, як не навідаєшся.

— Нема часу, діду, до отамана треба...

— Це дід Гармаш. Дев'ятьдесять шість років. Та пішки не берися з ним іти — пережене. Старий вояк.. В Криму в 1854 році воював, на Балканах був... От, як хочеш вже наслухатися байок про татар, запорожців, Холодний Яр, про гайдамаччину,— заїдь як небудь до діда і постав пляшку горілки... Він тобі розкаже, як його дід на Запоріжжі по татарах з гармати червінцями стріляв, коли куль не стало, як у Залізняка гарматами заправляв...

В селі, на вулиці - рух, співи. Ходять гуртками парубки і дівчата. Зауважую, що народних пісень тут співають не так, як звичайно в селах, примітивно, з викриками. Відчувається вплив людей, що розуміються на пісні.

Коли обганяємо одну групу, висока чорнява дівчина стримує

Андрія за полу кожуха:

— Андрію! «Забіліли сніжки!»

Це була його улюблена пісня. Не злазячи з коня, затягає сильним приємним барітоном. Хор співає гарно. Після «сніжків» дівчина сильним альтом, майже тенором затягує:

«То не вітер в степу грає,
не орел літає.
Ой то Сірко козаченьків
до Січі скликає».

Потім Андрій та дівчина і якийсь парубок в чорній селянській киреї й смушевій шапці заспівали «тріо» — «Степову могилу».

Та виконання тут було вже дійсно артистичне.

Коли попращалися, кажу Андрієві, що мене дивує, що проста селянська дівчина так добре знає техніку співу, тай парубок теж.

— Так вона ж у Києві музичну консерваторію скінчила, а той парубок — місцевий учитель. Тут чимало зустрінеш таких «простих». В селі «панського» убрання не носять. Гуляють на вулиці з дівчатами та парубками і вчать їх співати, або ще чогось, кориснішого.

Під'їжджаємо до хати, накритої сніпками без кроквів. З під стріхи чорніють сліди пожару.

— От і отаманова «резиденція». Не хоче старий Чучупака і накривати по людськи після того, як Коцур спалив. Хай уже, каже, позбудемося всіх, хто на Україні хати палить — тоді накрию.

На подвір'ї до плота прив'язано з десяток осідланих коней. Стоять дві тачанки. Прив'язавши коней і кинувши їм сіна — заходимо до хати. За столом декілька незнайомих мені людей, серед яких пізнаю матвіївського отамана. В куті коло дверей зложені рушниці, ручні кулемети.

Коли привіталися з усіма Чучупаками, яких я вже знав — Андрій представляє мене останнім.

— Це мій побратим — Юрко Залізняк, а це маєш по черзі: отаман Чорноліського кінного полку Пилип Хмара — цар горшечного царства і Чорного Лісу, це — наш господар холодноярський, Гриб, це лубенський отаман Пономаренко, це — отаман Білого Яру, з-під Дніпра, Мамай, це — пан сотник генерального штабу Гнат Зінкевич — грушківський отаман, це — пан отаман Чорний з Воронівки з-за Дніпра, це — Богданів товариш по пляшці і зухвалих нальотах — Марченко, це — отаман Прус і Михайлівки Петренко. Це — триліський воєнком «товаріщ» Козаченко, «липовий» комуніст з 1905 року, бувший отаман з Херсонщини і будучий — на Чигиринщині, який на

своїм віку вбив більше большевиків, як дав їм тепер новобранців.

Назвавши мені ще трьох отаманів, прізвищ яких не пам'ятаю, Чорнота сів за стіл.

— Ну, бракує ще голови київського губревкому та голови губчека, і з'їзд представників влади на Київщині можна було би лічити відкритим у повному складі...

— Андрію, — звернувся до нього Гриб, — ти чув, якого «коника» викинув Богдан на тім тижні? Розкажи, Марченку.

Марченко, кучерявий чорноволосий хлопець, усміхнувся:

— От так собі... звичайна історія... Прийшла в Олександрівку 60 червона дивізія... Приїжджає до нас у село два верхівці — шукають «товаріща Богдана». Забираємо їх до Богдана. Виявляється, що привезли пакет із штабу дивізії. Адресовано: «Командіру революціонной повстанческо-крест'янской дівізії, товаріщу Богдану». Видно, хтось сказав їм, що під час повстання проти Денікіна Богдан водив тисяч п'ять народу. Начальник і воєнком дивізії запрошують його листом приїхати на вечірку, яку улаштовує «політпросвєт» дивізії. Буде виступ місцевого хору і п'єса «Паризька комуна», доклади про міжнародне і внутрішнє положення. Відсилає відповідь, що приїде. Відговорювали, щоб не їхав, може яка засідка. Жінка молода — в плач, але ти ж знаєш його!..

Зібрали чоловік двадцять «почесного конвою» на конях, Богдан на своїй тачанці—приїжджаємо до театру. Половина хлопців з парою «Люїсів» зосталися на дворі, його візник тачанку поставив так, щоб з «Кольта» добре було бити, на міномет хлопець сів, Богдан «Люїса» на плече — заходимо в середину.

Орхестра нам зараз марш врізала, дивізійне начальство дрібним чортом розсипається: «Товаріщ Богдан, товаріщ Богдан», «как би там на счот об'єдіненія обоїх дивізій» і т. д.

Посадили нас у першому ряді. Виходить на сцену воєнком: «Товарищі! Зараз місцевий хор виконає «Інтернаціонал». Попрошу всіх встати!» Підняли заслону. Богдан встає і «Люїсом» до підлоги як гримне!

— Чому «Інтернаціонал» на початку? Ви знаходитеся на Україні, а наш народній гимн «Ще не вмерла»!

Підняли галас: —Товаріщ Богдан! Це ж контрреволюційна пісня, як можна?

— Як «контрреволюційна»? При царі за неї в тюрму садили і при радянській владі співати не можна? Від імені селянської дивізії, від імені дванадцяти тисяч озброєних революційних селян (а «товаришів» в Олександрівці чоловік триста!) вимагаю, щоб був виконаний наш народній гимн, інакше нам з вами не по дорозі!

Пошептались, згоджуються... Ну, а хор наш просвітянський як

врізав, аж стіни трясуться. Скінчили. Воєнком знову виходить: «А тепер, товарищі, буде виконаний гимн трудящихся всіх націй!» Богдан «Люїса» на плече:

— А то вже хай олександрівські жидки послухають, мені він не подобається!

Саля так і завмерла. Ми вийшли, на коні, і поки «товариші» надумалися — були вже за Олександрівкою...

На дворі почулися голоси. Виглядаю у вікно.

Приїхав якийсь високий огрядний чоловік на здоровенному сірому коні. З ним другий, маленький, на невисокому «кіргізові».

— Боровицький отаман Солонько.

— Дон-Кіхот і Санчо...— сміється Петро Чучупака. Велетень, низько нагнувшися в дверях, заходить до хати. Одягнений у високі рибацькі чоботи, морську чорну куртку і смушеву шапку — «фінку». За плечима «Люїс», на поясі револьвер і п'ять гранат. Знявши кулемет, здоровкається з усіма.

— Ну що, Солонько, багато «товаришів» за зиму засолив? — питається чорноліський отаман.

— Це ви тут солите та в землю закопуєте. У нас простіш: за ноги і в Дніпро — пливи у Чорне море! Правда, Мамаю?

Мамай мотнув головою.

— Добре тобі, на верху... Накидав того літа, а вони в наших плавнях позатримувалися — всю «січ» мені засмерділи.

— Ну, а до мене трипільські; та ось його, пливли! — кивнув Солонько на Чорного.

Петро Чучупака — начальник штабу — піднявся:

— Ну, панове, зібралися всі — можна приступити до діла. Перш за все, може хто з вас не знає, що позавчора, у Чигирині сталася маленька зміна. З Києва до Коцура прислали ревком, голову парторганізації, голову чека, воєнкома, всього дев'ять чоловік партійних тузів. Ну, а в Коцура ж свій ревком. Після спільного засідання обох ревкомів усі прислані з наказу Коцура були потоплені в криниці, а над штабом замість червоного піднесено чорний прапор анархії. Для нас це має тільки те значіння, що Коцур вступив в одверту боротьбу з московськими большевиками. Миритися з ним нам не прийдеться.

Члени ревкому, українці Ільченко, Сатана, Хвещук, прислали до нас листа, в якому пропонують спільними заходами скрутити Коцурові голову і піднести над Чигирином національний прапор. Цієї справи ми зараз обговорювати не будемо.

Друга справа — це необхідність переходу від явних форм бойової організації в Холодному Яру до конспіративних і тимчасова ліквідація Мотриного манастиря як воєнного осередку, чого вимагає положення на Україні.

Третя справа — зв'язок і консолідація наших сил при новій формі організації.

Четверта — налагодження зв'язку з головним штабом нашої армії, бо ми не знаємо під цей час, де вона і що з нею.

П'ята — поки совітська влада ще не окріпла на місцях — мусимо обсадити довколишні райони своїми людьми. В першу чергу треба організувати большевикам міліцію в м. Кам'янці, на залізниці, і ми рішили, що з Андрія Чорноти вийде не поганий «червоний пристав».

Голос забрав отаман Василь Чучупака.

— Я, панове, нарочито запросив вас, щоби спільно обговорити положення і як найкраще пристосуватися до нього. На жаль, не прибув Отаманенко, або хто інший з Бовтишки та Іваногорода, але з тим районом ми порозуміємося пізніше. Зрештою, села по той бік залізниці під натиском обставин вже зробили те, що треба зробити і нам.

Ми під цей час не маємо ширших відомостей про загальне положення на Україні, щось більше будемо знати, коли повернеться з Києва мій заступник Деркач.

Але одно ясне. Большевики під цей час не провадять більшої війни на фронтах на Україні. Що твориться на Півдні з денікінцями — не знаємо, але можна припускати, що вони після розгрому не скоро очухаються, якщо взагалі очухаються, і зможуть розпочати ще якісь акції. Ми маємо відомості, що в бік Криму большевики значніших частин війська вже не посилають, а прибуваючі з Московщини частини кидаються на «внутрішній фронт», на приборкання повстанчого руху, на «викачку» зброї і хліба з сіл. Взагалі спішаться з закріпленням свого внутрішнього положення на Україні, можливо передбачуючи якусь поважнішу збройну боротьбу на зовнішних фронтах.

Що твориться на заході, що діється з українською армією, чи зможе вона відновити фронт, на який ми могли би орієнтуватися — невідомо. Хмарині гончарі з Цвітної привезли відомості, що партизанські частини нашої армії, які недавно переходили коло нас, мали декілька успішних боїв з червоними[3], а також є чутки, що до них прилучилися значні частини Галицької Армії, — але це ще не є фронт.

Ходять здогадки, що весною большевики будуть воювати з Польщею і Румунією, та це лише здогадки.

Як ви всі підтверджуєте, та за моїми відомостями і з дальших околиць, серед нашого населення панує переконання, що по всій Україні переводиться якась таємна організація і що весною український уряд дасть «гасло», після чого вся Україна має повстати і винищить всіх ворогів. У нас в Мельниках тільки й

балачок, що про те «гасло», про ті нові «треті півні», які мають зробити щось надзвичайного.

На мою думку, це є лише збільшене враження від балачок населення з переходячими частинами нашої армії, бо коли б дійсно щось готовилося, то хтось мусів би прийти і до нас.

Це добре, бо підтримує в селах дух і надію, але в дійсності вигляди на майбутнє далеко не рожеві. Большевики мають тепер на Україні значно більше збройних сил, як у минулому році. Після боїв з денікінцями ми ще не мали з «товаришами» значних сутичок, і коли притягнемо на себе їх увагу, то навряд чи зможемо утриматися так, як утрималися минулого року, коли вони мусіли кидати на нас частини, зірвані з фронтів. Щоб запобігти ліквідації, мусимо заздалегідь самі «зліквідуватися», перейти на положення, в якому не будемо відрізнятися від других районів. А то наші села занадто вже «розкозакувалися»... До кума в гості — з рушницею, до дівчини — з рушницею та ще й шаблю причепить, з хутора до церкви — з рушницею... В Медведівці на ярмарку продають-купують набої, зброю, як за добрих гетьманських часів.

Отож, явне ходження з зброєю треба припинити. Зовнішний поділ на сотні зліквідувати. Жадних збірок без конечної потреби не робити. Всіх козаків з Мотриного манастиря переведемо в найближчі дні до села на хутори і розмістимо по селянах, за «своїх». Ходження в військових строях, їзда на сідланих конях — має зникнути.

Коли б надійшла яка червона частина — не робити жадного опору. Бурлаки і активніший місцевий елемент, захопивши зброю, зникають у лісі і будуть стежити за ворогом. Якщо у «товаришів» не буде зависоких вимог — село дасть, що треба буде і нехай собі йдуть дальше. Якщо захотять занадто «господарювати», можемо з лісу зробити напад і вигнати, але взагалі збройної боротьби, до вияснення загального положення, треба уникати.

Честь битися з червоними наразі відступимо бувшому червоному Коцурові, а це станеться неминуче, бо ми маємо відомості, що піднявши чорні прапори, не має заміру виводити своєї «гвардії» з Чигирина. Знаємо також, що вплив Коцура на села вже в значній мірі вивітрився, а після цього «перевороту» змаліє ще більше. Безумовно, в кожному «його» селі знайдуться люди, що будуть під його прапором битися з большевиками, і це теж для нас добре. Дякуючи їм, «товариші» колись погосподарюють у тих селах по свому і виженуть з селян рештки «червоного духу». В кожному разі поважної сили для боротьби Коцур вже не збере.

Коли б большевики повели наступ на Чигирин через наші

села — перепустимо їх без одного пострілу. Навпаки, якщо дадуть добру зброю — дамо їм кілька сот «добровольців» добре знайомих з місцевістю, які потім вернуться до нас з зброєю.

Коли Коцур буде зліквідований, то ми по-перше позбудемося небезпечного ворога під боком, а по друге Новоселиця, Суботів, Чигирин, Степівка і всі останні «коцурівські» села, закоштувавши правдивого московського большевизму, без сумніву прилучаться в майбутньому до нас. Тоді вся Чигиринщина буде в наших руках, і в разі широкого повстання на Україні ми перетинаємо Дніпро, дві залізниці, і рушаємо на Київ, або куди буде треба. А коли на заході відновиться український фронт, зможемо дати «товаришам» доброго кулака в плечі.

Поки що необхідно послати зв'язок, щоб він розшукав наш уряд і командування та довідався, чого маємо дожидати й сподіватися. Потрібні радянські документи дістане Козаченко. Післати думаємо Ханенка (сотник булавної сотні).

Чорнота покрутив головою:

— Загорячий хлопець.

— Трохи, але ми знаємо його і певні, що коли б попався, — червоні із нього вогнем не видобудуть ні одного слова.

Декілька присутніх, що близько знали Ханенка, підтримали думку отамана, але по обговоренні справи рішено зв'язок послати пізніше, щоб міг привезти вже інструкції на весну.

— Що торкається зв'язку між собою,— продовжував отаман,— то ця справа налагоджена добре, за винятком зв'язку з селами по той бік залізниці і полтавським берегом. Про це умовимося з Чорним окремо. Тепер мусимо з'ясувати, хто з вас що зможе виставити на випадок більшого повстання. Почнемо з Дніпра. У Чорного осібне положення і свій район. Ти, Солонько, що зможеш дати?

— Точно підлічити трудно, бо у нас же нема лісу під боком і як нема повстання, кожний ховає і зброю і думку, особливо в селах ближчих до Черкас, де чека вже шпиків собі завела. Сама Боровиця в кожну хвилину виставить сімсот рушниць, чотири важкі кулемети, ну та й Люїсів пара знайдеться.

— Кінних скільки можеш дати? — запитав Чорнота.

— Ні добрих коней, ні сідел немає. Нас, знаєш, більше Дніпро годує як пісчана земля, а рибакові — кінь нідочого. Човнів великих — сотні дві можемо виставити.

— Ну-у, ми на Царгород не збираємося — незадоволено буркнув під ніс Андрій.

— Як у вас справа, пане Мамай?

Мамай[4], невисокого росту, середнього віку чоловік з дбайливо зачесаною борідкою, комічно розвів на столі руками:

— У мене, панове, самі знаєте — зимовий сезон. Дніпро замерз, пароходи не ходять, обдирати нема кого, стріляти нема до кого,— плетуть хлопці сітки на рибу та лисиць в очеретах ловлять. Кількість людей, які підуть на повстання і кількість зброї окреслити трудно. На острові маємо заховану гармату. Замок та набої забрали до села, бо під час повіні те місце може залити вода. Добрий знак, що селяни запасають зброю, їздять до Килиберди на полтавський бік купувати рушниці, на Різдво в Шабельниках купили кулемет, на тім тижні на ярмарку виміняли за рибу кулемет Кольта без станка, у дядька з Медина. Весною виведу у плавні чоловік двісті-триста. Будемо червоні пароходи перепиняти, а в межичасі можна і своїм ділом займатися — рибу ловити. В разі потреби курінь Білого Яру в складі від двохсот до п'ятисот чоловік при трьох кулеметах приведу до Холодного Яру. Кінноти теж не може бути. Гармата у нас без коліс, знята з бронеплава. Ми її приспособили виключно для стрільби з плавнів по пароходах і для походу зовсім не надається.

— Як там під Чорним Лісом? — запитав Чучупака Хмару.

— У мене човнів нема, зате коні майже у всіх добрі. На поганому коні верстов за двісті з горшками не поїдеш... Є досить верхових, німецьких та денікінських, є запасні сідла. Тепер у мене чоловік сімдесять на конях, тих, яким небезпечно бути вдома у селі. Крутимося до весни по хуторах, в Чорному лісі маємо викопані землянки для себе і для коней, а весною, якщо почнеться якась боротьба, Чорноліський кінний полк може збільшитися до трьохсот верхівців.

— Слухай но, Пилипе, — перервав йому Чорнота — правда, що ви в тих землянках продукти, воду та овес для коней в двохаршинних горшках тримаєте?

Хмара усміхнувся.

— В двох не в двох, а наробили хлопці горщечків, так що в кожному пару комісарів можна зварити...

— Кулемети, під цей час, возимо тільки легкі, а при потребі поставимо п'ять-шість важких на тачанки.

Що торкається самого села — то зброї є досить, але впливає близість Знам'янки та Цибульової з залізницею. На загальне повстання село може піти, або як дуже вже допечуть, або як би хтось гнав уже червоних з України.

Я під час розмови приглядався до чорноліського «полковника». Був це стрункий, сильно збудований чоловік років 28-30-ти. Одягнений був у темнозелену чумарку черкеського крою, з дорогою срібною шаблею. Як я потім довідався, був він бувалий підстаршина кіннотчик, палкий націоналіст, досить добрий організатор і командир, хоч на кожному місці відчувалося

в нього брак освіти. (Не треба Пилипа Хмару змішувати з Семеном Харченком, який оперував на Поділлі під псевдонімом Хмари).

Заговорив отаман Іван Петренко, інтелігентний селянин, старшина, який у своїй кирею з відлогою не відрізнявся зовнішним виглядом від місцевих селян.

— В Прусах і Михайлівні нема «обов'язкової військової служби», як в Мельниках, і сказати, скільки виступить до бою — не можна. Може чоловік з триста, більш свідомих, а може й до трьох тисяч зібратися,— буде залежати від обставин. Якщо «товариші» весною добре дошкулять — піде більше. Як українська армія поведе з заходу успішний наступ — підуть усі. Головне, щоби селяни побачили, що справа йде до перемоги — тоді їх не вдержиш, а в неясній положенні більш знайдеться охотників взяти зброю і піти в Холодний Яр, як виступати на місці. Залізниця близько і села набралися нераз лиха від большевиків і денікінців за передчасні виступи минулого року. Зброї є подостатком. Маємо шість справних кулеметів, закопану гармату, мінометів пару. Кіннотчиків буде чоловік з тридцять. Бобринська чека налагодила вже в селах свою агентуру, до якої втискулося і пару наших людей. Всіх сексотів ми вже знаємо і як тільки почнеться який рух — «анолюємо»...

— Як, Марченку, у вас з Богданом справа стоїть?

— Ми можемо зібрати чоловік 70-80 на конях та чоловік з двісті на тачанках і підводах з добрими кіньми. Богдан пішки не любить воювати, а хлопців, що забагато пошани до смерті мають — не візьме. Кулеметів назбираємо по селах скільки буде треба. Самі села у нас — як вітер подує... Як допечуть добре «товариші», то всі підуть, в кого рушниці нема — з косою або з штилем піде, але як загориться — так і згасне... Дядьки у нас важкі, його на два-три дні від жінки та господарки не відтягнеш, але як розлютується — з косою на панцирник попреться. А зрештою, не берусь я говорити, як там з повстанням може бути. Хлопців добрих загін, як треба буде, Богдан збере.

— Що там у триліській волості чувати, «товаріщ воєнком»? — звернувся Чучупака до Козаченка.

— У, нас, «товаріщ отаман», усе мовчить — «бо благоденствує»... Дядьки «развйорстку» дають, аж чуби тріщать! Чека недалеко, як що не так — «пад стєнку» зараз... Доніс хтось, що в минулому році проти червоних виступав — забрали і розстріляли, знайшли захований хліб чи зброю — розстріляли, втік з червоної армії — розстріляли, ще й хату спалили. Плачуть селяни, але на якусь організовану акцію волость нездатна. Перш за все населення вже налякане і здеморалізоване, по друге —

багато є місцевих большевиків, які добре живуть тепер на рахунок селян і звичайно пронюхають та донесуть про підготовку. Стихійний вибух повстання дуже можливий, особливо, коли б повстали сусідні волості, але наразі мусимо сидіти тихо. Свідомого, активного елементу є багато, особливо молоді, та треба бути з цим обережним, щоб не підвести людей під розстріл без користи. Для «охорони волревкому» я зорганізував відділ із сімнадцяти «червоноармійців». Підібрав бідних, але наших по настроях хлопців. Серед міліції теж є свої хлопці. Тепер я стараюся, щоб дали мені зброю та дозволили мені зформувати загін чоловік на сто для боротьби з дезиртирством і бандитизмом. Як вдасться, підберу відповідний склад, а весною «волревком» та «партячейку» «под стєнку» і почумакую до Холодного Яру...

Положення в селах останніх отаманів, що підлягали безпосередньо Чучупаці й були в складі «Холодного Яру», було відоме і розмова перейшла до «організації влади на місцях».

Слово знову взяв начальник штабу Петро Чучупака. Був це немолодий вже, років під сорок старшина, з простим серіозним обличчям, з трохи понурим поглядом карих очей, зовсім неподібний до брата Василя, отамана — двадцятишестилітнього гарного бльондина, в якого блакітно-сірих очах було забагато «молодости».

— Як вам, панове, відомо, в довколишніх районах, де юридичне існує вже совітська влада, фактично вона тільки зароджується. Організують владу прислані комуністи, переважно москалі та жиди, які за всяку ціну стараються затягнути до праці в установах, особливо в хлібо- і продуктозаготовчих, місцевих большевиків, не кажучи вже про технічний персонал і урядовців, яких вони мусять наймати з місцевих людей. Перш за все «товаришам» іде про те, щоб хоч трохи виглядало, що совітська влада є «справжня українська влада». По друге, щоб опанувати положення, їм необхідні люди, які знають населення, обставини і умови. Вони дуже радо приймають до себе і видають партійні білети шкурникам, що пхаються до влади задля власного добробуту, не дивлячися на їх буржуйське чи куркульське походження, добре ураховуючи те, що коли хто з них і не є «ідейним большевиком», то споріднившися з владою кров'ю і насильством над українським населенням, буде потім змушений триматися її, бо в разі перевороту його дожидає перша куля.

Цей мент ми мусимо використати в цей спосіб, щоб втиснути до влади як найбільше своїх людей, свідомих своєї цілі і відданих нам. За всяку ціну мусимо втиснути своїх хлопців до адміністративних органів влади. Ціль ясна. Перш за все будемо завчасно дізнаватися про заміри влади супроти нас, а коли

переймемо ініціятиву нападу, будемо мати висвітлене обличчя ворога, а то й активну допомогу в середині ворожого стану.

Дуже важливо мати своїх людей у міліції і чрезвичайках. Боротися з большевиками лише «гоноровим методом» неможливо. Треба уживати їх власної зброї і методів, які вам всім добре знані по тогорічній боротьбі з ними. Мусимо дивитися на речі просто. Українцеві, який любить свій край, звичайно не легко бути свідком, а то й приймати невільну, хоч би побічну участь в розстрілах своїх братів, але такий «чекіст» може вирятувати не одну дорогу для української справи людину, попередивши її якось про небезпеку, а в разі відновлення широких визвольних акцій він може дати нам просто неоцінені послуги.

Отож, у кого з вас є підходящі люди в Черкасах, Бобринській, Смілій, Кам'янці, Олександрівні, Знам'янці, Єлісаветграді, Златополі, Новомиргороді, в кого є люди, яких можна послати туди, щоб улаштувалися в якійсь установі, не гаючи часу зв'язуйтесь з ними і сповіщайте, щоб ішли працювати до червоних і тримали зв'язок з вами. Конспірація, звичайно, мусить бути захована як найстисліше.

До цього Коцуровського «перевороту», Чигирин лічився радянським центром Чигиринщини. Тепер положення змінилося і большевики, звичайно, за всяку ціну захотять заняти Чигирин, щоб чигиринський повіт бодай офіційно існував в «Украінской совєтской республікє».

Отаман казав вам, чому це для нас вигідно і чому в разі потреби ми навіть допоможемо «товаришам» досягнути цього. Це — в будучому об'єднає колись козацьку Чигиринщину, яку химерна доля України знову розколола на два ворожі табори.

Тепер про Кам'янку. Кам'янка — найближча до Холодного Яру більша стація і якщо нам не вдасться обдурити «товаришів» своїм «мирним обличчям», то дуже можливо, що вона стане вихідною точкою, з якої червоні поведуть ширші операції для зліквідування «холодноярщини». В разі ширшого повстання бронепотяги з Кам'янки і Фундуклеївки відріжуть нас від сіл по той бік залізниці.

Після останніх подій в Чигирині, можливо, що з Кам'янки зроблять повітовий центр. А тому мусимо тримати в Кам'янці міцнішу стежу.

Тепер головою «волревкому» в Кам'янці Вишневецький, бувший старшина 3-го Гайдамацького полку, «боротьбіст», що став стовідсотковим комуністом і вірним слугою червоної Москви. Начальником волостної і міської міліції є Лесько-Лещенко, теж «боротьбіст», який в минулому приймав участь у боротьбі з большевиками і має перед ними пару тяжких «гріхів».

Про це не знає чека, але маємо документальні докази ми і в кожну хвилину можемо йому «зпротегувати» розстріл[5].

Я з ним натижні бачився і він приняв деякі мої пропозиції. Зрадити він нас не може, бо побоїться. Виїжджати з Кам'янки йому неохота, бо хлопець закохався по вуха в панночці, яка має в Кам'янці велике господарство і не хоче покидати батьків, а Лещенко має після Великодня одружитися з нею. З цієї самої причини, не будучи переконаним, що большевики вже вдержаться на Україні, хоче забезпечити себе у нас і буде робити, що ми йому скажемо, коли буде певний, що большевики про це не довідаються. В разі небезпеки він без сумніву попередить наших людей, рятуючи їх і себе.

Отож, Андрію, — звернувся він до Чорноти, — завтра забирай з собою обох галичан: Оробка і Гуцуляка, Соловія, Середу, Андрійченка, Петренка, донського козачка Андрюшу, Юхименка, Брущнівського, — цих хлопців і тебе в Кам'янці не знають. З місцевих дасть тобі Зінкевич з Грушківки двох Демиденків, Семена Залізняка, Петра Грушка і Василя Запорожця.

Ці хлопці на добрім рахунку в Кам'янці, бувають там і мають знайомих серед кам'янських большевиків, які вже їх запрошували на службу.

Про коней потурбується твій побратим, який буде наглядати за кіннотчиками, коли розведемо всіх з манастиря по селах.

Лещенко цими днями дістав наказ збільшити міліцію до тридцяти чоловік. Тепер у нього п'ятнадцять...

Так ти завтра у вечері увійдеш до Кам'янки з боку стації з двома хлопцями і зайдеш до нього — він буде ждати. Візьмете з собою карабінки, револьвери і гранати. Шаблі залишите. Колиб в Кам'янці хто вас затримував, не робіть жадного опору, а покладайтеся на Лещенка.

Він призначить тебе своїм помічником.

Останні хлопці будуть приходити по два-три і будуть залічені міліціонерами.

Як помічник «начміла» приглянешся до міліціонерів, яких застанеш, і поступово звільниш невигідних нам людей, а на їх місце ми будемо тобі посилати хлопців. Зв'яжешся з Телепином, де начальником міліції Іван Голота — наша людина.

Бурлаків своїх добре поінструктуй, хто що має казати оточенню в Кам'янці, звідки приїхав і що робив до того. З грушківськими хлопцями я вже розмовляв. У кого нема відповідних документів, то в манастирі у Бондаренка в коморі є ціла скринька різних документів, існувавших колись на світі «товаришів» — вибереш, які підійдуть.

Що будете робити дальше в Кам'янці — покаже час, а покищо

сповнюйте «поліційні» обов'язки як найкраще і тісніше тримайте зв'язок з нами. Ми, Андрію, рішили послати тебе, бо потрібний чоловік з «зимною кров'ю», міцними нервами, гострим оком, «довгим вухом» і коротким язиком. Ми переконані, що ти легко справишся з цим ділом.

Андрій почухав бриту голову...

— От уже ніколи не думав, що доведеться в житті у «поліц-майстра» бавитися. Ну, та лихо його бери — спробуєм... Тільки ти, Гриб, не попадайся мені тоді в руки. Посаджу на два тижні в холодну за те, що сідло у манастирі взяв та не привіз...

Василь Чучупака встав із за столу і підійшов до старенької Чучупачихи, яка під час наради смажила пампушки. На її доброму дрібному личку в цей час неначе було написано: «Не розберу я дітки, що воно на світі діється, про що це балакаєте, та й не моє це бабське діло...»

Отаман ніжно обняв стару за плечі.

— Ну, мамуню, тепер слово за вами...

— Зараз, зараз дітки... Дам вам їсти. Господи, коли вже той спокій буде?.. Загинув вже один, а як не дай Боже, ще котрого з вас уб'ють, то я вже й не переживу...

Старий Чучупака, який сидів на лежанці, задоволено погладжуючи довгу сиву бороду, неначе думав: «А то вже, дітки, вам видніше... Ви розумніші від мене старого... На те я вас, бідував, а вчив... Робіть як знаєте аби добре було, бо на вас всі надію покладають...»,— встав і сходивши до комори — поставив на стіл пляшки з слив'яним самогоном. Стара почала подавати на стіл страву. До хати зайшла дружина Петра Чучупаки, Ганна Ерестівна, з шестилітньою дочкою Лідою і, привітавшися, стала помагати матері. Ця надзвичайно симпатична інтелігентна жінка була по батькові німка, по матері полька, виросла між українцями і тепер була щирою, відданою справі, націоналісткою-українкою.

Маленька Ліда вилізла до батька на коліна й сміливо розглядала гостей. Почувши, що мене називають в розмові Залізняком, деякий час здивовано дивилася, а потім повернула в мій бік батькову голову:

— Батьку, це Залізняк?

— Залізняк, дочко.

— А чому він такий молодий?

— А який-же він має бути?

— А скільки-ж йому років було, як він на Умань ходив?

Це запитання, задане надзвичайно серіозним тоном, розвеселило всіх.

Петро поставив дочку на лавку.

— Це вона з малого Кобзаря начиталася... А ну, дочко, вжар

нам щонебудь з Кобзаря!..

— Ну, то Холодний Яр — добре?

— Дуже добре...

Мала, відважно жестикулюючи, продеклямувала вивчений за мамою вірш, майже без помилок, замінивши тільки Нерона у Мирона. Коли вона дитячо-грізним голосом закінчила:

«І в день радості над вами
розпадеться кара,
і повіє новий огонь
з Холодного Яра..»

— слухачі улаштували їй правдиву овацію.

Після вечері майже вся компанія поїхала на виставу до Медведівки, край якої зливався з краєм Мельників.

У вищій початковій школі була улаштована вечірка. Ставили «Степового гостя».

При вході до школи стояла варта з кулеметом. Мужчини у залі всі з зброєю. Перед виставою добре співає хор, відкривши вечір українським гимном. Потім деклямували учні. Маленький хлопчина в козацькому строю дуже добре продеклямував «Суботів» Шевченка.

Було якось дивно, що цей Богданів Суботів з «церквою-домовиною» - отут, в кількох кілометрах, і що саме через це перед дверима школи стоїть звернений у його бік, наладований «Максім», щоби вечірки несподівано не заскочили коцурівці...

Ночували ми всі, розположиашись на засланій соломою долівці, у місцевої інтелігентної дівчини, яка відпустила нам свою досить велику кімнату.

На другий день по повороті до манастиря Чорнота, забравши своїх «міліціонерів», відійшов до Грушківки, а ми стали готуватися до «евакуації» Мотриного манастиря.

В наступні дні військове майно було вивезене й уся залога на радість ігумені й на смуток декому з черниць — покинула манастир і розбрелася по хуторах і по селах. Усі передягнулися в свитки й киреї. Села теж змінили вигляд. Кулемети й рушниці з хат зникли. На вулицях більше з рушницями не ходили, але під верхньою одежою «мирно» ховалися обрізи, револьвери, гранати. У багатьох хлопців були дубельтові пістолі з двома курками, які стріляли рушничними набоями,— досить добрий вибір місцевого майстра-слюсаря.

Та у Медведівці на ярмарку по старому торгували зброєю. Продавали селяни з дальших сіл. Холодноярці лише купували. Радянських грошей ніхто не брав, а українські гривні цінилися

високо. За п'ять гривень я купив на ярмарку майже сотню набоїв до обох своїх револьверів, Кольта й Парабелюма, яких не міг дістати досить в армії, а за тисячу двісті гривень купив ще й великого німецького Мавзера й сімдесять набоїв.

Червоні в наших околицях не з'являлися. Поза Тясмином перейшов їх полк в напрямку Чигирина, але після невдачного бою з Коцуром вернувся на Черкаси. Ізза Чигирина стала іноді доноситися гарматня стрілянина. «Товариші» «мацали» Чигирин з боку степу.

III

Наближався кінець зими. Положення не змінилося. Незначні відділи червоних приборкували села за Чигирином, за Дніпром, по той бік залізниці, коло Черкас, «випомповуючи» хліб і зброю. Однак ці акції не були широкими і значного успіху не мали. Доносилися чутки, що якесь село замість хліба давало «товаришам» «по шапці» і його облишали в спокою. Щодо нашого району, то большевики, здавалося, забули про його існування. Обі «республіки» — тепер вже «чорний» Чигирин і жовтоблакитний Холодний Яр, залагоджували свої внутрішні справи, перевіряли розподіл землі, видавали ліс на побудови. Зносини між селами обох «орієнтацій» по старому залишилися гостро перерваними, але якихось активних ворожих виступів не було.

Селянин з Михайлівки привіз до Мельників «новину», що на власні очі бачив у Кам'янці кількох холодноярців з Чорнотою, які розганяли базар і відбирали вивезені селянами на продаж продукти. Це його не на жарт налякало, бо ж ті «міліціонери» знали, що він в Холодному Яру був. Дядько трохи переборщив, оповідаючи, що вони навіть ловили його і що він насилу утік. Чутка про те, що кількох улюблених хлопців утекли до большевиків, викликала страшне обурення селян. Хитріші здогадувалися, що тут «щось не так...», та своїх здогадок не висловлювали в голос.

Що два-три дні приїжджав до Чучупаки в ночі зв'язок від Чорноти. Наша «міліція» була на висоті свого завдання. Андрій вже вспів отримати нагороду від комісаря залізниці за те, що немилосердно приборкував на стації озброєні банди матросів-спекулянтів, які возили з Одеси сіль до Москви і Петрограду. Ці «купці», обвішані револьверами і бомбами, хозяйнували на залізниці, розганяючи відділи чека по «барьбє с спекуляцією». Але в Кам'янці несподівано натрафили на «міліцію», яка замість того, щоби розбігатися як жидики-чекісти перед піднесеною бомбою, — гатила по «братішках» сальвами.

У хлопців «свербіли руки» на братішек-матросів, які всюди вихвалювалися тим, що вони «посадили на престол» Леніна і Троцького... Совітське начальство, яке тремтіло перед тими матросами, було дуже задоволене, що має таку «надійну» і відважну міліцію, а відібрані револьвери і гранати (часом і сіль) потихеньку були перепачковувані до Холодного Яру.

Чорнота передавав нам, що по залізниці проходять значні військові частини, які направляються на боротьбу з «петлюрівскімі бандамі» Омельяновича-Павленка.

Під кінець лютого надбігла вістка, що між Черкасами і Смілою з'явилися в значній кількости червоні частини, які пересуваються в нашому напрямку. Відомості ті підтвердили Гриб і боровицький отаман Солонько, що приїхали до Чучупаки. Солонькові розвідчики довідалися, що більшість тих червоних частин прибула щойно з Московщини і в місцевих обставинах орієнтується зовсім слабо. Ідуть «на усміреніе бандітского отамана Коцура». Коли ми, зібравшись ввечері у Чучупаки, обговорювали положення, приїхав ще лубенський отаман Пономаренко. Привіз останні відомості. Після сьогоднішньої ночівки червоні в кількості чотирьох полків піхоти, двох полків кавалерії і двох дивізіонів артилерії вирушили шляхами на Побережжя. Очевидно, йдуть на Чигирин, обминаючи наші ліси. Постановляємо на другий день зібрати в лісі з п'ятьсот кращих боєвиків, щоби мати готове ядро на всякий випадок і, не зачіпаючи червоних, слідкувати за їх рухом.

Отамани, які приїхали, залишилися ночувати в Мельниках. Варту в селі підсилили. В ночі прибіг зв'язковий з Медведівки: в Трушівці, за Тясмином прийшов полк з батареєю і розташувався доночовувати. Через міст на цей бік переїжджала кінна розвідка і вернулася назад. Раненько збираю до Чучупаки з десяток ближче мешкаючих кіннотчиків. Приїхав Ханенко. Поснідавши, вибираємося всі гуртом на лісничівку Кресельці. Ізза Чигирина знову почулася гарматна стрілянина. Червоні брали Коцура в роботу з двох боків. День видався теплий і погожий, їдемо трійками. В першій трійці Василь і Петро Чучупаки та Солонько. В другій Семен Чучупака, Пономаренко і я. В третій Олекса Чучупака, Гриб і Ханенко. Позаді хлопці кіннотчики. Настрій у всіх чудовий. Всю дорогу весело жартуємо й сміємося. Отаманова англьо-арабка «Зірка», капризна й уперта, як панна-аристократка, весь час крутиться і псує нам лад. Постоявши ніч з моїм «Абреком», вона відчула до нього глибоку симпатію й весь час поривається стати поруч нього. Під загальний сміх відтискаємо Солонька на самий зад «за бунчужного» і я виїжджаю у першу трійку.

Пономаренко, якому «Зірка» роздерла сідлом штанину, «лається» з отаманом.

— Казав тобі Чорнота — застріль «Зірку», або продай у Цвітну горшки возити, бо пропадеш через неї,— добру раду тобі давав.

Отаман ласкаво погладив свою любимцю по шиї, не передчуваючи, яку «послугу» вона зробить йому за пару годин.

— Я на своїй «Зірці» ще до Києва в'їду.

На Кресельцях розташовуємося «як вдома». Небезпеки тут не може бути жадної. Звідки б не надійшов ворог — нас попередять.

Розсилаю кілька кіннотчиків сповістити сотників, щоб після обіду виводили непомітно вибраних людей до лісу. Посилаю також зібрати на Кресельці кіннотчиків з хуторів і села.

Петро Чучупака, Гриб і Солонько завели своїх коней до стайні — решту коней поставили на дворі коло кошів. Дівчата принесли коням сіна. Замовляємо у лісника обід і розположуємося в хаті дожидати, поки почнуть збиратися люди. Закладаємо дві партії в «підкидного дурня». Через якийсь час прийшла із села жінка і каже, що чула, що в Медведівці повно большевиків. Чутка мало правдоподібна, бо Медведівка би нас оповістила. Отаман каже, що треба комусь поїхати до Медведівки й довідатися, чи большевики виступили з Трушівець. Рівночасно треба привезти фіру сіна з закупленого штабом у Медведівці запасу. Поїхати викликається кількох охотників. Жартуючи, тягнемо жеребки і їхати припадає мені. На всякий випадок переодягаюся в позичену «у бісової віри дитини» Гані дівочу одежу, залишаю у неї черкеску, шаблю й карабін і, заховавши в кишені два револьвери та гранату, від'їжджаю на санях до Медведівки під великий сміх всього гурту. В Медведівці посилаю селянина накладати сіна, а сам йду збирати відомості. Медведівський отаман уже підготовив людей для виходу в ліс. Большевики вирушили рано з Трушівець на Чигирин, але перед моїм приїздом перебігло тясминовими плавнями кілька трушівецьких хлопців з відомістю, що в село вступила нова частина, яка відпочиває і має теж вирушити. За мостом і Тясмином, рівнож як і за всіма шляхами пильно наглядають медведівські стежі. Господаря сіна не було з ключем від хліва вдома. Поки його знайшли, поки наложили — пройшло з годину часу. Збираючися виїжджати назад, розмовляю з медведівським отаманом, який дав уже наказ своїм хлопцям маленькими гуртками виходити балками до холодноярського лісу. Каже мені, що з півгодини назад за Мельниками було слабо чути якусь стрілянину і що він післав на санях чоловіка довідатися. Висловлюємо здогадки, щоб це могло бути, та в цей мент підскочив верхи селянин з Мельників, блідий, зхвильований:

— Скоріше на допомогу! Большевики у нас в селі. Отамана вбили. Петра й Солонька піймали живими. Підпалили Чучупакову хату і шукають по селі добрих коней. Наші хлопці збираються балкою та городами до лісу і на хутори, а ви вдарте з цього боку. Треба не випустити, вирятувати хлопців.

— Які большевики, де вони взялися?

— Чорт їх знає, звідки взялися — кіннота, чоловік двісті. Як би ж то було знати, а то тепер поставили на вулиці кулемети — не можна й зібратися.

Отаман наказав подати тривожний дзвін. Передягаюся і через

кілька хвилин, як тільки збіглося зо дві сотні медведівчан — вирушаємо з трьома кулеметами балкою на Мельники, підсиливши сторожі в бік Трушівець. За першими хатами зустрічаємо ворожий роз'їзд, який давши кілька пострілів — повернув чвалом назад. Бігом, розсипаючись лавою по балці і городах, поспішаємо до центру села. Добре, як ворог почне відходити на ліс — там його зустрінуть мельничани. По обох боках вздовж села високі схили балки. Дорогу на Головківку відріжуть ті, що збираються на хуторах. Та й сама Головківка зустріне вогнем.

З хат вибігають і приєднуються до нас озброєні селяни. З протилежного боку села розлягається стрілянина. З гори, з правого боку, заклекотіло два кулемети. Що це? Невже надспіли лубенці і ворог оточений?! До середини села ще з кілометр... Серце нетерпляче рветься. Вибігаємо за поворот балки і бачимо на горі дві кулеметні тачанки, як б'ють по селі. З села до них підіймається через город зустрінутий нами роз'їзд. Піднявшися на гору, кіннотчики дали кілька стрілів у наш бік і разом з тачанками зникли за обрієм. На зустріч нам вибігає група мельничан з Чорноморцем. Ворожа кіннота, захопивши з собою полонених Петра Чучупаку та Солонька, несподівано заграла збірку і виступила з села вузенькою бічною доріжкою, що вилася через подвір'я й городи і вела на дорогу до мосту через Тясмин. Стаємо перед загадкою: як попала ця кіннота до Мельників і заскочила так несподівано наших на Кресельцях? Чому виступила з села, не очікуючи, поки знесуть харчі і овес, які замовила селянам знести, покинувши навіть те, що вже знесли, коли ніхто по ній не стріляв?

Звідки нарешті довідалася, що єдиний шлях для відступу — це ця непомітна для немісцевого доріжка? Що ця доріжка веде на шлях, яким можна злучитися з своїми по той бік Тясмина?

По схилі й по горі з протилежного боку бігла лава мельничан. Загинаємо крило і теж вибігаємо на гору. Далеко вже, повною ходою віддалялася в напрямку моста ворожа кіннота, увозючи з собою дорогих нам невільників. Деякий час горячково стріляємо їм навздогін і стаємо безпорадні. Пішки кінноти не здоженеш... Наших кіннотчиків, хоч би і встигли зібратися — було замало. Стає гірко від думки, що ми мали час і змогу з Медведівки перерізати їй шлях. Пригноблені вертаємося до села.

Над Чучупаковою хатою в'ється дим — догоряє покриття. В задимлених сінях, присипаний з горища чорною золою, в одній білизні лежав отаман Василь Чучупака. Руки широко розкинені. Уста й сіро-блакитні очі широко розкриті. Здавалося, що вся його стрункa юнацька постать застигла в могутньому, нечуваному

крикові,— чи то перестороги, чи протесту, що догоряє рідна стріха, що обличчя, після смерти вже, вкрили синяки від ударів кольбами... Збоку, на щаблеві драбини, теж покрита грубими чорними цятками золи, сиділа заломивши руки старенька Чучупачиха. Обличчя біле, як крейда. Широко відкриті, сухі застиглі в якомусь дивному виразі очі — втоплені в обличчі мертвого сина... Безкровні уста нечутно шепчуть — повторюють якесь слово...

Звертаюся до неї — але вона нічого нечує, не помічає людей, що стоять у сінях.

Старий Чучупака, сумно похитуючи сивою головою, стоїть по другім боці, похилившися на одвірок. Згорблений, прибитий, з безсило звисаючими руками... Якийсь час не звертає на нас уваги, потім повертається до мене:

— Чи Олекса — живий? — питається несподівано спокійним голосом.

Не знаючи, що з Олексою, машинально відповідаю, що живий.

Старий випростовується і блискає з під сивих брів очима:

— Прокляті!.. Привезли мертвого, здерли одежу і кинули до сіней: Получайте — кричать — свого бандита! А Петро, бідолаха, — на возі, дротом весь обкручений, — не журіться — каже до нас — вмираємо за Україну з чистим сумлінням... Не кажіть покищо нічого дочці...Так деж там! Прибігла Ганя з Лідою... А ті сукіни сини нарочито: «Полюбуйтесь, полюбуйтесь... зараз за селом розстріляєм...» Ганя в крик... а дитина вхопила за полу і ніжками тупотить: «Не дам батька!» — Тай годі... Старший кацапюга — відкинув її ногою тай командує: «Заганяйте всіх до середини та запалюйте хату!» Замкнули нас усіх в коморі і — запалили. Чуть не подусилися від диму, поки люди випустили. А з ними на коні за провідника був отой кацапчук з Жаботина, що в осени на Кресельцях в парні обіддя гнув.Отут в сінях старший гроші йому давав і дякував, як відпускав до дому.

Козак-мельничанин, що стояв на порозі, зхвильовано вдарив рукою до поли:

— Федька Пєсков!.. А ми ж його перестрівали в лісі, як їхав назад. Питаємо, де був — каже — приїжджав на Кресельці спитати, чи нема ще роботи, та хотіли большевики коня забрати — насилу випросився. Ми й повірили! А — чорт! В руках був і випустили!

Коло дверей зібрався вже чималий гурт людей. Кілька дівчат плакали, заглядаючи у сіни. Стискаючи нервово рушницю, стояв недалеко сусід Чучупаки — дядько Степан, блідий, з страшним, розлюченим поглядом. У нього «товариші» забрали останнього коня і знасилували двох дочок — одну підлітка.

Повертаюся до людей:

— Як знаємо, хто привів — не втече. Але хто їх попередив і вивів з села тою доріжкою?

В похмурих поглядах не було відповіді. У всіх стояло те саме запитання.

Молоденька дівчина, сирота Палазя, яка служила наймичкою у мельничанського багатія Сидора Гунявого, зробила мені непомітний знак заплаканими очима і пішла на вулицю. Виходжу й доганяю її.

— Пане Залізняк, я знаю, хто це. Це мій господар. Він дуже гнівався на Чучупаків за те, що оту найближчу ділянку з панського саду віддали старій вдові Явдосі, а не йому під нову садибу. Він же і лісу туди був навозив, щоб будуватися, а Петро Чучупака сказав, щоби забрав.

— Але ж звідки ти знаєш, що це він?

— Я чула. До нас на квартиру отой старший москаль став. Приходили до нього москалі — то він казав їм, що дві години будуть стояти — коней годувати і самі обідати. Наказав, щоб варили люди обід для москалів. Вони не знали, що наші з рушницями до лісу вивтікують і що у нас в селі багато козаків. Хвалилися все людям: — Ми, кажуть, всю вашу банду в лісі перебили і переловили. А потім старший почав до мене приставати, щипати, так я втікла з хати і заховалася в клуні за соломою. Але чую — заходить до клуні господар, а за якийсь час москаль-старший. «Зачем ти міня — питає,— звав?» А господар до нього: «Тікайте, товариші, поки не пізно, бо біда вам буде, і того — каже — сукіного сина Чучупаку відіб'ють. У нас — каже — село — сама банда. Усі з рушницями в лісі та на хуторях збираються. І кулемети — каже — вже на хуторі виставили. І на Головківку вас уже не пустять, і в Медведівці та в Лубенцях — чути — дзвонять, — як затримаєтеся — то з усіх боків почнуть вас бити. Виїжджайте отою доріжечкою через городи на гору, а там виїдете на дорогу і направо до мосту. А на тім боці ваші є. Тільки поспішайте, та уважайте, щоб на вас з Медведівки або Зам'ятниці не напали...»

Стискаю зхвильованій дівчині руку.

Добре, Палазю, не кажи тільки покищо про це нікому.

— Я не скажу.

Повертаючися, завважую, що за хатою Чучупаки, не дивлючись на холод, сидить на призьбі в одній блюзці Ганна Ерестівна, схиливши голову на коліна. Коло неї, сховавши личко в її плече, стоїть легко одягнена маленька Ліда. Відкликавши дядька Степана[6], даю йому відповідну інструкцію. Потім завертаю за хату й сідаю коло Ганни Ерестівни. Розуміючи, що

Петро вже вичеркнений з листи живих, хоч ще жив — потішаю її, що ще не все пропало... Вона якийсь час слухає, не змінюючи пози, потім мовчки стає і взявшися руками за голову, хитаючися іде через подвір'я на леваду.

Ліда розгублено дивиться їй вслід і пригортається до мене:

— Батька большевики забрали... розстріляють...

З болем притискаю її до грудей.

— Ні—ні, Лідусю! Не розстріляють... Ми в ночі відіб'єм...

Вся стрепенувшися — впивається мені в очі зайснівшим поглядом.

— Я теж піду відбивати.

Від Чигирина доносилися гуки великого бою.

Під вечір стихло. Зв'язок з Головківки привіз звістку, що червоні вибили Коцура з Чигирина і він відступив у Суботівський ліс.

У вечері збираємося на хуторі. Прийшов Ханенко, Гриб, Семен і Олекса Чучупаки, два кіннотчики з тих, що були на Кресельцях. Вияснюється, як все сталося. Червона кіннота несподівано виїхала з лісу перед самими Кресельцями. Побачивши осідланих коней і вартового козака, кинулася оточувати лісничівку. Козак дав постріл. Вискочивши з хати, всі кинулися до коней. Василь Чучупака, сівши на «Зірку», розігнав з ручного кулемета ворожу лаву з одного боку і кинувся на гору в корчі, крикнувши, щоб останні розбігалися не купою. Одночасно вискочили Пономаренко, Ханенко, Олекса та Семен Чучупаки і козаки. Петро Чучупака, Солонько і Гриб кинулися виводити своїх коней із стайні. Височенна Солонькова кобила зачепилася сідлом у дверях і притиснула разом й Солонька. Петро був у стайні. Гриб, покинувши коня, виліз поміж ногами кобили на двір в мент, коли на подвір'я в'їжджали ворожі кіннотчики, і вискочив на мого «Абрека», який виніс його майже з рук, проніс під стрілами через розгублену ворожу лаву і за хвилину випередив тих, що вирвалися раніше.

Червоні кинулися здоганяти по корчах. Їх на скоку стримували отаман з «Люїса» і дехто стрілами з карабінів. Вже на горі «Зірка», почувши іржання ворожих коней, знатурилася і потягла назад до ворога. Отаман боровся з нею, аж поки його не оточили. «Люїс» видно затявся ще раніше. Допомогти йому ніхто не міг, бо тікаючи, всі розсипалися і за кожним зокрема гналося чоловік 10—15. Побачивши, що втекти вже не вдасться, отаман пустив собі кулю в скрань з револьвера. Перед тим крикнув так, що чули останні: «Готуй нових борців, Холодний Яре!». Солонька і Петра Чучупаку піймали в стайні. Останні всі вирятувалися. Гриб прийшов із Зам'ятниці пішки, залишивши «Абрека» у селянина.

Обмірковуємо положення. Запахло порохом... Спізненим нападом на кінноту ми себе виявили перед частинами, що переходили.

Упоравшися з Коцуром — візьмуться за нас.

На другий день довідуємося від заблуканого в лісі й пійманого лубенцями кіннотчика, що кіннота та попала до нас випадково. Вона мала йти з Жаботина на Зам'ятницю-Медведівку-Чигирин, і спокійно пройшлаби, як би не знайшовся в Жаботині охотник провести її ближчими полевими й лісовими дорогами. Через це її не помітили з Лубенець.

В цей самий день в Мельниках розійшлася чутка, що попередив і вивів з села ворога Сидір Гунявий, який, боючися помсти, втік вночі за большевиками. Тієї ж ночі в одному із заглиблень на лівому схилі Холодного Яру був прикиданий землею і камінням труп першого холодноярського зрадника. Через п'ять днів на верхівці гори Веселої гойдався на дубі Фєдька Пєсковой із Жаботина.

Зажевріла надія вирятувати Петра й Солонька. Їх відставили до чека в Черкасах. Зв'язуємося з черкаськими своїми хлопцями і плянуємо міцною невеликою групою охотників напасти в ночі на будинок чека і, закидавши його гранатами, визволити своїх.

Отамана поховали на цвинтарі — на горі. Ховали у вечері без стрілів, без пісень, без промов. Понуро мовчала озброєна юрба і в тій мовчанці без слів відчувалася велична, грізна обітниця помсти.

Час збігав в напруженому очікуванні. Вигнавши Коцура із Чигирина, червоні частини почали порядкувати в «коцуровських» селах, показуючи правдиве обличчя московського большевизму. Це, як і передбачував покійний отаман, відвернуло селян від Коцура, який боровся колись за большевизм. Зворот його до чорної «анархії» був для селян чужим і незрозумілим. Залишившися з невеликим загоном вірних людей, бувший диктатор «Чигиринської республіки» переховувався по лісах, маючи часті сутички з переслідуючими його частинами.

У Чигирині заклалася вже правдива совітська влада: ревком, воєнкомат, чека, міліція, упродком і т. д. Для охорони її прибув караульний баталіон.

Очікуючи наступу на холодноярські села, опрацьовуємо плян операцій, за яким найменш потерпіли би села та збереглося би найбільш активних сил на весну. Місце отамана заняв його заступник Іван Деркач, старшина військового часу, син селянина із під Жаботина.

За якийсь час одержуємо відомости, що червоні частини з під Чигирина поспішно вирушили на Південь. Для операцій проти,

тепер вже партизанського, загону Коцура, прибув із Знамянки невеликий загін кінноти. Нашого району не зачіпали. Це не заспокоювало, а більше ще нервувало. Не можна було припустити, щоби большевики не орієнтувалися в положенні.

Повітова влада з Чигирина запроваджувала «савєтскую власть», дерла «развйорстку» в селах по той бій Чигирина. В наш бік виставляли міцні стежі з кулеметами, висилали часом з якимсь «невтральним» селянином (в порядку повинності) агітаційну большевицьку літературу, але ні один «агітатор» чи представник влади не відважувався показуватить дальше Суботова.

Вислані з літературою «післанці» влади, сміючися самі з своєї місії, здавали її сільським отаманам, які називалися «начальниками самооборони», а ті роздавали папір селянам на кручення «собачих ніжок» з махорки. Межуючих з нами, колись коцурівських сіл, які хоч і утримали свою організацію, та все таки мали масу зброї, «влада» теж не зачіпала. Територіальний вплив її в бік Херсонщини «скоротив» невеликий, але відважний партизанський загін Кобчика, який, з'явившися в степовій місцевости, виловлював та розстрілював представників влади.

Повітова «влада» мала владу лише над самим Чигирином і кількома ближчими селами на південь. Оточена з трьох сторін притихнувшими ворожими селами, з яких кожне мало більше вояків як чигиринський гарнізон, вона почувала себе далеко неспокійніше від нас.

Довідуємося, що комісарі, начальники та урядовці рідко якої ночі сплять спокійно. Не довіряючи населенню самого Чигирина, ночують озброєні в спільних помешканнях. Коло ревкому завжди стоять вартові підводи на випадок «евакуації». Досить з'явитися чутці — «Холодний Яр наступає» — і влада вантажила на підводи свої пожитки.

Чигирин не був для нас небезпечним. Пильно стежимо за пересуванням військових частин на лінії Черкаси-Бобринська-Кам'янка.

Визволення Петра Чучупаки та Солонька з черкаської чека завалилося.

Сильна група наших людей в Черкасах, підсилена ще кількома холодноярцями, маючи своїх людей в ЧК, пильно стежила за справою захоплених, вибираючи відповідний мент для нічного нападу на чека.

Несподівано кілька черкаських хлопців, які з тою групою не були зв'язані і про заміри її нічого не знали, зробили з тою самою метою зле підготований напад з малими силами. Чекісти опам'яталися після вибуху кинутої в приміщення чека гранати і

напад відбили. Всі арештовані були негайно розстріляні.

Одної ночі Левадний, який їздив десь за Матвіївку перевіряти свої «арсенали», привіз новинку. Загін червоної кінноти піймав на якомусь хуторі Коцура. Колишнього вождя червоних чигиринців прилюдно розстріляли червоні на станції Знам'янка. Коцурівщина — скінчилася. Активніший елемент з бувших «коцурівців» зібрався в «Товариство козаків Вовчого Шпиля», яке мало свою базу в суботівському лісі і на хуторах. Почалося дратування Чигирина дрібними нічними нападами. Між селами двох «республік» стали налагоджуватися дружні відносини. Селяни з Івковець допомогли медведівчанам піймати одного з живих ще братів Кошових, який в свій час убив холодноярця з Медведівки. Цей Кошовий був правою рукою Коцура і по його смерті переховувався на хуторах.

Після суду в Медведівці Кошового розстріляли коло хреста на верхівці гори між Медведівкою та Івківцями, з якої видно оба села.

Приглядаюся з коня тій «церемонії».

Кошовий, надзвичайно гарний стрункий хлопець, в чумарці і сірій козацькій шапці, став під хрест блідий, спокійний. Навкруг юрба озброєних селян з обох сіл. Засмучено-спокійним поглядом повів по обличчях односельчан.

— Віддаєте мене, івківчани?.. Не жалієте?..

Зпоміж івківчан вийшов сивий селянин з рушницею і, заклавши набоя, підійшов до хреста.

— Жаліємо, жаліємо, козаче... Що вас, собачих синів, разом з Коцуром у девятнадцятому році не постріляли...

З другого боку підійшов медведівський отаман.

Два постріли — і кров'ю був підписаний союз між недавно ворожими селами.

В наших селах появилися відозви «козаків Вовчого Шпиля». Типографічний друк. Товариство закликало всіх селян до об'єднання в боротьбі з червоними катами України-московськими большевиками та їх українськими наймитами. Закликало до рішучої боротьби під національним прапором.

На другім боці листка жартівлива примітка, не гармонізуюча з «солідним» стилем відозви: «Друковано у власній його катівської величности «товариша» Леніна друкарні. Москва. Кремль. Поцілуйте нас в... (ніс), червоні собаки!»

Здогадуємося, що хлопці мають у чигиринській друкарні своїх людей, які між большевицькими «агітками» надрукували цю відозву.

Налагоджуємо зв'язок з «Вовчим шпилем».

Товариство з охотою підпорядкувалося Холодному Ярові. В

складі його штабу — деякі члени колишнього коцуровського ревкому. Хлопці мають широкі зв'язки у Чигирині. Мають замір, піднявши Суботів, Новоселицю, Івківці, а з другого боку Степівку та Семигір'я, захопити Чигирин. За порадою нашого штабу облишили цей замір як недоцільний. Така операція знову притягла би до Чигирина червоні частини в той час, як захоплення його жадної користі не давало.

Починалася весна. Селяни готовилися до оранки та сівби. Всі «бурлаки» були зосереджені на Мельничанських хуторах, де по більшій часті перебував і отаман.

Смерть Чучупаків, пасивність ворога, весна з її хліборобськими клопотами — обнизили готовність населення до збройної боротьби.

Загальне положення на Україні було невідоме.

Підсилилися балачки про «гасло», за яким має піднятися проти ворога вся Україна.

Покищо «бурлаки» та неспокійніші місцеві хлопці нетерпляче дожидали, коли гостинно зазеленіють ліси.

Одного ранку, як сонце пригріло вже по справжньо-весняному, іду перейтися лісом до Мотриного манастиря. Ліс відживав. Де-не-де були ще плями потемнілого снігу, оточені квітами білого рясту. З манастирського валу видно, як працюють у саду черниці. Манастир, без козацьких шапок на подвірі, видається мені якимсь дивним, блідим. Хочеться відгадати, чи скоро між цими валами знову розляжеться шум бойового табору.

Обходжу манастир і йду назад понад мельничанською дорогою. Позаду розлігся веселий говір і туркіт підводи. Зпоміж дерев спостерігаю, що на підводі озброєні люди. На рукаві візника — червона пасма. Прилігши за горбочком, налагоджую карабінку та гранати. Коли підвода під'їхала ближче, пізнаю Чорноту. Коло нього Оробко і Соловій. За візника — Гуцуляк.

— Андрію! Доста чортів! Здоров!..

Хлопці, зіскочивши з підводи, сердечне витаються.

Гуртом ідемо понад дорогою. Андрій якийсь час зпід лоба дивиться на мене.

— Розкажи но мені, як ви отамана проґавили, бо з того, що оповідали зв'язки ні чорта не розібрав — як це могло статися?

Оповідаю йому про нещасливу подію. Коли сказав про передсмертний крик отамана — Андрій нахмурившися зідхнув.

— Недобре віщував отаман. Поляжемо певно отут всі, а України вільної не побачимо. Оті нові борці певно довершать нашу справу. Нехай діється Божа воля — наше діло боротися.

— Що там, Андрію, у світі чувати?

— Підсилено гонять «товариші» війська на Захід та на

Південь. З весною певно якась каша завариться. Полюбуйся, що вони про Холодний Яр намалювали.

Передає мені київську большевицьку газету.

На першій сторінці великими літерами надруковано: «Чігірінскій уєзд очищен от бандітізма! Бандітскоє гнєздо — Холодний Яр — ліквідіровано. Отаман Чучупака і ізмєннік бандіт Коцур — разстреляни вмєстє с своімі штабамі». Переглядаю статтю, з якої довідуюся, що Чигиринщину два роки тероризували «бандити», які відбирали у селян хліб та останню скотину, вбивали бідняків та знущалися над ними. Селяни нераз виступали проти «кулаків-бандитів» та не могли дати їм ради. Нарешті червоні частини успішними операціями винищили всіх бандитів. Вдячне населення захоплено вітало всюди своїх визволителів большевиків. У всіх селах вибрано сельради та комнезами. Совітська влада закріплюється. Переводиться «розкулачення кулаків». Селяни з ентузіязмом виповнюють «развйорстку», добровільно збільшуючи завдання уряду. З червоними прапорами, з революційними піснями везуть на «пункти» хліб та продукти.

Повертаю газету.

— Добре намалювали — що й казать!

— Такого сорту звіт подало певно командування тих частин, які переходили. Та що іншого співає повітова влада з Чигирина. Чигиринські «товаріщі», як побачили, що починають розпукуватися бруньки на деревах — так неначе їм хто гвіздків в стільці набив. Виплакали у Києві дозвіл, щоб перебратися з Чигирина до Кам'янки, на залізницю. За який тиждень буде повітовий центр у Кам'янці.

— А як же з вами буде, Андрію?

— Будемо покищо триматися — там побачимо, що робити. Треба тільки підсилити склад нашими хлопцями. Цього я і приїхав. Довідатися що у вас діється, та кількох хлопців ще взяти. Перед перенесенням повіту до Кам'янки маєм наказ збільшити міську міліцію.

— От поки тут нема що робити, бери кількох добрих хлопців з бурлаків та йди до нас за старшого міліціонера. Тебе в Кам'янці ніхто не знає.

Погодився:

— Як отаман відпустить — піду.

— Я з ним поговорю. Довго вже триматися не прийдеться. Весною щось викується, почнеться якийсь рух, — тоді переб'єм повітове начальство, захопимо, що вдасться зброї — і до Холодного Яру.

Звертаємо на лісову доріжку і лісом вибираємося на

мельничанські хутори.

Увечері відбулася нарада. Отаман згодився на підсилення «міліції» у Кам'янці.

Хлопці з Чорнотою вночі від'їхали назад до Кам'янки.

Слідуючої ночі, я з трьома козаками, з яких один добре знав розположення Кам'янки, добирався садами та городами до «управлєнія міліції».

На варті коло дверей стояв донський козачок Андрюша. В коридорчику наладований «Максім». У приміщенні для міліціонерів, на столі проти вікна «Кольт». На підлозі — чотири скринки з гранатами «Мільса». В станку коло стіни в зразковому порядку рушниці. На тапчанах спали й лежали одягнені «міліціонери» — самі наші хлопці. Міліціонери, які не знали таємниці кам'янської міліції, мали дозвіл мешкати на приватних мешканнях, хоч небажаних по настроях Чорнота із складу міліції видалив.

Не дивлячися на пізню годину, застаю у кабінеті Чорноту та начміла Леська-Лещенка. Знайомимося.

Лещенко, типовий чигиринець козацького крою. Сердечне вітається зо мною, та в очах його якась задума, неспокій.

В розмові висловлює сподівання, що з весною «червоних забере чорт з України». Відчувається, що він під цей час щиро бажає цього. Хлопець міцно засів між двома вогнями, не знаючи, з якого боку попечеться. Дипльоматично запитує, чи під час нападу червоних не знищені, або не захоплені папери, які посідав Петро Чучупака як начальник штабу.

Розуміючи, про що йому йде кажу, що всі папери штабу цілі і знаходяться у нового отамана. Це його з одного боку заспокоює (загубні для нього папірці не попали до червоних), з другого— пригнічує. (Життя його по старому в руках холодноярського штабу).

Пишу йому заяву про вступ на службу до міліції. До неї прикладаю документи на ім'я Валентина Сім'янціва. Ці (приватні) документи забув на кватирі під час переходу Запорізької групи через Матвіївну козак Богданівської кінної сотні, а господар, знайшовши, приніс до холодноярського штабу. До них доробили в штабі посвідку, що я служив добровольцем у червоній армії, та в наслідку контузії «петлюровською» гранатою — звільнений лікарською комісією як нездібний до чинної військової служби.

Начміл поклав на заяві резолюцію, що «товаріщ» В. Сім'янців зачислюється старшим міліціонером по сільському району.

На другий день наше прийняття на службу до міліції було оформлене в наказі.

Приступаю до праці. Розглядаю заяви крадежі та бійки з сіл,

які вже признавали «совєтськую власть». Висилаю на розсліджування міліціонерів, часом виїжджаю сам.

«Заприятелював» з матросом — «волвоенкомом». Голова ревкому Вишневецький відносився до нас усіх дуже добре, задоволений, що має міліцію «з правдивих большевиків-українців». В розмовах жалкував все, що до цього часу не прибула до Кам'янки чека та що наразі приходиться утримуватись від розправи над місцевою інтелігенцією — «наскрізь петлюрівською», яка настроює на свій дух міщан, селян та робітників цукроварні. (Боявся бунту при переведенні арештів).

Одного дня вся міліція вийшла на стацію робити облаву на «спекулянтів».

Розминалося якраз два потяги — київський та одеський.

Попід вагони суєтливо бігав жидок — уповноважений «О. Д. Т. Ч. К.», чіпляючися до жінок та селян з тлумаками. Грубші спекулянти, які везли більшу кількість соли, були в військовій формі, з зброєю, мали документи від різних большевицьких установ. Беремося головним чином до них.

Чорнота, стоячи на плятформі з червоною пов'язкою «помнач волостной рабоче-крестьянской міліції» на рукаві — розпоряджається.

Вантажні вагони набиті народом. Люди з тлумаками обліпили дахи вагонів, буфери, східці. В одному вагоні, повному мішків із сіллю — дві «панни» і сім озброєних матросів, які нікого до середини не пускають.

Коли дійшла черга перевіряти цей вагон — на дверях став кремезний матрос у формі, з револьвером в руці.

— Давай, давай дальше! Тут не пройдьот номер.— Матроси єдут! «Старший міліціонер мійського району» Йосип Оробко шарпнув двері.

— Винось мішки на плятформу!

Почувши такий наказ, «братішки», вхопивши револьвери та гранати, вискочили з вагону.

— Што?! Каво?! Да ми вас, так вашу растак... криси тиловиє!.. Кто за совєтськую власть кров пролівал?!

Чорнота підняв руку з револьвером.

— Взять на мушку!

Кільканадцять рушниць уставилося матросам в очі і груди.

— Сволота контр-революційна! З бандитами боротися вас нема, спекулянти прокляті! Здать зброю, а то переб'єм як собак!

Один матрос шарпнувся через лаву.

— Я, братішкі, січас телеграму дам товаріщу Троцкому! Ми октябрскую революцію завоєвалі!!!

Та діставши від Оробка кольбою по голові — покотився на

землю.

Побачивши, що жарти погані, «братішки» здали зброю та стали виносити мішки.

Любуємося з Чорнотою двома «мавзерами» та п'ятьма новенькими «наганами». У Холодному Яру здадуться...

Від київського потягу підійшов хлопець в напів-сільському, напів-міському одягу.

— Добре справляєтеся, товариші! З цією сволотою — просто біда! У нас в Києві на тім тижні двох чекістів на станції вбили. Лічать, що як матроси Петроград брали, то вже можуть совітській власті по голові їздити. У вас в місті чека нема, здається?

— Немає. Самі справляємося.

— Як би ми всюди мали таку міліцію! А то до чорта «контрреволюції» у міліцію напхалося. Ви, товариш начальник, партійний?

Чорнота зміряв його поглядом.

— Комуніст. А вам що до того? Незнайомий перевів погляд на мене.

— Бачте, мені треба дещо з вами побалакати. Чи товариш теж член партії?

— Це наш комсомольський організатор. А в чому справа?

Незнайомий «товариш» витягнув посвідку. Таємний уповноважнений київської губчека по боротьбі з бандитизмом, їде в службовій справі до чигиринської «уєздчека».

— Бачте... мені треба персонально висвітлити положення з бандитизмом в околиці Холодного Яру. Ви мусите знати місцевість і обставини. Чи мені краще їхати на Олександрівку, добратися до Чигирина, а потім вже туди, чи я міг би добратися до Чигирина через холодноярські села — і по дорозі довідатися, що треба. Може ви деякі відомості мені дасьте?

— Ми дамо вам звичайно більше як Чигиринська чека, бо у них «інформація» ні к чорту!

— Про це мені і в Києві казали.

— Краще було би ще, як би ви самі розвідали. Тільки це небезпечно.

— У мене є документи, що я петлюрівець. Та я вже знаю, як з ними треба на випадок чого. Найгірше, що я місцевости не знаю. У вас є свої люди у Мельниках, Медведівці, Лубенцях?

(«Товариш» видно добре вистудіював мапу).

— От що, товаришу! Товариш Сім'янців має в тих селах своїх вірних людей — комсомольців. Вони нас інформують про що треба. Він у них буває потайки. Як хочете — він вам допоможе. Підете собі вдвох, розвідаєте, що треба, а тоді до Чигирина. Так буде безпечніше, бо бандити мають у Чигирині свою агентуру і

коли б хто з неї побачив вас у Чигирині, а потім ви з'явилися у селах — булоби підозріло. До Кам'янки теж не заходьте. Як це для вас підходить — зачекайте отам на залізниці, т. Сім'янців передягнеться і прийде до вас.

— Я вам дуже вдячний! Це дійсно буде добре.

Коли поверталися до міста, Андрій глянув мені в очі.

— Ну, браток, «на ловця і звір біжить»... Заведеш його на Мельничанські хутори до наших хлопців. Там візьмете добре за горло — розкаже, що то за справа у нього. Це дуже добре. Видно, щось чека задумала робити. Тільки живим з твоїх рук він вже не вийде — зрозумів?!

Передягаюся і сховавши в кишені револьвера та гранату, виходжу на залізницю до «товариша» чекіста.

Польовою доріжкою йдемо в напрямку села Грушівки. У полі «товариш» повчає мене:

— Отож, від цієї хвилини я — хорунжий Жілінський. Служив у петлюрівському полку ім. Богдана Хмельницького. Зимою захворів на тиф і залишився під час партизанського рейду петлюрівських частин на Херсонщині. Тепер шукаю якогось повстанчого відділу або організації щоб приєднатися.

Я не стримався і усміхнувся. Хорунжий Богданівської кінної сотні Жілінський — мій товариш по полку і сотні, який під час зимового походу дезертував з частини.

— Ми, товаришу, зайдем до своїх хлопців-комсомольців, які вірні совітській владі, але разом з тим на доброму рахунку у місцевих бандитів, які не знають про їх настрій. Для них це маскування не потрібне. Але як ви схочете безпосередньо зійтися з бандитами, то попереджую, що серед них є багато колишніх петлюрівців. Хто небудь може знати, чи такий хорунжий був у тім полку. Зрештою, як у вас є документ, то хтось може знати підпис командира.

— Хорунжий такий був. Документ у мене правдивий. Булоби тільки зле, якби знайшовся хтось з того полку або з сусідніх. Про це треба «рознюхати» заздалегідь.

— У хлопців довідаємося. Вони знають усіх.

«Товариша» це заспокоїло і він, набравши гумору, починає оповідати мені про свої минулі пригоди між «бандитами». Оповідає про сцени розстрілів у київській ЧК, в яких брав безпосередню участь, вихваляючися своєю сміливістю та жорстокістю. З цієї розмови видно, що розуму у хлопця не багато, але нахабної сміливости, дійсно, не бракує, доказом чого була ця «прогулька» зо мною до «Холодного Яру». Каже, що походить з Києва, але говорить з виразами, яких уживають селяни на Чернігівщині.

Обійшовши полем Грушівку, йдемо лісом в напрямку Мотриного манастиря.

Розпитує мене, чи в манастирі є тепер бандити. Висловлює бажання оглянути манастир, але я, не бажаючи гаяти часу, відмовляю його. Не доходячи до манастиря, беремо напрямок на Мельничанські хутори.

Балакучість «товариша» зникла. Йшов задуманий, час до часу запитуючи, чи ще далеко. З наближенням до цілі ставав все сумніший. В задумі машинально обмацував і розправляв ковнір своєї блюзки. Коли я сказав, що лишилося йти не більше кілометра — став.

— Відпічнемо трохи.

Ліг горілиць на траву і якийсь час лежав мовчки, закривши очі руками.

Коли я запропонував іти дальше, він підвівся на ліктеві і сумно подивився на мене.

Сказав:

— Знаєте, нам, певне, не пощастить. У мене передчуття якесь недобре... чогось серце ниє...

— Дурниці. Я певний, що все буде добре.

— Бачте, я вірю в передчуття. У мене вже був такий випадок. Щоби був не вернувся, вже давно зігнивби. І от тепер таке саме почуття, як тоді. Знаєте що? Краще вернемося, і я поїду до Чигирина на Олександрівку. Потім побачу, що робити. На всякий випадок дасте мені записку до кого-небудь із ваших хлопців.

Пробую ще вговорювати його, але він постановлює таки вернутися і завертає по просіці назад.

Плян завести його до хлопців і дещо випитати — пропадав.

Треба кінчати справу в лісі.

Побалакавши трохи про своє «бажання перейти з міліції на службу до чека», пускаю його на крок вперед і витягаю свого «Кольта». Коли наблизив револьвер до його потилиці, готовлючися до стрілу — він нагло обернувся, доторкнувшись виском люфи. Натискаю язичок. Підскочивши, впав наперед, навзнак, широко розкинувши руки. Якийсь час дивлюся в його злякано-розкриті мертві очі. Передчуття не обдурило... Тільки не сказало, що небезпека була з ним, а не перед ним.

Забираю йому з кишень два револьвери з великим запасом набоїв і старенький цератовий портфель. У портфелі три посвідки, видані в різний час Богданівським полком Жілінському, декілька світлин-груп українських старшин і козаків, його фотографія в українському військовому однострою. Зроблена видно недавно, та нарочито потерта і побруджена. На одній світлині записані на другому боці дві адреси без прізвищ в Одесі.

Крім цього в портфелі декілька тисяч гривень, трохи «миколаївських» грошей, трохи совітських і чотири золоті п'ятки. Посвідки київської губчека, яку він показував нам на стації, при нім не було. Видно знищив, коли очікував на мене.

Не знайшовши при ньому жодного папірця, яким він міг би вилегітимуватися в чигиринській чека, пригадую собі те машинальне обмацування ковніра в задумі. Розрізую той ковнір і виймаю з нього зложений пасмою кавалок тонкого полотна. Друкований на машині шифрований лист. З смертю «Жілінського» зникла можливість довідатися щось про заміри чека.

Знайшовши на Мельничанських хуторах отамана, оповідаю йому про випадок і передаю забрані у чекіста річі і гроші. В поворотну дорогу відпроваджують мене два хлопці з рискалями, які ідуть закопати в лісі «товариша». Чорнота був дуже не задоволений, що я не зумів доставити «товариша» до штабу бодай раненим.

Поза «службовими обов'язками» проводжу час у Кам'янці досить симпатично. У місті було багато свідомої української інтелігенції, був добрий хор, аматорський театр. Відбувалися виступи, концерти.

Під час однієї вечірки познайомився з гарненькою інтелігентною дівчиною. Надзвичайно симпатична, щиренька Галочка, як то кажуть, припала мені до душі. Не минуло багато часу і я «захворів» на перше серіозне молоде кохання. Сталося те саме і з Галею. По кількох вечорах, проведених в роскішному парку графів Давидових — «признаємося до вини» (навзаєм). Сталося це в історичному гроті, викопаному під одним іх схилів, в якому століття назад відбувалися таємні зібрання південної організації «Декабристів». Хтось із місцевих «істориків» оповідав мені, що у тому гроті Пушкін написав кілька найкращих своїх віршів.

В кожному разі, для побачень та відпочинку після прогульки по гористому парку кращого місця не треба було. Сівши на мальовничому відламку скали, мріяли ми із Галею про час коли Україна стане вільною, мріяли про одруження,— та чи мало про що мріють закохані весняного вечора! На овиді була боротьба, була непевність за завтрашній день і життя — та хто, під час життєвої весни, задумується над такими речами?!

Не марнуючи часу, нав'язуємо з Чорнотою у Кам'янці політичні зв'язки з своїми певними людьми і розставляємо їх на «бойові пости» на випадок коли нам прийдеться покинути місто.

Втаємничена частково в нашу справу (після бурного «конфлікту» з Андрієм) Галя робила нам цінні послуги. Під виглядом відвідування родичів у Медведівці, не викликаючи

підозрінь, виконувала обов'язки зв'язкової між нами і штабом Холодного Яру. Було рішено, що коли покинемо Кам'янку, будемо держати зв'язок з своїми людьми там через неї.

Кам'янка готовилася до прийняття повітової влади з Чигирина. Її переїзд затримався, бо затягнувся ремонт помешкань для установ. Із намічених будинків господарів просто викинули, залишивши потрібні меблі.

Приїхав уповноважнений чека, який став налагоджувати агентурний апарат. Пропозицію давати відомості про міліцію одержали під секретом три наші хлопці, які, звичайно, «з охотою» на це погодилися і під диктовку Чорноти строчили для уповноваженого «характеристики» службовців міліції, в тому числі і його. В день, коли ми очікували вже приїзду «влади», Чорнота прийшов до управи міліції нахмурений. Уважно оглянув кулемети і перевірив, чи у всіх гранатах є запальники. Віддавши розпорядження, щоби хлопці не відходили далеко від управи, покликав мене і Оробка до кабінету.

— Мені, хлопці, сьогоднішнє повітря у Кам'янці не подобається. І Вишневенький, і воєнком дуже зо мною милі стали, але я нюхом чую щось у них змінилося. Чекіст, зустрівши мене, мало цілуватися не поліз. Сказав, щоб я і ви оба зайшли до нього на кватиру як тільки стемніє. Та щоб заходили непомітно, по одному. Має обговорити з нами якусь дуже важну справу. Це щеня і брехати ще добре не навчилося. Зайти — зайдем, та «не по одному...» Діло, хлопці, смердить. Видно щось вже дізналися. Сьогодні ж, як тільки поприїжджає начальство із Чигирина, — по головах, і тікати треба. Караульний баталіон має лишитися у Чигирині. Кількадесять озброєних прийде, та з такими вояками раду дамо. Там половина шмуликів, які від гуку одної гранати повмирають. Треба, щоби хлопці трималися купи та були готові і до бою, і до відступу на Грушківку. Як «товариші» щось пронюхали, то можна ще у день дожидати якоїсь несподіванки. Треба стежити за станцією. Може прибути якась частина. Пустіть два обходи по місті і нехай хлопці притримують і ведуть сюди, якби з'явилася яка нова особа.

Обговорюємо те, що Лещенко вів себе сьогодні теж підозріло. Був зранку схвильований і більше не з'являється.

По обіді приїхав із Чигирина міліціонер, що їздив у відпустку до дому, і привіз новинку. Повітові установи в Чигирині зранку готовилися переїжджати до Кам'янки, майно спакували вже на підводи. Потім несподівано дістали наказ, що сьогодні переїзду не буде.

Під вечір атмосфера недвозначно напружилася. Місцеве начальство, яке в цей час завжди проходжувалося коло міліції на

головній площі міста — не показувалося.

Довідуємося, що ні Вишневецького, ні уповноваженого чека, ні воєнкома в помешканнях нема і невідомо де поділися. Жінки їх також зникли.

Хлопці, що наглядали за стацією, притримали і привели до управи міліції якогось елігантно одягненого типа, який приїхав паровозом із Бобринської і питав, де примістилася уєздчека. Забрали у нього револьвер, портфель з документами і велику пачку совітських грошей. Приведений до кабінету, в якому був Чорнота, я, Оробко і Соловій, притриманий відразу взявся до Чорноти «з баса».

— Таваріщ! У вас нє міліціонери, а політіческі неграмотниє ідіоти! Я ім показиваю мандат, что я черезвичайний уполномочений ВЧК, а ані меня обезоружівают і тащат в міліцію? Ето чорт знаєт что!

Андрій глянув з під лоба на «черезвичайного».

— Добре зробили!

— Таваріщ! Нє шутіть с «красним мандатом»! За такіе шуткі, сєводня-же, можете ачутітся в подвалє чека!

Яке ж було його здивування, коли «начміл» не злякався дійсно грізного мандату на червоному полотні, підписаного самим Дзєржинським, перед яким тремтіли навіть голови уєздчека, а наказав «міліціонерам» обшукати і зв'язати «товариша уполномоченого». Поклавши зв'язаного на тапчан в арештантській кімнаті, виходимо на двір.

Вже темніло. Коло нас перейшла Галя і жартівливо потягла мене за руку.

— Ходім, Валя, перейдемося.

— Не заходь далеко! — сердито буркнув Андрій.

Відійшовши кілька кроків вхопила мене за руку:

— Тікайте скоріше. У парку в кущах чоловік з двісті червоноармійців і все наше начальство. Мають зараз іти сюди обеззброювати вас. Мене отой придуркуватий кацапчук з воєнкомату, що пристає все до мене, зустрів в парку і сказав, щоб я йшла до дому бо може бій буде. Я його «ласкавенько» розпитала — він мені і розляпав усе. Сказав, що сьогодні рано вони довідалися, що в міліції самі холодноярські бандити. Зателефонували до Чигирина, щоб установи не їхали, а прислали караульний баталіон. Оце як почало темніти, він непомітно увійшов із за річки до парку і чекають поки добре стемніє, щоби оточити вас. Я сюди просто звідти. Але спішіться...

Попрощавшись з дівчиною, вертаюся до Чорноти і передаю йому новину.

Збираємося. Перевіривши чи всі є, не знаходимо двох

хлопців: Запорожця і Семена Залізняка, які мусіли бути в управі.

Довідавшись про це, Чорнота на хвилинку нахмурено задумався.

— Так... Від кулі не втечуть. Збиратися! Зараз відходимо. Гранати і набої розберіть усі. З кулеметів забрати механізми. Йосипе, Юрку,— кликнув він нас з Оробком, — ходім попрощаємося з гостем. Шкода, що нема часу розпитати його трохи, а тягнути з собою — нема рації.

Заходимо до арештованого. Він видно зрозумів вже, що попався у ворожі руки і, сівши на тапчані, мовчки залякано дивився на нас.

Чорнота поклав руку йому на плече.

— Ну, товариш чекіст, прийшов час розлічитися за кров, якої ти пролив певно немало.

Обличчя чекіста жалісно скривилося.

— Товаріщі! Нє убівайте меня! Я сдєлаю для вас всьо, что хатітє... Я с Дзєржінскім в харошіх атношеніях... Я нє хатєл служіть в чека... меня заставілі... Я уйду оттуда, нє буду больше... Только нє отнімайте жізні... У меня жена молодая... ребьонок...

— А ви наших жінок і дітей жалієте?!

Побачивши, що Чорнота, а за ним і я, поклали руки на ручки кинджалів, що їх звичайно не носили, та сьогодні одягли, готовлячись до відходу, — чекіст закричав не своїм голосом про рятунок.

Кинджали коротко блиснули під світлом каганця і душа «черезвичайного уполномоченого Всеросійской Черезвичайной Комісії», який мав право розстрілювати своєю владою кого завгодно, розлучилася з тілом.

Вся «міліція», за вийнятком двох зрадників і трьох чоловік «невтральних», яких з наказу Чорноти залишили зв'язаними у помешканні, вирушила поміж будинками в напрямку поля. В помешканні уповноваженого чека було темно. На дверях висіла колодка. Чорнота глянув на двері і зітхнув.

— Запросив, та не дожидає нас. Не старчило духу. Шкода... Вчора можна було виглушити хоч цих. А так і повітових не діждалися, і ці вимкнули.

З місцевими хлопцями, принятими Чорнотою до міліції і нашими по духу, було нас двадцять три. Йти було тяжко, бо ми несли з собою запасову зброю і набої.

Коли перейшли вже залізницю і рушили полем на Грушківку, в місті розляглися стріли. Караульний баталіон воював з порожною управою міліції...

V

Лісовими доріжками сходилися до Мотриного манастиря гуртки озброєних людей. Коло десятої години понад вісімсот чоловік, весело розмовляючи, розляглося на траві між церквами і попід валом. Штаб Холодного Яру сидів на лавочці коло могили Компанійця. Весна вже вступила в свої права і холодноярці весело поглядали на свого старого приятеля — зеленіючий навкруги ліс.

Коли гуртки перестали прибувати, залунала команда зібратися всім до могили.

Отаман Іван Деркач став на лавку.

— Товариство! Я зібрав вас, щоби поділитися з вами радісними новинами. Ми отримали відомості, що наше військо, в союзі з Польщею, розпочало з Заходу широкий наступ на большевиків.

Сотні рушниць і шапок знялося над натовпом і весело-гучне «Слава» перебило отаманові мову.

Як і на похоронах Компанійця його підхопили луною яри. Отаман заспокоїв рукою натовп.

— На Півдні теж щось заворушилося. Прийшла так очікувана нами всіма весна, а з нею воскресла надія на визволення України від тяжкого ворога. Най ніхто не думає що це вдасться легко. Червоні зайди будуть завзято боронитися. Голодна Москва не відмовиться від українського хліба. Нас чекає запекла боротьба та до неї нам не призвичаюватися. Вона нас не лякає.

Армія наша, розбита в минулому році через байдужність українського народу до боротьби за власну хату і державу, не має тепер подостатком сил для боротьби з зміцнівшим ворогом. Ту силу мусить дати сам український народ. Мусимо дати ми! Ті села, які минулого року, слухаючи брехливих большевицько-московських агентів, відверталися від свого уряду і дожидали червоних «визволителів», вже переконалися, що це за приятелі. Одностайно повинні встати під жовто-блакитний прапор села України, а серед них почесне місце займе Холодний Яр. Цей, може найтяжчий для України рік, коли в селах та льохах чека ріками розливається українська кров, мусить стати щасливим і радісним роком, — роком здобуття волі! Готовтеся до останнього бою! Готуйте зброю! Готуйте до боротьби серця своїх сусідів! Наближається час, коли Мотрин дзвін покличе вас під прапор Холодного Яру. Покличе здіймати терновий вінок з голови батьківщини!

Його слова знову покрило буйне «Слава». По юрбі передавали наказ отамана, щоби не розходилися, поки штаб відбуде нараду.

Нарада зібралася в трапезній.

Обговорено декілька справ, серед яких було приняття до складу штабу бувшого коцуровця і члена чигиринського ревкому Ільченка. Винесли постанову про організаційний суд. Цей суд має виносити смертні вироки членам організацій за зраду, в якій би то не було формі.

Останньою обговорювано справу збільшення запасів зброї. По одержаним відомостям большевики збираються організувати у Ново-Миргороді, кілометрах у тридцяти від Холодного Яру, караульний баталіон, для чого привезли до того міста понад чотириста рушниць. Ці рушниці треба захопити. Постановляємо зробити нічний напад на Ново-Миргород невеликим відважним відділом. Операцію отаман доручив сотникові Зінкевичеві. За помішників йому призначив Чорноту і мене. По нараді вибрано із всіх зібраних шістьдесять найвідважніших козаків. Ціль вибору козаків була затримана в таємниці.

Після обіду до манастиря прийшла Галя, яка поверталась вже з Мельників, не знайшовши нас там. Принесла новинки від наших людей із Кам'янки. Наш виступ наробив там чимало переполоху. Приїхала комісія із Києва на розслідування. Арештували Лещенка, та на другий день звільнили. Виправдався, що він і не підозрівав, що до складу міліції пролізли «бандити», — у всіх були добрі совітські документи. Найбільше допоміг йому наш грушківський Залізняк, що як виявилося, відкрив Вишневецькому таємницю міліції. Тепер Залізняка призначено старшим міліціонером. Другий наш зрадник — Запорожець — теж працює надалі в міліції. Новий склад міліції — майже всі комуністи, переважно жидки. Всіх підозрілих з установ повикидали, а на їх місце приняли інших. Завдяки цьому один із завербованих нами у Кам'янці наших людей попав на відповідальну посаду до ревкому, що Галю надзвичайно веселило.

Після спільної розмови з отаманом і Чорнотою ідем з нею перейтися трошки у манастирський сад, бо вона спішила, щоби завидна ще повернутися до Кам'янки. Коли зайшли між дерева, подала мені якийсь пакуночок.

— На. Носи здоровенький. Вона тебе буде від куль охороняти, бо я про це Бозю просила як вишивала.

Розгортаю папір. Мистецько вишита українська сорочка. Відпроваджую Галю пару кілометрів лісом. Коли прощалися — припала до грудей.

— Мені чось тяжко... Бережи себе Юрасю, бо як тебе вб'ють — я не переживу цього...

Повернувшись до манастиря, йду готовитися до вечірнього вимаршу.

Коли стемніло, вирушаємо взявши із собою чотири ручні кулемети.

Верхових коней не брали, бо умови нічного нападу на місто вимагали пішого ладу. Їхали на чотирьох тачанках і шести підводах, на які передбачувалося навантажити після нападу захоплену зброю. Зінкевич, Чорнота і я були на передній тачанці. Весняний шум великого лісу і зоряне небо розмріяли хлопців. Позаду на возах сумні тужливі пісні зміняли одна одну. Наша трійка мовчала, і кожний зокрема обдумував подробиці нападу.

Кожний з нас мав своє завдання на чолі групи із двадцяти боєвиків. Зінкевич мав казарму караульної роти, яка мала переформуватися на баталіон. Чорнота мав ревком, воєнкомат і партячейку. Я — міліцію і чека.

Обороняти місто мали 160-180 чоловік озброєних, з них третя часть невійськових. Приймаючи під увагу боєздатність одиниць кожної сторони (між іншим і значний відсоток «хоробрих Янкелів» в складі ворога), моральну перевагу нападаючого несподівано в ночі і розпорошення значної частини оборонців міста по приватних мешканнях, - ми мали всі шанси на успіх. Гірше булоби, колиб червоні пронюхали про небезпеку, та зосередилися в трьох головних будинках, що їх нам треба було захопити. Але тоді мали через вікна «взяти слово» наші ручні і рушничні гранати, яких ми мали поважний запас.

Всі вози тим часом об'єдналися в гучній хвилі пісні, яка химерно відкликалася з довколишніх ярів.

«Ой щож би то та за ворон...
.....
...Гей та поїдем панове молодці
У той лісок Лебедин...

Зінкевич перервав мовчанку:

— Якщо би нас за залізницею зауважила якась частина, то змінимо напрямок. Переднюємо у Лебединському лісі, потім в ночі перекинемося до Капітанського лісу і напад зробимо аж після завтра.

Ніхто йому не відповів.

А позаді розливалася далі пісня.

...«Гей, поховали пана отамана в сиру землю глибоко...»

Чорнота обернувся і став на тачанці:

— До ста чортів вас з вашими похоронними піснями!

Пісня враз обірвалася, злякано ойкнувши по ярах. Хлопці мить переварювали в своїх головах, чого це Андрій «всердився», але за хвилю сильний високий тенор затягнув вихилясто-веселого «Ченчика». Вози з свистом підхопили, злякавши задуму холодноярського лісу.

Розбалакалися і ми, обговорюючи думку Зінкевича. Коли виїхали із лісу, пісні і розмови без всякого наказу зникли. Володіння Холодного Яру скінчилися. Починалося володіння «небезпеки».

Відділ посувався кроком, прислухаючись і розглядаючись. Грушківка лишилася з правого боку позаді. Замиготіли праворуч здалека світла Кам'янки і Косар. Ми наближалися до залізниці.

Відкинувшись на сидіння тачанки, дивлюся на цятки світла у Кам'янці і згадую час, коли ми були там за «міліцію». Задуму перервав Андрій, торкнувши за ручку мого кинжала.

— Що, Юрку, Галя спімнулася? Ти й ту сорочку одягнув, що вона тобі вишила... Певно думаєш, що куля не візьме.

В його голосі чулася доброзичлива насмішка, та «відгризатися» не хотілося. Впереду замаячіло світло будки на переїзді. Затримавши підводи, посилаєм вперед стежі. Перейшовши залізницю, через якийсь час в'їжджаємо у Бондурівський ліс. Об'їхавши село Бондурову, потім Красносілку, перед світанком отаборуємося днювати у лісі поблизу Розумієвських хуторів.

Табор зробили в густому чагарнику далеко від доріг. Поснідавши салом та хлібом і давши їсти коням, ознайомлюємо весь відділ з метою маршу і подробицями операції. Увечері підійдемо під місто з таким розрахунком, щоби впасти до нього після півночі і до світу все скінчити. За провідника має бути місцевий повстанчий ватажок Кваша, який дав знати до Холодного Яру про прибуття транспорту зброї. Він має дожидати нас на цих хуторах, подавши заздалегідь прізвища трьох селян, де його можна буде найти.

Взявши з собою Оробка і одного козака, котрий добре знав тут місцевість і населення, іду розшукувати Квашу. Заходимо до садиби, що стояла окремо недалеко лісу. Господар, який тесав щось на дворі, запитливо придивляється до нас.

— Добридень, дядьку Степане! Немає у вас «лісника з Бовтиша»?

Дядько Степан усміхнувся.

— Доброго здоровля! Ночував учора в мене. Сьогодні у Гриця був, зайдіть — він вас зведе.

Заходимо до показаної господарем другої садиби і довідуємося, що Кваша і повстанець з під самого Ново-Миргорода

— Дорошенко — ночували і удосвіта пішли до лісу. Де і як знайти їх — господар знає. Збираємося іти до лісу та в цей час господар затримав свій погляд на дорозі.

— Щось чуже їде. Сховайтеся но хлопці за клуню. На дорозі видніла бричка, яка наближалася в нашому напрямку. Підношу далековид. На бричці, крім візника, двоє людей. Один у військовому, з рушницею між ногами. Непомітно виходимо на город і лягаємо за густою терниною на окопі, над дорогою.

Коли бричка порівнялася з нами, вискакуємо на дорогу.

— Руки догори!

Візник злякано стримав коні і всі піднесли руки. Відбираємо два револьвери, рушницю, особисті документи, теку набиту совітськими грішми, директивами та обіжниками комуністичної партії.

У наші руки попався парторганізатор Єлисаветського повіту — Пірко, який в супроводі начальника волосної міліції їздив по селах для організації партійних осередків. Оба українці. Зрозумівши, з ким мають діло, начміл лепече про те, що його примусили служити, що він служив в українській армії, розпинається удоводнюючи свою любов до «неньки України».

Пірко зблід, але тримає себе спокійно. Забираємо їх з бричкою до табору, пославши селянина, щоби сам привіз Квашу на місце, де ми стоїмо.

На допиті начміл вивалює все, що знає, «сипле» Пірка, рятуючи себе. Візник-молдаван, який постійно служив у начміла, «сипле» на обох, доказуючи свою непричасність.

Пірко, пригноблено-спокійний, відповідає неохоче. На запитання — як він, українець, може прикладати свою руку до терору і знущання над українським селянином, відповідає, що цього вимагає пролетарська революція, що він сам не погоджується з деякими заходами совітської влади, але як солдат партії — виконує її накази.

Порадившися з Зінкевичем, рішаєм Пірка розстріляти, а начміла і візника звільнити перед виступом з лісу.

Проти цього обурюється Чорнота.

— Мусимо постріляти всіх. Зрештою, як хочете гратися у гуманістів, то візника можете звільнити. Тільки перед тим відріжте йому язик і виколіть очі, бо він бачив коло чиєї хати їх перестріли і пізнав хлопця, який був з Юрком. А у того в Розуміївці батько і хата... Щодо начміла-то скоріше погоджуся відпустити Пірка як його. Пірко чесний ворог, а це сволота.

Мене і Зінкевича підтримало ще кілька старшин, які були в складі відділу. Не можна вбивати без розбору! Чи мало наших душею людей, під цей час обставини примушують служити

червоним! За візника вступився козак, якого він знав. Молдаван поклявся йому, що нічого нікому не скаже. В цей час до табору прийшли Кваша і Дорошенко. Кваша підтримав наш погляд, натомість його товариш погляд Чорноти, що начміла треба розстріляти.

За нами була більшість — рішення не змінили. Підвечір з трьома козаками веду Пірка до лісу.

Поведінка його мені подобалася. Коли прийшли на невелику прогалину в лісі, питаю його чи не хоче написати листа комусь з родичів. Спочатку попросив паперу і олівця, та потім махнув рукою.

— Най вже буде так. Знаєте, я передбачав, що це раніше, чи пізніше може статися, але не думав, що мені так тяжко буде розлучатися з життям. Я недавно одружився... Дружина очікує дитини і мені важко, що я її не побачу...

Пірко задумався, схилившися на дерево. Треба було кінчати, а мені було жаль цього ворога. Хотілося вернути його до табору і попросити, щоби його звільнили на слово, що він не буде більше нам ворогом.

Глянув на козаків. Хлопці, тримаючи рушниці на поготівлі, дивилися на нас суворо-іронічно. В їх простих серцях інстинкт боротьби був сильніший. В боротьбі — жаль зайва і шкідлива забавка. Відходжу на бік і даю знак рукою. Тишу розрубало три постріли.

Коли стемніло, виступаємо, звільнивши передтим начміла і візника, сформувавши їх до села у протилежний від нашого маршу бік.

Коло півночі ми вже стояли в балочці під Ново-Миргородом, дожидаючи поки зійде місяць і повернеться з розвідки Дорошенко. Коли повернувся, робимо коротку нараду. В місті спокійно.

На мості через річку, яка відділяла нас від міста, стоїть застава з кулеметом. Річку можна перейти в різних місцях, але покидати заставу не можна. В разі невдачі вона може перешкодити нам при відвороті. При вдачі нападу може перешкодити нашим підводам в'їхати до міста по зброю.

Рішаємо, що Чорнота і Зінкевич з своїми групами перейдуть річку вбрід і маючи за провідників Квашу й Дорошенка, дійдуть садами та огородами до цілі. Я з своєю групою підлізу до моста і по сигналу з міста (червона ракета) атакую його й бігом до центру.

Обі групи зникли в темряві. Підождавши якийсь час, ровами обабіч дороги підводжу свою групу до самого мосту. Чути розмову застави, що стоїть на мості. Хтось хрипливим голосом

«мрійно» наспівує «яблочко». Напруживши зір, можна розглядіти похилені на поруччі сильвети червоноармійців. Плазуючи ровами, підкрадаємося зовсім близько.

Нараз над містом знеслася ракета і затріпотіла в повітрі криваво-червоним світлом. У її відблеску стало видно постаті на мості.

— Мітька! Штой-то?! Гляді-кось!...

Тіні відділилися від поручнів і скупчилися посеред мосту. Не було видно, та відгадувалося, що під цю хвилину очі й увага червоноармійців звернені на заникаюче вже червоне світло.

Підіймаю хлопців і без крику кидаємося на міст. Остовбуріла від несподіванки варта не зробила ні одного пострілу. Скинувши з мосту шість трупів і відтягнувши на бік наладованого «Максіма», біжимо до центру міста. Над містом розсипалися рушничні і кулеметні стріли. Глухо вибухнуло кілька гранат. Рвуться в будинках. Перед центральною площею нас зустрічає Дорошенко і через жидівські подвір'я виводить до будинку чека і міліції. На подвір'ї коло нього метушня, приглушені крики. В темноті перебігають тіні людей, наладовуючи рушниці. Хтось в біллі зтягає по сходах кулемета.

Нас зауважують.

— Стой! Кто ідьот?! Т-а-а-а-в-а-р-і-щ-і! Бандіти здєсь!

Розбившися на маленькі групки, наближаємося.

— Кидай зброю!

Тіні, впавши на землю, відповіли стрілами.

Подаю команду і півдесятка гранат, засичавши в повітрі запальниками, впали між невидимого ворога. Після вибухів кидаємося вперед. Хлопці доганяють і переймають чекістів та міліціонерів. Кілька з них вбігли назад до будинку, замкнувши за собою двері. На подвір'ї кілька лежить. Коло кулемета розтягнувся хтось в одному біллі і матроскій шапці, з «Мавзером» поверх сорочки.

Кинувши у вікна дві гранати, розбиваємо двері і вриваємося до середини. Кілька пострілів в пустій тьмі кімнат, кілька пострілів під фронтовими дверима і вікнами, що їх обсів з п'ятьма хлопцями Оробко, і ми, запаливши лямпи, стали зносити й викидати на вулицю зброю.

Випустивши з льоху арештованих і захопивши з шафи й бюрка предчека таємне листування, поспішаємо до Зінкевича, бо під казармою ще чути стрілянину.

З перевулка вибігло кільканадцять озброєних і побачивши нас станули:

— Товариші! Єто міліція?!

Відповідаємо сальвою. Залишаючи одного вбитого, «таваріщі»

розбігаються в різні сторони.

Стрілянина стихла всюди. Коло казарми застаємо обі групи, бо Чорнота справившися скоріше, перейшов на ділянку Зінкевича. Всі вікна в казармі вибиті вибухами гранат і кулями, часть червоноармійців утекла через вікно в нижчому поверсі, затінене деревами та прибудівками, останні лежали мертві на дворі, на сходах і в приміщеннях.

Хлопці виносили й складали на дорозі рушниці, кулемети, скринки з набоями й гранатами. Зінкевич пустив зелену ракету й підійшов до нас, оповів, що коли підійшли під казарму, то вартовий дав постріл і забігши до казарми замкнув двері з середини. Довелося брати гранатами. Розбуджені червоноармійці відкрили з вікон вогонь. Один козак був легко ранений. Очікуючи на підводи, обмінюємося вражіннями з нападу.

Було якось весело від думки, що мимо того, що у місті було ще принаймні в два рази більше озброєних ворогів, як нас, ми були повними панами положення. Про те, що червоні можуть зібратися для контр-нападу не могло бути й мови.

Навантажуємо на підводи півтисячі рушниць, чотири кулемети, кілька тисяч набоїв і з піснями виїжджаємо з міста. На сході вже займався ранок.

Стали на спочинок в маленькому степовому сільці кілометрах у двадцяти від Н. Миргорода. Село було розположене в глибокій балці по обох берегах невеличкої річки. Рішаємо поснідати по хатах та з годину відпочити, бо і коні і люди були потомлені до краю. Червоних частин близько не було, а Ново-Миргородський гарнізон здоганяти не відважиться.

Щоби не «об'їсти» тих кілька хат, що були на цьому боці, Чорнота взявши половину відділу пішов з нею за річку. З ним пішли Кваша і Дорошенко. По цей бік річки зо мною, Зінкевичем і чотирма візниками з тачанок, було тридцять два чоловіки.

Поснідавши, поклалися ми трохи спочити. Дві ночі без сну свого не дарували. Поснули всі, не виключаючи і виставлених вартових.

За яких півтори години, до хати, в якій ми спали із Зінкевичем, впав зблідлий козак.

— Кіннота!

— Де?!

— Кругом села.

Вибігаємо з хати, до якої вже збігалися побуджені селянами козаки. На обрію кругом села виднілася широка лава кінноти. Через далековид приглядаюся до верхівців. Одягнені різноманітне, сидять на конях незграбно. Лише денеде можна було зауважити добре вимуштруваного кіннотчика. Мимо того

положення було грізне. Ми були замкнені в балці в положенні абсолютно невигіднім для прийняття бою. Про те, щоби прориватися з підводами, не могло бути мови. На дорозі, по якій нам треба було відходити, виднілися на горі дві тачанки з кулеметами, зверненими в наш бік. Пробиватися пішки через лаву — кругом голі степи. Однак треба було на щось рішатися.

Зінкевич став розгублений, безпорадно огладаючи близький обрій. Постать цього генштабовця виглядала досить смішно. Кладу йому руку на плече.

— Шкода, Гнате, що нема тут Чорноти. Він би напевно запитав, чи тебе в академії не вчили, що робити в такому випадку. Гнат криво усміхнувся:

— Пропали... Надав нам чорт ставати тут на відпочинок! Можна було вже якось дотягнути до лісів.

— Що можна було — то пропало. Треба тепер щось робити.

— Командуй, Юрку, бо я став дурний зовсім. Мене прибило те, що з моєї вини загине стільки дорогих людей. Тай не привичний я до таких положень — ну що тут до чорта робити! Колиб Чорнота скоріше приходив, той щось придумає.

Часу гаяти нема що. Зібравши буваліших партизанів, хвилину раджуся з ними. Вихід один. Посилаю Чорноморця за ріку до Чорноти, щоби він не вів своїх людей на з'єднання з нами, а залишився на місці, не викриваючи себе ворогові. Ми, набравши побільше набоїв і гранат, з двома ручними кулеметами пройдемо садами й городами понад річкою, вздовж балки, на край села й прорвавши ворожу лаву, підем балкою, відтягаючи на себе увагу ворога. Балка кінчалася недалеко села. Коли ми підіймемося з балки на рівний степ, а ворог стягне лаву для переслідування нас, то Чорнота з своєю групою вийде із села тим самим шляхом і, піднявшися з балки, вдарить по кінноті ззаду. Це не була кіннота, призвичаєна до бою на коні, і така несподіванка мусить її розсіяти.

Тоді, не з'єднуючися і маневруючи так, щоби весь час тримати ворога під перехресним вогнем, пробиватися до Капітанівського лісу. Коло восьми кілометрів голого степу!.. Та все одно — іншого виходу нема.

Хлопці квапливо набивають набійниці, набирають набоїв в кишені, за пазухи, обчіплюються гранатами та, ховаючися поза будівлями, поміж лозами понад річкою, виходять на кінець села.

Вперед, по обох схилах балки рідка лава кінноти. Розсипавшись у лозах, дали по них сальву. Один злетів з коня. Решта чвалом розбігається в оба боки, здійнявши на ходу безтолкову стрілянину.

Перебривши річку, виходимо з села. Розсипавшись лавою,

мірним кроком ідемо вздовж балки. Позаду видно, як зпонад села збігаються в нашому напрямку верхівці. З поворотом балки губимо їх з очей. З кінцем балки виходимо на гору і орієнтуємося в положенні. Кіннота зкупчувалася вже по цей бік села і, побачивши нас, стала розвертатися густою лавою. Не затримуючися, відходимо в напрямку невидного ще лісу.

Ворожа лава повільно посунулася за нами. Відлеглість все зменшувалася. Вже можна було розглядіти окремих кіннотчиків. Їдемо в парі з Зінкевичем, який став цілком спокійний, але вперто не хотів брати командування в свої руки.

Оглянувшись, бачу, що ворожа лава затрималася і змикається в один густий ряд. Перед нею крутився на коні якийсь командир, У червоному кашкеті, енергічно вимахуючи шаблею.

Нема сумніву — готовляться до атаки. В цей час ми переходили високу межу маючи перед собою степову могилу-курган.

Затримую свою лаву.

— Ну, хлопці, буде атака. Кіннота «деревлянна»... Як не злякаємся — то відіб'єм аж пір'я за нею полетить! А там Чорнота з того боку налякає.

Розположую хлопців перед курганом, легко загнутим півкругом, «з коліна», з кулеметами на обох крилах. Сам стаю в центрі.

— Не стріляти, поки не подам команду. Приготовте кожний гранати. Як підскочать близько — кидати всім разом, по моїй команді. Візьми кожний на мушку одного верхівця і жди. Починаючи з лівого крила два цілюються по людях, третій — коня. Кулемети — по ворожих крилах.

На сонці замиготіли видобуті шаблі кінноти. Лава зколихнулася і з безпорядним криком стала чвалом наближатися. Оглядаю обличчя хлопців. Нахмурені... Камінно-спокійні... Живими в руки не дадуться... Але-ж... Тридцять проти принайменше двохсот!..

Ритм серця з піднесено-скорого став задеревяніло-спокійним. Лава кінноти, що неслася на нас повним чвалом, занервувалася, коли віддаль від цівок рушниць скоротилася до сотні кроків. Лад захитався від стримуючих коні. (Най другі скачуть вперед!)

Підпускаємо ще кроків двадцять:

— Вогонь!

Лава здрігнула, викидаючи з себе поцілених коней і людей. За хвилину центр атакуючої лави перетворився у кашу. Кіннотчики завертали коней, деякі в двадцяти-тридцяти кроках від нас.

— Гранати!

Наша лава піднялася і, пустивши три десятки гранат, припала до землі. Ворожі крила, що сягали далеко поза нас, в цей мент вирвалися на одну лінію з нами, підставляючи себе під кривавий вогонь наших кулеметів. Коли розвіялися вибухи, кругом по степу розбігалася на всі сторони кіннота.

Коли б в цей час привітала їх ззаду вогнем група Чорноти! Але вона не давала про себе знати. Мимоволі в душу залазив страх — що з нею?

По степу бігали коні без верхівців. Бігали червоноармійці, які утратили коней. Атака коштувала червоних не менше як сорок вбитих і ранених.

Не гаючи часу рушаємо дальше, до лісу.

Кіннота, знову зібравшися, рушила вслід за нами. На обрії з'явилися тачанки з кулеметами, які, очевидно, спізнилися, об'їжджаючи село дорогами. Під'їхавши на постріл, кіннотчики і тачанки засипали нас градом куль. За короткий час ми мали трьох убитих і двох важко ранених, які застрелилися на наших очах, не бажаючи обтяжувати собою нас. За хвилину був ранений в литку Соловій. Перев'язавши рану поверх одежі, продовжував строчити з «Люїса».

Затримавшися, відганяємо вогнем тачанки, перебивши в одній коней. З посеред ворога вириваєтьсяся вперед кілька верхівців і, підскочивши досить близько, зіскакують з коней. Цільними стрілами «з коліна» кладуть, одного за одним, трьох наших. Потім я довідався, що то були «братки» — кубанські козаки. Юнак Мітя, що йшов поруч мене, підкосився і впав з широко відкритими застиглими очима. Обернувшися, бачу як червоноармієць в кубанці наладовує рушницю, готовлячи до другого стрілу. Ставши на коліно, беру його на мушку. Вбивник Міті впадає навзнак. За кожне наближення ворог платить трупами, але й наша лава неустанно рідіє. Кіннота оточила нас широким кругом, намагаючися відрізати від лісу, який вже виднівся. Знемагаючи від втоми і спеки, проходимо під градом куль кілометр за кілометром. Один за одним впало два брати Отамасі. Впав з перебитою кістю в нозі Йосип Оробко. Затримую лаву і наказую двом хлопцям нести його — ліс вже не далеко. Йосип заперечуюче крутить головою.

— Ні-ні! не можна, не треба... Рятуйтесь самі, хлопці, самі. Як зостанеться хто живий — вітайте Галичину.

Починаю вговорювати його, та Йосип підносить свого «Стаєра» і пострілом в скрань припиняє розмову.

З наближенням лісу ворог насідає сильніше.

Ще кілька жертв, ще трохи зусиль і, розігнавши вогнем тих, що заскочили нас від лісу, зникаємо в густому чагарнику.

Одинадцять чоловік, із них кілька легко ранених.

Відпочивши і зробивши перев'язки, добираємося до лісничівки за кілька кілометрів.

Тут безпечно. Поївши хліба з молоком, непомітно поснули всі під ожередом соломи. Прокинувся я вже з скрученими назад руками. Хтось стріляв. Хтось кричав.

Під ожередом лежало два убитих наших і один убитий червоноармієць. Зінкевич, Андрієнко, Рудий і Онищенко були вже зв'язані. Як потім виявилося, хлопець з лісничівки, коли ми поснули, привів червоних, що охороняли Капітанівську цукроварню.

VI

Під вечір ми, зв'язані телефонним дротом, були вже в Ново-Миргороді, з якого вдосвіта виступили переможцями. Коло ревкому лежало до ста трупів червоних, вбитих нами у місті і в степу.

Командир полку, з яким ми мали бій, зустрів нас «привітливо».

— Молодці хлопці! Добре билися! Як би мені такий полк — за місяць всіх бандитів виглушивби на Україні. Будем своїх ховати — сам вас над могилою постріляю.

Попід вози, на яких ми лежали, бігав з револьвером в руці наш старий знайомий — начміл, життя якому я обстоював у Розуміївському лісі.

Заслинившися від злості, він лаявся і бив револьвером раненого в груди Онищенка.

— У-у — бандіти! Сам всєх постреляю! Його осадив командир.

— Слишишь, начміл! Брось храбріться с св'язанимі! Нєбось, когда у ніх в руках бил — штани в руках дєржал...

Побачивши мене, начміл «зрадів».

— Вот! Вот етот тоже за старшого бил — меня разстрєлять хотел... Попался — сволочь!

Було якось гірко-смішно і... соромно перед Чорнотою.

Виявилося, що відпущений нами увечері начміл добрався до села, взяв підводу й, поспішивши до волості, викликав по телефону з Єлисаветграду цей полк кінноти.

З розмов у таборі він здогадався, що збираємося напасти на Н.-Миргород. Ця кіннота і баталіон піхоти на підводах були вислані на виручку Н.- Миргородові.

Знявши з підвід, завели нас до будинку, у якому примістився штаб кінноти. Онищенко був на лісничівці ранений кулею в груди навильот і, стративши без перев'язки багато крови, ледве йшов.

Через пів години взяли нас на допит. Командир полку, в якому відразу можна було розпізнати офіцера-москаля, поводився з нами досить чемно. Зате воєнком, рудий жидок з жирними червоними губами і гнилими зубами, верещав, як божевільний і скакав до нас з револьвером.

Кажемо, як умовилися дорогою, що ми самостійна партизанська група, але командир сміючись показав нам посвідку з печаткою Холодного Яру, яку знайдено в портфелі Зінкевича. І у мене, і у Зінкевича забрали документи, які виявили, що ми були старшинами в українській армії. Не добившися від нас чогось для

нього цікавого, командир десь поїхав, залишивши нас під «опікою» воєнкома.

Завели нас до приміщення, у якому був очевидно колись склеп. В кімнаті повно червоноармійців. На декому із них завважую одяг, знятий з наших вбитих, що залишилися в степу. На пальці одного — перстень, що його так беріг Йосип Оробко, як дарунок нареченої-галичанки. На одному моя біла кавказька шапка, яку я кинув під час відступу до лісу, бо була за доброю ціллю для ворожих куль.

Вибравши кілька найбільше обдертих червоноармійців, воєнком підвів їх до нас і наказав, щоб ми роздягалися. Нам розв'язали руки. До мене підійшов веснянкуватий кацапчук у подраних штанах із шинельного грубого сукна та дамського крою «матроській» блюзці. Стягнувши чоботи і забравши в обремок мою верхню одежу, він якийсь час задумливо колупав пальцем у носі.

— Здіймай, товариш, білизну теж.

Серце стиснулося. Кажу йому, щоби не брав у мене сорочки, бо це дарунок від дівчини, і я хочу в ній померти. Хвилину надумався.

— Ну — добре... Але кальсони скинь, бо у мене нема ніяких. Скидаю, і з тихою радістю, що Галіна сорочка залишається на мені, одягаю на голе тіло його подрані штани. У цей мент підійшов воєнком.

— О, у тебе сорочка «хохлацька» гарна! — скинь но мені її!

— Я вже скинув все. А сорочки не дам — хочу в ній померти.

Заверещавши, він підскочив і шарпнув застіжку коло ковніра сорочки.

Гаряча хвиля підкотилася мені під серце й вдарила хмелем у голову. Несподівано для самого себе відводжу руку і з усієї сили б'ю кулаком по жирних губах воєнкома.

Ойкнувши, він полетів на підлогу, задерши ноги. Червоноармійці вхопили мої руки і скрутили їх назад. По хвилині воєнком піднявся, виплюнув з кров'ю із рота пару зубів і, знову підскочивши, вдарив мене ручкою револьвера під праве око. Це було сигналом, і з усіх боків посипалися вдари люфами та кольбами рушниць. Хтось вдарив збоку кольбою плашма по губах. Хтось на відмаш вдарив кулаком по лівому боці. Ребра і груди вгиналися під ударами. Кров, бризнувши із уст і носа, вмить залила весь перед сорочки. Коли бити перестали, воєнком із злістю глянув на мої скривавлені груди і плюнув на сорочку ще й своєю кров'ю. Потім, приклавши до уст хусточку, показав на мігах, щоби звязали мені руки і ноги. Виконавши наказ, червоноармійці поклали мене в куті на підлогу.

Боліло звихнуте ребро. Нили потовчені груди. Одно око,

після вдару воєнкома, відразу запливло і запухло. Друге слізило і запухло. Хлюпала в розбитому носі кров, яку що хвилини треба було спльовувати губами, що не хотіли слухатися. Мимо того, як це не смішно, я почував себе щасливим, що полотно, якого торкалися руки Галі, торкається мого тіла. Що ніхто вже тепер не схоче здіймати з мене скривавленої сорочки.

Другого дня полк вирушив до Єлисаветграду, забираючи нас з собою. Везли із пов'язаними руками й ногами. За одним селом зустрічаємо бричку, на якій їхав відпущений нами в Розуміївському лісі молдаван — візник начміла, та ще хтось із текою та револьвером через плече. Спостерігаю, що той другий — подібний з лиця до розстріляного мною Пірка. Скочивши з брички, він зхвильовано звернувся до командира.

— Товариш командир! Може везеш того, що брата мого розстріляв? — Дай я його сам застрілю та хоч очі йому перед тим виколю...

Командир, усміхнувшися, оглянув нас.

— Дивись, упізнавай. Як що тут-то можу тобі, товариш Пірко, таку приємність зробити.

Пірко-брат наблизився з молдаваном до двох возів, на яких ми лежали пов'язані. Молдаван став уважно оглядати нас.

— А де той, що у білій шапці кудлатій був, з срібною шаблею і кинжалом?

Рудий необережно глянув на мене і в туж мить похапцем відвів погляд.

Пірко це зауважив.

— Може цей? — показав він молдаванові на мене.

— Ні! Той був гарненький такий.

Мимо «грізної ситуації» в моїй душі пробігла усмішка. З запухлими й підбитими кров'ю очима, з носом, що займав тепер півобличчя, з розквашеними губами навряд чи хтось міг признати мене «гарненьким».

Побачивши на одному із кіннотчиків мою білу папаху, молдаван зрадів:

— О-о! Це його шапка! Де він?

Кіннотчик чванькувато свиснув.

— Цього, брат, я на полі власноручно закатрупив!..

Коли Пірко з молдаваном від'їхали в напрямку Ново-Миргорода, а ми рушили далі, потерпаю, щоби вони, довідавшися від начміла, що я таки є між живими, не захотіли нас доганяти. І так, і так — смерть була неминуча, та не велика приємність, коли тобі перед смертю хтось буде виколювати очі чи вирізувати язика. Пригадую собі, що Чорнота «радив» зробити це молдаванові, коли я настоював, щоби його відпустити живим.

Погоджуюся в душі, що Андрій мав слушність, коли наполягав, щоб розстріляти всіх трьох. Вони були і зосталися ворогами. (Пізніше я довідався, що селянина, коло хати якого ми їх зустріли, та батька козака із Розумівки, що був тоді зо мною, розстріляли по вказівкам того молдавана).

Проїхавши ще пару кілометрів, полк став у балці. Командир під'їхав до наших підвід і наказав розв'язати нам усім ноги. Потім, тикаючи нагайкою, наказав Андрієнкові, Рудому й Онищенкові злазити з возів і відійти набік. Онищенко сам злізти вже не міг. Було дивно, як він ще жив з простріленими грудьми, бо другу добу рана не була перев'язана. Його зсадили і попід руки повели до товаришів, що стояли вже на полі. Став як камінний, з високо піднесеною головою, не ворухнувши ні одним м'язом на лиці. Кілька кіннотчиків, заїхавши їм з плечей, зняли рушниці.

Почувши стук затворів, Андрієнко і Рудий глянули в наш бік:

— Прощавайте, товариші! Хай живе Україна! — Сухий тріск стрілів у плечі, і хлопці впали, підкосившись в колінах. Лише Онищенко ще хвилинку стояв, хоч я бачив, як закурилося порохом з брудного кафтана місце на спині, куди попали кулі. Потім впав рівно, не зігнувшись. Один кіннотчик зіскочив з коня і почав винятою шаблею проколювати по кілька разів трупи — для певности. Командир повернув конем і махнув нагайкою.

— Злізай тепер ти.

Спускаю з воза ноги, та він сміючись затримує.

— Сиди-сиди! Це я жартую. Ви ще удвох поживете, щось цікавого оповісте нам, виж — офіцери...

Старшинські документи, що їх знайшли при нас, відтягували на якийсь час смерть. Командир сподівався, що ми дамо цінні відомості.

Щось тваринне в грудях раділо, що життя ще не обірветься зараз. Щось інше жалкувало, що кінець відволікається, що нас чекають ще фізичні й душевні тортури. Все рівно мушу померти — так кращеб отут... з хлопцями. Ноги знову скрутили телефонним проводом. Кругом підводи їхали кіннотчики. Про втечу не було що й мріяти.

Ще було далеко до вечора, коли полк шкодуючи перемучених маршем на виручку Ново-Миргорода коней, став на ночівку в селі Володимирці.

В цьому селі стояв наш полк під час зимового походу. Було це тоді добре зорганізоване й озброєне, національне свідоме село, та... велика кількість спалених хат свідчила, що воно вже «умиротворене».

Знявши з підвід, вкинули нас пов'язаними до «холодної» при сільській управі. За дверима стало кілька вартових

червоноармійців. За стінами на дворі теж чути було кроки вартових. Лежачи із Зінкевичем на вогкій долівці, шепотом обмірковуємо положення, та надаремне шукаємо якогось пляну утечі.

Пізно увечері зайшов до нас начальник місцевої совітської міліції, до «компетенції» якого, очевидно, належала наша «в'язниця». Оглянувши нас при світлі принесеної лампи, заговорив голосом, в якому відчувалось чомусь співчуття.

— Ви їсти не хочете, хлопці?

Їсти не хотілося, хоч другий день не було нічого в роті, але страшно хотілося пити. На прохання Зінкевича перед тим дати нам води червоноармійці відповіли лайкою і сміхом. Кажемо начмілові, що хочемо пити. Червоноармійці заявили, що відро в управі порожне, а ходити по воду для бандитів вони не мають заміру.

Полаявшися трохи з ними, начміл пішов. Через кілька хвилин повернувся з гладущиком холодного квасного молока. Коли він сказав, щоби розв'язати нам руки поки хоч нап'ємося молока, червоноармійці категорично відмовили і стали нападати на начміла, що він «бандітскій батько». Тикнувши начальникові караулу свій білет члена комуністичної партії, начміл поміг нам сісти і, ставши на коліна, напоїв по-черзі молоком. Коли я спрагненими устами жадібно пив з його рук, то ані йому, ані мені не могло, звичайно, прийти в голову, що кілька місяців пізніше ми ще зустрінемося. Раненько полк вирушив. Разом з нами їхав заступник голови єлисаветградського ревкому, який приїздив чогось до Володимирки. Коло полудня ми були вже в Єлисаветграді.

Проїжджаємо через заповнену народом площу. На високій трибуні, оратор — картавий жидок — надриваючися, «підбадьорує настрої» у маси в зв'язку з наступом поляків і української армії з заходу. «Ревкомщик», переговоривши з командиром, відділив нашу підводу і під охороною кільканадцяти червоноармійців під'їхав з нами до трибуни. Коли попередній оратор скінчив свою промову, він виліз на трибуну й оповів юрбі, що «непереможна» червона кіннота розбила й знищила вчора банду Холодного Яру, яка... «грабувала у селах останню скотину і одежу, вбивала невинних бідняків і т. д.». Показуючи рукою на нас, закричав своїм московсько-волжським «говорком», що ми ті, на чиїх руках ще не засохла кров організатора єлисаветградського комітету компартії Пірка, та що вони відплатять кров'ю за кров не тільки нам, а й всім «бандитам» на Україні[7].

Частина юрби (особливо жиди) вороже загомоніла. Почулися викрики, щоб нас зараз же розстріляти. Та у більшості в очах

світилося мовчазливе співчуття. Міське населення знало вже, що на мові більшовиків значить слово «бандит».

Коли ми від'їхали з площі, «ревкомщик» сказав червоноармійцям, щоб везли нас просто до чека, а він із ревкому зараз зателефонує туди в чому справа.

Під'їжджаємо до великого поверхового будинку з написом: «Єлісавєтградская Уєздная Чрезвичайная Комісія».

На стіні червоною фарбою вимальований другий напис: «Чека — глаза і уші совєтской власті. Она всьо відіт і всьо слишіт!»

На брамі варта з кулеметом.

На подвір'ї зустріли нас кілька чекістів і, розв'язавши, запровадили до камери у підвальній часті будинку.

Інтелігентний молодий жидок з червоною зорею на грудях і з револьвером через плече «співчуваюче» оглядає моє обличчя.

— Вас били? Сволочі! Скажете мені хто вас бив — вони будуть покарані. При совітській власті арештованих бити не можна. Зараз, товариші, вам принесуть обід і папіроси. Може чого бажаєте собі ще? — скажіть.

Кажемо що «ніяких бажань не маєм». Коли чекісти пішли, лягаємо на прічі. У камері було майже темно. Лише під стелею була маленька заґратована діра, через яку колись сипали до цього льоху картоплю чи вугіль. Зінкевич присувається до мене і обнявши шепоче на ухо:

— Юрко, ти бував на нарадах штабу... Знаєш прізвища людей, які працюють для нас у містах... Бійся Бога — не видай їх. Ми вже все рівно пропали, а то люди дорогі для національної справи.

Було боляче і смішно, що він мені це каже, але в душі ворушився жаль — що я знаю ті прізвища. А нуж чекісти придумають якісь тортури, яких я не витримаю і видам їх!

Якийсь китаєць, з тим самим жидком, приніс досить добрий обід і цигарки.

Не хотілося нічого. Нило на голих дошках потовчене тіло. Трусила гарячка.

Жидок, що «відрекомендувався» нам як наш будучий слідчий, зауважив це.

— Зараз я пришлю вам щось накритися.

Через декілька хвилин китаєць приніс і накинув на мене зелений жіночий сачок — півпальто. Одна пола замочена в кров. Ясно, що з якоїсь розстріляної жінки.

Вночі забрали мене на гору на допит до самого голови чека. У кабінеті за столом немолодий вже мужчина з грубими рисами, з жорстокими баранячими очима.

Коло нього, на цв'яшку забитому в кант шафи, висить п'ятихвостна нагайка із сирового ременя, з олов'яними кульками

на кінцях. По боках стояло чотири чекісти. Голова уважно оглянув моє обличчя.

— Тебе вже били, щоб признався?!

— Так.

— Ну і що — не помогло?

— Я не маю чого більше говорити. Що знав, сказав на допиті командирові.

— У нас, брате, скажеш все. Ми по дурному не б'єм, а так щоби відчувалося. Це тобі не кулак і не кольба...— кивнув у бік своєї нагайки. На думку, що прийдеться скоштувати щей «пьятихвостки» - по за шкірою забігали мурашки.

З усієї сили напихаючи до голосу «щирості», починаю переконувати його, що таки направду більше нічого не знаю.

— Хто має зв'язок з вами в Єлисаветграді? Хто в Олександрії? Хто в Чигирині, в Ново-Миргороді, Златополі, Олександрівні, Кам'янці? — кажи!

— Як що і має хто зв'язок, то я не знаю. Я тільки кілька днів тому попав до Холодного Яру.

— Хто у вас там верховодить в селах? Яку зброю маєте? Скільки?

— Я ще ж добре і не роздивився там. В селах так зовсім не був і нікого не знаю. Я до цього загону, що розбили, у лісі пристав.

— Маєте зв'язок з Петлюрою?

— Не знаю.

— Підожди — все будеш знати...

Слідчий завів мене назад до камери і взяв на допит Зінкевича.

Коли Гнат через годину повернувся, бачу, що голова сумлінно попрацював над ним «п'ятихвосткою». Уроджений в околицях Холодного Яру, Зінкевич не міг казати, що нікого там не знав. Заявив просто, що нічого не скаже і точка.

* * *

Потягнулися день за днем. Ще два-три дні слідчий мучив себе і мене безконечними безглуздими допитами, які звичайно закінчувалися «сваркою». Зінкевича перевели десь до іншої камери, і я залишився сам. Удень в підземеллях чека панувала мертва тиша. По ночах чулися кроки, шамотіння, крики, плач. Що другу ніч на подвір'ї пускали голосний мотор вантажного авта,

який тріскотів до світу. Тоді, неначе з під землі, доносилися звідкись до камери глухі вибухи пострілів і крики розстрілюваних. Мотор пускали для того, щоби їх не було чути на вулицю.

Спав уривками і то більше у день. Окрім не розположуючого до сну психічного стану, спати не давало численне населення червоноармійських суконних штанів та й «подарованого» слідчим жіночого сака. Найголосніше відчувалися укушення на потовчених місцях, та власне ці, підпливші кров'ю плями на тілі, здається, найбільше паразитам смакували.

Без жадної медичної допомоги молодий організм сам помалу приводив себе до порядку. Став вже добре бачити і на одно і на друге око. Ребро боліло вже лише притиснуте до дошки на прічах. Ніс помалу зменшувався але ще, похрустуючи роздробленим хрящем, скривлювався на оба боки. Мимо того, що було мало надії на те, що до смерти він ще вспіє як слід зростися — старанно надаю йому пальцями правильну форму.

Коли обличчя приняло більш-менш людський вигляд, мене зфотографували.

Через декілька днів слідчий викликав на допит і освідчив мені, що моє твердження про те, що в Холодному Яру я був дуже короткий час, відпадає. Він ствердив, що я і «старший міліціонер» кам'янської міліції Валентин Сім'янців — це одна і та сама особа. Він одержав матеріяли, що та «міліція» була зорганізована штабом Холодного Яру. Отже... Маємо нову тему для розмов...

Не маючи нічого до втрати, категорично тверджу, що то непорозуміння, помилка. Ніколи я в Кам'янці не був.

Третьої чи четвертої ночі після того, коли на дворі вже тріскотів мотор авта, до моєї камери зайшов голова чека з кількома чекістами.

— Ну, будеш признаватися чи ні?

— Не маю чого.

— Ну — то досить з тобою цяцькатися. Зв'яжіть його!

Чекісти підскочили і скрутили руки. Виходимо із камери і йдемо темними коридорами, якимись заулками.

Якесь дивне почуття стискає холодом серце і розбігається дріжжю по плечах. Чи то був страх перед смертю? Інакше того чуття не можна назвати. Всі атоми тіла обгорнув тваринний страх перед тією таємничою зміною, що мала зараз статися. Мозок безпорадно чіплявся за якесь павутиння надії, що я ще буду жити, буду бачити сонце, Галю, дихати вільним повітрям. Підійшли до дверей, коло яких стояли два стійкових червоноармійці, і голова тричі стукнув в них револьвером.

Двері відчинилися і відкрили ясно освітлений великий льох.

В приміщенні був зойк. Чекісти з заляпаними кров'ю ногами, одежою, обличчями роздягали до гола коло десятка мужчин і жінок, знову зв'язуючи їм після того руки. Якась жінка, з розпущеним волоссям, у розірваній сорочці, впавши на землю з благанням не вбивати її, цілувала, під сміх і глузування, чоботи одного із катів. Під стіною лежало купою коло двох десятків голих трупів. В льоху стояв важкий сопух гнилої крови і виділень людських тіл. Переступаю поріг і організм обгортає різка зміна. Павутиння надії обірвалося. Царство життя лишилося за тим порогом. Тут — царство смерти. Межа переступлена. Повороту нема. Бунтівничі атоми живого тіла покірно погодилися з цим, і замість страху — в душі запанувала байдужість.

Приглядаюся до товаришів по долі. Роздягнені стояли в черзі під стіною. Голий вже старий священик, з розкуйовдженим сивим волоссям, знісши голову до стелі, голосно читає псалом «Помилуй мя Боже». Якийсь молодий хлопець з розгубленим обличчям дріжачим голосом звертався до не звертаючих на нього уваги чекістів, щоби його вислухали, що він нічого не винен.

Роздягали якраз другого священика, сильної будови, не старого ще брунета. Він дивився на чекістів палаючими чорними очима і лаяв їх антихристами, звірями, людожерами. Грозив, що Господь тяжко покарає їх.

Один із чекістів пхнув його кольбою до черги.

— Іди - іди — не лякай! Твій бог у Москві в Чека, арештований вже сидить!

Останньою переді мною роздягали молоду гарну дівчину. Очі чекіста маслилися, оглядаючи її стрункий стан. Вона щось тихо заговорила до голови чека, але той грубо пхнув її до черги.

— Досить тобі контрреволюційні пісеньки по театрах виспівувати!

Артистка, яку розстрілювали за співання «контреволюційних» пісень, стала в чергу.

Роздягнувши і знову скрутивши мені шнурком руки, мене поставили за нею.

Тіло її торкнулося мого. Обернулася до мене з божевільним поглядом глибоких чорних очей.

— Я не хочу вмирати... Хочу жити... Чуєте — хочу жити! — почувся її болісний півшепіт.

Що я міг їй сказати?! Що від її дотику десь з глибини душі виринув образ Галі і на хвилинку невдержно потягнув до життя? Один погляд на трупи під стіною вернув до дійсності і знову занурив душу в глибоку апатію. Почався розстріл. По одному брали із черги і підводили до місця під стіною, де камінна обкладка льоху була розвалена, відкриваючи глинисту землю.

Жертву ставили лицем до стіни і горбатий, заслинений жидок стріляв їй в потилицю з короткого карабіна. Деякі черепи злітали, бризкаючи на стіну мозком.

Черга переді мною все скорочується... Серце млосно стискається... Хоч би скоріше скінчилося це очікування!

Нарешті один із чекістів взяв за руку дівчину, що стояла поперед мене. Пішла послушно як дитина. Коли, після пострілу, впала, простягнувшися під стіною, не чекаючи більше, наближаюся і стаю над нею. Одно око її вибите кулею наверх. Брова над ним скоренько рухається, неначе підморгуючи. Одна нога похапцем потирає другу, неначе та їй свербіла. Дивлюся на неї і чомусь стає смішно. Чому? — Хтож може відповісти на це питання! Може то була скалка божевілля, якій щось не дало розгорітися...

Голова чека повернув до себе за ухо мою голову.

— Будеш признаватися?

Усміхаюся до нього, певно страшно ідіотською посмішкою і повертаю голову назад до стіни.

— Бий!

Голову мені обпалив горячий подих пострілу. Мозок наївно працює над «проблемою» — чому я не падаю, як я вже вбитий?.. Голова знову повернув мене до себе.

— Скажеш все, що знаєш?!

Мовчки дивлюся на нього. Який він наївний, той чекіст. Невже тепер, вже мертвий, я буду йому видавати на смерть товаришів!

Взяв мене за карк і відвівши набік посадовив на купу трупів.

Маєш годину часу надумуватися.

Поворушую головою і здогадуюся, що стріляли «сліпим» набоєм. Привели другу партію смертників. Знову крики, молитви, плач, лайка. Знову глухі вибухи пострілів.

Молодий поставний хлопець, з якого стягли старшинське убрання без відзнак, перед пострілом обернувся і плюнув в лице горбатому жидові.

Коли цей кат втомився, його змінив китаєць, що приносив мені їсти.

Привели третю, четверту партію... Переважали селяни. Трупи перешкоджали чекістам, і вони стали складати їх попід стіни у високі стоси. «Робота» йшла скоро, не перериваючися. Приглядаюся до рухів чекістів. Вони не вбивали. Вони... працювали...

Після шостої чи сьомої партії голова знову наблизився.

— Ну — надумався? Видаш — кого знаєш? Чую його голос, як би я був добре п'яний. Як би він говорив десь за стіною.

— Я не знаю нікого.

— Ставай! Досить! Знову пекучий вдар у потилицю...

За хвилину голова зайшовши від стіни вп'явся мені в очі своїми налитими кров'ю баньками.

— Видаш?!

Хочу сказати: не знаю нікого, та замість того випалюю: Ні!

Розмахнувшися, вдарив мене ногою в живіт.

Послизнувшися на кривавому болоті заточуюся, та по дорозі зустрічає мене кольба котрогось із чекістів і відкидає у протилежний бік, на купу теплих, заляпаних трупів.

Як у тумані бачу, що голова витягнув із за пояса п'ятихвостку і свиснув нею в повітрі.

Олов'яні кульки до крови впиваються в голе тіло, але біль відчуваю до смішного малий.

Після того, як перед очима забігали зелені круги, на якийсь час все зникає із свідомости.

Одягнувши, завели мене назад до камери.

В дірку під стелею пробивався вже світанок.

Перша думка — покінчити з собою. Визволити себе від дальших страждань.

Постановляю розбити собі голову, скочивши з розгону на камінну стіну льоху. Та перед самим ударом стримуюся, переконуючи себе, що, окрім ще одного гудза на голові, нічого з цього не вийде. Падаю на прічі і засипаю кошмарним сном. Прокинувшися, відчуваю нестерпний біль у посічених «п'ятихвосткою» місцях. Ні на однім боці не можна спокійно лежати. Воші, залазячи в свіжі рани, остаточно уривали терпець. Досить!..

Скидаю одежу й, сидячи голий на прічах, ломаю голову — як відібрати собі життя? Повішатися на чомусь із одежі — так на голих стінах льоху нізащо зачепити. Кинутися на китайця, як принесе їсти — так він заходить без зброї, тай справиться зо мною тепер однією рукою. Вночі постановляю задушити себе.

Відірвавши смугу підшивки від сака, скручую її шнурком і закручую на своїй шиї. Нема ні ложки ні патичка якого. Стискаю, скручую пальцями. Та ослаблений організм раніше тратив притомність, як життя. Через якийсь час, після того, як пальці випускали шнур, свідомість поверталася. Спробувавши декілька разів і побачивши, що нічого з того не вийде, плюнув на це заняття.

Пробую заморити себе голодом, бо й так до їжі зовсім не тягнуло. Та через три дні — хотілося вже їсти і... жити...

VII

Одного дня прийшов слідчий і повів мене на гору. За столом у кабінеті чека сиділи два військових у рогатих будьоновських шапках. По відзнаках на рукавах бачу, що якісь червоні «генерали». Коли ми зайшли, військові сказали слідчому, щоб вийшов. Залишаємося самі. Один підсовує в мій бік портсигара.

— Курите? Сідайте будь ласка. Як бачу вас тут били. Трудно... Чекісти на щось розумніше нездатні.

Діло ось у чому. Я переглядав вашу справу. Я — начальник особливого відділу Першої кінної армії. Наша армія звільняє тепер Україну від зовнішніх ворогів, а наш відділ переняв на себе очищення її від внурішнього політичного бандитизму. Ми знаємо, що серед наших ворогів є багато таких, що попали в їх лави несвідомо або випадково і коли вони навертаються і переходять до нас — ми їх радо вітаємо.

Будемо говорити просто. По військовому. Як ви нам допоможете зліквідувати Холодний Яр і його агентури у містах — ми забезпечуємо вам не тільки життя, а й орден «Червоного прапору» та старшинське місце у червоній кінноті. Згода?

— Я б охоче погодився, але я нічим не зможу допомогти вам. Відставши від української армії, я випадково пристав у лісі до групи холодноярців. Про самий Холодний Яр і його організацію — не маю найменшого поняття, бо перебував там лише декілька днів.

Начальник усміхнувся.

— Ви були би непоганим «особістом». Як би щиро пішли з нами — я охоче приняв би вас уповноважнеиим до свого відділу. Мені треба українців, бо мої теперішні співробітники не орієнтуються в місцевих обставинах. Ну, та ми ще з вами поговоримо. Сьогодні вас і вашого товариша переведуть до нашого арешту. Сподіваюся, що ви там довго не будете. Гадаю, що для вас приємніше сидіти на коні, як в арешті. Ви ж кіннотчик?

«Генерали» закликали слідчого і той віпровадив мене до камери.

Радію, що побачуся з Гнатом, та що попаду в нові обставини у яких може стане можливішою втеча.

Через годину авто особливого відділу штабу Будьоновської армії перевезло мене й Зінкевича до арешту відділу.

Одиночок відділ не мав. Понад двісті в'язків містилися у двох величезних, сполучених підвалах — жінки й мужчини разом. У третьому невеликому приміщенні був водопровод і примітивний кльозет.

Сівши під стіною обговорюємо з Гнатом положення. У чека йому довелося пережити майже все те, що й мені, лише він зовсім посивів, на моїм волоссі це не відбилося. Подібну ж розмову мав і з червоними «генералами» з тією тільки різницею, що йому, як старшині генерального штабу, обіцяли місце у штабі армії.

Радимося, що як би вдалося затуманити «особістам» голови якимись, протилежними від правди, відомостями про Холодний Яр, та як би вони послали нас з відділом кінноти «ліквідувати» його — булоби зовсім незле. І самим можна би вирятуватися і будьонівців «під Іванову хату» можна завести. В кожному разі тепер треба справу по можливості проволікати. Може вдасться у відповідний мент зорганізувати масову втечу із цих підвалів.

Приглядаємося до в'язнів. Переважна частина їх — селяни за «політичний бандитизм». Останні — українська «контрреволюційна» інтелігенція.

«Старожили» арешту знайомлять нас з порядками. Двері до підвалів відчиняються лише тоді, як приносять обід, або приводять нових арештованих. Забирають на розстріл і на звільнення вночі, і разом, за одним списком; отже викликаний не знає, чи попаде до другого льоху у подвір'ї, в якому розстрілюють, чи до дому. Особливий відділ має кількадесять одиночок у Єлісаветградській каторжній тюрмі. Туди відправляють тих, кого має судити «Трибунал», або тих, кого відділ не спішиться з якоїсь причини розстрілювати. До тюрми відправляють тільки у день.

Увечері, люди, що сподівалися за дві-три години смерти, весело співають гуртками, несвідомо проганяючи з душі тривогу. Сивобороді дядюшки, як діти, граються у «джмеля», «плескача» і т. п. Варта не забороняла.

Та коли, десь по десятій годині, стукнули вихідні двері — в підвалах запанувала мертва тиша. На порозі став латиш, вартовий комендант із списком в руці. Вичитавши голосно кільканадцять прізвищ, весело махнув рукою.

— Збирайся з річами! Раз-два! Живо!

Викликані розгублено збирали манатки, прощалися з сусідами. У всіх в очах стояло болюче питання: смерть чи воля?

Перед тим ми розмовляли трохи із симпатичним старичком в окулярах. Він оповів нам, що працював механіком на фабриці Ельворті, що забрали його за чиїмсь доносом без всякої вини, що він хворіє на серце та, що колиб його розстріляли, то жінка і шестеро дітей з голоду пропадуть.

Коли латиш вичитав прізвища, він весь затрусився і, піднявшися з сінника, розгублено дивився на двері, рухаючи побілілими губами, неначе хотів щось запитати, та вони не слухалися.

— Лашенко, збирайтеся — вас викликали! — крикнув до нього хтось із в'язнів.

Лашенко вхопився за груди і як підрізаний впав на свій сирник.

Якийсь в'язень — лікар-ствердив смерть.

Латиш пройшов між в'язнями і, помацавши живчика, сплюнув.

— От дурень! Його на волю викликають, а він помер. А під воротьми жінка дожидає, — сказав слідчий, що звільняє сьогодні.

Викликаних забрали. Лашенка два червоноармійці поволікли за ноги на двір. Удвох з Гнатом лягаємо спати на його сінник.

* * *

Почалася низка нових допитів.

Умовившися з Зінкевичем, щоби брехати в одно, потрошки «признаємося» про Холодний Яр, та скоро переконуємося, що особісти хочуть лише витягнути із нас, що ми знаєм, а потім розстріляти. Не такі вже вони дурні, щоби послати нас з відділом до Холодного Яру.

Незадоволений із наших «признань» начальник відділу, викликавши мене через тиждень, став вичитувати «нотацію», що я не хочу стати червоним командіром і сам напрошуюся, щоб мене розстріляли. Та їм не спішно... Відправлять нас до тюрми, а коли мені захочеться жити, то щоби написав йому коротеньку заяву через тюремну адміністрацію і він пришле за мною авто. Те саме сказав Зінкевичеві.

Відпроваджували нас до тюрми, зв'язаними, вісім червоноармійців, що дуже уважно ставилися до свого обов'язку.

За містом в груди вдарив легкий степовий вітер. Цей подих волі п'янив мозок і стискав серце нездійснимими бажаннями.

Після реєстрації в конторі тюрми, дозорці запровадили нас до одиночного корпусу і розсадили по різних одиночках.

Єлісаветградська каторжна тюрма була тюрмою нового типу. В одиночці — приковане до стіни залізне ліжко, такий самий столик і стільчик. На столику мідний збан і їдунка. В окованих залізом дверях — досить великий чотирьохкутний виріз, що закривається дощинкою на завісах. Через нього подавалася їжа і вода.

На залізній рідкій решітці ліжка не було нічого окрім кількох жмутків зів'ялої трави, яку очевидно приніс знадвору попередній

мешканець. Від такої «постелі» — голі дошки — річ для спання без порівняння вигідніша. Жалкую, що не захопив з собою із чека того жіночого саку. Від Галіної сорочки залізо м'якшим не ставало, а до тіла, в різних місцях, не можна приторкнутися. Ранки на тілі пороз'ятрувалися від бруду та подражнень і треба було залізної волі, щоби не дряпати собі до крови шкіру, босі ноги гостро відчували вохкий холод залізо-бетонової підлоги. Їсти давали пів фунта гливкого хліба, черпак пісної рідкої юшки на обід, та горячу воду у вечері. А організм вимагав «матеріялу» на латання своїх дірок. Апетит був такий «вовчий», що нераз, дивлючися на свою постіль, задумуюся над тим, як би смакувала чоловікові трава. Коли ранком дозорець відімкнув камеру, бачу, що на моїх дверях крейдою написане моє прізвище й холодноярський псевдонім. (Його виказав начміл, що чув як до мене зверталися хлопці у Розуміївському лісі). Нижче було написане обвинувачення: «Служба в армії Петлюри і в банді Холодного Яру. Напади на міста й совітські установи. Вбивства червоноармійців та партійних працьовників. Захоплений із зброєю в руках».

Свідоцтво - вистарчаюче.

Одного ранку камери обходив фельшер із тюремної лікарні. Показую йому свою шкіру. Глянувши, співчуваюче захитав головою і записав моє прізвище та номер камери.

Після обіду викликали до лікарні. Дозорець, пропустивши мене з санітаром у сусідний з нашим дворик лікарні, замкнув за нами фіртку і вернувся.

На сходах лікарні, розмовляючи, грілося на сонці кільканадцять в'язнів, викликаних до лікаря. У коридорі на стільці сидів піджилий дозорець і сердито відбивався від мух, що не давали спокійно дрімати. В кінці коридора якийсь дідусь з сивою борідкою тихо розмовляв з фельшером, який обходив камери. При цьому декілька разів поглянули в мій бік. Коли я став і почав проходжуватися по дворику, дідусь вийшов і підійшов до мене.

— Ви — Залізняк, з Холодного Яру?

— Так. Чому це вас цікавить?

Очі його забігали по моїм обличчі з якоюсь батьківською ласкою.

— Треба, голубчику, рятуватися якось, бо розстріляють.

Інтуїція відразу відштовхнула думку, що може то провокатор.

— Знаю. Та як тут вирятуєшся?!

В цей час санітар вигукнув моє прізвище. Собесідник стиснув мені руку.

— Ідіть до лікаря. Як вийдете — я попрошу, щоби вас відразу

не відводили. Щось вам скажу.

Лікар, якийсь видно «аполітичний» сердега, з добродушним короткозорим поглядом, оглянувши, призначив ванну, масть та сказав фельщерові, щоби той дав мені пару чистої білизни.

Мастити будете — повчав він фельшера — що дня, поки зійде. Добре булоби щоби він на сонці вигрівався.

Фельшер зморщив брови.

— З одиночок на прогулянку не випускають. Та я буду що дня брати його до лікарні зарання, а відсилати аж по скінченні приняття. Най вигрівається.

Викупаний, намащений, одягнувши стареньку чисту білизну з гардероби лікарні — виходжу на двір. На моє прохання, щоби якось випрати і повернути мені мою вишиту сорочку, фельшер сказав, щоб я залишив її у ванні, а на дворі сказав про це тому чоловікові, що зо мною розмовляв. Почуваю себе як новонароджений. Найбільшою приємністю було, що я позбавився дармоїдів зі свого тіла. Червоноармійські штани разом з їх населенням вкинув у ванній під піч. На сходках очікувала вже друга партія хворих в'язнів. Дідусь дожидав на мене. Сідаємо осторонь на траві.

— Так отож слухайте, та робіть такий вигляд як би ми розмовляли собі про найзвичайнісінькі річі. По перше — чи ви знаєте такого то? — назвав він мені одного із інтелігентних холодноярських «бурлаків».

— Ну, звичайно, знаю!

— Це мій добрий знайомий — усміхнувся дідусь якось «лукаво». — Я сиджу за дрібненьку справу: сини —старшини — до червоної армії на мобілізацію не зголосилися. Нас, таких «щасливих» батьків сидить тут кільканадцять. Та довго вже сидіти не буду. Передав своїм «гультіпакам», щоби дурня не валяли, а з'являлися. Тепер можуть їх тут у запасових частинах залишити, а як вишлють на фронт — то перейдуть до наших — тільки й біди.

Покищо я отут працюю в лікарні, помагаю у канцелярії тощо, а головне, вільно собі по тюрмі ходжу. Комусь із своїх записочку від товариша по справі про слідство передаси, комусь їсти роздобудеш — для мене старого і то «робота».

Як вас привели — я знав, бо у конторі мої добрі знайомі працюють. Фельдшер цей — теж наша людина. Я його попросив, щоб він заглянув до вас та привів під якоюсь причиною до лікарні.

Щоби вирятувати життя — для вас є тільки одна дорога. В тюрмі було кілька випадків захорування на сипний тиф. Тюремне начальство дуже боїться, щоби тюрми не обхопила пошесть і як тільки лікар ствердить, що в'язень захворів на сипняка, відразу

же, не питаючи, за ким він числиться, відправляють до земської лікарні. Там тюрма має свою палату, її стережуть міліціонери.

Мусите захворіти на сипняк і попасти до земської лікарні. Звідти вас вночі заберуть хлопці силою і відвезуть у надійне місце, де вас лікуватимуть краще, як у лікарні. Можна, звичайно, і від тифу померти — та то вже як Бог дасть... А так напевно загинете.

— Добре, але хто мене забере? Як, нарешті, захворіти на замовлення?

— Хто забере — то вас нічого не обходить. Будете знати як заберуть. А що до того, як захворіти — то після завтра мені принесуть із земської лікарні сипнотифозних вошей у коробці. Я вам їх дам — а ви пустите їх трохи попастися на себе. Ви на сипняка ще не хворіли?

— Ні. На «заворотняка» хворів.

— Ну то через півтора-два тижні будете без пам'яти...

Цей простий, хоч трохи фантастичний плян, заповнив душу надією. Щось було у голосі старого, що примушувало вірити йому.

Кажу, що в такому разі треба, щоби ми захворіли одночасно з Зінкевичем. Відповідає, що він про це думав і зв'яжеться з ним, як не тут у лікарні, то через в'язня-директора Глодоської гімназії Нечипоренка[8], що працює старостою в одиночному корпусі. Через нього-ж буде передавати нам обом їсти, щоб ми «духу набрали». Сорочку обіцяв передати дочці, щоби випрала і принесла.

Другого дня фельшер викликав до лікарні також і Зінкевича.

Відбуваємо утрьох «нараду», та Гнат на «сипняка» рішуче не погодився, бо мав хворе серце, а це пророкувало йому певну смерть. Зрештою він став якимсь ультра-фаталістом і на все махнув рукою: що буде — те й буде!

Через два дні, після чергового намащення шкіри, дістаю від дідуся маленьку бляшану коробочку. У камері обережно відкриваю. На дні ворушиться чотири лапаті сипнотифозні воші. На думку, що вони мають вирятувати мені життя — привітливо усміхаюся до огидних створінь і пускаю їх за позуху «пастися». Виголоднілі паразити гризли тіло як пси і довго не давали заснути.

Раненько розбудила мене лайка крізь проріз у дверях. То прийшов на зміну рудий брутальний дозорець-комуніст, що один із усіх дозорців допікав завжди без потреби в'язням. Кричав, щоб я брав мітлу і замітав камеру, хоч мести не було чого. Лапнувши за засвербіле на шиї місце, ловлю там одну свою «гостю». В голову ускакує весела «ідея». Виходячи за мітлою, непомітно пускаю

свою «сипнячку» дозорцеві на плечі. Замівши камеру, скидаю білизну і розшукую останні три — розчавлюю їх нігтем на залізному столику. Стає весело від думки, що чека та «особий отдєл давно вже зробили би те саме зо мною по використанні», як би я був видав все, що знав.

До лікарні я ходив ще кілька днів. Дідусь віддав мені випрану вишивану сорочку. Як раз вчас, бо шпитальна вже розлазилася. Одного дня сказав мені, що вже є розпорядження про його звільнення і сьогодні він покине тюрму. Наказав, щоб я був спокійний. Як захворію — все буде добре. На всякий випадок, коли б мене забрали де раніше та колиб мені удалося втекти, оповів докладно де живе і по чому можна пізнати його садибу. Прізвище його я вже знав.

— Як би, дай Боже, вдалося вам як вирватися припадкове — заходьте як до дому. Живу на краю міста. Ніхто не буде знати. Відпочинете. Що треба — дістанемо. Слухаю його з чемності, бо таке то все було незбутнє.

Після його звільнення, Нечипоренко, що вільно ходив по одиночному корпусі й до контори тюрми, надалі приносив і непомітно передавав мені що дня хліба, сала, зеленої цибулі і подібних аж занадто смачних річей. Де брав — питати не доводилося. «Свої люди передавали».

Їм, чую як організм набирає сили, і нетерпляче очікую перших об'яв сипного тифу.

Через якого півтора тижня, рудий комуніст, якого я почастував «сипнячкою», не прийшов на дижурство. Довідуюся від Нечипоренка, що захворів на тиф. Це додає мені певности. Фельшер, очевидно попереджений дідусем, що другий день обходить камери по під визірки і запитує мене як я себе почуваю. Та минав вже третій тиждень, а така бажана хвороба не об'являлася. Це кидає мене у відчай. Гасла мрія про волю.

В одиночному корпусі були в'язні, що числилися за чека, за особливим відділом 1 кінної армії, та особливим відділом 45 дивізії, штаб якої теж стояв у Єлисаветграді.

Чека і будьоновці забирали на розстріл у день до своїх льохів. 45-та дивізія льоху для розстрілів не мала. Від неї приходив вночі конвой і, забравши засудженого, розстрілював його на пустарях старої фортеці, що оточували тюрму. В вікно одиночки залітали ті стріли. Однієї ночі 45 дивізія розстріляла в'язня, що сидів в одиночці напроти моєї. Другого дня до тієї камери привезли іншого, що числився, як і я, за будьоновським «Особотдєлом».

Після обіду, коли дозорець із нашого нижнього коридору виходив собі звичайно на двір погрітися на сонці, в'язні виставляли голови через прорізи у дверях і, спершися

підборідками на відкинуті дощечки, тихо розмовляли. Виставивши того дня голову бачу у прорізі протилежних дверей кучеряву голову чорноволосого гарного хлопця з блискучими чорними очима. На дверях напис: «Василь Гордієнко. Служба сотником в банді Махна, збройна боротьба з совітською властю, напади на установи, вбивства партійних працьовників та співробітників чека, дві втечі зпід розстрілу».

Гордієнко, прочитавши напис на моїх дверях, покрутив головою і засміявся.

— Ну й намалювали тобі! — Розстріляють! — зауважив веселим певним голосом. Це мене роззлостило, бо і у нього ж було «намальоване» те саме з додатком.

— А тебе — по головці погладять?

Знову засміявся:

— А думаєш — розстріляють?

— Нема що думати. Як два і два — чотири!

Якийсь час задумливо дивився на мої двері. Потім крутнув кучерявою головою.

— Ні! Втечу! Два рази у цьому році я їм із рук вискочив — вискочу й ще раз. Останній раз шіснадцять чоловік зв'язаного у місті вели. Прорвався у юрбу на хіднику і під паніку «змився» із зв'язаними руками.

— Тепер, як до льоху заберуть — не «змієшся».

Глянув на мене спокійно.

— Знаєш — я хочу жити! А коли чоловік чогось сильно хоче, то досягне. Звичайно, як підставиш бараном голову, то її розтовчуть. А ти твердо скажи собі — мушу втекти! — і лови свою щасливу хвильку. Вона сама тобі під ноги підкотиться. Проґавиш її — тоді капут!

Не так його «фольозофія», як спокій і віра в себе підняли дух і в мені. Я ж хочу, безперечно хочу жити! Мушу цього досягнути!

Мозок горячково запрацював над плянами втечі. Коли буде хоч найменший вигляд на можливість втечі — не задумуючися піду на самий божевільний крок. Не буду чекати поки вб'ють як барана.

Обдумую всі можливості. Одиночний корпус був побудований і охоронявся ззовні так, що про втечу через вікно не було що й мріяти, хоч би і передав хто пилку й все потрібне. Припоминаю собі те, на що звернув увагу як ходив до лікарні. Подвір'я мужеського відділу лікарні відділювалося муром від жіночого. Цей мур йшов від стіни будинку до зовнішнього муру. Під ним було вікно з ґратами, по яких не важко вилізти на той поперечний мур. Просовгатися «верхи» кілька метрів і скочити з висоти у неповних чотири метри — річ не така то вже важка. В'язні, що

лежали в лікарні, як перевірка спізнювалася, були на дворі аж поки не почало темніти. Це уможливлювало щасливо втекти від погоні за муром. Щоби при скокові не вивихнути випадково ноги, можна дістати, або зробити з чогось, шнурка з «кігтями».

На кожному розі тюремного муру стояла варта з кулеметом. (На випадок нападу). Поміж ними ходили по під мур стійкові. Можна було нещасливо попасти на проходячого червоноармійця, могли підстрілити з рогів, міг зауважити і підстрілити дозорець з коридору чи подвір'я лікарні — але ж могло і вдатися! Треба попасти на кілька днів лежати до лікарні. Як назло, фельшера, що брав мене той раз до лікарні, в останні дні забрали до війська і на його місце приходив якийсь переляканий жидок. Попасти на ліжко до лікарні можна лише з високою температурою. Треба її якось «зробити». Треба придбати собі бодай інфлюенцію. Увечері скидаю сорочку і, поробивши до «семого поту» гімнастику, лягаю розгорячений на холодну цементову підлогу і так засипаю. Прокидаюся увесь закостенілий, перемерзлий. Проробивши це кілька ночей, переконуюся, що наслідків не дає жодних. Обхоплює злість на себе. Порядний чоловік від таких «експериментів» мусів дістати принаймні запалення легенів, а тут — хоч би катар дурний вчепився!

Одного дня, зараз же після обіду, сильний конвой із «особотдєла» забрав Гордієнка. Проріз у моїх дверях був відчинений. Хлопець весело кивнув мені на пращання головою. Ця безтурботна посмішка стиснула мені серце. Завтрашнього сонця він вже не побачить...

Через пару хвилин коло виходу з тюрми розляглася сильна стрілянина.

Через півгодини під мої двері підійшов Нечипоренко, що прийшов із контори.

— Гордієнко утік...

— Яким чудом?

— Дійсно, що чудом... хлопець певно у сорочці вродився.

Оповідає подробиці.

Контора тюрми міститься в окремому дворику, до якого в'язнів без конвою вже не випускають, за вийнятком тих, що мають легкі справи — працюють у конторі. Загальна канцелярія міститься на поверсі і має незагратовані вікна, що виходять просто на велику площу, яка межує з полями.

Червоноармійці повели Гордієнка до тієї канцелярії, щоб розписатися за нього і зв'язати йому там руки. Переступивши тільки поріг, він відразу ж, не давши нікому схаменутися, вискочив на відчинене вікно і, скочивши з поверху, побіг через площу. Червоноармійці і адміністрація почали стріляти по ньому

з вікон. Дозорці побігли на тюремну стайню за кіньми і звичайно догнали би. Та на щастя Гордієнка в цей мент через площу їхав верхи якийсь червоноармієць без рушниці. Коли почали свистати кулі, він, злякавшися, зіскочив з коня і, пустивши його, ліг на землю. Гордієнко доп'яв того коня, вискочив на нього — і споминай як звали!

У білий день, серед безвихідних, здавалося, обставин, мій «фільозоф» упіймав свою «щасливу хвильку». Це чомусь додає мені віри, що я своє теж «не проґавлю».

Через якийсь час Нечипоренко приніс важливі новини. Армія Будьонного, прорвавши польський фронт, посунулася далеко на захід. ЇЇ особливий відділ одержав наказ негайно вирушити услід за нею, ближче до фронту. В один день, розстрілявши часть своїх в'язнів, частину звільнивши, а декілька прислявши до тюрми, виїхав із Єлисаветграду. Справи в'язнів, що перебували у тюрмі, забрав із собою. Через тиждень виявилося, що тих, кого він засуджував на смерть, розглянувши справу на місці нового побуту, листовно доручував розстріляти особливому відділові 45 дивізії. Кілька таких смертників однієї ночі забрав конвой того відділу по одному із одиночного корпусу і розстріляв коло тюрми. Найпевніше, що це чекає і мене з Зінкевичем.

Дні збігали. Ночі стали душні, місячні. Ніколи місяць не робив мені такої прикрості, як заглядаючи у той час до одиночки й пригадуючи недавні, також місячні ночі в кам'янському парку. Болюче бажання побачити і притиснути до грудей Галю було чи не найбільшою причиною бажання жити. При найменшій думці про смерть увесь організм проймався протестом і страхом. Ночами снилися кошмарні сни, що мене розстрілюють, прикидають землею... Та однієї ночі приснився сон, який був неначе «пророцтвом», що буду жити. Слідуючого вечора не міг ніяк заснути. Груди стискало передчуття, що цієї ночі має щось важливе для мене статися. З голови чомусь не хотіла вийти думка, що Махно, який по тюремних чутках оперував тоді недалеко, зробить цієї ночі напад на місто і тюрму.

Після півночі в коридорі залунали важкі кроки і замовкли під моїми дверми. Серце тривожно забилося. Двері відчинилися і на порозі стали три червоноармійці з рушницями.

— Виходь!

Серце забилося рідко і важко. Обгорнув якийсь деревляний спокій. Життя кидалося на останню карту.

Коли вийшов за двері, один із червоноармійців, очевидно старший, махнув рукою до другого:

— В'яжи!

— Та чим? Ти ж шнурок мав взяти!

— В'яжи поясом!

— Дякую! А штани — в руках буду нести?!

— Не втече! На дворі видно як у день — одізвався третій.

Віддаючи вартовому по тюрмі заготовлене наперед поквітування, старший запитав чи немає у нього шнура.

Вартовий, по лиці якого було видно, що видавати людей на смерть для нього не було приємністю, відповів зхвильованим голосом, що може знайшовся би у загальній канцелярії, та вона тепер замкнена, а ключ у начканца. Виходимо на двір. Повний місяць світив так щиро, що можна-б здається було читати. Проходимо подвір'я загального корпусу і дворик контори. Коли дозорець при воротях відмикав їх, старший знову запитав чи нема у нього часом шнурка. Дозорець, піджилий бородатий дядько, сердито промимрив, що він вішатися ще не збирається.

Йдемо по під тюремним муром. Старший поперед мене, показуючи дорогу, два останні — позаду, торкаючися моїх плечей люфами наладованих рушниць. Минувши тюрму, йдемо вздовж якогось насипу чи валу, що з лівого боку круто спускається до порослої бур'яном широкої площі. Йду, втиснувши голову в плечі, напруживши всі м'язи. Кілька разів пориваюся кинутися утікати, та щось стримує. Може це ще не вона, не «щаслива хвилька» і з першого кроку впаду прострілений.

Вал кінчався упираючися в другий, вищий, що йшов упоперек до цього. В кількох кроках темніли плями розкопаної землі. Здогадуюся, що тут стріляють і закопують.

— На бік! — крикнув йдучий позаді червоноармієць до старшого.

По тілі перебіг електричний струмок. Ще мить — і череп розтріснеться під кулею... Коли старший затримав крок, щоби зробити рух в сторону і пропустити мене вперед — роблю скачок на нього. Вхопивши за плечі і обернувши кругом себе — штовхаю його на задніх. Два постріли... крик... (і досі сумніваюся, чи призначені для мене кулі не дісталися «старшому»). Скотившися клубком з валу, пускаюся бігти. Босий... в одній білизні... Коло ніг дзичать кулі... До цього часу в грудях забивається дух, коли згадаю той біг. Старт — смерть. Мета — життя і воля! Коли б хтось бігав так на спортових змаганнях — зібрав би нагороди з цілого світу.

На овиді темніла якась довга смуга. Беру напрям на неї.

Бачу, як зліва, від тюремного муру, відділилися кілька постатів і, стріляючи, біжать в одному напрямку зо мною.

Добігаючи до тієї темної смуги, бачу, що це височенний паркан, який протягнувся далеко в один і другий бік. На бігу зважую положення. Як побіжу попід ним направо — переймуть

мене навпростець мої конвоїри. Наліво-перейме варта, що бігла від тюрми. Мушу перескочити! Скочивши з розгону — впиваюся пальцями в колючий дріт, протягнутий поверху, і, підтягнувшися на м'язах, перекидаюся на другий бік. Пояс моїх, заширокіх на мене кальсонів, що замість ґудзика був засилений одним кінцем у петельку, під час скоку розпустився і кальсони зслизнувши з мене — залишилися на тамтому боці. Великий корч агрусу, вбивши в м'ягкі частини мого тіла кільканадцять своїх колючок, вирятував, може, мене від вивихнення ніг або доброго потовчення.

Біжу садами та огородами, перескакуючи через паркани. З усіх боків зустрічає мене ошаліле гавкання псів. Якийсь злючий «рябко» чуть не покоштував моєї литки, піддавши мені духу при перескакуванні високого частоколу.

Пси виявляли де я обертався, і червоноармійці бігли в тім самім напрямку, стріляючи по дорозі в небо. Та з кожним перескоченим плотом ті стріли віддалялися.

Біг тим передмістям вже довго, переконаний, що біжу за місто, в поле. Нарешті з прикрістю стверджую, що біжу просто до міста. Сади і городи меншали, будівлі більшали і густішали. Перескочивши через один паркан, опинився на вулиці з хідниками та електричними ліхтарями. Зміркувавши, що це може збити з сліду червоноармійців, перебігаю вулицю і перескакую знову в сад. Знову пси.

Змінюю напрямок, та бажаного кінця міста нема. По тому, що я вже ледве волочив ногами, та по тому, що на дворі вже сіріло, зрозумів, що бігав принаймні півтори години. Вже розвиднялося, а я у місті, в одній сорочці...

Ноги відмовлялися вже нести. Нестерпно пекла спрага. Насилу перелізши якийсь паркан, падаю у закуток подвір'я між будинком і садом. Пса не чути. Посидівши на землі хвилинку з замкненими очами, з жахом стверджую, що вже зовсім видно. Десь недалеко розляглося два стріли. «Особотдєл» міг оточити передмістя військовою частиною і зробити облаву. Бачу перед собою двері до льоху із закладеною кілочком клямкою. Машинально встаю і, відімкнувши їх, заходжу до середини. Двері були старі і приставали нещільно. Притримавши крізь щілину клямку двома пальцями, просуваю два пальці другої руки і закладаю кілочок на місце.

Спускаюся кілька ступенів у низ і сідаю на сходах, важко віддихуючи. Відпочивши, зважую положення. Добре як у льоху знайдеться де заховатися, щоби непомітним перебути до вечора. Хто знає, до чийого льоху я попав?! Може тут живе який жид або комуніст, що відразу ж віддасть мене в руки чекістів. Зійшовши по сходах, відчиняю і зачиняю за собою ще одні двері.

Спрага пекла так немилосердно, що рішаю проковтнути трохи вогкої землі, як що знайду її у льоху. Розставивши у темряві руки, починаю обмацувати приміщення. Ідучи по під стіною, натикаюся на зроблене в ній заглиблення з полицями. На одній із полиць попався під руки гладущик. Пускаю до нього на розвідку пальця і переконуюся, що в ньому щось холодне й мокре. Не досліджуючи більше, перехиляю гладущик і жадібно випиваю більшу половину квасного молока із сметаною. Обійшовши льох, не знаходжу в ньому нічого, окрім бочки, що стояла в куті, перевернута до гори дном. Це мене задовольняє. Під бочкою можна пересидіти до вечора. Але за мною залишився слід: недопитий гладущик з молоком. Обміркувавши, випиваю ще трохи, а решту перевертаю на полиці, щоби звалили вину на якогось кота, або щось невідоме.

Перекинувши бочку, влажу до неї і з трудом ставлю у попереднє положення. Судячи по досить немилому запаху, це була бочка невимита ще добре після квашення огирків або капусти. Колись може служила для іншої цілі, бо мала в боці не забиту під цей час дірку від чопа. Повернувши її тою діркою до дверей, скорчений, з колінами під бородою, засипаю тим тривожним важким сном, у якому можна все чути і не мати сили прокинутися.

Пробудившися, чую голоси, що долітали через стелю-підлогу із хати. Ніколи до того я не припускав, що із льоху так виразно можна чути розмову. Надзвичайно утішило мене те, що в хаті розмовляли по українськи. Та були ж і українці-вороги, що із за користи чи «ідейно» працювали на ворога...

Із розмови здогадуюся, що господиня збирається на ринок.

Коли вернулася, чую як роззлощеним голосом оповідає чоловікові, що на площі збирається мітінг з музикою.

— Все мітінги та музика, а народ бідний з голоду пухне. Насилу трохи картоплі роздобула.

Пізніше до хати зайшов ще якийсь мужчина і, пожартувавши з господинею відносно «меню» на обід, став оповідати, що цієї ночі утік хтось з під розстрілу коло тюрми. До восьмої години міліція та червоноармійці по садах і городах нишпорили. До декого до хат заходили, по хлівах шукали.

— Слава Богу — хоч одна душа вирятувалася! — забренів голос господаря. — І коли це кінчиться! Що ночі стріляють, стріляють — і кінця не видно. Шмаркаті жиденята поодягали револьвери тай знущаються над українським народом.

Цього було досить, щоби я почув себе під бочкою як у «власній хаті».

Гість пішов. Господиня крикнула дитині, щоб відчинила льох

— най провітрюється. До льоху увірвалося денне світло і по сходах збігла гарненька дівчинка може років десяти. Побачивши розлите молоко, сплеснула рученятами і побігла на гору. З подвір'я донісся її «трагічний» крик, що молоко пропало. З'явилася господиня з чоловіком. Глянувши на «утрату», жінка теж сплеснула руками.

— Скільки разів казала я тобі — зроби яку полапку на тих проклятих щурів! З чим я тобі тепер, з хроном, чи з яким чортом, картоплю дам їсти?!

— Не шуми, стара, — лагідно одізвався господар, — добре, що картопля є. Може ще й картоплі скоро не дістанеш.

Господиня зм'якла.

— Ти б викинув цю бочку на двір — най висмердиться.

— Колись викину та випаримо. Все рівно на дворі покидати на ніч не можна. Он у сусідів вкрали. Що попадеться — на паливо тягнуть.

По їх відході я знову заснув, прокидаючися від кожного звуку. Коли в проході до льоху стало темніти, вилажу тихо із під бочки і розправивши задубілі члени, сідаю за нею в куті, прислухаючися до розмов в хаті.

Роздумую, чи звернутися за будьяким одягом до господарів, чи, як добре стемніє, вибратися, поки зійде місяць, за місто. Жита та пшениці вже високі. Годуючися їх зеленим зерном, якось доберуся до своїх сіл. За дві-три ночі девяносто кілометрів пройду. Господарі можуть налякатися і наробити шуму. Краще не ризикувати. Коли стемніло, чую як господиня звертається до чоловіка.

— Іди зачини льох. Та візьми замкни на колодку, а то справді ще хто бочку на дрова потягне — не буде у чому й капусти на зиму наквасити.

Перспектива бути замкненим у льоху мені не посміхалася, бо вибиваючи силою двері, можна наробити такої тривоги, що й міліція прибіжить.

Постановляю переговорити таки з господарем, коли він прийде замикати. Якщо справа обернеться несприятливо — то вже темно... Зіб'ю його з ніг і буду скакати через паркан в сади. Підіймаюся по сходах і стаю в куті коло верхних дверей.

Коли господар став вже зачиняти двері, тихо кличу його по імені, як звала його дружина та гість.

— Хто це? — злякано запитав він, приглядаючися в темноті до моєї постаті.

— Хвилинку спокою. Я той, що тієї ночі утік з під розстрілу. День я пересидів під вашою бочкою. Моя смерть вам не потрібна, а життя ви можете помогти мені вирятувати. Мені потрібні лише

які будь старі штани.

Хвилину думав.

— Знаєте... я боюся... Тепер такий час... До одного мого знайомого прийшов отак якийсь чоловік, сказав, що із чека утік. Попросив, щоб той його заховав. А потім виявилося, що то був агент із чека і того бідолаху розстріляли.

Раптом прибігла мені в голову щаслива думка. Я спімнув розмову з дідусем у лікарні перед його звільненням, що їй не надавав тоді жадного значіння.

— Ви не знаєте, до такої то вулиці далеко?

— Це вона саме і є.

— А такий то — називаю прізвище дідуся — не знаєте, далеко живе?

— А ви звідки його знаєте?

— Я сидів разом з ним у тюрмі.

— А як він виглядає? За що сидів? Коли звільнений? — засипав мене господар запитаннями.

Відповідаю, додавши прикмети будинку, що їх старий мені описав, на випадок втечі. Це його заспокоює.

— Та то мій добрий знайомий. Він живе там, ближче до поля, — махнув рукою господар у напрямку, звідки я прибіг у це подвір'я, як що він знає вас — то я вас до нього можу завести. Підождіть хвилинку — принесу щось одягнути.

Одягаю довгого дощового плаща, японські чоботи з високими брезентовими холявами, старого капелюха і виходимо на вулицю.

Через якийсь час упізнаю по «прикметах» будинок. У подвір'ї чуть не скрикую від радости, побачивши дідуся, що йшов назустріч. Приглянувшись до мого обличчя, дідусь схопив мене за руки.

— Утекли? Та то чи не вас часом, цієї ночі, по наших городах ганяли?

— Мене, дідусю, аж ось до цього пана у льох загнали.

— Ну і слава Богу! Ходім до хати.

Мій денний «господар», сказавши, що за одягом зайде завтра, сердешно стиснув мені на прощання руку.

— Я щасливий, що ви вирятували собі життя у моїй садибі. Та коли б, не дай Боже, ви попали їм ще в руки — не видавайте мене. У мене жінка, діти...

Заспокоюємо його і йдемо до будинку. Дідусь, випросивши з кухні якусь старшу жінку, наливає у балію теплої води, дає мило, гребеня і «командує», щоби добре вимитися. Потім приносить мені чисту білизну, легше літнє убрання, сандалі.

Коли я вже одягнувся, до кухні зайшла симпатична панночка. Глянувши на мою вишиту сорочку, що лежала на стільці,

несподівано кинулася мені на шию і привітала теплим сестринським поцілунком. В очах її заблисли сльози радости.

— Я, як випрала ту сорочку, цілу ніч молилася, щоби Бог дарував вам життя. Мені батько написав був, чия то сорочка та чому ви нею дорожете. Тепер я знову вам її виперу.

Дідусь обняв за плече і запросив до покою.

Переступивши поріг із коридору, я остовбурів. За столом сиділа ціла «колегія»: три здоровенних військових з відзнаками поважного рангу червоних старшин на рукавах.

Дідусь підштовхнув мене.

— Ідіть-ідіть. Це мої синочки, це — зять, а це старша дочка. Сідайте вечеряти.

За вечерою з легкою чаркою, довідуюся, що прізвище дідусевого зятя — це одне із тих, за які я боявся, щоби не зрадити їх в чека. «Добрий знайомий» дідуся, про якого він запитував мене на початку нашого знайомства — це його третій син, що під псевдонімом перебував в Холодному Яру. Червоні командири оповіли мені, що дванадцять добрих хлопців (в тому числі і вони всі три) з бомбами та ручним кулеметом дожидали, коли мене, хворого на тиф, привезуть до земської лікарні. Тачанка з добрими кіньми тієї ж ночі відвезла би мене за тридцять кілометрів до своїх людей, де була би добра медична допомога. Були приготовлені документи.

Довідавшися, що я не захворів, плянували відбити, як поведуть розстрілювати, бо про те, що по виїзді «особотдєла» 1 кінної армії розстрілювала 45 дивізія коло тюрми — знали. Хтось обіцяв довідатися, коли прийде до 45 дивізії завідомлення, щоб розстріляти, та очевидно не зміг. Вартувати щоночі не мали змоги, та й ночі стали дуже видні.

Спати дідусь запровадив мене на горище, на сіно. Лежучи на пахучій, м'якій постелі, припоминаю собі складний ланцюг обставин, що, чіпляючися кільце за кільце, почавши від покладення до портфелю, по повороті із Кам'янки, старшинських документів, привів мене замість до могили — на це пахуче сіно.

На душі було так радісно, що протягнувшися всіма м'язами, я весело засміявся уголос. Яка то приємна річ видертися з обіймів старої бабці-смерти. Тепер — знову в боротьбі! До перемоги!

У півсонних мріях крутився образ Галі та ще когось, маленького і крикливого, хто має жити й боротися після мене.

Через два дні, удосвіта, діставши від «червоних командирів» револьвера та чужі документи, від молодшої дочки випрану вишиту сорочку і вузлик з різними смачними річами, від дідуся листа до його приятеля у селі, в тридцяти кілометрах по дорозі до Холодного Яру, та... сапу — я виходив польовими доріжками на

потрібний мені шлях. Тим шляхом йшло з міста на села багато інтелігентних осіб, несучи, як і я, на плечі сапу, щоби заробити нею хліба і картоплі.

Дідусь-приятель, тієї ж ночі, завіз мене тачанкою на хутір, де гостював удома партизан з лісу «Чота». Від нього я довідався, що у тому лісі, кілометрах у двадцяти від хутору, перебуває як раз група Холодноярців. Взявши від нього «точну адресу», на другий день розшукав її коло Лісового хутора «Діденки». Хлопці, які були переконані, що я загинув, зустріли мене такими вигуками радости, що зполошили з дерев ворони на кілометр навкруги.

Були там і ті чотири, що вирвалися з рук червоноармійців на лісничівці, було декілька з групи Чорноти. Від них я довідався, що в той час, коли ми виступали з села пробиватися, між хати, в яких спала друга половина наших, в'їхала на підводах піхота, якої ми не зауважили. Селяни поховали хлопців і вони сиділи по горищах і клунях кілька годин, аж піхота вийшла з села по повороті кінноти. Чорноморець до Чорноти не добіг, а заховався від червоноармійців на густу грушу, де і пересидів до вечора. Увечері пішли нашими слідами...

Я довідався, що повернувся до Холодного Яру Ханенко, який їздив за кордон. Бачився з Головним Отаманом і генералом Омеляновичем-Павленком. Привіз наказ стримуватися від широких повстань до отримання інструкцій. Однак наші зайняли вже з поляками Київ. Врангель доходив до Олександрівська, а ніяких «інструкцій» ніхто не присилає.

Невеликі групи холодноярців «бурлачать» з своїх лісів у Бовтиш, Чоту і назад, роблять дрібні напади на ворога. Але Соловій, який загоїв вже рану, приніс із штабу новину, що Холодний Яр скоро знову заговорить.

VIII

Група холодноярців, яку я відшукав в «Чоті», вирвавшися з лабет чекістів, налічувала до семидесяти чоловік.

Табор був розположений в густому зрубі поблизу лісового хутора «Діденки». Прогалина, до якої вела ледве помітна стежка, була застелена соломою. У відрах, які висіли на чумацьких триніжках, хлопці варили їжу — пшоняний куліш з салом, часом барана або пару десятків курей. Продуктів достачали довколишні селяни через знаного в тих околицях діда Шевченка, старого борця за українську справу, який побував на царській каторзі. Склад групи знаний мені був ще з Холодного Яру, за винятком кільканадцять хлопців із Бовтишки та Івангорода, які прилучилися до холодноярців у цьому лісі разом із своїми сільськими отаманами Хоменком та Отаманенком. Від них я довідався, що по селах, по цей бік залізниці, розгулюють червоні частини та «вдарні групи» чека, а тому весь активний елемент, який приймав участь у тогорічних повстаннях, переховується невеличкими гуртками по лісах, дожидаючи загального повстання.

Наша група жила неспокійним життям. Ліс був великий, але у червоних не було перед ним того страху, що перед холодноярським. Відділи «по борьбе с бандітізмом» відважувалися заглиблюватися в ліс навіть вночі. Багато допомагали їм кілька місцевих повстанців, добре обзнайомлених з лісами і звичаями «лісовиків», які перекинулися на службу до чека.

Група виставляла варту на проліски й лісові дороги, провадила дальшу розвідку через лісників і селян. В «Чоті» було ще кілька груп «лісовиків», з якими ми тримали зв'язок. Отаманом відділу тимчасово, поки були в цьому лісі, лічився Отаманенко, як найстарший із старшин і добре знаючий місцевість.

На другий день після мого прибуття ми сиділи увечері гуртками коло кострів і обсуджували останні політичні події.

Час од часу із лісу доносилося завзяте бекання диких цапів, у яких, під цей час, була «пора кохання».

Години коло одинадцятої бекання почулося десь зблизька. Отаманенко, який оповідав щось, підніс голову і, приклавши до уст руки, крикнув стопроцентовим цапом. Крик знову повторився двічі по три рази підряд.

— Це наш старий цап харчі привіз. Ану, хлопці, шість чоловік до діда на просіку.

Хлопці, захопивши порожні мішки, зникли в корчах. Через якийсь час вернулися з харчами. Позаду йшов дід Шевченко з мисливською дубельтівкою на плечі. (З військової рушниці не добачав уже стріляти). Привітавшися, підсів до нашого вогню. Оповів коротенько, де брав та з ким привіз харчі і глянув по костирах:

— З наших у грабник ніхто не пішов?

— Ні. Без вартових — усі вдома — відповів Отаманенко. — А що?

— Якийсь чорт зо мною перекликався, як їхали. Чую, кричить цап, а тільки неначе двоногий. Кричу — відповідає. Тільки не тим знаком, що ми умовилися, а тогорічним. Думаю, може хто з Квашиних хлопців із Бовтиша прийшов. Аж чую голос щось знайомий. Неначе Гриця Крамаренка із Соснівки, що до чекістів служити пішов. Ми з ним торік у Бовтиші ховалися. Може й причулося, та на всякий випадок кажу Степанові — гони коней! Назад другою дорогою поїхав. Казали мені на хуторі, що вчора коло сотні червоних за Татарською могилою в житі лежало.

Отаманенко потер чоло до своєї рушниці.

— Завтра змінимо місце. Перейдемо в «Городок». Там, як що, то й бій можна прийняти. Коло херсонського шляху лісник кінноту большевицьку у лісі зустрічав — про «жандітов» розпитували. В селі загін «Вохра» стоїть. Діденка молодшого питали, чи не заходять за чим небудь на хутір «бандіти» із Холодного Яру або місцеві. Собачі діти добре освідомлені.

Після вечері костирі пригасли.

Коло півночі табор заснув. Ніч була темна. Перед світом прийшлося пережити кілька тривожних хвилин. Здурівший від «кохання» дикий цап вігнався стежкою на прогалину, попік собі ноги в горячому вугіллі, яке ще тліло під золою, перекинув куняючого на пеньку вартового і, скачучи через сонних, розбив Соловієві носа. Той зпросонку застрочив в глупу ніч з «Люїса». Вартовий теж дав постріл. Усі зірвалися і приготовилися до бою. Соловій і вартовий запевняли, що через них перескакував кіннотчик. Скінчилося все доброю порцією сміху, коли дід — старий мисливець — розшукав на попелі й на землі сліди цапових ніг.

На другий день, по сніданні, табор вирушив на нове місце. Перейшли до ліса по другім боці «Діденків». Кілометрів через три підійшли до вузької гатки через непрохідне болото, заросле осокою й корчами. З кілометр перебиралися тою гаткою, перескакуючи по струхлявілим деревам і проваленим місточкам. За гаткою вийшли на високий острів серед болота, на якому була старовинна земляна фортеця, подібна розположенням валів і

фортів до Мотриного манастиря. Заросла лісом і корчами, вона була дуже вигідним місцем для оборони. Це й був «Городок», про який я чув ще в Холодному Яру від Чорноти. Окрім гатки, по якій ми йшли, інших підходів до нього не було. Гатку можна було чудово обстрілювати з виступаючого в її бік фронту. Про те, щоби нас могли взяти тут наступом, не було мови. В разі потреби можна було відійти вночі іншим, досить небезпечним шляхом, що був знаний лише місцевим мисливцям і старим «лісовикам». Це був покручений ланцюжок купок твердого грунту серед глибочезних багн. Перескакуючи по них можна було вийти до ліса в протилежнім від гатки боці. На такий випадок ми мали двох провідників — діда і ше одного місцевого «лісовика».

Видрапавшися за другу лінію валів, що були розположені одна над одною, стали улаштовувати табор. Хлопці, які пішли за дровами, знайшли в корчах трохи (як для нашого гурту) соломи й деякі речі, покинуті за якийсь час перед тим іншою групою «лісовиків».

Кухарі взялися до обіду, а ми з Отаманенком, дідом і ще кількома цікавими, пішли оглядати «Городок». Старий оповідав нам різні «чудасії», які мали тут творитися.

— Тут, діду, чорти, певно, водяться, місце для них добре — глуш... багна... — звернувся до Шевченка холодноярець Жук, який «на своїм віку три рази чорта бачив».

— Як би, козаче, водилися, то я б досі хоч одного підстрілив. Не раз тут сам «на качок» ночував. Але мара його знає, що воно до чого. От візьміть горбки оці, — торкнув дід ногою один із горбків, подібних до цвинтарових могилок, — є тут їх до лиха. А як послідкуєш за ними, то вони як прищі — один вискочить, а другий западеться.

Отаманенко почав пояснювати з «наукової точки», та дід перебив його.

— Це душі татарські під землею бунтуються! Не мало їх тут — п'ятнадцять тисяч!

Мене зацікавило: — Яких, діду, п'ятнадцять тисяч?

— Отож старі люди переказували, як цей «Городок» будувався за татарів ще. Тут же за ліс, тай степ уже. Як ішла татарва з Криму, то нашим селам не з медом було. І відбиватися треба було, і ховатися по лісах доводилося, а татарва і в лісі знаходила. Та ото козаки і порішили для людей сховку на цих багнах зробити, щоб мали де від орди відсиджуватися. Тай самим може фортеця така потрібна була. Ото пригнали сюди п'ятнадцять тисяч полонених татарів і примусили оту гать до середини болота насипати, а потім і сам «Городок». Ото бачили, як ішли сюди, яруги глибокі у лісі? — То там землю брали і у мішках сюди

носили. Топилася татарва, гинула як мухи. А як скінчили роботу, то козаки усіх до одного порубали й потопили трупи у болоті. Це щоб котрий, як дістанеться до своїх, не показав орді, де «Городок».

— Чи ж воно, діду, правда цьому? — одізвався хтось із хлопців.

— Так воно і буде, що правда. От переказували ще, що знайшовся був зрадник один із козаків, що за гроші татарів через багна повів, щоби ззаду зайти, бо на гатці п'ять днів битва йшла а не могла татарва нічого зробити. Та поміг Бог козакам — відбили і тих, так провідника-зрадника в руки вхопили. Присудили радою замурувати його живим у льох, дати збан води, а їсти дати ті гроші, що він у татарів взяв. І мій дід мені про це оповідав — від свого діда чув, і другі оповідали, аж ото років з десять тому розкопував один стан отут попід вали — старих річей шукав, і я йому помагав. Провалився у нас під землею робітник. Розкопали ми далі те місце — льох, кругом дубом виложений, а по середині стовп і до нього ланцюгом кістяк прикутий. Так і сидів під стовпом, та як рушили — відразу розсипався. А перед ним стояв збан глиняний, високий. У збані на дні монета. Панок той глянув на неї. Турецька — каже — стара монета. От вийшло, що правду старі люди переказували. Як підем на той бік, я вам яму і покажу.

Під вечір Отаманенко відрядив десять хлопців, щоби принесли з найближчого села околотів для спання. На гатку виставили варту з ручним кулеметом. В бік проходимої часті болота теж поставили двох хлопців, на всякий випадок. Забезпеченість від несподіваного нападу створила у всіх веселий настрій. Костирі, на яких варився пшоняний куліш з салом, обсіли гуртки, розмовляючи про минуле й майбутнє. Розмова пересипалася сміхом і жартами. Найвеселіше було коло нашого костиря, де зібралося кілька піджилих уже чигиринців. Окрім діда Шевченка, у відділі був ще дід Онисько зпід Холодного Яру, який бурлачив з молодшими по лісах, залишивши на господарці сина. Цей дід, міцний ще і живий, завжди був «душею товариства». Маючи досить глибокий природній розум і чималий життьовий досвід, був він корисним і потрібним членом нашого лісового «братства». В усьому й кожному дід умів підмітити щось смішного, і коли на хлопців від втоми чи небезпеки нападала нудьга, дід відпалював щонебудь таке, що всі за животи хапалися. Забувалася і втома і небезпека. Підтрунювали й над ним хлопці, найбільше за те, що дід був закоханий у ручні гранати, яких двигав з собою чималу торбу. По «службовому положенню» був він у нас «інтендантом» і старшим кухарем, ізза чого завжди точилася жартівлива «ривалізація» з дідом Шевченком, якого

Онисько не допускав до «внутрішніх кухонних справ», залишаючи йому «зовнішнє постачання».

У діда Шевченка була дочка, що родилася, як він був на засланні у Сибірі, від жінки, з якою він там одружився. Дружина померла, як дочці не було ще року, і дід сам її винянчив, виховав, виучив у гімназії і дуже нею гордився. Дівчина, як оповідали, була досить гарна, розумна і брала активну участь у підпільній боротьбі, від чого старий не стримував[9].

Обсівши діда коло костиря, хлопці допитувалися, за кого він дочку віддасть.

— Хто більше ворогів уб'є — за того й віддам.

— А як не схоче за того?

— Схоче, бо ж то хлопець вже не аби який буде!

Дід Онисько, плюнувши на пальці, енергійно пригладив сиві вуса.

— Г-е-е! Лихо його матері! Об'являю себе першим кандидатом! Де мої гусячі яйця?! — потягнув дід за торбою з гранатами «Мільса».

Та час минав, куліш давно був готовий, а хлопці з села не верталися. Повечеряли без них і порішили, як до півночі не вернуться — йти цілим відділом довідуватися, що з ними.

Коло півночі, на дорозі за гаткою почувся стук возів і пісні. Забекав, але невдачно, бо з сміхом «дикий цап». Наші. Але чому на возах?

Через гатку перейшов холодноярець Федоренко, який ходив з хлопцями за старшого. Зустрічаємо його з Отаманенком під валом.

— Пане Отамане! Привезли десять околотів соломи, два вози і бричку, три пари коней, два мішки муки, два крупи, мішок сала, із півсотні курей та гусей, п'ять баранів і чотирнадцять «товаришів».

— Де ви у чорта стільки добра набрали?

— Прийшли за соломою, а у селі «товариші» з упродкома развйорстку деруть. Так ми підождали вже поки вони відпочивати розбрелись. А тоді забрали їх потихеньку — дядьки із села підмогли — випустили тих, кого вони поарештували, роздали назад те, що зібрали в селі, а часть того, що привезли вже з собою з інших сіл, поклали на казьонні коні та разом з ними й достались сюди. Був «упродком» і нема... Зібрав развйорстку і поїхав десь із села — хто знає куди?! — додав жартівливо Федоренко, якому не першина була чисто обробляти такі справи.

Отаман післав людей, щоб поносили через гатку привезене. Найбільше клопоту було з курми та гусями, які наробили страшенного крику. Дід Онисько, який улаштував пов'язану

птицю в закутку між валами, «сварив» хлопців, що корму не набрали та вилічував, скільки то в «городку» на весну курчат і гусят буде.

Захоплені підводи відправили з кількома хлопцями до своїх людей у протилежний бік. «Товаришів» привели до табору.

За виїмком трьох червоноармійців-українців, були все москалі й жиди. Переляканий жидок-уповноважений розповів, що упродком лічив ці села очищені від «бандітізма», бо в цей район вислані військові частини. Тому вони так безпечно собі оперували. При уповноваженому були цікаві таємні розпорядження і постанови ЦК компартії про безоглядне стягування харчових продуктів з українського села для забезпечення армії та промислових центрів у Московщині.

Світанком одно з віконець ненаситного багна проковтнуло ще чотирнадцять трупів.

На другий день у «Городок» прийшли гості з Холодного Яру — Микита Кононенко і Микола Гуцуляк. Привела їх Шевченкова дочка Тіна — симпатична, весела дівчина, років девятнадцяти, яка серед «лісовиків» почувала себе «як вдома».

Хлопці принесли наказ від отамана Деркача, щоби наша група знищила в одну з ближчих ночей чоту червоноармійців, яка охороняла залізничний міст коло Соснівки, і зірвала самий міст. Для цього принесли двадцять пачок пірокселіну і двадцять трітолю. Потім, забравши з «Ботвиша» ще одну групу холодноярців, об'єднатися з групою Кваші і чекати на дальші розпорядження в Бондурівському лісі.

Розвідку, як розположена та чота і як краще її напасти, зробила вже Тіна. Вона ж принесла багато цікавих відомостей про інші червоні частини. «Товариші» збираються робити облаву в цьому лісі. Довідалася, до кого заходить за відомостями зрадник Крамаренко, який роз'їжджає з «вдарною групою» чека. Як хочемо — вона увечері поведе. Сьогодні може він буде, бо був учора ввечорі, а раненько той чоловік поїхав до лісу, ніби по дрова, а дров йому зовсім не треба — на розвідку поїхав. Вона все від дівчат довідується, яким доручила ту справу. Як не піймаємо у нього Крамаренка, то все одно треба цього знищити. А того, може, ще в одному місці, у дівчини, до якої вчащає, застукаєм. Тільки мусимо дати їй мужеську одежу і малий німецький штуцер — іншого не хоче.

Лісовики, весело усміхаючися, слухали цього «дівочого щебетання».

Хлопці надзвичайно здивувалися, зустрівши тут мене, бо в Холодному Яру залічили мене до загинувших. Чорнота поставив у Мотриному манастирі дубовий хрест «на вічну пам'ять р. б.

Юрієві» і, споминаючи в розмові, нераз очі кулаком витре. Не забуває вірний побратим. Гуцуляк теж «пустив сльозу», спімнувши свого краяна-побратима — Йосипа Оробка.

Перелічили мені без мене загинувших холодноярців. Не багато, а всеж серце стискалося.

Увечері вісім хлопців під проводом Тіни пішли полювати на Крамаренка. Виправа удалася. Зрадника захопили в хаті його спільника якраз в час, коли вони писали до чека звіт про місцевих повстанців, що переховувалися у лісах. Група чека, при якій був Крамаренко, пішла виконувати якесь завдання під Ставидла, залишивши його розвідати про нас.

Рано багно проковтнуло ще двох, але вже живими.

Слідуючого вечера уся група вирушила з «Городка» під Соснівку. Запас харчів віддали по дорозі на сховок лісникові. За провідника була Тіна.

Пройшовши кілометрів з десять лісом та полями, підійшли до кількох хат поблизу моста. Тіна розглянулася в темноті.

— Ота, найбільша хата під бляхою. Господарів вигнали — поміщаються самі. Псів нема ні в одній хаті — вистріляли всіх. Вартовий або на ґанку сидить, або ходить коло хати. Плота нема кругом — спалили. Тепер якраз добре. О дванадцятій годині зміну варти на мості зробили і певно сплять усі. Як би вартового без галасу забрати, то можна б просто до хати ускочити і не дати їм опам'ятатися. Стрівайте... Хто зо мною піде у трьох — зараз вартовий буде наш. А решта най ляже і чекає. Як сірника запалимо, тоді просто до хати.

Здогадуючися про плян Тіни, штовхаю ліктем Отаманенка:

— Ходім.

Коли підійшли до ожереду соломи позаді вартівні, Тіна, наблизивши своє лице до наших, шепнула:

— Заховайтеся за солому і чекайте. Я його зараз приведу сюди. Як трохи забарюся — то нічого. Я з ним поромансую і запрошу перейтися кругом хати. Але ви хапайте відразу за горло, щоб не крикнув.

Тіна зникла в темряві.

Через якийсь час від хати в нашому напрямі стала наближатися приглушена московська розмова.

— Слишь, ти только тіше, штоб начальнік не услишал... Слишь, я тібя відал, как ти вчера к нам масло на соль менять пріносила, начальник всьо к тебе подсипался... Ти, слиш, єму не вєрь — йон жонатой. Я вот как увідал тібя — так сразу палюбіл, вот ей-богу — палюбіл. Пайдьом, слиш, пасідім на соломкє...

Тіна, соромливо відмовляючись, простувала до соломи. Дійшовши до ожереду, червоноармієць потягнув її сідати, але

вона шарпнулася, щоб підвести ближче до рогу, за яким ми притаїлися. Подумавши певно, що хоче тікати, «таваріщ» кинув рушницю і вхопив Тіну поперек, жбурнув нею на солому.

— Малчі, стєрва, а то заколю!..

Поки він, розпалений, «готовився до наступу», Отаманенко зашморгнув на його шиї пояса.

Тіна, зірвавшися з соломи, вихопила мислівський ніж, що висів на моїм поясі, і тричі прошила ним груди червоноармійця.

— Вот єй-богу, я тібя сразу палюбіла!.. — прошепотіла з люттю і, віддавши мені ніж, витягла із-за пазухи револьвер.

— Світіть сірника і йдем до дверей, щоб не вискочив на двір ніхто. Зійшовши на ґанок, стаємо по обох боках відчинених дверей у сіни. З хати чути храп сонних. Нечутними тінями замаячіли коло хати постаті хлопців.

Через пару хвилин в хаті, попід стіни сиділо двадцять сім обезброєних червоноармійців. Двадцять хлопців з Отаманенком побігли на долину до моста, на якому стояла варта — три чоловіки з кулеметом.

На мості розляглася стрілянина. Зібравши своїх плонених, виходимо через залізницю в поле.

Коло мосту стихло. Значить усе в порядку.

За десять-п'ятнадцять хвилин з долини стали наближатися постаті наших. В цей час розлігся вибух. В короткому блиску світла промайнула арка мосту. Вийшовши на дорогу і відвівши по ній захоплених, у протилежний від нашого маршу бік, скидаємо у рів двадцять сім трупів. На мості одного убили, а двох втекло, покинувши кулемет. Отаманенко турбується, чи добре вдався вибух, бо трохи поспішили при закладанні міни.

Прощаємося з дідом Шевченком та Тіною, які йдуть до дому і вирушаємо в напрямку Бовтиша.

Дід стоїть на рові, махаючи нам шапкою:

— Бувайте, хлопці! Як завітаєте ще в наші краї — сповістіть зараз же. Буду знову годувати вас — чим Бог пошле. А якщо той... то ми вас з дочкою і в Холодному Яру знайдемо!

Коли ми відійшли вже три-чотири кілометри, на залізниці розляглося кілька гарматних стрілів. Просвистіло в бік лісу і розірвалося, десь далеко, кілька стрілен. Почулася приглушена віддаллю кулеметна стрілянина. Здогадуємося, що то вартовий панцирник, який кружляв у ночі і супроводжував потяги на цілій лінії, підійшовши до підірваного моста, відкрив навмання вогонь по невидимому ворогові.

Ідемо якийсь час попід лісом. Дійшовши до рова, де границя лісу круто завертала вправо, посилаємо трьох хлопців розшукати в Бовтиші другу групу «лісовиків» і передати їм наказ отамана.

Самі рушаємо дальше полевою дорогою. Коли переходили одну балку, Отаманенко показав мені рукою на височенну могилу, яка залишилася праворуч від нас.

— Читав, або чув може пісні та перекази про запорожця-«характерника» Харька? — Так ото його могила. Добру насипали. Як гетьманові якому...

По дорозі оповів кілька переказів про фантастичні чини козака-«характерника», який і «кулі від себе відвертав», і «шаблі заговорював», і з сотнями ворогів сам у бій вступав та побивав їх»...

Вже починало світати, коли ми пройшли полями між селами Іван-городом та Бовтишкою і полем взяли напрямок на Бондурівський ліс. Зайшовши по дорозі до одного із лісників, дістаємо домашню «адресу» Квашиної групи лісовиків. Провідника не треба було, бо Отаманенко й цей ліс знав, як своїх п'ять пальців.

Поснідавши коло лісничівки хлібом і салом, які мали з собою, ідемо розшукувати «дуб, на якому минулого року трьох большевицьких комісарів лісовики повісили». За інформаціями лісника, Кваша переніс вчора свій табір в його околиці. Через годину ходу лісом Отаманенко зупинив нас.

— Полежіть трохи тут, а я піду сам, бо хлопці, чого доброго, зпросоння ще кулями привітають.

Через кільканадцять хвилин трохи в бік від напрямку, взятого Отаманенком, розляглося бекання диких цапів. Ще через кілька хвилин між деревами показався Отаманенко і Кваша, в накинутій на опашки студентській шинелі. (Кваша був студентом агрономічної школи).

За якийсь час ми були вже в таборі Кваші, що був розположений між деревами в старому, зарослому дрібними корчами, лісі. Група ця налічувала коло тридцяти чоловік. Розположуємося поруч неї. Хлопці поділилися з нами запасом продуктів на обід. Відра ми мали з собою. Запалали вогнища.

Один із Квашиних козаків приніс нам дикого цапа, якого застрілив на світанку. Мене здивувала надзвичайна фізична сила хлопця, що ніс величезного цапа, якби то був заяць. Розбалакалися. Хлопець був одним із тих старих лісовиків, що від 1918 року більше прожили в лісах, як в хатах. Звали його всі «бугаєм», а яке було його правдиве прізвище — нікого не цікавило. Він на цей досить немилозвучний «псевдонім» зовсім не ображався. Коли я запитав, чи це його прізвище, то «бугай» з усмішкою потиснув медвежими плечами, й добродушно махнув рукою.

— Та ні! Це братва мене так прозвала. А мені що! Як бугай, то

бугай, — аби большевиком не назвали.

В розмові довідуюся, що то він минулого року повішав на дубі трьох комісарів.

Оба табори змішалися. Хлопці ділилися новинами і враженнями. Бородатий лісовик оповідав, що минулого тижня робила на них облаву ворожа кіннота.

— Вони ще тільки рано в ліс збиралися, а нам уночі вже передали. Два полки їх, значить... Отаман каже — ну, хлопці, роби гнізда на старих дубах! Як місяць зійшов, ми й пішли отуди під Кучургани. Дуби там старі, високі та гилясті. Вибрав собі кожний дуба, щоб густий був та до гиляк високо, а тоді Бугай шнура на гиляку закине і підсадить кожного. Він у нас, бач, завжди з шнуром ходить — каже — щасливий, бо вже одинадцять «товаришів» на йому повішав, а ні разу не увірвався.

Слухачі глянули на Бугая, що стояв коло мене. Той добродушно усміхнувся і погладив рукою міцного льняного шнура, який був намотаний наукіс через плече і груди.

— Та воно, дядьку Петре, шнур — штука хороша. Чи в господарстві, чи в лісі — завжди пригодиться.

— Та хіба я кажу, що нехороша! Так ото кожний виліз на самий вершок, посплітав гиляки і ліг собі як дитина в колиску. Лежиш — тільки вітрець тобою погойдає. А навкруги тільки й видно, що небо та море зелене. Ані тобі у низ, ані тебе знизу — ні чорта не видно. Раненько «товариші» лавами у ліс. Свистять, кричать, стріляють, — як би хто заяців полохати наняв їх. Звісно — кацапня дурна — думали, «хахли» від однієї лави на другу тікати будуть. А воно тут ще баландинських хлопців сім по лісі плуталися. Почули, тай полягали у тернину густу. Туди конем не поїдеш. Лава перейшла, а хлопці руки в кишені тай пішли собі у протилежний бік.

Попід наші дуби із сотня перейшла. Кричать:

— Го-го-го! Сдавайся бандіти! — А ми собі лежимо та пуза на сонці вигріваєм.

Один «товаріш» відстав від лави тай сів під деревом, по «своїй надобності» значить... Та на нещастя своє, попав під Бугаїв дуб. Сидить значить, коня в руках держить за повід, кавалок газети читає і «яблучко» поспівує. А Бугай слухав-слухав, та тихенько спустився на нижчі гиляки, зашморгнув «товаріша» своїм шнуром за шию і потягнув на дуба як яструб курча.

Слухачі засміялися.

— То штука ризиковна. А як би був промахнувся?! — відізвався один із наших.

— Хто? Бугай промахнеться?! Він у нас майстер арканом орудувати! Каже, як війни вже не буде, піду до міста і запишуся у

гицлі — собак ловить на «смичок».

Хлопці вибухнули реготом.

Бугай соромливо зачервонівся.

— Не видумуйте, дядьку! Я тоді оженюся і господарювати буду.

До Отаманенка, який лежав під деревом, підійшов Кваша з середніх літ чоловіком, одягненим у захисне вбрання і сиву смушову шапку. Підходжу до них. Кваша представляє свого товариша.

— Це наш «кошовий» поет — пан Чайченко. Все поеми пише про лісову братію.

Лягаємо усі на траву.

У Чайченка, як і личить поетові, мрійні сірі очі, якими він закохано оглядає нас.

— Знаєте, дійсно... Миж, тиняючися тепер по лісах, робимо велике діло для визволення Батьківщини від ворога. Та коли ми досягнемо свого, то одні вже загинуть, другі підуть на мирну працю, невідомі нікому, і визволена Україна навіть не буде знати імен своїх лісових лицарів. Я, знаєте, поставив собі за ціль писати поеми, в яких фіксую прізвища учасників, характерні риски кожного, події, в яких він брав участь чи відзначився... Це, знаєте, для майбутньої історії визвольної боротьби буде дуже важливим матеріялом.

Я усміхнувся,

— Якщо ви до прізвищ, характерних рисок, вчинків додасьте ще й адреси, а потім з своїми поемами попадетеся в руки чека — то це дійсно буде важливим... і для чекістів, і для нас, і для наших родин...

— Але-ж Боже борони! Цього ніколи не може статися. Адрес я звичайно ніде не зазначую, та їх не тяжко буде устійнити і потім. Те, що я пишу, це є своєрідний літопис боротьби. Матеріял, що певний час, можемо заховувати в безпечному місці у своїх надійних людей, де він буде собі чекати перемоги над ворогом. А чекістам я живий взагалі а руки не дамся, бо єлисаветська чека заочно присудила вже мене до розстрілу за працю, яку я провадив на Херсонщині. Товариш пана Кваші знає це, він порадив мені рятуватися до нього в загін.

Зав'язалася розмова про загальне положення й перспективи. Поет висловлював наївні оптимістичні думки, над якими ми в душі посміхалися.

Потім перевів розмову на особи.

— Отаманенко — це ваш псевдонім? — звернувся він до Отаманенка.

Той (це було його дійсне прізвище) затверджуюче кивнув

головою.— Звичайно, псевдонім.

— А ваше, пане Залізняк,— звернувся до мене, — теж певно псевдонім?

— Ні, це моє дійсне прізвище.

— Ви не з Катеринославщини часом? У нас зустрічається це прізвище.

— Ні. Я з Бесарабії.

— В вашому відділі багато холодноярців. Мене, знаєте, Холодний Яр цікавить. Хотів би побувати там.

— Будемо ще, — завважив Кваша.

— Маю охоту написати трохи. Піду, приглянуся до ваших хлопців. Знаєте, цікаві типи є. Як дивишся — так і пригадується старовина, бурлачня запорізька...

Чайченко встав і пішов до гуртків, що розмовляли коло вогнищ.

Отаманенко глянув на Квашу.

— Де ти його взяв?

— Один наш чоловік, з-під Ново-Миргорода, із листом прислав. Пише, що його розшукує по селах чека і щоб я його приняв до себе.

— Щось він мені зі своїм «літописом» не подобається...

— Та у нього просто семої клепки в голові бракує. Видається собі поетом. Думає, що робить велике діло для історії. Щоби підозрівати в нього агента чека — для цього він задурний. Коли б він записував прізвища з якоюсь іншою ціллю, то робив би це потихеньку, щоб ніхто не знав. Але я теж такої думки, що треба йому сказати, щоби він краще спалив свої «поеми». Поки ще пишемо історію кров'ю, з прізвищами треба обережніше.

Через годину я сидів з Бугаєм коло костиря і уплітав за обі щоки кавалок смаженого цапа. Бугай оповідав мені цікаві подробиці з інтимного життя великого лісу: про звичаї і характери звірини, про те, як по поведінці дикої птиці відгадувати, чи є хто близько в лісі, і чи то лісовик, чи «чужий». («Лісовик ніколи птиці кривди не зробить, вона його знає і не боїться»).

До нас підійшов сяючий Чайченко.

— Ну, знаєте, я дуже задоволений. Сьогодні я багато написав. Отут і про вас є...

Перекинув кілька писаних карток. От...

«Наш загін, хоч невеликий ворог не злякає.
Бо він собі, як залізо —
Залізняка має.
Не старого, що на весь світ славою лунає,

а нового, молодого,
що слави здобуває»

Щоби відчепитися від «поета», хвалю «вірша» і лягаю спати. Прокинувшися через пару годин, шукаю води напитися і вмитися. Більшість табору спала. Відра всі були порожні. Бугай, який, сидячи під деревом, витісував з кавалка липи ложку, піднявся.

— Напитися хочете, пане Залізняк.

— Напитися тай умитися добре було би.

— Випили хлопці всю воду після цапа. Як хочете, перейдемося до кринички. Там вдолині, в корчах є така, що тільки звірі та ми її знаємо. Я люблю отак на розсвіті полежати в корчах коло неї, подивитися, як дикі кози та лиси прибігають воду пити.

Захопивши відро, ідемо лісом.

Кроків із сто Бугай задумливо мовчить, потім обертається до мене.

— А знаєте, пане Залізняк, отой писака, що до нас підходив у обід — то большевицький шпигун. Я казав Кваші, а він сміється.

— А чому ви так думаєте, що він большевик?

— Я не думаю, а знаю напевно. Чому я знаю, то я, правду сказати, і сам не знаю, але голову дам собі водрізати, що це так. Він у лісі не по своїй охоті. Ліса він не любить і його ліс не любить.

Я усміхнувся.

— Як то, хіба ліс може любити?

— А ви думаєте, що ліс мертвий? Ліс живий. Він теж знає, хто свій, а хто ворог...

Я йшов, задумавшись, машинально зламуючи по дорозі гілки кущів.

— От відразу видно, що ліс для вас ніколи не був хатою і родиною. Як би я попав у лісі на ваш слід, то відразу здогадався б, що то пройшов не лісовик. Нащо ви ломаєте ці гилячки? І кривду лісові робите, і слід за собою залишаєте. Отам, як ми йшли, ви на муравлисько наступили... квітку оту синеньку ногою зломили. Настоящий лісовик завжди переступить, без потреби найменшої гілочки не зламає.

Ми йшли вже зрубом.

Нагло Бугай пристанув і пильно глянув понад корчі. Трохи вбік від напрямку, в якому ми йшли, на дереві, що здіймалося трохи над корчами, завзято цокотала сорока, викручуючися на всі боки.

— Чого це вона розцокоталася?

— От цокоче собі — може нас побачила.

— О ні! Я їх натуру добре знаю. Там хтось сидить або лежить. Бачите, вона все на нього поглядає — боїться, щоб гнізда її не зачепив. Хто б це міг бути? Може і з наших хто — та підем поглянемо на всякий випадок.

Поставивши відро, витягнув револьвер. Витягаю свій і тихеньхо крадемося корчами до наміченого Бугаєм місця. Сорока втекла з дерева і цокотала десь в корчах. Через якийсь час Бугай, що йшов попереду, став і стиснув мені руку. Дивлюся в напрямку, який він показав мені пальцем. На пеньку, між корчами, плечима до нас, сидів «поет» і видно писав щось на колінах. Заглибився в «хвилю натхнення» — майнула думка, та відразу ж відлетіла. На землі коло нього лежав скинутий чобіт. На ньому револьвер. Через якийсь час він поклав револьвер на коліна, підняв чобіт і запхавши між холяву та піднаряд зложений папір, став зашивати розпорене. Щоби попасти голкою в старі дірки, підносив чобіт до сонця.

Нема сумніву... Але що робити? Чи схопити його зараз, чи підождати поки вернеться до табору? Бугай дав мені знак, щоби я заховався добре за корч, а сам рачки зник. Через пару хвилин «поет», обкручений добре Бугаєвим шнуром, лежав на землі коло пенька. Беру чобіт й витягаю з незашитої до кінця холяви кілька списаних карток паперу. Прізвища, імена, короткі біографії, головне — «злочини проти совітської власті», домашні адреси лісовиків, родичі, прізвища людей, які доставляли харчів. Сьогодні дописував наших, здобувши за короткий час чимало відомостей, розмовляючи і підслуховуючи. Бугай відшукав в списку себе, з зазначенням села і правдивого прізвища.

— Бач, записав, що я одинадцять його братів повісив. Не турбуйся, браток, — будеш дванадцятим...

В таборі «поет», роблячи наївну міну, виправдувався, що він боявся, що будемо лаяти його за ті записі і через те записував потайки — звичайно... «для історії»... При детальному обшуку знайшли заховану в закаблукові чобота полотняну посвідку в московській мові.

«Зовсім таємно. Посвідчується, що пред'явник цього, т. Миколаїв, є дійсно таємний співробітник особливого відділу 1-ої кінної армії, відділу боротьби з політичним бандитизмом. Всім чека і особ-відділам військових частин, в разі, коли б він до них звернувся, пропонується допомагати йому всіма можливими засобами».

Начальник особвідділу 1-ої кінної армії (підпис).

Після відповідного допиту «поет» підвечір повис на дубі «трьох комісарів».

Вночі поблизу нашого табору розляглася у лісі стрілянина. Приготовилися до бою. Бугай, що пішов на розвідку, привів з собою групу лісовиків, яка з Бовтиша прийшла на з'єднання з нами. Виявилося, що вона в темноті у лісі зустрілася з групою баландинських хлопців, які не знали наших паролів і вступила з ними в бій. Обійшлося на щастя без жертв.

На другий день весь табор перенісся в урочище Кучургани, частину лісу, яка своїми горами і ярами, вкритими густим зрубом, нагадувала околиці Холодного Яру. Оповістили лісника про «зміну адреси».

Наступного ранку прийшов з Холодного Яру Чорнота з двома козаками. Побачивши мене, Андрій остовбурів. Потім, обхопивши, мало не задушив в своїх медвежих обіймах. Був той самий. Кубанка, черкеска, срібний кинжал і шабля... З жалем згадую свої, які попали в руки ворога під Капитанівкою. Андрій потішуюче поплескав по плечі:

— Нічого, Юрку, дістанем... і коня для тебе маю доброго[10]. Я «там» побував вже після того. Хреста над хлопцями поставив. Того, що тоді «товаришів» привів на лісничівку — повісив. За тебе мстився, а ти — живий...

Андрій передав Отаманенкові і Кваші наказ від отамана Деркача.

Штаб Холодного Яру постановив переходити до активної боротьби. Почавши з дрібних нападів на ворожі осередки, запалити вогонь великого повстання на Чигиринщині. Досягнуто відповідне порозуміння з ватажками Черкаського повіту і Задніпров'я. Приходили зв'язки з Звенигородщини та з Херсонщини. Від Українського Уряду приходив Красовський.

Червона армія витратила багато сил на українсько-польському фронті. Врангель посувається вверх по Дніпру. Треба бути готовим до боротьби ще й з цим ворогом. Рішено, що як би Врангель, раніше від українського війська, заняв нашу місцевість — залишитися в лісах і не ослаблювати боєвої готовности. Як білі захочуть, щоби здати їм зброю — вступити в боротьбу. Події насуваються.

Через три дні, вночі, група холодноярців робить напад на Олександрівку. Тієї самої ночі Кваша і Отаманенко мають зробити по цей бік залізниці напад на три пункти і зруйнувати частину залізничної лінії. Занявши Олександрівку, холодноярці перейдуть теж на цей бік і, приєднавши до себе цю групу, разом повернуться до Холодного Яру. Після наради Андрій йшов з лісу до табору зо мною.

— Ну, Юрку, я ввечері назад. Ти теж підеш. Завтра вночі «в Отамановій долині» під Мельниками збирається братва з усіх

холодноярських сіл. Буде кілька тисяч народу. Це поки-що — пробна збірка і нарада. Розмітимо наново курені й сотні. Там будеш потрібніший.

— Андрію, як там Галя поживає?

Андрій глянув на мене якось дивно.

— Тобі ще той чад із голови не вилетів? Плюнь на це. Галі може більше вже не побачиш.

Тривожний біль стиснув серце.

— Андрію! Що з нею! Вона вже нежива? Відповів не відразу.

— Жива, нічого їй не сталося. Та баба-бабою... Я чув, що вже в якомусь чекістові закохалася і у московщину виїжджати з ним збирається. До нас вже не приходить. Найдорожчих наших хлопців у Кам'янці — Маркевича та Буряченка — розстріляли. Улаштували ми, без тебе вже, одного бувшого старшину Чорноморського полкуз чужими документами слідчим у кам'янську чека — того теж розстріляли. Останні хлопці спостерегли, що за ними стежать і повтікали. Галі не зачіпили. Хто знає? Може хлопці, що загинули, не видали її, а може... вона їх видала... З Кам'янкою у нас тепер зле.

Стало гірко й смішно. Галя закохалася у чекістові?! Галя видала хлопців?! За це я спокійний. Та мимо того заспокоєння в душу засіла тривога.

Підвечір ми з Чорнотою і двома козаками вирушили до Холодного Яру. Перейшовши ліс вздовж Кам'янської дороги, вийшли в поле. Йшли межами між дозріваючими хлібами. Зліва, зовсім близько, засвітилися вікна с. Юрчихи. Йшли обережно, бо це село, недалеке від Кам'янки, було улюбленим місцем постою карного загону Лопати. Місцеві грабіжники й конокради під проводом, теж місцевого, злодійського «батька», що став вірним слугою чека, були для нас небезпечніші від червоних частин. З села долітали п'яні викрики і пісні. «Карателі» — розважалися.

Виходимо на горб і оглядаємо місцевість. За Юрчихою світилася Кам'янка, до якої було не більше чотирьох кілометрів. Правіше простяглася довга смуга світел села Косарки. Коло неї маємо переходити. Спускаємося в балку і виходимо нею на луги.

Хлопці пильно розглядаються, щоби не зблудити з напрямку на брід через річку. Через якийсь час, лігши в лозах, оглядаємо і «обслухуємо» протилежний беріг. Чорнота сідає і починає стягати чоботи.

Цікаво, чи скоро «товаріщі» здогадаються засідку тут зробити. Через цей брід все сполучення наше через залізницю йде.

Взявши чоботи в зуби, а в руки револьвери та гранати, по черзі, тихо ступаючи в воду, переходимо на другий бік. Збільшивши ще чуйність, посуваємося вперед до залізниці, по

якій ходили вночі патрулі залізничної охорони. В кількадесятьох кроках замаячіли телеграфічні стовпи. Лягаємо в житі і оглядаємо лінію.

Почувся шум потягу, що наближався із сторони Знам'янки. Із за горбка висунулося світло паровозу.

В «теплушках» гамір пісні. Переважають сумні українські мотиви, Андрій зідхнув.

— Наших «сватків» у Сибір та Туркестан везуть... Большевики мобілізацію переводять... До деяких наших сіл кам'янський воєнкомат теж наказ передав, щоб чотири річники, в добрих чоботях та із запасом харчів на два тижні до Кам'янки зголосилися. Та хлопці сміються. Ми, кажуть, вашого воєнкома не признаємо. У нас свій в Холодному Яру сидить.

Коли червоне світло на останньому вагоні віддалилося, переходимо через залізницю. Полями між Косарами й Новою Осотою беремо напрямок на Грушківку. Після півночі спускаємося з гори в село, недалеко лісу. На вулиці, якою йдем, мертва тиша.

— Хто?! — розлягається оклик невидного вартового.

— Дуб! — відповідає Чорнота.

— Чорний Яр! Це ти Андрію?

— Я. Вилізайте но на дорогу.

Зпоміж дерев на окопі, вискакують три чоловіки з рушницями і наближаються до нас,

— Свят-свят! Залізняк! — скрикує один із вартових, приглянувшися в темноті до мого обличчя.

— Вернувся з того світу. За Холодним Яром занудьгував... — задоволене буркнув Чорнота.

— А що ж наш Зінкевич, чи правда, що загинув?

— Не знаю, хлопці. Ми були разом в одиночному корпусі єлисаветградської тюрми, ізольовані один від одного. Мене вночі повели розстрілювати на пустарі, незв'язаного, і я висмикнув їм з рук. Ми оба числилися за Будьоновським «особотдєлом» — один вирок мусів бути. Як раніш його від мене забрали, то видно вбили, як після мене брали — то напевно вже зв'язали.

Хлопці сумно схилили голови.

А мати його не хоче вірити, що загинув. Живий, каже, Гнат і тільки. Сни їй такі сняться...

Чорнота позіхнув.

— Другим разом собі побалакаєте. Тепер давайте нам їсти і десь заснути трохи до світу.

— Ходіть до мене — запропонував один, — в клуні свіже сіно — кращої постелі не може бути.

Поївши сала з зеленим часником, лягаємо спати.

Раненько, поснідавши, занурюємося в гущавину

холодноярського лісу.

Завертаємо понад Холодним Яром на Мельничанські хутори. Величава тиша й темнозелена безодня яру робить враження сильніше від зимового.

Отамана Деркача на хуторах не застали. Пішов з Ханенком і ще кількома хлопцями у село.

IX

В лозах на Чучупаковій леваді розляглися на траві кільканадцять чоловік бурлаків і місцевих повстанців. Отаман лежав горілиць, а на ньому, верхи, сиділа маленька Ліда і щось жваво оповідала. Зустріли нас весело, тим більш, що всі присутні були переконані, що мене нема вже на цьому світі.

Міцно стискають руки Олекса та Семен Чучупаки, Ганна Ерестівна, Деркач, Ханенко, Кононенко й інші. Ліда, з якою ми колись гаряче приятелювали, якийсь час недовірливо дивиться на мене в іншому одягу, потім обіймає за ноги і тягнеться на руки. Сівши в кружок на траві, ділимося новинами.

Ганна була з Лідою у Києві, коли його займало польське і українське військо. Під час відвороту залишила місто. До Фастова добралася з обозом якоїсь польської частини. Оповіла свої враження. Всіх приємно здивувало, що українські частини, які були в Києві, мали із англійського сукна військові однострої з пагонами й відзнаками на петлицях. Майже всі присутні були минулого року в Українській Армії, коли на фронті старшини і козаки носили «однострої» згідно із смаком та поглядами командирів частин, а то й своїми власними, без усяких рангових відзнак.

Увагу притягнуло оповідання Ханенка, що повернувся недавно із зв'язкової поїздки за фронт, про його розмову з «дідусем» Омельяновичем-Павленком.

Було якось дійсно дивно, що «дідуся» тепер величають не отаманом, а генералом, а він до Ханенка звертався: «пане поручнику».

На леваду прийшов старий Чучупака із Чучупачихою. Стару трудно упізнати — так пригнобила і знищила її смерть синів. Обличчя бліде. Руки і голос дріжать.

— Дітки, чи обідати до хати підете, чи може сюди най дівчата принесуть?

Більшість погодилася обідати на вільному повітрі. Кілька дівчат, що помагали Чучупачисі варити обід, принесли на леваду горщики з борщем та макітру з варениками. Після обіду надійшло ще кільканадцять чоловіків. Прийшов бувший коцурівський командир куріня та член «ревкому» Юхим Ільченко, чигиринець — старшина Хвещук, бувший курінний Запорізької Січі Ковальцов (Орлик), Василенко, Заяць і др. Під вечір вирушаємо всі на Отаманову долину. Піднявшися на високу гору над селом, заходимо на цвинтар. Могила Василя Чучупаки гарно прибрана

муравою й квітами. Постоявши хвилину коло неї, йдемо далі. Вже темніло, коли ми прийшли на глибоку круглу долину. На схилах її темніли плями поодиноких дерев. Спускаємося трохи вниз і розташовуємося під високою могилою, що стояла на уступі. Через півгодини, на горі розлігся свист: зпочатку короткий, потім протяжний, Семен Чучупака відповів таким самим свистом.

Із за обрію виткнулася довга валка людей. То йшли медведівчани. За кілька хвилин, з протилежної сторони засвистали лубенчани. Надійшли мельничани. До одинадцятої години вся долина заповнилася озброєними людьми. Зібрався активніший повстанський елемент із Медведівки, Мельників, Грушівки, Лубенець, Зам'ятниці, Головківки, Ївковець, Новоселиці, Полудніївки, Янівки, Матвіївки, Худолієвки, Трушівець. Мамай привів побережан. Група суботовців прибула під командою Левадного. Від недавньої ворожнечі двох «республік» небуло вже й сліду. Всі групи трималися по селах, відповідаючи за свій склад. Ніхто чужий, або й свій, до якого не було повного довір'я, не міг попасти в Отаманову долину. За обрієм долина була оточена низкою вартових.

До штабу коло могили зібралися ватажки. По короткій нараді Деркач піднявся на могилу. Сильним голосом з'ясував загальне положення. Червоні, осягнувши хвилеву перемогу на західному фронті, спішаться із «приведенням» до порядку запілля. Підсилено здирають развйорстку. Переводять мобілізацію і відсилають забраних українців до Сибіру та Середньої Азії. На півдні успішно розвивається наступ війська Врангеля. Положення на українсько-большевицькому фронті може змінитися. Буде залежати від того, чи зможе Україна вдарити по ворогові своїми, повстанчими силами. Наближається рішаюча хвиля боротьби. Холодний Яр мусить підносити зброю.

З юрби виступило кілька промовців. Їх короткі змістовні промови збіглися до одного:

— На мобілізацію не підем. Як гинути — то захищаючи свої хати, а не московські інтереси в Азії. Ворогові не піддамося. Хліба йому не дамо. Треба готовитися до боротьби. Най штаб Холодного Яру переводить підготовчу організацію — підемо всі. Треба лише до широкого виступу виграти трохи часу, бо поспіли жнива. Зібрати хліб — і за зброю!

Зібравши знову ватажків, отаман на швидку руку «переводить реорганізацію» за вказівками, що їх привіз Ханенко із за фронту.

Полк Холодного Яру переформовується в бригаду, трьохкуренного складу.

1-ий курінь складається із ближчих до Холодного Яру сіл. Він буде основним ядром збройних сил. Покищо, до розширення

операцій, командує ним сам Деркач, а штаб його є одночасно і штабом бригади. Має у своїому складі три піші сотні, кінну і кулеметну. Першою сотнею командує сотник Василенко, Другою сотник Вишневецький, Третьою сотник Темний. Кінною командує Чорнота. Кулеметами Левадний. Я дістаю наказ приступити до виповнення обов'язків куренного осаула (фактично—ад'ютанта).

2-ий курінь — Дніпрове побережжя з Мамаєм. 3-ий — села із за залізниці, які на цьому зібранні представлені не були.

Села мусять поспішити з жнивами і готовитися до повстання. Гуртки тихо покидали долину, поблискуючи під місяцем зброєю. Коло сотні хлопців з різних сіл та «бурлаки», зарання попереджені отаманом, залишилися і пішли доночовувати до Мельників.

Отаман, Чорнота, Ільченко, Семен Чучупака, Левадний, Василенко і я, повернувшися світанком до села, сідаєм в одній із хат за мапу. Обговорюємо деталі пляну сьогоднішнього нічного нападу на Олександрівну. Ціль операції проста і практична. Треба зробити для бригади запас цукру, солі, сірників. Все це є в олександрівській цукроварні та двох «госбазах» у містечку. Цими днями до каси цукроварні привезено вісім міліонів карбованців, які теж нам здадуться. Караульна рота та міліція дадуть пару кулеметів і чимало набоїв.

Коли червоні не будуть знати, хто зробив напад, то він не притягне їх уваги до Холодного Яру. Після нападу перейдем на один день за залізницю і повернемося, зробивши фальшивий маневр відходу на Херсонщину. Сьогодні ж в ночі група наших хлопців із Бондурівського лісу зіпсує залізницю між мостами на річці Косарці та Осотяжці і перейде до холодноярського лісу. Це забезпечить нас від бронепотягів з боку Кам'янки. Кваша, з половиною останніх людей, одночасно зіпсує залізницю з протилежного боку — між Олександрівкою та Малими Бірками. Отаманенко з рештою зробить напад на с. Великі Бірки і налякає звідти продовольчий загон. Виповнивши свої завдання, підуть на з'єднання з нами до лісу «Нерубай».

Наступної ночі перейдемо назад через залізницю під Соснівкою, і на Цвітну, Любомирку, Матвієвку — вернемся до Холодного Яру.

Увечері двісті «бурлаків» і місцевих повстанців зібралися коло сільської управи. З Мельників і Медведівки прибуло сорок підвід на кращих конях. Десять підвід мали взяти по дорозі в Матвіївці. Кіннотчиків брали лише десять, для розвідки і роз'їздів по дорозі. Група була розбита на чотири відділи, при кожному ручний кулемет. Цілі маршу з місця ніхто не знав окрім штабу. Головківку перейшли не затримуючися. У Матвіївці приєдналися підводи, замовлені ще за дня. Матвіївських хлопців, які теж

приготовилися «до походу», чекало розчарування, бо групи не збільшували, щоби не зробити її нерухливою. Польовими дорогами, обминувши Триліси, під'їхали після півночі під Олександрівку. Залишивши підводи позаду, розположуємося на краю ліска під самим містечком. Посилаємо дванадцять чоловік обійти з двох боків місток, через який мали вірватися і тихо зняти, або, як не вдасться, то збити з нього заставу. Приділивши до кожної групи людей, що добре знали містечко, Деркач вияснює кожній зокрема її завдання.

Залогу і місцевих комуністів сподіваємося захопити несподівано, бо після того, як отаман Богдан поліг весною в бою із сотнею Будьоновської кінноти, Олександрівка вже відвикла від нальотів.

На містку, до якого було не більше трьохсот кроків, розляглося кілька стрілів, потім — наш умовний свист. Пускаємося бігом туди. Один із висланих наперед хлопців», зустрівши, пояснює, що застава, зауваживши їх, дала кілька пострілів і втекла до містечка. Наш «авангард» погнався за нею. Рушаємо всі бігом через міст. Добігши до площі, відділи розбігаються кожний на свою «роботу». Через міст вже гуркотіли підводи. Про невдачу нападу не могло бути мови, бо озброєних ворогів в Олександрівці не більш сотні. Треба було лише скоріше справитися, щоби не надспіла їм підпомога з Кам'янки або Знам'янки, якщо Кваші чи Жукові не вдалося як слід зіпсувати залізниці. Взявши з собою кіннотчиків, заскакую у пошту, де був телеграф і телефон. Застаю там лише дві панни: дижурну телеграфістку та телєфоністку. Вони трохи злякано, але з цікавістю приглядаються до нас. Питаю, чи сповіщав хто Знам'янку або Кам'янку про напад на містечко. Відповідають, що Кам'янка від одинадцятої, а Знам'янка від дванадцятої години не відкликуються. Є сполучення тільки із стацією Олександрівкою, яка сповістила теж, що зв'язок на оба боки має перерваний. Значить, з обох боків наші хлопці своє діло зробили. З направою залізниці у «товаришів» діло так скоро не йде. Боючися засідки, майже завжди чекають дня. Забравши оба апарати, виїжджаємо на площу до штабу. Отамана не застали — поїхав на цукроварню.

Через якийсь час на площу стали заїжджатися підводи, навантажені цукром, сіллю, сірниками і різним потрібним для нас крамом із склепів «госбази». Дядьки жартують, що добре «ярмаркувалося». Групи Василенка і Чорноти прибули з підводами, на яких два кулемети, рушниці й набої, захоплені в міліції та караульників. Вбити удалося не багато, бо все порозбігалося, покидавши зброю. Отаман приїхав заводською бричкою. На бричці чимала валіза з совєтськими грошами. За

півтори години робота була скінчена.

Запаливши «госбазу», виступаємо в напрямку Івангорода. Залишивши його праворуч, прямуємо до лісу «Нерубай».

Групи Кваші і Отаманенка дожидали вже нас у тому лісі.

Увечері вирушаємо назад за залізницю, перейшовши її коло Соснівки. Отаманенко з холодноярцями і своїми хлопцями приєднався до нас.

Кваша, переговоривши з Деркачем, повернувся до своїх лісів. Його люди мали розпустити у селах чутку з тим, щоби вона дійшла до червоних, що нальот на Олександрівку зробив якийсь переходячий партизанський загін, що «пішов на Херсонщину».

Перейшовши залізницю без жодних пригод, перед Цвітною звертаємо на польові дороги. Обминувши також Любомирку, світанком в'їжджаємо у Матвіївку.

По повороті до Мельників все привезене поступило на «склади» в розпорядження господаря. Частина грошей була призначена на видатки по розвідці та інші витрати поза межами Холодного Яру. Гроші, призначені для «внутрішніх» видатків, відіслано до Одеси, щоби через своїх людей обміняти їх на українські гривні та карбованці. В Одесі українські гроші розцінювалися вже дуже низько, а коло Холодного Яру селяне зовсім не хотіли приймати совітських, лише українські і «миколаївські».

Через кілька днів, в зв'язку з чуткою, що в напрямку Черкас з'явилися нові червоні частини, коло трьохсот холодноярців виведено у табор в самому Холодному Яру. Там же був і штаб. Останні були в поготівлі, не відриваючися від праці.

В перших днях серпня прибув до нас звідкись, здається із повстанкому Правобережжя, Дігтяр-Хоменко, бувший «державний інспектор» котроїсь із частин української армії. Здивувався, що у нас досі немає місцевого повстанкому (повстанського комітету). На цю тему відбулося в штабі декілька дискусій і нарешті постановили, «щоб не відставати від других», вибрати і собі повстанком. Завданням його, як заявив Дігтяр, має бути тримання зв'язку з центральним комітетом, агітація та політична організація селянства. На одному із схилів Холодного Яру відбулися збори, на які прибули представники із сіл. До комітету вибрали Деркача, Їльченка, Отаманенка, Дігтяра, Микитенка та Терехова — бувшого політичного референта котрогось із українських міністерств.

Коли багато голосів викрикнуло кандидатуру Чорноти — той розсердився:

— Моє діло ворога бити, а не в засідання гратися. І взагалі на сім чортів здався нам той комітет? Зв'язки і штаб, може тримати.

Агітувати у нас нікого, а туди, де «товариші» панують, пан Дігтяр агітувати напевно не поїде. Досі у нас одна голова була, яку всі слухали. А то штаб буде казати — я старший, а повстанком — я старший. І почнуть воду в ступі товкти. Коли хочеться вже вам так повстанкому, то най отаман і буде головою.

Ця заввага не на жарт зачіпила Дігтяревого соціял-демократичного коника і він накинувся на Андрія з цілою промовою. Зазначив, що повстанкоми — це основа будучої демократичної влади України, наговорив цілий оберемок про контролю політичної лінії отаманів, про їх відповідальність перед масою.

Коли комітет почав між собою вибирати голову і хотів Деркача, Дігтяр зазначив, що це неможливе, бо отаман є військова влада і не може бути одночасно політичною. На пропозицію Деркача, вибрали Дігтяра-Хоменка.

Після зборів ми з Чорнотою лежали на бурці і розмовляли. До нас підсів нововибраний голова повстанкому.

Ви, пане Чорнота, може добрий вояк, але з вас дуже кепський політик. Ви не знаєте нових засад...

Андрій перервав його вдаривши рукою по плечі.

— Слухай-но, браток, ти свої «нові засади» тримай для себе. Попав до Холодного Яру — дивися та вчися, як боротися треба. А почнеш тут «внутрішню політику» з інтригами та демагогією заводити — так от тобі святий хрест — повішаю тебе на першому дубі. І нікого питатися не буду.

Збентежений таким поворотом дискусії, голова повстанкому мовчки відійшов.

На другий день, 6 серпня, було Спаса. В цей день у Мотриному манастирі що року був великий здвиг народу.

У нашому таборі за два-три дні до того виникнула думка, щоби в цей день, коли будуть у манастирі святити квіти та овочі — посвятити свою зброю. Чутка про це передалася на села, і на Спаса, разом з жінками та дівчатами, що принесли святити яблука та квіти, прийшло чимало дядьків та хлопців з рушницями. Наш табор пішов на Богослуження до манастиря майже увесь. Залишилися лише кухарі коло кітлів та кулеметники коло станкових кулеметів. Коло церков велика товпа народу, що не вмістився у храмі. Виставивши на дорогу варту, змішуємося з юрбою. Вітаємося із знайомими, ділимося новинами. Коли наблизився час хрестного ходу, народ став великим кругом навкруги нової церкви. На траві були розставлені кошики та миски з овочами, медом, вінками і букетами із колосків збіжжя та квітів. Хрестний хід провадив старенький манастирський священик, українець не тільки з походження

(здається, отець Іван), про якого я вже споминав. Коли розпочав вже посвячення, на траву, як по команді, лягли сотки рушниць, шаблі, ручні кулемети; між яблоками та грушками — зачорніли ручні гранати. Побачивши це, священик схилив на груди сиву бороду і задумався, неначе нараджуючися із своїм сумлінням. Потім підніс до неба очі і широко махнув кропилом:

— Благослови Господи на враги і супостати!

Отаман, з яким ми стояли проти могили сотника Компанійця, став на коліно. За ним хвилею приклонила коліна лава народу.

Після посвячення ми стояли гуртом коло могили, розмовляючи з селянами. До нас підійшла і почастувала свяченими яблуками старенька жінка. Це була матір Солонька, боровицького отамана, що загинув весною разом з Петром Чучупакою у черкаській чека. Вона прийшла до манастиря пішки із Побережжя, щоб відправити молебень за сина.

Постановляєм, після Служби Божої відправити на Компанійцевій могилі панахиду за всіх поляглих холодноярців.

Між богомольцями зустрічаю Галіну тітку із Медведівки. Стара зраділа.

— Боже мій! То ви живий, пане Залізняк?! А ми думали, що й Галю поховаємо... Так же побивалася сердешна, так побивалася — ради не можна було дати. Тієї неділі була я у них в Кам'янці. Змарніла геть чисто, плаче все... Вонож, бідне, не знає, що ви вже тут! Тай і я ж не знала! На другу неділю нарочито піду — потішу. На крильцятах прилетить...

Раджуся з Чорнотою, чи не передати Галі записку, щоби прийшла.

Андрій глянув на мене якось незвикле тепло. Потім нахмурив брови.

— Не передавай їй нічого, не запрошуй, як прийде сама, най приходить.

Сміючись, пригадую йому його «новинку», що Галя закохалася у якомусь чекістові, та він, насупившись, нічого на те не відповів.

По повороті до табору зустріла нас приємна несподіванка: Холодний Яр зацвів вишитими сорочками і біленькими хустинками. Мельничанські дівчата принесли нам святочний обід і свячені у селі овочі.

Між деревами на терасі, .де «містився» штаб, застаєм священика одного із великих сусідніх сіл, типового козарлюгу, якого повстанча «інтелігенція» жартівливо називала отцем Мельхіседеком. (Натяк на Мельхіседека Значко-Яворського, що святив гайдамакам зброю).

Привіз від своїх прихожан на кількох возах «трохи

перекусити». Здогадливий пан Отець не забув захопити також і того, після чого «перекусується», а овочевий самогон гнали в холодноярських селах знаменитий. Після кількох чарок і козацьких пісень, які він, до речі, співав артистично, Отець «Мельхіседек» розчулився:

— Ех, братчики! Як би мені не попадя та не п'ятеро попенят, — просив би я у Бога прощення, зняв би рясу, взяв би рушницю — тай пішов би з вами ворога бити.

Співав весь табор. По «страшному яру» котилися луною мелодійні дівочі голоси. Група дівчат «заатакувала» штаб і так обгодувала нас свіжим медом, що Андрій нарешті заявив, що йому «на живіт вже вилазить».

Після обіду із села стали приходити старші віком гості, чоловіки і жінки. Пришкандибало кілька дідів. Майже столітній дід Гармаш, який видно добре «потягнув собі» ще вдома, зібравши круг, став оповідати — «що йому дід оповідав» — про гайдамаків і Холодний Яр.

Пізно увечері, коли гості розійшлися, ідемо з Андрієм наверх — перейтися лісом. Згори яр виглядав фантастично. Табор був розположений недалеко від входу в старих гайдамацьких, чи козацьких укріпленнях, що спиналися поверх над поверхом по протилежному схилі. Палаючі в таборі костирі, здавалося, висіли один над одним в повітрі.

Мимоволі захоплений тією «асоціяцією» старого і нового, я почав деклямувати із Шевченка «як ножі святили». На Андрія теж напав «поетичний» настрій. Плеснув мене по плечі, що аж кістка хруснула.

— Здається, Юрку, цієї осени не на жарт «повіє вогонь з Холодного Яру»...

В наступні дні в селах відкрився новий вид торгівлі. За одну свячену рушницю давали дві несвячених. Приїжджали міняти із дальших сіл. Додавали револьверами, набоями, грошами, та не знаходилося багато охотників випустити з рук «свячену». Чутка про те, що будуть святити, не вспіла належно розповсюдитися і посвятили зброю може 600 - 700 чоловік, в тому числі наш табор. Штаб, який перед тим не придавав цій урочистості великої ваги, тепер шкодував, що не перевів цієї акції в ширшому розмірі. Повторювати було якось ніяково.

З Холодного Яру наш табор перенісся на другий край лісу, ближче до села Лубенець, щоби на якийсь час перенести на нього обов'язок достави харчів. Роботи у полі кінчалися і до табору стало прибувати більше людей. Прибули із дальших сіл. Прийшла група хлопців із Жаботина, у якому існувала вже совітська влада.

Одного дня двоє селян привели до табору якусь дівчину у

напів міському убранні. Зайшовши до Мельників, вона розпитувала селян про повстанців, скільки їх та де вони тепер стоять. Селяни ті стали занею стежити, коли вона із села пішла до лісу. Зайшовши до Мотриного манастиря, вона уважно оглянула там всі закутини і вирушила на Жаботин. Тоді вони її притримали. Жаботинські хлопці упізнали, що це Паша Пєскова, коханка жаботинського воєнкома, сестра кацапчука Федькі Пєскова, якого ми весною повісили за те, що привів до Мельників червону кінноту, завдяки чому загинули Василь і Петро Чучупаки. Притиснута на допиті у штабі, Паша призналася, що її вислали на розвідку воєнком та уповноважнений кам'янської чека, що чекає на неї у воєнкома. По короткій нараді штабу два хлопці повели Пашу до лісу. За пару хвилин два постріли сповістили, що Паша пішла услід за братом.

Через пару днів повернувся із села Соловій і заявив, що тільки що застрілив бувшого холодноярця Запорожця, який залишився був з большевиками, коли ми відходили із Кам'янки. Йому сказала у селі дівчина, що Запорожець, зайшовши на Кресельці, де його знали як холодиоярця, сказав, що прийшов шукати своїх. Тим часом уважно розпитує, що робиться у Мельниках та в манастирі, а головним чином добивається, чи ходили хлопці із Мельників у нальот на Олександрівку. Коли Соловій зайшов до хати, де був Запорожець, то той, змішавшися, почав оповідати йому, що тоді, як ми відходили з міліції, його притримали у містечку червоноармійці і він не міг прилучитися. Потім не мав нагоди втекти, аж оце прийшов. Згодився іти разом з Соловієм до табору. Та по дорозі, той «нюхом» відчув, що Запорожець має в кишені зброю і хоче, уживши її, втекти. Застрілив його в хвилині, коли Запорожець став витягати із кишені револьвер.

Розпитавши про все, Дігтяр-Хоменко накинувся на Соловія, що той зле зробив, бо може Запорожець дійсно прийшов з щирою душею, зрозумівши свою помилку. Може Соловієві видалося, що той хоче стріляти чи тікати. Треба було забрати у нього револьвер ще на лісничівці.

Повстанкомові заопонував Чорнота.

— На твоє маленьке «може» у мене є велике «може», що Запорожця послали на розвідку, коли не вернулася Пєскова. Коли б він прийшов із щирою душею, то він краще від тебе знав, до кого і куди треба йти. Для мене, як для «судді», вистарчить, що Запорожець питав, чи ходили холодноярці на Олександрівку.

На другий день хлопчина, який гнав коло табору корів, сказав, що чув у манастирі щум багатьох голосів і думав, що табор перенісся вже до манастиря.

Отаман робить припущення, що то привів свій загін Петренко, бо той передавав, що коло Михайлівки довго вже не втримається.

Левадний, взявши із собою ще п'ятнадцять козаків, пішов з двома ручними кулеметами розвідати, хто там у манастирі шумить. До манастиря від табору зо три кілометри. Через якийсь час в напрямку манастиря розляглася стрілянина принаймні із тисячі рушниць. Цокотіло декілька кулеметів. Рвалися гранати.

Табор звинувся в бойовий лад і вирушив лісом до манастиря. Хвилин через п'ять стрілянина притихла. Не доходячи півкілометра, розсипаємося в лаву і, вислявши розвідку, посуваємося з наготовленою зброєю.

Розвідка привела двох переляканих червоноармійців, яких знайшла захованих в кущах. Молоді кацапчуки, цокотячи зубами від страху, оповідали в чому справа.

2 бригада «внутрішньої служби», яка лише позавчора прибула до Бобринського із Московщини, не маючи ніякого поняття в місцевих відносинах і страху перед Холодним Яром, дістала наказ заняти Мотрин манастир і стати в ньому гарнізоном. Проїхала вона через Жаботин на підводах не затримуючися, і через те зв'язки із Жаботина не вспіли попередити нас про її наближення.

Прибувши до манастиря, бригада спокійно, не виставивши навіть варти, розташувалася на подвір'ї і стала готовити собі обід. Тим часом комісія оглядала приміщення. В цей час, за словами червоноармійців, їх оточила велика сила якогось ворога і майже всіх перебила.

Здогадуємося, що то Левадний використав безпечність бригади і не турбуючи нас — сам з нею управився.

На манастирському подвір'ї застаємо страшний хаос. Поміж будинками, в саду лежать вбиті і ранені червоноармійці. Стоять і лежать поперекидані вози з майном, набоями, кулеметами. Земля ряба від рушниць, набійниць, шинелів, шапок. Посеред цього «Мамаєвого побоєвища» спокійно димилися походові кухні, в яких готовився обід для бригади.

Левадного з хлопцями у манастирі не було. У лісі в напрямку Жаботина розлягалися рідкі стріли. Погнався певно здоганяти. Коли ми, вислявши частину людей лавою у тому напрямку, стояли з отаманом і Чорнотою коло церкви, до нас з плачем підбігли черниці. Оповідали, що «товариші», оглядаючи церкви, до яких казали, що поставлять коней, та келії, забрали з престолів золоті й срібні річі для Богослужень, та понасилували деяких черниць, у тому числі стареньку мавпообразну карличку, що мала усі шанси померти дівицею.

Селяни, розбрівшися по манастирі, добивали стрілами та

вдарами багнетів ранених червоноармійців. Приглядаюся до їх спокійних рухів — і пригадую собі «роботу» чекістів у льоху для розстрілів.

Інакше не можна. Ворог, що залічив рану — теж ворог. Тай що можна закинути цим озброєним гречкосіям?! Вони лише понятливі учні тих, хто в боротьбі з ними був сильний своєю жорстокістю.

Повернувся Левадний і оповів, що коли підійшов до манастиря, то побачив з валу лежачих та блукаючих з співами червоноармійців. Залігши з семи чоловіками в корчах на валу від мельничанської дороги, послав останніх вісім з другим кулеметом, щоби обійшовши лісом, відкрили вогонь із валу з боку Жаботина. Коли спантелечені червоні кинулися тікати юрбою у цей бік, зустрів їх кулями і гранатами. Червоноармійці відкрили рясну безтолкову стрілянину, яка, дезорієнтуючи їх самих в силах ворога, побільшила ще паніку.

Бригада стратила не більше двохсот чоловік, маючи у своєму складі до тисячі. Останні, покидавши частинно зброю, розбіглися у ліс через вали. Частина їх ще виловиться, бо москалі поміж ярами не скоро дорогу знайдуть, але все таки Левадний впоров страшну дурницю. Колиб він дав знати до табору і зачекав — можна було оточити ту бригаду і винищити до ноги.

Отаман сердився і лаяв Левадного. Той виправдувався, що «серце не витримало», як побачив ««товаришів», що господарювали у манастирі.

А все таки кількасот рушниць, сім кулеметів, до сотні тисяч набоїв, кількадесять скринь гранат — це для нас нахідка. Тай кухні здадуться.

На бричці, з пробитим кулями колесом, знаходимо бригадну канцелярію. У валізі, очевидно командировій — забрані чаші, хрести, дароносиці. Віддаємо їх зрадівшим черницям. Із підводчиків-селян був ранений лише один. Більшість підвід «товариші» перед тим відпустили, а ті селяни, що ще залишилися, при перших пострілах позабігали до будинків.

У скрині з канцелярією знаходимо діслокацію дивізії «внутрішньої служби», що прибула у наші краї, та наказ її штабу розбитій бригаді про заняття Мотриного манастиря. У ньому штаб дивізії наказував бригаді, занявши манастир — провадити систематичне виловлювання «бандитів» та дезертирів по довколишних лісах. Зазначив, що за відомостями, які він одержав від бобринського чека, в селах поблизу манастиря сильно розвинутий «кулацький бандитизм», а тому радив, щоби командування бригади не дозволяло червоноармійцям ходити в одиночку у села, особливо вночі. Штаб дивізії очевидно уявляв

собі, що він у Тамбовській губернії, з якої приїхав. Та тепер, після науки, міг розпочати інші операції.

По короткій нараді постановляємо перенести табор до манастиря. Частина козаків пішла полювати на заблуканих у лісі москалів. Одна сотня пішла за залишеними у лісі речами. Кілька чоловік занялося стягуванням до лісу і закопуванням трупів.

В цей час приїхав до манастиря верхи зв'язок із Жаботина в супроводі верхівця із Мельників. Коли червоні переїжджали через Жаботин, він іншими дорогами поскакав у Мельники. У Мельниках зарядили збірку дієвої сотні, а його послали з провідником до нашого табору у лісі. В таборі нас вже не застали, а від хлопців, що йшли за речами, довідалися, що вже «спізнилися». Отаман передав до Жаботина, що коли завжди будуть так «попереджувати» про наближення ворога — то невелика з того буде користь.

В наступні дні «Мотря» знову зажила життям воєнної фортеці. На дорогах до манастиря на скору руку викопали легко укріплені пункти передової оборони. Кожна сотня дістала на валах свою дільницю на випадок наступу червоних. Левадний розмітив місця для кулеметів та мінометів. Найближчі села були повідомлені про відновлення порядку бойової збірки за великим дзвоном Мотриного манастиря. Сама залога налічувала вже понад сімсот козаків.

X

На третій чи четвертий день після заняття нами манастиря дістаю від отамана наказ про призначення мене членом на сьогоднішнє посідання організаційного суду.

Коли за столом в отамановій келії засіли отаман, Чорнота, Ільченко, Семен Чучупака і я, чотири голоси доручили мені головувати на цьому посіданні, та голос забрав отаман.

— Маємо розглянути справу одного із членів нашої організації, який зрадив ворогові імена трьох інших членів організації. То були дорогі для національної справи люди. Чека їх розстріляла. Хочу знати твою думку, осауле, — якій карі він підлягає?

Я міг лише стиснути плечима:

— Мене дивує, отамане, що ти мене про це питаєш. Коли ми робили постанову про організаційний суд, то для всіх і на завжди було сказано, що такий член підлягає смерті хоч би зробив то несвідомо.

— Бачиш, Юрій... Ми всі тебе любимо і не хотіли би, після пережитого недавно тобою, завдавати тобі болю, але... є речі, що стоять вище від нашого хотіння...

Мене здивували ці «вступи», неначе тим підсудним мав стати я. Кажу про це з усмішкою товаришам.

Отаман тепло, але твердо глянув мені в очі.

— Це, Юрій, зробила Галя.

— Що? Це неможливе!

Присутні мовчки кивнули підтверджуюче головами.

Чорнота, що сидів поруч мене, обняв мене за плече.

— Ще до твого приходу наші хлопці із Телепинської міліції зв'язали і перепачкували вночі до Холодного Яру уповноваженого Кам'янської чека по боротьбі з «контрреволюцією», який приїхав був до Телепина для налагоджування агентурної сітки. Завдяки нотаткам знайденим у його портфелі та його признанням на допиті ми відкрили таємницю розстрілу наших людей у Кам'янці.

Член-секретар суду Ільченко розкрив і підсунув до мене обгортку з паперами. Переглядаю зізнання розстріляного уповноваженого чека, нотатки з його записної книжки, обговорюємо спільно справу і переді мною стає у цілий зріст страшна правда.

Коли Галя довідалася, що я «загинув», то від болю стратила зовсім голову. Поділилася своїм горем з товаришкою, яка в той час була вже тайною агенткою чека. Та оповіла все

уповноваженому, додавши, що вона підозріває, що Галя знає хто у Кам'янці зв'язаний з Холодним Яром.

Коли єлісаветградська чека розіслала по різних чека світлину з мене і Зінкевича, розшукуючи зв'язків організації, той уповноважнений зручно використав це. Закликав до себе Галю і сказав їй, що я не загинув, а знаходжуся в арешті чека. Показав мою світлину з датою знимки. Розположивши до себе ласкавою співчутливою розмовою, запропонував їй, що коли вона видасть хто у Кам'янці зв'язаний з Холодним Яром, то він ручить їй, що забравши мене із справою до себе, не розстріляє, а вишле до якоїсь місцевости у центральній Московщині. Вона зможе поїхати зо мною, ніби не знаючи, чому мене звільняють.

Напівзбожеволіла від горя дівчина, що не могла у свому душевному стані розважати холодним розумом, повірила, що вирятує цим мені життя і видала всіх кого знала.

Чека, розстрілявши головніших, стежила за останніми до нового розвинення організації. Та хлопці занюхали небезпеку і повтікали. Галі не арештували. Той уповноважнений, дістався в лісі півсотні шомполів, признався, що про те, що Галя теж приймала активну участь в роботі, голові чека й другим чекістам не сказав, щоби не поспішили з її розстрілом. Мав замір використати її ще й просто як гарну дівчину, що подобалася йому. Розстріляні хлопці її не видали під час допитів і биття.

Суд відбувався сьогодні тому, що Ільченко довідався, що Галя, окружним шляхом, приїхала до тітки у Медведівку і збирається прийти до мене у манастир.

Серце стиснули залізні обценьки. Моя вимріяна Галя, думка про яку дала мені силу урятувати собі життя — мусить сьогодні померти... Не хочу! Цього не може бути!

Але чому? Тому, що вона зрадила з любови до мене? — Яке діло жорстоким законам боротьби до причин зради! Тому, що я її люблю? Що обходять ті невблаганні закони особисті почування їх рабів! Кожен із нас — за те саме — підлягає тій самій карі.

Підсуваю до себе написаний вже короткий вирок і, поклавши під ним перший підпис, виходжу із келії прибитий, змучений. Зайшовши у сад, падаю лицем в траву, пробитий наскрізь лезом однієї думки: Галя мусить вмерти.

Після обіду прийшла до манастиря Галя, змарніла, розгублена. Болюче спімнулися світлі мрії про цю зустріч... Сідаємо з нею на лавочці коло Компанійцевої могили.

— Тебе звільнили?

— Ні, я утік, як вели розстрілювати.

Груди їй рушив глухий стон.

— Я хотіла відібрати собі життя... А тепер я так хочу жити!..

для тебе...

Подумавши про щось, здрігнулася і припала всім тілом до мене.

— Я вже більше звідси не піду... буду з тобою...

Холодне, тупе лезо поверталося в грудях. При думці про те, що мало статися всі атоми тіла спалахнули буйним протестом. Не хочу! Цього не буде! Ще є час... Виберу собі у штабі добрі большевицькі документи, візьму із совітських грошей, що їх як осаул мав у своєму розпорядженні, більшу суму і увечері, захопивши Галю, зникну з Холодного Яру. Замість неї — віддам на смерть свою честь.

Та хтось інший в мені суворо стиснув в кулак серце. Яке тут значіння має твоя честь?! Утікаючи з боротьби — чи не вбиваєш ти ножа в плечі справі, якої не маєш права ставити нижче свого особистого щастя!

Того самого дня, під вечір, вирок над Галею був виконаний. Зробив їй одну прислугу, яку міг зробити. Вмерла щасливо, несподівано, не знаючи, що її чекає. У лісі коло манастиря з'явилася маленька могила моїх великих мрій. Рано, глянувши у дзеркало — побачив на своїй голові сиві волосини. В душу вселилася пустка і холодна гадюка нудьги. Рука мимоволі тягнулася до револьвера. Та в критичну хвилину Чорнота, що стежив за мною — стиснув мені ззаді плече: — Не роби дурниць... Не маєш права. Життя твоє належить не тобі, а Холодному Ярові і Україні.

XI

До манастиря підпливала сила. Підлягаючі червоній мобілізації хлопці з дальших сіл, де існувала «совєтская власть», виходили із сіл групами, з червоними прапорами, до Черкас і Кам'янки, та... потім «збивалися з дороги» і йшли до Холодного Яру. Деякі групи привозили зі собою зв'язаних співробітників воєнкоматів, що переводили мобілізацію.

«Подарованих» 2-ою бригадою рушниць не вистарчить. Добули частину зброї із захованого в печерах під валами запасу.

Одного ранку прибув до манастиря отаман Петренко з трьомастами михайлівчан та прусівчан. Привів із собою п'ять кам'янських чекістів, яких його хлопці упіймали десь коло Райгорода. Після допиту в штабі, бачу з вікна келії, як Чорнота з козаками повів їх зв'язаних за вали. Виходжу без зброї і йду туди. Чекісти стоять в рові під валом, благаючи, щоби їх не вбивати. Дивлюся на їх зблідлі, скривлені від страху обличчя і цілого мене обхоплює палка ненависть. Це ж вони... вбивники Галі...

Андрій, уважно глянувши на мене, виняв і протягнув мені свій кинджал.

— На... Легше на серці стане...

Беру кинджал і підходжу до уповноважненого «по барбє с бандітізмом» — здоровенного москаля-матроса.

Скорчившись, благає подарувати йому життя. Клянеться, що поїде відразу до свого «радімого» Петрограду і ніколи на Україну більше не приїде.

Розмахнувшися, вбиваю кинджал у ліву кишеню френча на грудях. Впавши, чекіст судорожне чіпляється холодіючими пальцями за траву, неначе намагаючися цим затримати зникаюче життя. Дивлюся якийсь час на заслинений труп і усвідомлюю собі, що та ненависть в мене не до цієї неестетичної купи м'язів, а до цілости ворожої сили, яка руками цих тварин, що навіть померти як слід не вміють, прямує, не перебираючи в засобах, до своєї цілі. Та від того, скільки цеглинок ворожого муру проб'ємо лезами і кулями — залежить висновок боротьби. Пропхнувши кинджалом другого, з таким почуттям, як би то був мішок із половою, витираю і віддаю Андрієві кинджал. Останніх покололи козаки багнетами. Трупів їх не закопували. По ночах доносилося із за валів хрипле гавкання лисиць, що обглодували кістяки чекістів.

Одного дня після обіду сторожа зпід Грушківки привела до штабу селянина, що йшов з пакетом до штабу Холодного Яру від... кам'янської чека.

Був це бідний дядько, який під час нашого побуту в Кам'янці носив там жидам воду. Селянин оповів, що його послав сам «товариш начальник» із чека та наказав віддати самому отаманові і то обов'язково під розписку, інакше його розстріляють, коли повернеться. У пакеті відозва-наказ, підписаний повноважним представником Всеросійської чека на правобережній Україні, що очевидно приїхав до Кам'янки знайомитися з положенням на Чигиринщині. Зверху, звичайно по московськи, надруковано великими літерами: «Холодноярським бандитам — нещадний червоний терор!» Дальше йшов категоричний наказ до трьох днів здати зброю і зголоситися всім до чека. В такому разі «рабоче-крестьянская» власть помилує нас і дарує всім життя. Інакше всі будемо винищені, а непокірні села спалені.

Селянин, діставши «за службу» чарку і обід, озираючися, оповів нам, що сьогодні вранці чекісти настромили відрубані голови двох холодноярців із села Косар на списи і поставили їх на залізничному переїзді, на дорозі, що вела через Грушківку до Холодного Яру. На одному списі висить табличка: «Холодному Яру — нещадний червоний терор!» На другому: «Це чекає всіх бандитів!»

Здогадуємося, що це голови двох наших хлопців із села Косар, які три дні тому відпросилися провідати вночі батьків і не вернулися.

Видавши дядькові розписку з печаткою Холодного Яру, зав'язую йому знову в келії очі і відправляю до передової сторожі. Пізніше ми довідалися, що ця відозва була розліплена в довколишиих містах і доступних для червоних селах.

Штаб і повстанком, розлігшися в саду на траві, почали обсуджувати новинку. Отаман висловлює думку, що треба написати відповідну відповідь і, передавши її, для «більшого фасону» видрукувати до чигиринської друкарні, де ми мали своїх хлопців, передати її до чека та розповсюдити в містах. Голова повстанкому, лігши на живіт відразу-же захопився виготовленням тексту. За півгодини списав олівцем кільканадцять карток у своїй записній книжці і почав на голос читати написане. У тій відповіді Дігтяр таки добре загнуздав свого партійно-демократичного гнідого. Почавши від того, що большевики неправно розігнали всеросійські установодавчі збори і зломали засади свободи, рівенства, братерства та права націй на самопределення, закінчив палким закликом до москалів-червоноармійців, щоби вони не проливали невинної крови, а об'єдналися з українськими повстанцями, які борються за правдивий соціялізм, та повертали зброю проти нових деспотів, що стали на місце «кривавого Миколая». Окремий розділ присвячував «обдуреним братам-

українцям» і закликав їх прозріти, не «здіймати з матері полатаної сорочки». Отаман, вислухавши, заперечуюче крутнув головою:

— Не годиться. Напиши но осауле ти. По військовому. Коротко та ясно.

Озброївшись олівцем, починаю ломати собі голову над різними варіантами відповіді. Нарешті, глянувши на большевицький «зразок», що лежав переді мною — пишу з нього «плагіята»: «Московсько-жидівським червоним катам України-нещадний жовто-блакитний терор!» Дальше від імені Холодного Яру та всіх українських повстанців пропоную «товаришам» негайно визбиратися у свою Московщину, інакше всіх їх на Україні чекає смерть. Не потрібуємо «няньок», щоби опікувалися нашими справами. Самі собі раду дамо. Окремо обіцяю своїм зрадникам, які пішли на послуги до ворога, що пощади для них не буде.

Відповідь усім, за винятком Дігтяра, сподобалася. Лише Чорнота «збунтувався» проти виразу «жовто-блакитний терор». — Блакитний, чи ще там який рожевий колір — на суконки для молоденьких панночок добре надається. Але вбирати у нього нещадний терор — як це до чорта виглядає?! Носимо чорні верхи на шапках, маємо чорний прапор, — чому не можна назвати свого терору чорним?

Отаманенко зауважив, що тоді хтось з боку міг би змішувати нас з анархістами-терористами. Погодилися на тому, щоби замість слова жовто-блакитний, ужити слово — національний.

Підвечір до мене підійшов на подвір'ї Чорнота, який радився перед тим щось з отаманом. Глянув на небо, на якому бігали хвилясті хмарки.

— Під ранок буде дощ, а вечір буде темний, захмарений. Підеш зо мною наших хлопців голови забрати, а червоноармійські на їх місце настромити?

Охоче згоджуюся.

Ми знали, що під Кам'янкою вночі стояла виставлена в наш бік застава із шести чоловік з кулеметом. Стояла вона по грушківській дорозі на високому курганові, або як називали його — «майданові», що мав на своїй верхівці широке заглиблення. Хтось оповідав мені, що у ньому козацькі «хеміки» робили у старовину селітру для пороху.

Вечір видався дійсно темний, з вітром. Взявши із собою двадцять чоловік з двома ручними кулеметами, заходимо той курган полями ззаду, від Кам'янки. Поклавши хлопців коло дороги лицем до міста, у шестерьох, взявши з собою тільки кинджали і револьвери, плазуємо до кургану. У півсотні кроках

від нього Чорнота поліз на розвідку сам. Повернувшися, оповів шепотом, що чотири червоноармійці сплять посеред заглиблення, а два лежать, розмовляючи коло кулемета на гребіні з протилежного боку. Коли підліземо, хлопці залишаться лежати у прокопаному з цієї сторони хіднику на курган, а ми удвох, прокравшися по під внутрішніми боками заглиблення, прикінчимо з плечей двох, що не сплять, «чеченськими вдарами» між лопатки. Кавказький кинджал, вбитий поперек лезом між лопатки, неминуче розриває, завдяки формі свого леза, позвоночний стовп, що відразу паралізує всі почуття. Це було вірніше як шукати з плечей серця. Після того хлопці підскочать і прикінчать сонних.

Виплазувши тихо на курган, залишаємо хлопців і розлазимося з Андрієм в оба боки попід внутрішніми схилами ями.

За дві-три хвилини червоноармійці, що весело оповідали один одному свої любовні пригоди в «матушкє Расєє», замовкли навіки. В наступні секунди — сонні стали мертвими. Вся застава не видала ні одного крику.

Відрубавши червоноармійцям голови, повертаємося з ними до своїх. Прислухавшись якийсь час, плазуємо всі до переїзду. Коло поручнів стоять застромлені у петлі списи з головами. Витягнувши списи і знявши з них голови, Чорнота з одним із козаків понасилювали, б'ючи до землі, на кожний по три ворожих голови. На місце відв'язаних чекістських табличок Андрій прив'язав заготовлені ним у манастирі: «Московсько-жидівським червоним катам України-нещадний національний терор!» — «Це чекає усіх червоних бандитів!» Списи стали на своє місце, «лицем» до міста. Забравши голови загинувших хлопців, відступаємо назад і, захопивши з Кургана кулемет та рушниці, прямуємо полями до лісу. Добре змочені по дорозі дощем, вертаємося до манастиря.

В наступні ночі наша «відозва» була розліплена у Чигирині, Черкасах, Знам'янці, Олександрівці. Міліціонер телепинської міліції, що приїздив до Кам'янки з пакетом від свого начальника, розліпив її вночі на мурах у Кам'янці.

* * *

Грушківські хлопці упіймали і привели до манастиря свого односельчанина Семена Залізняка, що зрадив нас у Кам'янці.

Залізняк, забравши до Кам'янки жінку і дитину, прийшов вночі до своєї хати за якимись потрібними речами.

Допитом його занявся спеціяльно Чорнота. Я у цей час був занятий іншою «роботою». Проходжуючись по валах, відбив у жирного манастирського кота молоде пташеня. Ситий кіт, упіймавши його, грався ним і трохи помняв. Провозившися з ним, поки почало підлітати, за порадою старої черниці несу його валом на місце, де взяв, щоби його могли знайти там «батьки» і забрати до гнізда. По дорозі наздігнав мене Чорнота, який з двома козаками вів поза валом зв'язаного зрадника. Вирок на нього був вже винесений давно. Побачивши мене на валу, Залізняк підняв до мене зблідле жалке обличчя.

— Рятуй мене, Юрій!.. Ти ж там любив мою маленьку Ганусю... Тепер вона зостанеться сиріткою...

Мовчки проходжу вперед. За плечима у мене розлягається розпучливий рик. Ще пару місяців тому мені було би його жаль. А тепер... Ця, зліплена з української глини, ворожа цегла мусить бути розтовчена.

Пустивши пташеня і зачекавши поки воно зв'язалося криком з батьками, що з тривожним криком літали навкруги по деревах і корчах, іду назад. В рові під валом лежить Семен Залізняк. По тому, що голова розсічена шаблею майже на двоє, пізнаю важку руку Чорноти. Припоминаю собі його слова. Гануся — це була його надзвичайно мила і розумна донечка років п'яти-шести. Коли вона відвідувала нас у Кам'янці, я цілими годинами пестився з нею.

Може Залізняк і зрадив через те, що, повіривши у сталість большевицької влади, не хотів, щоб Гануся побачила його колись мертвим, щоби не побачила знущань над матір'ю, спаленої хати. Та чи не все одно — чому зрадив? Чому віддав на смерть два десятки товаришів?

XII

Життя у манастирі йшло своїм порядком. Я, користаючи з «мирних» днів, упорядковував штабову канцелярію, переводив реєстрацію старшин та підстаршин. Ночами, щоб ніхто не бачив, відвідував Галіну могилку й годинами непорушне просиджував коло неї з запеченим на серці болем. Чорнота не читав більше лекцій про те, що боротьба не знає жалю. Я вже й сам добре усвідомив собі, що коли дві нації борються — то білі рукавички мусять бути скинені.

За п'ять років на фронтах довелося розрубати в бою череп не одному німцеві, мадяреві, москалеві, але що можна піднести шаблю на ворога, який кинув уже зброю, що ворог лише мертвий перестає бути ворогом, — з цим я погодився аж тепер, на цьому клаптеві української землі, який треба було відстояти — або загинути.

Холодний Яр зробив ще деякі зміни в моїй душі. Я і до нього «не боявся смерти», бо... не показував цього перед іншими. Тепер я чомусь дійсно спокійно дивився їй в очі.

Це не була «апатія», яку я переживав у льохах чека, не був сліпий фанатичний запал. То було цілком тверезе усвідомлення, що моє життя належить не мені, а тому, помноженому на мільйони мойому «я» — моїй нації; тим, хто в боротьбі за її існування насипав вали кругом Мотриного манастиря, копав шанці в Холодному Яру...

Коли я впаду, моє тіло може з'їдять лисиці, щоб нагодувати молоком своїх дітей, мою кров вип'є рідна земля, щоби виростити з неї траву для коня того, хто стане на моє місце — і нічого під сонцем не зміниться.

А події насувалися.

Доходили противорічні чутки про перемоги й поразки червоної армії на західньому та південному фронтах.

За Дніпром горіли села і гуркотіли гармати в боях червоних частин з сильними партизанськими загонами Килеберди та Скирди.

Большевики підвезли Дніпром частини, які займаючи села на Побережжі, посувалися між Дніпром і Тясмином, відрізуючи нас від куреня Білого Яру. Мамай передав, що йому в плавнях стає «гаряче», бо ворожі бронеплави систематично їх обстрілюють з гармат. Він поки-що дурить «товаришів», переносячи кожної ночі «Січ» човнами на обстріляні вдень ділянки.

Збільшений вже Чорноліський кінний полк Пилипа Хмари час до часу латав «товаришам» боки, виринаючи з Чорного лісу. За

Чигирином розгулявся верткий Кобчик, напади якого якнайкраще відповідали його псевдонімові, а далі в степ — пороли животи продовольчим загонам, набиваючи в них «развйорстки», повстанці Лютого та Штиля. Крім них з'явився на Херсонщині сильний загін Блакитного та махнівського типу летючий загін Чорного Ворона. Кваша за залізницею теж нагадував про себе. Коло Розумієвки з'явився загін Загороднього, а на Звенигородщині кінний відділ Божка. На Черкащині, в околицях Млієва-Тетієва-Городищ, починав розгулюватися Голий.

Дивізія «внутрішньої служби» пересунула свої частини в нашому напрямку, ведучи інтенсивну розвідку в бік наших лісів. Передаємо до Голого, щоби по можливості забавляв її з протилежного боку. Гарнізони Кам'янки і Олександрівки були значно підсилені.

Зв'язок із Знам'янки приніс водомості, що туди прибули потягами бригада піхоти, полк кінноти та загін особливого призначення Всеросійської чека. Перед тими частинами і місцевими чекістами виступав з промовою Наркомвоєнмор Льова Троцький. «Червоний цар» прибув до Знам'янки під охороною двох бронепотягів. У його поїзді крім сильної охорони — дві платформи з автом та малим аеропляном. Троцький передбачав навіть, що може доведеться тікати від повстанців у повітря.

Ставши на вагоні, він гістерично кричав до червоноармійців та чекістів про те, що «кулацька контрреволюція» вбиває ножа в спину большевицької революції в той час, як червона армія бореться на фронтах з зовнішнім ворогом. Маючи під рушницею мільйони, червоне командування може кидати на фронти лише сотки тисяч, бо останні необхідні для «оборони завоювань революції» в запіллі. «Червона армія — кричав Троцький — центральні міста, фабрики — голодують, бо український куркуль закопує хліб у землю, а сам бере рушницю і йде годувати нас кулями!»

Закінчив свою промову клясичним наказом червоноармііцям: «Нещадно вистрілюйте, вирізуйте бандитські кодла, бо інакше нас переріжуть! Без жалю нищте, паліть бандитські села — бо інакше нас спалять у вогні контрреволюції».

По його від'їзді кіннота виступила в напрямку Цвітної, а бригада піхоти на Чигирин. В повітрі не на жарт запахло порохом.

У нашому штабі відбулася нарада.

Коли не хочемо, щоби нас перерізали, а наші села пішли на попіл — мусимо виступати і нищити ворога, не даючи йому пляново затягувати петлю на нашу шию.

Ввечері я сидів у келії і при світлі двох зроблених із лямпадок каганців писав до сусідніх отаманів зв'язкові листи, у яких наш

штаб закликав їх до порозуміння і спільного плянового провадження операцій. Написавши до Мамая і Кваші, щоби, поповнивши свої курені, вели їх до Холодного Яру, почав писати накази своїм сільським отаманам.

Холодний Яр проголошував мобілізацію.

ЧАСТИНА ДРУГА

Мобілізація Холодного Яру була призначена на день 29 серпня — свято Усікновення Глави Івана Хрестителя.

На цей самий день большевики призначили були збірку чотирьох річників новобранців до воєнкоматів у Черкасах і Камянці. Накази червоних воєнних комісарів про збірку одержали, звичайно, лише села, що були за межами «володінь» Холодного Яру. Багато із тих, дальших сіл, минулого року приймали участь в повстаннях за покликом великого Мотриного дзвона і належали до організації холодноярців. Потім «умиротворилися», «признали власть Совітів», давали развйорстку, а оце мусіли дати синів до червоної армії. У ті села був розісланий наказ нашого штабу — на мобілізацію йти із зброєю, лише не до воєнкоматів, а до Холодного Яру.

Отаман на ті села великої надії не покладав і висловлював думку, що вони, користаючи із своєї близькости до Холодного Яру, що зв'язувало руки довколишній «совітській власті» — на большевицьку мобілізацію не підуть, але не підуть і на нашу, — їх бо «хата з краю». Чорнота не погоджувався і запевняв, що прийдуть до нас, бо... «хата» їх не з одного, а з двох «країв» і котрийсь із них вибрати мусять.

Зранку 29 серпня в Мотриному манастирі запанував урочисто-діловий настрій. Залога робила останні приготування до походу. Черниці, з повагою на обличчях, квітчали вівтар, поставлений на дворі між церквами. Приспішене богослуження мало відбутися під небом, бо велика церква не вмістила б усієї залоги і богомольців. Священики довколішніх сіл мали сьогодні поспішити з богослуженням, щоб не затримувати вимаршу сільських сотень на збірний пункт.

Сонце ще тільки піднялося над лісами, як залога, готова до походу стала густими лавами перед вівтарем. Отаман Деркач і Петренко винесли із вівтаря великої церкви оба холодноярські прапори і передали їх хорунжим. Службу Божу правив старенький отець Іван, що вже не вагався окроплювати зброю і прапори. Як тільки скінчив і поблагословив курінь, вирушаємо із манастиря на Кресельці — місце збірки. У манастирі залишилося триста козаків під командою молодшого Деркача — отаманового брата, для охорони бойових і господарських запасів.

Оточена лісами долина на Кресельцях скоро заповнювалася відділами, що безперервно надходили із сіл. Стаємо із штабом в подвір'ї лісничівки, що із неї весною вирушили в смертну дорогу Василь і Петро Чучупаки, Солонько... Один за одним заходять на

подвір'я отамани і витягаються струнко перед Деркачем: «Пане отамане! Зголошую прибуття лубенської сотні — чотириста п'ятдесять піших, дев'ятнадцять на осідланих конях, два станкових, чотири ручні кулемети, ручних бомб — двісті шістдесять, набоїв понад дванадцять тисяч». — «Пане отамане! Доводжу до відома, що прибув у ваше розпорядження з матвіївською сотнею. Піших п'ятьсоттридцять. Кінних двадцять два. Кулеметів вісім. Міномет один — мін до нього сорок. Набоїв в середньому по стоп'ятьдесять на рушницю — по тисячі на кулемет»...

Сотні холодноярських сіл, відділи із дальших сіл та хуторів зголошувалися одні за другими. Стоячи із Чорнотою поблизу отамана, перекидаємося заввагами і зустрічаємося на одній думці: набої... Їх немало. Кожний холодноярець-селянин дбайливо збирав їх, як збирали колись батьки срібні царські рублі на купівлю шматка поля або кожуха. Та... немало лише для перших боїв. Для наступних боїв наші запаси набоїв — у ворога...

Найкраще забезпеченою у бойові матеріяли була мельничанська сотня, що була найчисленнішою — хоч село не було найбільшим, а коло двохсот чоловік із нього полягло вже в боях під прапором Холодного Яру. Мельничани виглядали найбільш «козакувато». Командував ними Семен Чучупака. Олекса і наймолодший Іван Чучупаки теж були в сотні. Старий батько Чучупака по смерти Василя та Петра подався і до рушниці вже не здужав.

Коли Семен Чучупака увійшов на подвір'я лісничівки, щоб дати звіт отаманові, слідом за ним прийшов дід Гармаш із англійською рушницею на плечі і ножем-колієм за поясом. Як ми з Андрієм гостювали у діда минулого тижня, він показував нам з гордістю ножа і запевняв, що це правдивий «свячений» його діда, що у Максима Залізняка «гарматами заправляв». Ледве закінчив мельничанський отаман свій рапорт — дід Гармаш підійшов до нього і стукнувши закаблуками, відсалютував рукою до баранячої шапки:

— Пане отамане! Хочу начальникові скаргу подати.

Чучупака усміхнувся:

— Прошу.

Дід повернувся по воєнному до Деркача і завзято стукнув закаблуками.

— Пане отамане! Приношу вам скаргу на свого сільського отамана Семена Чучупаку, що не хоче мене до війська приняти. Як мої сини і внук у війську — то такого права нема, щоб мені забороняти. Як вам відомо, пане отамане, прадід і дід мій на Січі козакували і сам я п'ятнадцять років у війську служив — до чина

бомбардір-наводчіка[11] дослужився, — тому прошу відмінити наказ нашого сільського отамана, щоб я йшов до дому і ліз на піч грітися.

Деркач глянув на Чучупаку, той на діда.

— Діду! Та ж у вас сто років на карку! Вам спокою та вигоди вже треба. Ну куди вам до походу та до бою?!

Дід повернувся на закаблуках до свого отамана і підніс руку до шапки:

— Во первих, мені тільки дев'ятьдесять шостий від пилипівки пішов, а во вторих — я ще тебе смаркача за руку в поході поведу, як утомишся!

На таку «субординацію» увесь штаб вибухнув реготом. Деркач, сміючись, поклав дідові руку на плече:

— Во первих, як ви, діду, до свого начальника говорите, — що ж, це за приклад для молодших буде?

— Винуват! Забувся...

— А во вторих, я думаю, що коли чуєтеся ще в силі, то отаман вас прийме.

Чучупака розвів руками.

— Та мені що! Хай іде — буде для хлопців куліш варити. Дід виструнився.

— А то вже як прикажете, чи куліш варити — чи з гармати стріляти.

Задоволений дід пішов до синів і внука поділитися «радістю», не підозріваючи, що власне вони упросили були Чучупаку, щоб нагнав старого до дому на піч.

Від моста на Тясмині привіз верхівець вістку, що Мамай із курінем Білого Яру, відпочивши у Трушівцях після нічного переходу через Побережжя, вирушає на Кресельці.

Отаман відкликав мене і Чорноту набік.

— Треба вислати розвідку до Чигирина — що там «товариші» поробляють. Найкраще було би послати якусь метку жінку або дівчину.

Ми мали вже відомості, що бригада піхоти, вислана із Знам'янки з «поученням» Льови Троцького, увійшла вчора до Чигирина і розташувалася там. Як би вона вирушила в наш бік, нас попередять суботівці, але що «поробляє» — треба знати. Із розвідниць, що ними ми вже послуговувалися, найкращими були дві інтелігентні дівчини із Медведівки та дві молоді черниці із Мотриного манастиря. Викликати звідтіль чи звідсіль — промине немало часу. В цей час зауважую «бісової віри дитину» — Ганю, що стоячи під хатою з цікавістю оглядала заповнену повстанцями долину. Мовчки показую на неї очима Чорноті. Андрій стиснув губами.

— Та... хлопцям голови крутить добре — може й надається. Пошли її зараз, а у Медведівку до Ліди напиши записку і пошли верхівцем. Буде певніше.

Підходжу до дівчини і садовлю її коло себе на призьбі.

— Ганю! Підеш до Чигирина подивитися, що москалі роблять?

— Піду.

— А не боїшся?

Ганя заперечуюче крутить головою — потім блискає рівними рядами зубів:

— Або я не козачка?!

У хаті Ганя кладе до старого кошика пляшку від нафти і торбинку на сіль. Щоправда, цих «рідкощів» давно у Чигирині немає і ніхто по них туди не ходить, та цього не мусять знати москалі, які щойно прибули в Україну. Зав'язую їй у хустину жмут совітських грошей і, повчивши, виправляю під наказування матері, щоб до тих «харцизяків» зуби не шкирила та до хати не йшла, як будуть запрошувати. Послав також записку до Ліди, щоб ішла до Чигирина і, розглянувшись, верталася на Мельники.

Збоку Мельників надійшов новий відділ. Попереду великий жовто-блакитний прапор із написом: «Курінь Білого Яру». Та колона не була довга... Отаман Мамай, соромливо ховаючи очі в борідку, оповів Деркачеві, що Побережжя підвело... Побережане готові до бою з ворогом, але... відходити від своїх хат не хочуть. Бояться, що частини, які пересуваються по Побережжі, попалять села. Своїх «рибалок» вивіз Мамай човнами із очеретів та обійшов ворожі частини над Дніпром уночі. Привів двістід вадцять чоловік із двома важкими та двома легкими кулеметами. Свою прославлену гармату затопив у комишах.

Тим часом кінний зв'язок із Трушівець привіз відомість, що чигиринським трактом, поза Тясмином, наближається до того села довга валка підвід із червоними прапорами. На підводах повно людей, озброєних чи неозброєних — не можна було здалека розглядіти. Отаман наказав Чорноті вислати кінну розвідку.

Десять кіннотчиків під командою Соловія, замиготівши у повітрі начепленим на списа лискучим червоним прапорцем, поскакали у бік Тясмину.

Козак із застави, виставленої по дорозі на Жаботин, привів до штабу двох хлопців з рушницями. Отаман усміхнувся і поздоровкався з ними.

— От так доказали наші жаботинці! Тільки всього вас — чи може ще зо два позаду йде?

— Та ні, ми це тільки попередити, щоб непорозуміння якого не вийшло. Ідуть наші жаботинці — чоловік мабуть із півтораста,

тай із сіл новобранці йдуть та на підводах їдуть. Ну а багато, звичайно, дома залишилися, — ми, кажуть, ні туди, ні сюди не підем — наша хата зкраю.

— Багато йде?

— А хто зна! Гуртами йдуть. Може пять, може шістьсот буде усіх.

По короткій розмові жаботинці пішли зустрічати своїх. Незабаром з-під ліса виткнулася перша група повстанців жаботинської волости, ще минулого року опанованої «совєтской властю».

На розгарячених конях вернулася розвідка і Соловій оповів, що «валка із червоними прапорами» переїздить вже міст на Тясмині, та під проводом залишеного кіннотчика їде на Кресельці. То із сіл за Чигирином, розположених в куті між Дніпром а Тясмином, ідуть на мобілізацію новобранці, що як самі кажуть, «заблудили» і шукають найкоротшої дороги до Кам'янки. Виступили із сіл з червоними прапорами під проводом комуністів — уповноважених із повіту, що переводили у тих селах мобілізацію, здираючи за одним заходом «развйорстку». По дорозі об'єдналися в одну колону. Тоді виникнув «конфлікт». Уповноважені хотіли везти їх до Кам'янки окружною дорогою, через Чигирин, а хлопці заявили, що знають коротшу дорогу через... Мотрин манастир. А що «товариші» не погоджувалися, бо боялися холодноярських «бандитів», то їх пов'язали, заткали їм шматами роти і, прикривши на возах соломою, везуть до нас. Валка та досить солідна: понад сто возів із «новобранцями» та понад тридцять із свиньми, курми, телятами, салом і збіжжям, що їх уповноважені при допомозі міліції «зібрали» у селах для червоної армії. Вістка про це оббігла долину, і повстанці згромадилися коло дороги, вичікуючи прибуття «гостей». Штаб дожидав коло воріт лісничівки. Нарешті валка в'їхала у наше розположення. До люшні переднього воза був прикріплений червоний прапор. Коли віз порівнявся з нашими прапорами, що були застромлені у землю біля воріт лісничівки, на ньому станув чорнявий парубок у розхристаній вишитій сорочці, вихопив червоний прапор, жбурнув його нам під ноги і, нахилившись, витягнув з-під соломи жовтоблакитний на короткому держаку. Розмахуючи руками, рвучким рухом підніс його вгору:

— Слава Україні!

Долина застогнала від тисячоустного «С-л-а-в-а-а!» і пустила його луною в яри.

До штабу прийшли провідники сільських груп, що прибули цією валкою. Привели шістьох напівмертвих від страху і «невигідної їзди» уповноважених. Усі, як на замовлення — жидки

у віці 17-20 літ. Удвох із Чорнотою займаємося їх допитом. Та годі було видобути із цих заляканих дріжачих створінь щось багато більше від: — «Тавагіщі! Добгодіі! Не вбивайте нас! Ми вам будемо служити!» За півгодини «ліквідаційна комісія» під проводом Соловія, захопивши із собою рискалі, повела уповноважених «савєтской власті» до ліса.

Заледве четверта частина тих, що прибули, мали рушниці, які крадькома від уповноважених заховані були у солому на возах. Останніх треба було озброювати.

«Новобранці» із сіл, що не належали безпосередньо до організації Холодного Яру, прибували дальше, більшими і малими групками. Прийшли хлопці із Черкаського повіту, з'явилося кількадесять полтавців із-за Дніпра, що вночі переплили човнами на цей бік і по-три, по-чотири перебралися через Побережжя. Ці «новобранці» мали лише коротку зброю — револьвери та обрізи із рушниць, заховані під одіжжю. Наказу про «мобілізацію» на полтавський бік ми не посилали, хлопці довідалися про неї від рибалок з цього берега. Хоч із дальших сіл з'явилася до нас лише мала частина із тих, що підлягали большевицькій мобілізації, але стверджуємо факт, що на червоні збірні пункти не пішов ніхто, хіба ті, що мешкали у селах поблизу повітових міст, де рука влади була вже тверда.

Перед полуднем роблю підрахунок. Зібралося понад сім тисяч, за малим винятком, добре озброєних козаків. Прибуло кількадесять кінних. Не прибули зовсім села із-за залізниці.

Отаман дав наказ скликати до штабу усіх сільських отаманів і провідників окремих груп. Приступаємо до розвинення куреня в бригаду. Начальником штабу бригади призначив отаман сотника Грицаєнка — штабового старшину з Херсонщини. Осаулом бригади — тобто помішником отамана по бойовій частині і адьютантом в одній особі — Отаманенка. Начальником господарчої частини був призначений урядовець якогось постачання української армії Заяць, запеклий соціял-демократ, друг і приятель голови повстанчого комітету Дігтяра-Хоменка. Отаманом 1-го куреня став Петренко, якого я «автоматично» стаю осаулом. 2-ий курінь приняв Мамай. Сотні, виділені до 3-го куреня, тимчасово, до прибуття із-за залізниці Кваші, приняв сотник Фесенко. Командиром кінноти залишився Чорнота, а кулеметів Левадний. Відділ, що залишився з молодим Деркачем у манастирі, став булавною сотнею. Для ведення агентурної розвідки виділено «колегію»: Отаманенко, Чорнота і я. Повстанчий комітет залишився надалі «повстанкомом» — «владою політичною» і — незалежною. Дігтяр висунув було пропозицію, що він призначить «політичного» інспектора до

кожного куреня, та «заатакований» Чорновою, Отаманенком а навіть членом повстанкому Ільченком, був змушений погодитися, що діло повстанкому — це політична обробка населення, а не контроля командного складу.

Отаман Деркач висловив пропозицію, щоб курінні отамани для походу мали верхових коней. Мамай і Фесенко від того «привілею» відмовилися, бо були піхотинцями і не вміли їздити. Щодо Петренка, то він прибув до Холодного Яру верхи і злазити з коня не збирався. Треба було і мені — його осаулові — сісти в сідло. Чорнота обдарував мене височенним шпаком, що його породу годі було устійнити. Кінь був непоганий, але... серце стискалося, згадуючи «Абрека».

Удвох із Чорнотою ідемо оглянути зібрану кінноту, що вишикувалася вздовж дороги в один ряд. Верхівців було сто, та... оглянувши коней, Андрій плюнув і вилаявся. Новоприбулі коні — переважно почтиві хліборобські роботяги — стояли, похнюпивши голови і, видно, почувалися не зовсім добре в новій ролі. Сама думка про оперування на них разом з добрими кіньми холодноярської «кадрової» кінноти та частини прибулих була смішною. Вибравши сорок два верхівці на кращих конях до окремої сотні та виділивши вісімнадцять на середніх, як зв'язкових до штабів Куренів, Чорнота рішуче відмовився признати решту кіннотою. У наших селах відповідних коней, щоби змінити — теж не було. Мусіли хлопці віддати сідла на сховок до манастиря, коні до Мельників, а самі піти у піші сотні — поки роздобудуть добрих коней.

Поки сотники розподіляли та переписували повстанців, у штабі бригади відбулася коротка оперативна нарада. Постановляємо виділити дві тисячі найбільш боєздатних козаків і сьогодні-ж вирушити з ними нищити ворожі частини і «савєтскую власть» у степовій місцевості та за залізницею. Із місцевих сільських сотень підуть усі молодші, що належали колись до дієвих сотень. Із новоприбулих — частина піде — останні залишаться у Мельниках та близьких хуторах і селах. Для повстанців, що залишалися, була вироблена тимчасова організація, щоб вони, перебуваючи в бойовій готовости, могли відбити під командою Семена Чучупаки напад ворожих частин підчас нашої відсутности. При першій потребі всі вони віллються у сотні бригади, що до них були сьогодні приписані. Триста козаків, що залишилися під командою молодшого Деркача — отаманового брата — у манастирі, мають стати табором у лісі поблизу манастиря і стерегти рідних запасів, що їх ми там залишили. Одночасно мають стежити розвідкою за рухом червоних частин в околицях Кам'янки-Смілої. Залишалася також

частина кулеметів.

По нараді курінні з сотниками одразу визначили тих, що підуть у похід і розпустили останніх у села і хутори. «Дієва» бригада вирушила у Мельники, щоб пообідавши у селі, зібратися коло сільської управи. Ми удвох із Чорнотою поїхали ще до манастиря, щоб передати молодшому Деркачеві інструкції отамана та порозумітися з ним в справі озброєння із манастирського запасу беззбройних «новобранців». Залагодивши, їдемо скоро риссю до Мельників. Коли з'їжджали вже вузькою вуличкою до центру села, позаду розлігся чийсь крик:

— А-гей! Козаки! Верніться но!

Стримуємо коней і оглядаємося. На горбку старий сивий селянин відчиняв ворота і гостинно запрошував рукою.

— Верніться, діти, — пообідаєте з нами старими... Не відмовте своєї милості...

Андрій завернув коня.

— Та пообідати треба, а чи не всеодно де?

В'їжджаємо на подвір'я і зіскакуємо з коней. Старий відбирає нам з рук повіддя.

— Та ми, дідусю, самі коней прив'яжемо.

— А то вже ні — то вже ні. Не по звичаю буде. Господар прив'язує коні, кидає їм сіна і запрошує до хати. Старенька зморщена господиня зустріла нас привітливо.

— Вітайте гості дорогі! Проси, старий, до столу, а я миттю обідати подам — ось тільки вареничків свіжих вкину до окропу. Спішитеся-ж певно, діти, до походу?

— Та не знаємо як там — чи збираються вже.

Господар зробив заспокоюючий рух рукою.

— Щойно із села я... Та хто пообідав — зібралися коло зборні й жартують із дівчатами. А ще — ж багато дожидають, поки звариться. Для начальства — так щойно недавно баби продукти на обід знесли на кухню до панотця.

Та спішитися ми таки мусіли, бо ще перед збіркою нас могли потребувати у штабі.

Звертаю увагу на кінець лавки коло мисника. Лежало там із сотня позеленілих рушничних набоїв, поржавілий «наган», англійський багнет і старовинне сідло — власне сама ясенева кульбака та стремена із стлілими клаптями ременю, стара козацька шабля із зогнилою ручкою та піхвою.

— Звідкіля у вас, діду, це добро взялося?

— Та хтозна звідкіля! Мабуть прадідівське. Валялося по кутах на горищі. Сьогодні панотець у церкві оголосив наказ отаманів, що як має хто яку зброю чи знаряддя, а сам не йтиме в козаки — то щоб на зборню приніс. Постягав — по обіді занесу — може й

прадідівське на що придасться...

Є тут ще кусень заліза, — дід нагнувся і витягнув з-під лавки люфу старовинного мушкета із кременевим замком без приклада, — та це вже нідочого. А ото, — показав дід на набої та револьвер з багнетом, — залишилося по... по... — Голос старому перетявся і він, махнувши рукою, відійшов від лавки.

— Сідайте, хлопці. Поки стара вареники помастить, вихилимо по чарці слив'янки — удалася мені цього разу.

Господиня поставила на стіл пшоняний куліш і вареники. Обпікаючись, похапцем їмо. Жінка сідає на лавку і з якимось дивним виразом любови в очах дивиться на нас.

— Пригадуєш, старий, отак наші останній раз спішилися... Скоріше, бо тай скоріше, мамо, — товариство нас дожидає. А воно — смерть дожидала...

Очі господині застелилися слізми. Закривши лице фартушком, відвернулася до вікна й тихо заплакала. Господар нахмурився і відложив ложку.

— Та ну бо-годі вже. Людям страви спожити не даш. Потім глянув на нас якось «винувато».

— Не може стара забути... Синів було у нас два... Чотирнадцять літ Бог дітей не давав — потім близняки вродилися — хлопці були — як кремінь. Тамтого року полягли оба, як наші з москалями під Райгородом билися...

Повернувшись, поклав жінці руку на плече:

— Та ну бо, кажу, стара, перестань — не гніви Бога... Його свята воля — що нас на цій землі поселив... Пригадуєш, як дід було нам про татарів оповідав?...— Нападуть і тих навіть, що у колисці — повирізують... Тай чи ми одні? Он у Отамасів оба полягли... У Чучупаків три уже загинуло...

Стара повернулася до нас і, хлипаючи, витерала очі.

— Колиж у Чучупачихи ще Олекса та Іван є, тай у родини діти — все-ж своя кров. А тут нікого!... Ну такиж нікого!...

— Нікого... нікого... — буркнув старий, — от візьмемо сироту якусь та й вигодуємо, щоб було кому очі закрити...

— А я ж тобі давно кажу — піди до Никанорихи та поговори, щоб Івася віддала нам — у неї ж їх п'ятеро. Батько ж разом із нашими поліг, а хлопчина він ловкий та послушний...

— Був я у твоєї Никанорихи. Та Івась твій он коло зборні з ліворвертом при боці брикає — у поход зібрався. По війні, каже, до вас прийду... Щеня сопливе... користь там із нього буде...

Дякуємо господарям за обід і збираємося. Господиня затримує на хвилину і відчинивши скриню виймає дві мережані сорочки.

— Візьміть, діти. Старий парубоцьких не носитиме, а вам у

поході здадуться...

* * *

Коло зборні правдивий ярмарок. Повстанці, дівчата, старі діди, діти — всюди оживлені розмови, денеде спів. Коло ґанку спільної управи — стос зброї, яку принесли ті, що «не йтимуть у козаки». Між німецькими, російськими та англійськими рушницями, новочасними сідлами, боклагами і набійницями виднілося кількадесять свідків давного минулого — «живих» свідків козаччини: знищені часом шаблі, сідла і навіть... два креміневі пістолі. Принаймні півтораста років валялися вони по горищах, щоб несподівано опинитися на денному світлі у «модерному» товаристві... «Може й прадідівське придасться...».

Коло зброї, переглядаючи її, крутилися оба любимці манастирської залоги — Івась та Петрусь, сироти по вбитих холодноярцях. Були то «найстарші» козаки бригади: Івась мав тринадцять років, Петрусь одинадцять.

Кожний із них мав на поясі револьвер і австрійський багнет-ніж. Зброю дав їм я, бо була то їх найгорячіша мрія. Носитимуть її вони лише для заспокоєння своїх козацьких «аспірацій», бо свою небезпечну службу Україні нестимуть без зброї. Роля їх була вже устійнена. Івась і Петрусь — спритні відважні «лазутчики» — неоцінені агентурні розвідчики на ближчу віддаль.

У штабі застаєм кільканадцять старшин, що дожидали ще обіду. Отамана знаходимо на шкляному ґанку, в товаристві Отаманенка, Грицаєнка і нашої медведівської розвідчиці — Ліди.

Ліда тільки що прибула. Одержавши мою записку, поїхала підводою до Суботова, залишила там візника, а сама перейшлася окружною дорогою до Чигирина. Червоних частин у Чигирині нема — виступили перед одинадцятою годиною на усмирення великого села Стецівки потойбіч Чигирина. У Стецівці сьогодні вранці вибухнуло повстання. Селяни перебили продовольчий загін, що приїхав дерти развйорстку. Як прийшла до Чигирина, було чутно стрілянину в напрямку Стецівки. Потім стихло. Очевидно, червоні Стецівку заняли.

Отаман радиться із Чорнотою, чи зробити тривожну збірку і виступити негайно на допомогу Стецівці, чи дати бригаді спокійно пообідати й зібратися. Чорнота підтримує думку Отаманенка, що перед походом і боєм треба дати козакам спокійно наїстися. Червона бригада, що прибула учора до

Чигирина, «поблагословлена» Троцьким, досить сильна і Стецівку без сумніву здавила. Наглити нема вже чого, хоч нема чого і зволікати. Отаман рішає, щоб на скору руку пообідавши, бо обід вже подавали, виїхати із штабом бригади та кіннотою вперед до Медведівки і налагодити дальшу розвідку. Як тільки бригада збереться, Петренко вирушить з нею услід.

Петренко пообідав вже у Чучупаків.

Йдемо з ним до зборні. Там уже порядкував Семен Чучупака, який залишився у селі. Невеличка площа і широка вулиця поступово заповнялися козаками.

Протискаємося крізь юрби і просимо «публику» звільнити місце для збірки сотень. Біля самої «зборні» гурт дівчат і хлопців, їм оповідає щось смішне дід Гармаш, який примирився вже із тим, що «його річник» до цього походу не принятий. Прийшов відпровадити внука. Поблизу діда стояв приділений на Кресельцях до 1-ї сотні 1-го куреня козак-мельничанин Свирид Боровенко. Стояв, обнявши чорняву Христю із хуторів. То вже знали усі — мають восени побратися. Коли ми підійшли до гурту, Свирид пустив плече коханої і звернувся до Петренка.

— Пане отамане, маю до вас просьбу...

— Що таке?

Свирид хвилинку помнявся.

— Я не можу у цей поход іти... Прошу мене звільнити з куреня.

— А то чому?

— Ну... бо... я не можу саму матір стару залишити... Господарство... Зорати, засіяти треба...

— Не пори дурниць — вмішався Семен Чучупака. Зоремо й засіємо громадою — як іншим. А як би большевики тут панували — питали б чи ти один у матері? Пошпарив би у Сібір з японцями воювати — аж загуло б за тобою! То тобі Христю певно жаль покидати...

— Вам жарти, пане отамане, а мені не до жартів... Самі знаєте — батька та брата вбито тамтого року під Олександрівкою, — тепер мати заводить не своїм голосом, умліває, як підеш — каже — голову собі до стіни розіб'ю. Та що вже з мене за вояка буде, як я у бою все про матір думатиму та про те, щоб живим для неї залишитися...

Петренко на хвилину задумався і зітхнув. Я готовий був закластися на коня, що він згадав у той мент свою матір. Бо... і я згадав свою, що не знала, де я і що зо мною діється, що може плакала і давала на молебен за спокій душі сина-бурлаки...

— Ну, та що з тобою робити коли так. Іди до матері. Тільки рушницю віддай — придасться для іншого.

Взявши від Свирида рушницю, Петренко кинув її до зложеної зброї. Утішений Свирид обернувся до Христі, та вона одночасно повернулася і пішла між дівчат. Догнавши двома кроками, Свирид знову обняв її по-під пахву. Та кохана обернулася і відштовхнула його так, що поточився аж до діда Гармаша.

— Геть! До маминої цицки йди — чого до моєї лізеш?!

Гурт вибухнув сміхом. Дід Гармаш, регочучи, вдарив Свирида по плечі.

— А то вже, хлопче, так... Така заведенція... Дівчата у нас козаків люблять, а не маминих синків...

Свирид зблід. Потім глянув по розсміяних обличчях і густо почервонів. Мовчки підійшов до зложеної зброї, відшукав свою рушницю і мовчки пішов на другий бік вулиці, де збиралася 1-ша сотня.

З нашого доручення дід Гармаш «погнав» дівчат дальше на горб, щоб дати місце козакам. Підходимо і стаємо коло ґанку зборні. Тут відшукала нас Ганя, що вернулася з розвідки із Чигирина. Оповіла те саме, що й Ліда.

Крізь юрбу протискається до нас голова повстанкому і каже, що штаб та Чорнота із кіннотою виїхали вже до Медведівки. Передав отаман, щоб вирушити, як тільки зберуться. Дігтяр глянув понад юрбою.

— Небагато вже, здається, бракує. Ну, та поки всі прийдуть, я тим часом цих «наелектризую». Масі не вільно давати дармувати перед боротьбою... Треба створювати в ній відповідні настрої...

Голова повстанкому вийшов по східцях на ґанок і підняв до гори руку.

— Ува-а-а-г-а!

Всі обличчя повернулися до ґанку. Розмови стихли. Дігтяр опустив руку.

— Товариші селяни!

— І козаки... — додав хтось басом із юрби. Голова повстанкому гнівно глянув у той бік.

— Прошу мене не вчити! Товариші селяне! Я буду говорити до вас не від свого імені, лише від імені української соціял-демократичної партії, від імені усього українського трудового народу. Я щасливий, що проваджу політичну роботу своєї партії отут, між вами, у селах, освячених традицією революційної боротьби селянства за свої клясові права з експлуататорським царатом і ненаситними капіталістичними поміщиками. У селах, де вибухнула колись під проводом Максима Залізняка велика селянська соціяльна революція, так звана гайдамаччина, де славні революціонери Дейч і Стефанович зорганізували були завзятих борців революціонерів проти кровавого Миколи II, у селах, що

тепер стали фортецею селянства у його боротьбі з новими узурпаторами і експлуататорами селянства, які зрадили засади революції. Перш за все, я хочу коротко сказати вам — за що бореться партія українських соціял-демократів.

Дігтяр почав, далеко не «коротко», розводитися над програмою своєї партії. Оглядаю обличчя слухачів. Передні із чемности «уважно слухали». Ті, що стояли дальше, похилившись на рушниці думали кожний свою думу, тихо перешептувалися. Юрбу опанувала сонна апатія.

Петренко нахилився до мого уха.

— Боюся, осауле, що той дурень розтягне свій мітінг на годину... Хлопці зібралися — час виступати.

— Треба перервати...

— Не випадає компромітувати його перед масою. Як повісили вже собі на плечі повстанком, то мусимо дбати, щоб голова його мав авторітет серед населення.

Дігтяр тим часом перейшов до майбутнього політичного устрою Української республіки.

— Україна ніколи вже не буде панською державою чи буржуазною республікою. Вона буде республікою трудящих мас, республікою селян, робітників і трудової інтелігенції. Скинувши із себе віковічний гніт царизму і теперішній большевизму — вона буде найсвобіднішою із усіх республік світу, спертою на засади свободи, рівенства, братерства. Її вільних громадян ніхто не буде садовити в тюрму за політичні переконання!.. і т. д. і т. д.

— Друже! Та він меле вже п'ятьдесять мінут! Іди стань коло нього і тихенько скажи, щоб кінчав, бо треба виступати. Виходжу на ґанок і стаю поблизу Дігтяра.

— Пане голова, кінчайте... виступаєм. Пан голова кивнув головою.

— Товариші селяни! Тому що нема багато часу — чекає на нас боротьба з ворогом — переходжу відразу до найголовнішого — до земельної реформи. По великій лютневій революції і поваленні царату різні політичні партії виступали з різними земельними програмами. Найкращою для селянства програмою є програма, яку приняла за основу наша партія і яку нахабно присвоїли собі большевики, щоб лекше було обдурювати селянство. Зрештою, я коротенько висвітлю вам усі програми і ви самі побачите котра з них найкраща.

Схожу з ґанку і йду назад до Петренка, що почав уже хмуритися. З ґанку сипалися в юрбу програми і коментарі до них. Хвилини збігали...

Вкінці вулиці з'явився Чорнота, що на розгоряченому коні продирався крізь юрбу. Ізкочивши з коня, підійшов до нас.

— Що сталося? Чому не виступаєте? — Отаман із Медведівки погнав мене... Там прибігли зв'язки від стецівчан — просять рятунку, — червоні Стецівку до гори дном перевертають... Що він там поре? — кивнув Андрій на Дігтяра.

Петренко плюнув.

— Пан голова промову зволять говорити... До сто чортів! За штани його з «трибуни» не стягнеш, щоб посміховищем зробити...

— Давно меле?

Петренко глянув на годинник.

— Рівно година і двадцять дві мінути...

Андрій скрипнув зубами і рушив на ґанок. Піднявшись по сходах просто на Дігтяра, відтиснув його в глибину, а сам став поперед нього і тріснув нагайкою по дошках.

— Козаки! Пан голова повстанкому оповідав вам тут без мене цікаві речі, та найважнішого не сказав...

Юрба витягнула шиї і завмерла.

— Чи добре наїлися?

Маса підтверджуюче загула і стихла, вичікуючи, що то Андрій відпалить дальше.

— Ну то підтягайте добре штани, бо знаєте що сталося?

— Не знаємо.

— Повстала Стецівка. Червона бригада із Чигирина напала на село. Вбиває та грабує стецівчан, палить хати...

— Знаєте що ми зараз зробимо? — Зараз рушаємо скорим маршом на Чигирин і з цього боку дамо «товаришам» в...!

Гомеричний регіт знявся над юрбою. Юрба блиснула очима, стиснула рушниці. Юрба ожила, готова із сміхом іти в смертний бій...

Петренко махнув нагайкою.

— Старшини на свої місця. В порядку куренів і сотень — напрям на Медведівку — рушай!

Нам подали коней. До Чорноти, що зійшов з ґанку, підійшов із скривленим від злости обличчям голова повстанкому.

— Пане Чорнота! Ваше грубіянство і нахабство переступає всякі межі. Це вам так не минеться. Я поставлю справу на спільному засіданні повстанкому і штабу. Поперше, ви не дали скінчити мені промови, без попередження перервавши на самому важному місці...

Андрій закинув повіддя.

— Не переймайся цим. Скінчиш у Києві в парляменті. Там цілу добу про земельні реформи говоритимеш — ніхто не перерве. А тут, поки що, ми Стецівку виручаєм.

Виминаємо сотні і виїжджаємо на чоло першого куреня. Чорнота чвалом погнав вперед.

Мельничани, від старого до малого, стояли обабіч вулиці, коло хат, на воротях. То з одного то з другого боку чулися крики пращання з своїми хлопцями, не забуваючи, звичайно, кинути слово пращання для всіх. — «Здорові вертайтеся!» Багато дівчат йшло поруч сотень, по звичаю випровадити за село.

Пригадую собі проводи із сіл новобранців до царського війська, що доводилося їх колись бачити: ревуть на різні голоси баби, тихо плачуть дівчата, мовчать насупившись дядьки.

Не було цього тут. Настрій був поважний, якийсь урочистий, ніхто не плакав. Друга сотня заспівала «Засвистали козаченьки», перша врізала веселого «Ченчика», що сидів на пеньку і зачіпав дівчат. На душі було легко. Хотілося жартувати. Поперед нас збоку йшла дівчина. Збиваю убік коня і, порівнявшись, нахиляюся із сідла й обіймаю: — Бувай здорова, донцю!

Очікую звичайного пручання, соромливого: «Та йдіть собі»! Дівчина повертає до мене спокійне личко, закидає руку на мою шию і ліпить поцілунка. — Побивайте москалів та вертайте здорові!

Назустріч баба з горшком. Махає покришкою:

— А вертайтеся здорові!

На воротях старий селянин з люлькою в зубах. Витягає її і піднявши в руці — кричить різко:

— А побийте бусурмена та вертайтеся здорові!

Якась думка пронизила мене і помалу оформилася. Чи випадкова ця одноманітність пращання? Чи не прадідівське то добро? Виступає із села загін козаків-мельничан... Не тепер, а колись... проти татар чи іншого якого турка... На воротях батьки, сестри і кохані... «А побийте бусурмена та вертайтеся здорові!..». Не чути на вулиці плачу, йдуть близькі у бій, та це річ звичайна і неминуча. Не підуть вони — прийдуть бусурмени і виріжуть — навіть тих, що у колисці. На межі України і «Дикого поля» мали право битися лише загартовані серця...

За останньою хатою Мельників — перша хата Медведівки, тієї самої Медведівки, що загравою запалених осаулом Залізняка жидівських та шляхоцьких будинків сповістила Україну, що розпочалася коліївщина. Доїжджаєм до будинку волости. Наліво, на високій горі, під вартою крилатих вітряків — старий готичний косцьолек. Замкнений і забутий. Кілька польських родин, що зберіглися зпередвіків у Медведівці, відрізнялися від останніх медведівчан лише своїми «шляхоцькими» прізвищами та римо-католицьким віроісповідуванням у списках громади. Говорили українською мовою, виповняли релігійні обряди у церкві, називали себе козаками в повстанських рядах.

На головній площі коло церкви — вікна майже в усіх

будинках забиті дошками, двері замкнені на колодку. Їх власники — жиди — ще минулого року, з наказу штабу Холодного Яру виїхали за межі повстанської «республіки». «Право побуту» одержав один тільки аптикар, що доставляв потрібні медикаменти для лікарні і штабу. На дверях аптики висіла за шклом «охоронна грамота» з печаткою і підписом покійного отамана Василя Чучупаки. В ній було зазначено, що хто «потурбує» аптикаря — буде покараний «шомполами». Хто зачепить майно аптики — буде покараний смертю. Шумні ярмарки відбувалися у Медведівці і без жидів.

Містечко Медведівка мало один-єдиний склеп: Сільськогосподарче споживче товариство. Крам для кооперативи доставляли «чумаки», що мешкали на пісчаних кучугурах поза Тясмином. Ті села, що їм пісчана земля не хотіла давати їсти, з давніх-давен жили з чумакування. Як залізниця зарізала чумачку, їздили та ходили на різні зарібки. Тепер знову вернулися до прадідівського «ремесла». Їздили аж до моря за сіллю та сушеною рибою, у Донбас за цвяхами та підковами, до Києва за мануфактурою. Міняли та вимінювали крам за збіжжя, муку, різні продукти. Часом «чумак» вертав з батіжком, бо коні чи воли разом із вантажем «зконфіскували» большевики, часом не вертався зовсім — гинув у льоху якогось «чека», як «спекулянт». Та це не спиняло інших. А чи не ставали прадідівські чумацькі полки здобичею татарських загонів? Чи переставали через те чумакувати?

Штаб бригади і кіннота дожидали нас коло школи. Змісця рушаємо дальше. Не зупиняючись переходимо Новоселицю.

Одягнений по святочному Суботів зустрічає нас на вулиці і на воротях. Суботівчани пізнають своїх в рядах сотень, і махають хустинами, шапками: «А вертайтеся — не гайтеся!» З якимсь душевним тремтінням приглядаюся до «домовини України» — Богданової церкви, що біліла праворуч на горі. Біля дороги велика кам'яна «баба». Петренко показує нагайкою:

— Отам стояв будинок гетьмана Хмельницького. А отут, на цій «бабі», за часів панщини карали панські гайдуки селян канчуками.

Назустріч бригаді йшла вулицею згорблена баба, підпираючися довгим «ціпком». Розминаючись з кіннотою, стала і, захистивши очі рукою, стала приглядатися — що то воно за військо йде?

Козак-суботівчанин, що їхав у останній трійці, обернувся на сідлі.

— Здоровенькі будьте, бабусю! Упізнавши внука, бабуся зробила у повітрі хрест рукою. — А вертайтеся-не гайтеся —

бусурменові не дайтеся! — закричала храпливим голосом.

Що це — чи випадкове доморосле віршування — чи може гетьманський Суботів дещо відмінно провожав своїх синів на боротьбу з ворогом.

Суботів довгий. Його солом'яні стріхи тягнуться майже до самого Чигирина. З подвір'я хати, від якої видно було кінець села, виходить назустріч нам кільканадцять озброєних суботівчан з двома ручними кулеметами. То передова сторожа — кінець наших «володінь». Вночі варта стояла коло самого повороту дороги у Чигирин, на день відтягалася вглиб села, залишаючи наглядати за виходом із міста неозброєних. У перших хат Чигирина, день і ніч вартували червоноармійці чи міліціонери. Такий стан тривав від зліквідування коцурівщини і приєднання Суботова до Холодного Яру. П'ять місяців тому Медведівка виставляла варту з кулеметами, спрямованими проти Новоселиці і Суботова — проти червоно-чорної республіки отамана Коцура...

Робимо короткий відпочинок. Варта ділиться із штабом останніми відомостями з Чигирина. Червона бригада, виступаючи сьогодні на Стецівку, залишила у Чигирині штабову канцелярію з писарями та обоз. Потім вони одержали наказ вирушити услід за бригадою. Бригада новосформована у Московщині. В місцевих обставинах орієнтується слабо. Склад — понад 800 чоловік при шести кулеметах. Червоноармійці в розмовах з населенням вихвалялися, що за пару днів привезуть до Чигирина і розстріляють усіх «бандитів» з Холодного Яру. «Особий отдєл» бригади арештував двох чигиринських міліціонерів за те, що вони «сіяли паніку» серед червоноармійців, запевняючи, що їх замало для наступу на Холодний Яр, що вони із одним Суботовом не дадуть ради. Тепер у Чигирині є тільки два десятки міліціонерів, які декілька разів передавали вже, що їх діло боротися із злодіями та грабіжниками, а не з повстанцями і по нас вони не дадуть ні одного пострілу, та караульна рота — 70 червоноармійців. Годину тому залога міста довідалася про «мобілізацію» Холодного Яру і приготовлялася до втечі.

Чорнота просить отамана, щоб дозволив ускочити до Чигирина з кіннотою — може ще кого вдасться захопити. Отаман дозволяє і кінна сотня з двома кулеметами на тачанках повною риссю пішла вперед. Скорим кроком рушила за нею бригада. З кінця села бачимо через городи і комиші на Тясмині, як наша кіннота, що зникла було з очей, з'явилася на завороті й чвалом погналася між будівлі Чигирина. Ні одного пострілу.

Суботів кінчився. На овиді перед нами височенна гора з прямокутно обірваними стінами. То гора, на якій стояв над Чигирином оборонний замок, що на його мурах вів свій останній

бій гетьман Дорошенко...

Чигиринці висипали із хат і радісно усміхаються. Будівлі напівсільського типу змінюються на міські. На базарі старовинний будинок із тесаного каменю — стоїть сірий і похмурий, наче незадоволений, що бачив на цій площі «військо, як море червоне» і «ясновельможного на воронім коні» — обступили миршаві жидівські халупки з повибиваними вікнами. Господарі їх вивтікали із Чигирина, частина ще за панування в ньому не дуже то «інтернаціональних» коцуровців, частина тоді, як повітова «савєтская вдасть» — із страху перед Холодним Яром — перенеслася до Кам'янки. Петренко знову витягнув руку з нагайкою.

— Отам, кажуть, стояв гетьманський палац Хмельницького.

Отам стояв... То тією вуличкою йшли до володаря України з дарами і королівськими грамотами посли народів, що не хочуть тепер знати поневоленої України... Як, зрештою, не хотіли знати і до того, коли Чигирин був не столицею Держави Української, лише... резиденцією ясні пана старости іншої держави.

Коло порожної управи міліції зустрічає нас два козаки кінної сотні. Чорнота доносив отаманові, що не заставши нікого у Чигирині, вислав кінну заставу на міст через Тясмин, а сам із кіннотою рушив розвідкою на Стецівку. Міліція і караульна рота утекли через міст на Побережжя.

Скорим маршем переходимо Чигирин і виходимо на гору. На обрії густі хмари диму. Горіла Стецівка. Незабаром вернулися із розвідки кіннотчики з двома озброєними стецівчанами на конях.

Червона бригада, розігнавши стецівських повстанців, запалила село і поспішила на село Семигіря, де теж вибухло повстання. Коло Семигіря напав на неї збоку незнаний повстанчий загін. Відбивши його напад, червоні пішли за ним дальше в степ.

Наближався вечір. Вести змучену скорим маршем бригаду дальше, не знаючи де ворог, не було сенсу. Вислявши у трьох напрямках агентурну розвідку, залишаємося у Чигирині ночувати. Другий і третій курінь розмістилися по хатах. Перший, тачанки з кулеметами, підводи з набоями та харчами — стали табором на площі. На дороги, що вели до Чигирина, виставили застави з кулеметами. Чорнота визначив чергу для роз'їздів, що мали оберігати бригаду від ворожого нападу.

Отаман дозволив брати дерево з покинутих жидівських осель. Запалили вогнища. Хлопці варили у «котьолках» куліш, пришкварювали на шомполах кусники сала. В гуртах тихо співали тужливо-мрійних пісень. Біля одного вогнища середніх літ повстанець з чуттям читав витягнутого із торби з харчами,

розстріпаного «Кобзаря». Вибирав місця про Суботів, Чигирин, Холодний Яр, Гайдамаччину... Уважно слухали, розсівшись і розлігшись на землі, козацькі правнуки... Слухала, здавалось, наблизившись у сутінках, Дорошенкова гора...

Штаб бригади примістився в будинку, де стояв штаб червоної бригади. Там зібралися курінні отамани та осаули, кілька сотників, члени повстанкому. Сотник Фесенко, уродженець Чигирина, вспів уже «обслідувати» родинне місто і інформував отамана. У місті є декілька шкіряних «фабрик», що належали багатішим жидам. Досить поважні запаси виробленої шкіри «соціялізувала» та опечатала ще повітова влада, але чомусь досі їх не вивезли. Ремінь — юхт та підошви — придасться нам на чоботи; виправлені барани — на шапки. Друкарня неушкоджена. Друкарі — місцеві свої хлопці — заховали пару тисяч аркушів паперу. Папір — частина сірий, що в нього колись жиди оселедці загортали, частина — задруковані з одного боку опакування на махорку. Та відозву надрукувати можна. За друкування відозви змісця беруться члени повстанкому і в товаристві Фесенка ідуть розшукувати складачів. Заяць та сотник Василенко ідуть виставляти варту до запасів ременю, щоб їх за ніч не розтягнули, — «добрих хлопців» із школи Коцура у Чигирині не бракувало...

До кімнати заходить господар будинку — міщанин із «московського зразку» бородою, одягнений «інтелігентно»: штани на випустку поверх чобіт, рябенька «рубашка», підпоясана червоним шнурком з китицями.

— Поки баба вечерю зварить — може «господа-начальство» чайку нап'ються? Самовар у нас — на сорок шклянок... Заварити можна спаленим хлібом або вишневими гилячками, тільки... нащот цукру — вибачайте... самі п'ємо як почастує хтось...

Цукор в нашому обозі є — пропозиція принята. Господар мнеться.

— А може газетки большевицькі маєте охоту почитати? Спішилися «товариші» — забули пачку...

Господар здіймає з шафи і подає на стіл пачку недавнього числа «Красной Звєзди».

Жадібно ковтаємо рядки — в першу чергу звіти з фронтів. Врангель відкинутий до Криму... Польська армія розбита — у Польщі вибухи большевицької революції... Червона кіннота робить чудеса... Армія «бандита» Петлюри розгромлена і рештки її винищують червоні частини в Галичині, їм допомагають революційні галицькі селяни, що повстаннями і партизанкою нищать «клясового ворога»... На «звільнених» землях створився «український радянський уряд» та Чека, що у найближчі дні розпічнуть своє «урядування» у Львові. Ліве крило червоної армії

переможно наступає на лінію Станіслав-Стрий-Дрогобич... Львів обійдений — евакуюється... Польська та українська «буржуазія» панічно втікає від «пролетарської розправи».

Про «гучні» перемоги червоної армії — читали ми вже давно у газетах, що їх приносили наші розвідчики із Черкас та Бобринської, та... недавно писалося в них про перемоги на Збручі. Нова лінія фронту, знані назви розбитих українських частин — близьких, рідних, у складі яких мірялися колись простори України-зробили на всіх нас пригнічуюче враження. Мимоволі закрадалася шорстка думка і стискала серце. А що як ворог дійсно переможе на всіх фронтах?!

Начальник штабу бригади Грицаєнко відсунув перечитану газету:

— А що, мої панове, як «вони» дійсно переможуть на фронтах? Як кинуть на нас якусь цілу армію — що будемо робити?

Нахмурений Чорнота дбайливо зложив свою газету і сховав її до кишені:

— Нема то кращої роботи як задавати дурні питання. Що будемо робити... Будемо битися. Мудрішого хіба нічого не видумаєш...

Видумати щось «мудріше» було дійсно важко. Надія на те, що ворог помилує, булаб наївною і смішною. Далеко звідсіль, із самої середини України, до чужих кордонів... Досяглиб їх хіба щасливі одиниці...

«Воля України-або смерть!» на холодноярському прапорі — це не «прапорова деклямація» наших «куренів смерти», що давно вже порозбігалися. Це — тверде, логічне окреслення положення...

Ніхто Чорноті не заперечив. Висловлюю свою думку, що краще буде, як козаки не будуть знати «офіційно», від нас, що ворог на фронтах перемагає, щоб не упали повстанці духом. Андрій мотнув головою:

— Ні, побратиме! Я взяв газету до кишені — перечитаю її своїм кіннотчикам. Візьми й ти одну для 1-го куреня. Обдурювати не маємо потреби. Треба пояснити людям, що вага боротьби переноситься на українське село, на повстанців. Зруйнуємо ворогові запілля — поставимо хрест на його перемоги...

Під час вечері член повстанкому Юхим Ільченко приніс отаманові зразок відозви, написаної Дігтярем. Довга, нудна, патетична. Їхала на соціяльних «нутах», не кидаючи вогню в національне серце. Ільченко, запихаючись картоплею з салом, оповідає, що захрип, переконуючи Дігтяра, що відозву треба переробити і скоротити. Мусить піти до друкарні сам отаман, бо інакше ніхто Дігтяря не «переконає». Отаман підсуває до мене два

великі, дрібно списані аркуші.

— На, Юрку, скороти та додай трохи «перцю» — тобі то удається.

Перекреслюю усі Дігтяреві нарікання на партію большевиків та обіцянки «землі й волі» в українській республіці. До залишених кільканадцяти рядків історії додаю кільканадцять нових, що їх зрештою можна було уняти в одному рядку: бий москалів — рятуй Україну і свою хату!

По вечері отаман з Чорнотою і Отаманенком ідуть до друкарні. Ми удвох з Ільченком йдемо перейтися. Виходимо на беріг. Тясмин, відбиваючи зорі, тихо поплескує, як поплескував і за часів Святослава та Хмельницького. Йдемо берегом, розмовляючи, мимоволі прислухуючись до шелесту комишів у плавнях, хоч і знаємо, що дороги для ворога там нема. Ільченко, колишній «большевик»-коцурівець, минулого року як командир куреня червоного Чигиринського полку бився з українською армією під Проскуровом і Волочиском. Хлоп твердий і рішучий. Як уродженець Чигирина — гарячий патріот цього міста. Як «правдивий» українець — непоправний мрійник. Переконує мене, що столицю Української Держави треба перенести із Києва до Чигирина, бо тут, власне — «пуп» України. Тясмин треба буде поглибити, щоб могли заходити пароплави із Дніпра. На Дорошенковій горі стоятиме величний палац уряду... Довколишні села стануть козацькими станицями з постійним родовим несенням військової служби на місці... У Мотриному манастирі буде школа козацьких старшин для цілої округи, тільки... черниць треба перевести на острів до Медведівського манастиря, а ченців із нього — до ліса.

Над Тясмином, поблизу будинків, співає, розмістившись на зложених деревах, група міських дівчат. Ільченко вітається із знайомими. Сідаємо на зрубані черемхи і зав'язуємо розмову. Дівчата оповідають свої переживання з багатого на події минулого року. Оповідають мені про випадок, що я про нього вже загально чув. Коли відступали червоні й наближалися денікінці, увійшов до Чигирина кінний денікінський загін. Усі в московській офіцерській одежі з золоченими пагонами, відзнаками. Стали коло земської управи і зав'язали розмову з мішанами. Чигиринців — цікавих новинки — зібралася ціла юрба: мужчини, жінки, діти... Офіцери у розмовах «вішали псів» на червону армію та комуністів, вихвалювали денікінське військо та уряд, ідею «єдіной нєдєлімой Росії»... «Єдіною нєдєлімою» Чигиринці зовсім не захоплювалися, ну а большевиків, звичайно, лаяли. Хто по щирості, а хто — щоб «приподобатися» новій владі. Нараз старший офіцер подав команду. Загін оточив юрбу і загнав її

вихопленими шаблями до великої салі в управі. «Офіцери» — то був передягнений загін большевицької Чека. Ставши на дверях із ручними кулеметами, чекісти відкрили з них вогонь по юрбі. Коли всі попадали один на одного, «офіцери» почали ходити по трупах ранених і живих та пробивати кожного зокрема шаблею. Скінчивши «роботу», сіли на коні і утекли через міст на Черкаси.

Дівчина, що сиділа притулившись до мене плечем і уважно слухала оповідання товаришок — здрігнулася.

— Боже! Я до смерти не забуду того. Зойки... крики... Діти верещать... Попадали усі, — на мене стара Білинська упала — куля попала їй в голову. Кров із неї тече на обличчя, забігає в уста, а я із страху не можу ворухнутися... Бачу — іде... пробиває шаблею... Приклав шаблю до грудей нашій Зіні, що впала поруч мене... Та бідна вхопилася рученятами за клинок і кричить до мене: рятуй Марусю!... Як забрали потім мертву до дому — руки геть порізані були...

Помимо всього баченого і пережитого — у мене пробіг поза шкірою мороз.

— То сестра ваша була?

— Так. Вісім років мала... Пішла зо мною подивитися на денікінців...

— Ну, а якже ви?.. Багато вас вирятувалося?

— Я одна. До мене підійшов той «офіцер», проколов спочатку шаблею ту мертву жінку, що половиною тіла лежала на мені, потім пхнув збоку мене у груди. Я чула як шабля затрималася і сковзнулася по ребрі. Хотіла крикнути і не могла. Думав певно, що мертва і не колов удруге, — пішов дальше. А я так лежала мов камінна, аж поки не прийшли люди і не почали виносити. Аж маму побачила — тоді прийшла до себе...

Товаришка, що сиділа коло моєї сусідки, чуло обняла її.

— Розтяв, проклятий, персь надвоє...Так і не зрослася...

Відхилила рукою крайчик вирізу Марусіної блюзки:

— Покажи, Марусю, зверху, — соромиться не маєш чого...

Маруся квапливо затулила виріз і відвернувшись, ковтнула сльози... Зрозумівши її — перевожу розмову на іншу тему. Її, молоду і гарну — боліло те інтимне «каліцтво».

Попрощавшись з дівчатами, вертаємося до міста. Табор на площі вже спав, лише де-не-де було чутно тиху розмову. Заглянувши до свойого сірого, розшукую «штаб куреня». Отаман Петренко спав на розстеленій на землі кирею, з сідлом замість подушки. Поруч була розстелена бурка Чорноти з моїм сідлом у головах. Здогадуюся, що то мій суворий побратим приготовив «постіль» для мене. Але-ж бо бурка була у нього одна — могла і йому придатися. Йду до кінної сотні. Андрій сидів на кулеметній

тачанці, коло нього — гурток козаків. Слухали оповідання Гуцуляка, як він бурлачив із галицької армії до денікінців, від них до большевиків, а від тих до Холодного Яру. Вилажу на тачанку з другого боку.

— Ти нащо бурку мені свою постелив — сам на чому будеш спати?

— Іди лягай — не журися. Я спати не буду — треба з роз'їздами порядкувати. Ті, що виступили із Чигирина, можуть сюди вернутися, тай з Побережжя може чорт яку частину наднести.

Посидівши кілька хвилин, іду спати. Під ранок стало холодно. Прокинувшись не міг уже заснути. Захопивши бурку, йду до Чорноти. Сидів на тій самій тачанці. Поруч розкладали козаки вогнище. За Тясмином вже сіріло.

Андрій наказав бурчужному вислати зміну роз'їздів, та поки ще зміна виїхала, роз'їзд Гуцуляка, що був висланий на крюківський тракт, привів підводу з чотирма червоноармійцями. Їхали до Чигирина...

Білобрисі кацапчуки оповідали, що вони із тієї бригади, яка була вчора у Чигирині. Запаливши Стецівку, бригада пішла на Семигіря і погналася за повстанцями в степ. Не догнавши, заночувала у якомусь невеликому селі. Уночі несподівано напали на село значніші сили повстанців, частину червоних перебили, частина розбіглася. Ці чотири захопили десь на хуторі підводу і, не знаючи куди тікати, взяли напрям на Чигирин. У одного червоноармійця ціла пола спалена. Чорнота приглядається до неї.

— Де спалив?

«Товаріщ» змішався.

— Коло печі сушив... ну і загорілася...

— Брешеш — у Стецівці. Хата горіла, а ти скриню розбивав.

Усі чотири, один перед одним, почали запевняти, що в селі не були і хат не палили. Обпалений навіть перехрестився.

— Вот те хрест святий, таваріщ начальнік, что к бандітскім хатам даже блізко нє падхаділі!

Присадкуватий Гуцуляк поплескав його по плечі.

— Не хрестись, таваріщ, і так віримо. А оце де ви накупили? — Розвернув на тарілці хустину із срібними хрестиками, намистами, срібними «дукачами», коліровими стяжками, які забрав «товаришам» із кишень.

Ранком повернувся розвідчик з Побережжя і доніс, що в Ломоватому ночує червона кіннота із гарматами. Червоноармійці говорили, що йдуть на Врангеля. Невідомо, чи та кіннота піде понад Дніпром, чи через Чигирин. Як піде на Чигирин, то краще перепустити її на цей беріг і тут напасти. По нараді у штабі

виступаємо до Суботівського ліса. За містом бригада затрималася на кілька хвилин, щоб залагодити маленьку «поточну справу»: розстріляли чотирьох червоноармійців та одного козака 2-го куреня із «новобранців», що його варта приловила вночі на грабунку в міщанській хаті.

* * *

У Суботівському лісі стаємо табором коло Вовчого Шпиля. Була то висока гора-шпиль, вкрита лісом. Її верхівка здіймалася над окружною місцевістю — з неї можна було стежити за дорогами аж поза Тясмин і Чигирин. За козацьких часів Вовчий Шпиль був дозорчим пунктом і старий дуб, на якого полізла з далековидом наша варта, мав, за словами суботівчан служити своїми гиляками ще гетьманській сторожі.

З допомогою закинутого шнурка видрапуюся на вершок «вежного дуба». Дороги, що ведуть з півдня до Чигирина — «як на долоні». На сході, за кільканадцять кілометровою пісчаною рівниною — темна смуга — долина Дніпра. Де-не-де поблискує сріблом на сонці плесо. Через далековид видно полтавський беріг.

До полудня не було зауважено ніякого руху по тракту за Тясмином. Очевидно, червона кіннота пішла понад Дніпром.

Пополудні відшукав нас у лісі розвідчик, висланий учора в південному напрямку. Оповів, що червону бригаду розбив уночі повстанчий загін Штиля, що пішов дальше у степ в напрямку Олександрії, де спалахнуло широке повстання. Недобитки червоної бригади утекли назад до Знамянки.

Підвечір кінна стежа донесла, що по матвіївській дорозі наближається ворожий відділ силою понад триста чоловік. Старший роз'їзду, що приглянувся добре із ліса до ворожої колони, запевняв, що то або чекісти, або курсанти, бо майже усі в шкіряних куртках. Хто б не були, та коли йдуть на Матвіївку — «будуть наші». Дорога близько ліса. Перший курінь, з яким пішов і Деркач та Отаманенко, навпростець, майже перебігає ліс.

Залягаємо край ліса недалеко села. І саме вчас — бо на дорозі, віддаленій від нас на яку сотню кроків, з'явилася голова ворожої колони. Хоч починало вже темніти, та ворог що йшов густими чвірками, був для наших куль ціллю «без промаху». Із завмиранням серця чекаємо поки колона зрівняється з нашою лавою. Левадний, установивши два «кольти» та шість «люйсів», ліг коло нас із своїм «обскубаним» ручним кулеметом.

— От так нагодка! Та я тут із одного кулемета усіх викошу...

— А знаєте, панове, — одізвався мій курінний, — щось мені то видається підозрілим, щоб червоні так безпечно йшли, знаючи, безперечно, куди йдуть. Ні розвідки вперед, ні стежі до лісу. Хіба яка нова частина — просто із Москви.

— Щось і мені так сниться, — піднявся Отаманенко, — щоб не були то часом наші із-за залізниці. Зараз я перевірю.

Приклавши руки до уст, тричі бевкнув диким цапом. Колона, що дійшла вже до половини нашої лави, станула. Залунало у відповідь бевкання дикого цапа. Отаманенко крикнув ще двічі і плюнув.

— А хай то чорт вхопить, — от були б наробили!.. Таж то дід Шевченко відкликається — я його голос серед ста «цапів» упізнаю.

Колона завернула до ліса. Виходимо назустріч і за пару хвилин стискаємо радісно руки Кваші, дідові та його донечці, знайомим лісовикам. Майже половина відділу дійсно була одягнена у новенькі шкіряні куртки, сині — «брідж»— хромові чоботи, ба навіть... у кашкети з червоними околицями. Навіть Тіна, що здається найбільше раділа зустрічі, була у «шкірянці», із обох кишень якої виглядали ручки новеньких револьверів.

Ведемо гостей до табору. По дорозі Кваша оповів, що позавчора вночі його відділ зліквідував загін ВЧК, який з «благословенням» Троцького пішов із Знам'янки ліквідувати повстанців за залізницею. Загін, ночуючи в одному селі, виставив свою варту, а крім того приняв такі міри безпеки: двадцять селян були арештовані й замкнуті у церкві. Начальник загону попередив село, що як на загін буде зроблений вночі напад, а селяне не попередять чекістів, заложники негайно будуть розстріляні, а село буде спалене. Крім того визначив тридцять селян, що мали цілу ніч вартувати як додаткова варта до чекістської й своїм життям та майном відповідали за спокій сну чекістів.

У Кваші були хлопці з того села. Порозумівся через них із селянами. Попівночі сільські вартівники, що вартували з палками, заховавши солідну зброю під верхньою одіжжю, завели розмови з чекістами-вартовими коло церкви та при виходах із села і... без шуму порубали їх вихопленими з-під кирей сокирами. Повідомили про зняття варти Квашу, що дожидав із відділом поблизу села. Обставивши село так, щоб ніхто не міг утекти, Кваша увійшов до нього з двома десятками хлопців, що мали «міцні нерви» і розпочав тиху «ліквідацію». Підходили з сільськими вартівниками до хати, де спали чекісти. Господарі, попереджені зараня, що будуть «гості» — держали двері «на поготівлі», бо чекісти звечера наказали усім, щоб двері були замкнені із середини і без їх відома щоб господар не смів нікому

відчинити. «Товаришів» «делікатно» будили зо сну й, зв'язавши та заткавши роти, виводили у біллі на город чи за клуню і там залишали, продірявивши кожному серце багнетом. Перед світанком, стосорок два трупи вивезли підводами до ліса і там у різних місцях позакопували. Не утік ні один чекіст. Кожний «подарував» повстанцям короткий карабінчик, револьвера, дві бомби, шкіряну куртку та хромові чоботи, — усе новеньке, до того два станкові та два ручні кулемети, запас набоїв.

Дід Шевченко «філозофує»:

— Був загін «вечека» і... згинув. Як корова язиком злизала. Прийдуть тепер до села нові чекісти і: «У вас тут «вечека» не було часом?» Дядько почухається туди-сюди і: «А-тож! Були, ночували. Дуже хароші люди були — усе москвичі та петроградці з китайцями». — «А деж вони?» — «А хто-зна! Зібралися раненько тай пішли у «Чоту» бандитів ловити. Казали, що аж у Чорний ліс підуть і там усіх бандитів виловлять. Щасти Боже!... Дуже хароші люди були...»

— Добре-добре, діду, але як буде яка червона частина у селі стояти, щоб діти часом не виговорилися — не одно ж певно прокинулося і бачило як в'язали...

Дід свиснув.

— У нас, брате, тепер діти такі ростуть: або нічого ще не розуміє, або як уже кумекає щось, то розуміє, що язик за зубами треба держати.

По вечері штаб зібрався на нараду на схилі Вовчого Шпиля. Командування поповненим третім куренем приняв Кваша. Обговоривши положення, виробляємо такий плян: відіслати двісті чоловік на підкріплення булавної сотні в Холодноярському лісі. Завтра вночі перейти залізницю. Наступної ночі обійти Кам'янку з протилежного боку і, відрізавши червоним шляхи відступу вобабіч по залізниці, нагнати їх на Холодний Яр.

Другого вечора виступаємо вздовж недокінченої залізничої лінії, що мала зв'язати Чигирин з головною лінією. Залізницю перейшли тихо і отаборилися в «Кучурганах» у бондурівському лісі. Та тогож таки дня плян був змінений. Із Суботова наспів зв'язок з відомістю, що з боку Побережжя увійшли до Чигирина червоні частини силою до двох тисяч чоловік. Готовляться до наступу на Холодний Яр. Постановляємо проробити із Чигирином те саме, що плянували з Кам'янкою. Тим більш, що тут виповнити таку «операцію» було значно легше. Як би удалося відрізати ворога від моста на Тясмині та не пустити на Олександрівку — то волею-неволею мусілиб червоні утікати вздовж Тясмина на холодноярські села. Пославши зв'язки до Холодного Яру, щоб села приготовилися зустрічати «товаришів», як ми їх із Чигирина

«налякаємо», переходимо вночі назад через залізницю. Цього разу затрималися на залізничній лінії довше. Забравши в будці інструменти, розгвінтили рейки на цілому відтинку і перервали у кількох місцях телеграфічну лінію. Зняті рейки — кожна на плечах кільканадцяти козаків — помандрували з нами до ліса, де їх закопали позиченими на хуторі рискалями. Ця «надпрограмова» робота задержала нас, і до ліса поблизу Чигирина бригада прийшла щойно перед полуднем. Під Чигирином кипів широкий бій. Отаборившись на краю ліса, висилаємо кінну розвідку, яка скоро вернулася з відомістю, що то знову «розвоювалася» Стецівка. На цей раз не сама — з нею Чернече та велике Семигіря. Об'єднавшись, повстанці пішли в наступ на червоних у Чигирині, та збиті вогнем противника, повільно відступають. «Фронт» розтягнувся на полях за Чигирином. Наші кіннотчики попередили повстанців, що зараз їх «підпоможемо» і додали їм духу. В штабі виникнула маленька суперечка: чи йти на Чигирин і вдарити по червоних з тилу, чи підсилити фронт повстанців. Дорога була майже однакова. Перемогла думка, щоб таки нагнати ворога назад на Чигирин, а потім на Суботів.

Коли наші відділи з'явилися за лівим крилом повстанців, відступ припинився. В повстанчих лавах залунали бадьорі крики. Хоч повстанці переважали числом ворога, та більш половини їх були озброєні косами, штилями, рискалями, саморобними списами. До рушниць і двох кулеметів майже не мали набоїв. Один кулемет зіпсувався.

Червоні щедро поливали селянську лаву кулями принаймні із шести кулеметів, що до них, як видно, мали солідний запас набоїв. У повстанців було вже декілька убитих і чимало ранених.

Залишивши 2-й курінь у резерві, розвиваємо 1-й і 3-й в лави позаду лав місцевих повстанців. Побачивши таке підкріплення, червоні почали повільно відступати. Та на обрії з'явилася широка лава ворожих резервів, що виступали із Чигирина. Досить було глянути по лавах ворога, щоб уяснити собі, що червоних було вже на полі значно більше двох тисяч.

Лава повстанців пересунулася вправо, щоб зробити місце для наших куренів. Займаємо найбільше небезпечний відтинок фронту проти якого ворог був найміцніший. Фронт повстанців, що розтягнувся вправо на добрих два кілометри, був забезпечений від обходу Тясмином. Наше ліве крило було відкрите. Отаман посилає на нього Чорноту з кінною сотнею. Треба було стежити, щоб не обскочила нас ворожа кіннота, що в межичасі могла наспіти до Чигирина, тай треба було перехоплювати червоноармійців, як би захотіли утікати в напрямі ліса. Давши

наказ, Деркач затримав Чорноту.

— Гляди, Андрію, не ув'яжися в бій. Кількадесять верхівців багато не зроблять, а стратити їх не маєш права. Обходь з крила та лякай «товаришів» із ручних кулеметів здалека.

Андрій насунув шапку на очі.

— Не бійсь, отамане. Без путя не ув'яжуся, а лякати буду — як тільки дасться.

Деркач, Отаманенко, Петренко і я, не злазячи з коней, радимося перед лавою 1-го куреня, як краще використати положення. Що бій ми виграєм — смішно булоб сумніватися. Сили ворога і нашої бригади були приблизно рівні. Та... ми ще мали «надвишку» — тисячі зо три селян довколишніх сіл. Одушевлені нашою присутністю, дядьки, роз'ярені спаленням Стецівки та сьогоднішними стратами, без набоїв впруться у Чигирин понад Тясмином. Найважливіше — не дати ворогові утекти, знищити його дощенту. Головні сили червоних зосередилися на рівнині, що закінчувалася скалистими обривами «дорошенкової» гори. Смакуючи близьку перемогу, уява малює образ, як ворожі лави, відрізані від доріг у Чигирин, летять до нього з камінної стіни метрів із двісті заввишки...

До нас наблизився старий сухорлявий селянин, босий, з підкоченими вище колін штанями, з коротким саморобним списом в руці.

— Я із Стецівки, хочу з найстаршим отаманом говорити. Деркач нахилився на коні.

— Я найстарший, що скажете?

— Треба розпорядитися, щоб «товариші» через міст на Побережжя не утекли. Хай краще у воду лізуть — Тясмин усіх змістить.

— Нема мови, що краще, а як же по вашому із мостом розпорядитися?

— А ось давайте мені парудесять добрих хлопців із кулеметом, я їх на левадах перехоплю човнами на той бік; поки ви тут будете воювати, ми лозами Чигирин обійдем і заляжем за мостом. Як «товариші» утікатимуть, а ми їх — циба назад!

Деркач обернувся до Петренка.

— Дай тридцять охотників із старшиною та пошли до Левадного, щоб дав чотири ручні кулемети. Набоїв щоб набрали більше.

Охотників знайшлося забагато. Петренко вибрав кращих бойовиків і група із босим старим попереду побігла поза-лавами до Тясмина.

Тимчасом червоні з'єднали свої лави, упорядкували їх і рушили в наступ.

Деркач дав наказ залягати і, не стріляючи, очікувати наближення ворога. Відсилаємо коней за горбок і залишаємося коло лави 1-го куреня.

Наблизившись кроків на триста, червоні зменшили крок, потім залягли і почали стріляти. Пострілявши пару хвилин і не дочекавшися відповіді, знову рушили вперед.

Деркач дав знак Петренкові й 1-й курінь, а за ним 3-й- відкрили вогонь сальвами по сотнях. Заговорили вісім наших станкових кулеметів. Декілька червоноармійців упало. Ворожа лава занервувалася і залігши відкрила шалену стрілянину. Командири намагалися підняти її до наступу, та це їм не вдалося. Піднявшись з криком, лава знову падала. Відчувалося, що спокійні витримані сальви, розмірний вогонь наших кулеметів, сильно збентежили червоних. Перша сотня пустила кільканадцять рушничних гранат. Слідом за ними полетіло чотири міни із двох мінометів, що їх Левадний вивіз у лаву 1-го куреня. Таких солідних «гостинців» від «бандитів» «товариші» видно не сподівалися. Червона лава зірвалася і пішла вростіч. Наші лави пішли в наступ. Та хвилин через п'ятнадцять наші курені опинилися «в запіллі». Босі стецівчани та семигіряне «гальопом» випередили нас і, розсіваючи свою густу лаву все дальше вліво, закрили від нас ворога. З диким криком, виблискуючи косами і рискалями, п'яна перемогою і жадобою ворожої крови, бігла селянська маса не звертаючи уваги на вогонь червоних, що відбігши, упорядкувалися і стали боронитися. На вбитих і ранених ніхто не звертав уваги — їх не бачили. Годі було навіть пробувати спинити повстанців, привести до ладу, промовити до розуму...

Під самим Чигирином червоні знову залягли і стали вперто відбиватися поставивши кулемети на вигідних місцях. Та питання бою було вже вирішене. Зправа, із-за гори доносився рев повстанців, що понад Тясмином зірвалися у місто. Приспішив кінець Чорнота, що не дивлячись на осторогу отамана, кинувся з кінною сотнею в шаблі на праве крило ворога, обійшовши його збоку. Червоні, покинувши кулемети, чередою побігли до Чигирина. За ними у безладі гналися повстанці...

Нам подали коней. Чвалом доганяємо групу селян, яка гнала, просто на обрив «дорошенкової гори» кільканадцять червоноармійців, що відбилися від лави. Один червоноармієць біг з кулеметом «Кольта» на плечах. Добігши до безодні, «товариші» хвилинку покрутилися і, впавши на землю, відкрили вогонь з рушниць і кулемета. Два повстанці упали з перерізаними кулеметом ногами. Ще один вибух крику і кільканадцять мертвих і живих тіл полетіли вниз, штовхнуті штилями й косами. Коло

кулемета залишилася лише відрубана добре вигостреним рискалем голова кулеметчика-китайця. Тулуб полетів до Чигирина.

З протилежного боку Чигирина донеслася рушнична і кулеметна стрілянина. То наші хлопці «замикали» міст.

Прилучуємося до кінної сотні і стративши досить часу на об'їзд тори, вскакуємо до міста. Ворога там уже не було. На мості валялися пара убитих у возі коней та п'ять червоноармійців. Наші охотники вийшли із свого завдання без страт, не перепустивши через міст ні одного ворога. Частина червоних пустилася було утікати по суботівській дорозі, та зустрінута стрілами суботівчан, пішла вплав через Тясмин. Основна маса втікаючих щасливо попала на брід у самому місті і, перебрівши річку, утекла Побережжям на Черкаси. Переслідувати по пісках силами нашої кінноти не було сенсу.

Червоні покинули кілька підвід із набоями і майном, досить зброї і 80-90 вбитих. Та згодом виявилося, що втрати ворога були значно більші. Тясмин почав викидати десятками топельників червоноармійців, що потопилися, попавши в одіжі на глибокі місця.

Ми мали трьох убитих козаків. Семигіряни — чотирьох, із Стецівки, Чернечого і хуторів полягло кільканадцять селян. Важко ранених примістили в чигиринській лікарні.

Залишаємося у Чигирині ночувати. Замовили три труни, маючи замір забрати поляглих і поховати їх у Мотриному манастирі.

Та увечері прийшла до штабу делегація семигірянських повстанців, частина яких теж ночувала у Чигирині, забравши до нього своїх убитих. Старий селянин із забандажованою рукою уклонився Деркачеві.

— Пане отамане! Чули ми, що ваші вбиті — немісцеві хлопці. Однаково їм де спочити. Зробіть нам велику честь і ласку — поховайте їх разом із нашими у нашому селі. Та погостюйте хоч день у нас, — щоб народ духу набрав.

Отаман пробував було відмовити, та селяне так гаряче благали, що нарешті згодився перейтися з бригадою другого дня до Семигіря, щоб поховати там поляглих і погостити один день.

* * *

Семигіря — велике, колись козацьке, гористе село, оточене вінком високих могил-курганів. На верху такої могили, що стояла при дорозі коло села, ховали ми пополудні товаришів. Семигірянські дівчата уквітчали домовини наших «бурлаків», клопоталися коло них, наче хотіли заступити собою відсутню рідню. Два убитих були полтавці, нерозлучні товариші, що одночасно впали під низкою куль із одного кулемета. Третій — гімназист-галичанин, що перейшов минулого року Збруч із батьками, а потім відбився десь, попав у Черкаси, а звідтіль прийшов до Холодного Яру. Мав 15-16 років, руде волосся, кирпатий ніс і надзвичайно веселий характер. Любив деклямувати повстанець Руданського. Чи через те, чи через колір волосся — прозвали його холодноярці Руданським, і так це до нього «пристало», що цілком замінило прізвище.

Жалкували за «Руданським» холодноярці, а вже найбільше перенявся його смертю краян-галичанин, військовий суддя галицької армії — сентиментальний чорнобородий велитень. Не згадував я досі про нього, бо і згадувати не було чого. Прийшов до нас у Мотрин манастир. Оповів, що був суддею військового суду. Загубившись від армії підчас переходу її від Денікіна до большевиків, з наплечником і кійком в руці пішов... оглядати Україну. Побував на Шевченковій могилі — хоче йти оглянути степ, пороги, Чорне море... Насилу переконали ми його, що така «туристика» може закінчитися у підвалі першої-стрічної Чека.

Залишився з нами. Ходив без зброї, в боях участи не брав, але був добрий промовець і виступав час-до-часу з промовами до селян. На цьому похороні говорив надгробне слово. Ставши на верху кургана, покликав на свідків правдивости своїх слів козацькі могили, що видніли навкруги, і виголосив запальну промову із закликом до боротьби з москалями. Потім тепло, із сльозами в голосі попращав поляглих. При кінці звернувся до домовини «Руданського»:

— Хочу попращати ще окремо тебе, мій юний земляче! Говорили ми позавчора з тобою довго-довго... неначе знали, що останній раз. Оповідав я тобі, як в твоїх літах, начитавшись про козаччину, збирався я теж утекти із дому, щоб побачити степ, Дніпро, Чигирин, козацькі могили... Оповідав ти мені, як і ти мріяв про те саме. Наші мрії друже, сповнилися. Я щасливий, що стою на цій святій землі, политій лицарською кров'ю прадідів. А

ти... ти зостанешся в ній назавжди. Будеш лежати у вимріяному в дитячих мріях товаристві чубатих запорожців, як рівний з рівними, як лицар, що поляг в бою за гетьманську столицю, за волю України. Спи, друже, спокійно. Не сумуй, що далеко від рідної хати... Степовий вітер буде співати тобі пісню про здобуту волю, козачки будуть приносити тобі квіти, а недовго вже чекати — привезуть на твою могилу вінки юнаки й дівчата з Карпатських верхів, з ланів Поділля...

Своєю промовою «суддя» зворушив горбу селян, що зійшлася на похорон і взагалі він, як то кажуть, припав до серця семигірянам. Зійшовши з могили, переходив із обіймів у обійми, розчулений цілувався із старими й молодими. До самого вечера вже ходив по селі з гуртками селян і промовляв до них. Прийшов до штабу увечері змучений, захриплий, але задоволений і здається направду «щасливий».

У Семигір'ї збираємо відомости — що діється дальше в степу. В пригоді стали цвітнянські гончарі, що вертаючись із-за Олександрії, заїхали у село ночувати. Цвітняни були вже призвичаєні своїм отаманом Хмарою до того, що горшки, звичайно, продавай, але очі та вуха — тримай навстіж, щоб чорноліський ватажок знав що де робиться.

У степовій місцевости, від Дніпра до Єлісаветграду ширилися повстання. В околицях Олександрії повстанці перемогли в боях значні сили червоних і опанували цілу місцевість. Небезпека безпосереднього наступу большевиків на Холодний Яр з Півдня — зменшилася.

Другого ранку вертаємося до Чигирина і, перейшовши Тясмин, йдемо Побережжям до Медведівки-Мельників. Піскуваті Кучугури понад Тясмином виглядають зблизька як клапоть Туркестанської пустині. Де-не-де пробивається сухітна трава, ростуть карликуваті корчики і деревця. Коло Трушівець звертаємо з тракту в село на короткий відпочинок. Ноги в'язнуть в сипучому піску. Село різко відрізняється виглядом від сіл потойбіч Тясмина, як би лежало в іншій частині світа. Нема садків, квітів... Лиш де-не-де клаптик городу, обгороджений густим високим плотом, щоб не заносило піском. Всюди горбки і смути піску, що поволі посувалися із сходу на захід. Як тільки долітав сюди порив вітру з рівнини від Дніпра, чубки їх починали куритися і пісок продовжував свій повільний віковий хід на захід. Кожна хата, кожна будівля, залежно від свойого віку була занесена піском до третини, до половини, або й під саму стріху. Пісок обминав будівлі, перелазив через плоти, вузькими фосами ліз через доріжки. Присипані деревця розпучливо витягали свої гилячки просто до гори, неначе намагаючись вискочити, вирятуватись з

цупких обіймів сіро-жовтої смерти. А в долині буйно зеленіли Тясминові плавні й мочарі, що ковтали наднесений вітром пісок і не пускали його на другий беріг.

Холодноярські селяни, з давних-давен, називали мешканців пісчастих гір «куркулями». Було це, здається, неначе іронізування з їх бідности. Тогобічні селяни упізнавали «куркуля» по ході. Призвичаєний ціле життя витягати вгрузаючі у пісок ноги, він і на твердому волочив ногами. Біда була з трушівчанами та худоліївцями на поході по дорозі, вкритій сухим порохом: сотня їх здіймала більшу куряву, ніж ціла колона. Бігати «куркулі» не любили, але до бою хлопці були добрі, не полохливі. Дивлячись на їх оселі з порозвішуваними на плотах ятірями й сітями, із копичками тясминового сіна, які треба було ще й захищати від піску, мимоволі доводилося дивуватися: чому ці непосидючі «чумаки» осіли як раз отут, на цих пісках, коли ще кількадесять років назад, трішки дальше — лежали облогами плодючі степи, нерушені плугом хлібороба.

Відпочивши у Трушівцях, переходимо знову на правий берег Тясмина. У Медведівці зустріла нас несподівана новина: цієї ночі ускочив до Мельників на тачанках і конях большевицький загін. Постріляв із кулеметів по вікнах, підпалив декілька хат і зник раніше, ніж вспіла приготовитися до бою оборона. Утретє згоріла хата старого Чучупаки.

Ця смілива «візита» колишнього «злодійського батька» із Чигирина не на жарт роззлостила холодноярців. До цього часу Лопата виробляв що хотів у селах на приличну віддаль від Холодного Яру. Недобре, що наскок минувся йому безкарно, — може набрати охоти на повторення. Був це ворог зовсім відмінний від червоних москалів. Наближення тих — завжди буде спостережене. А «каратєлі» Лопати — це місцеві чигиринські хлопці, що самі партизанили проти німців, денікінців, а то й большевиків. Упіймавшись на крадежах та грабунках, вони втекли від самосуду селян на службу до червоних; боролися з повстанцями, одержавши в нагороду право «легальних» грабунків і насильств. Вони, так само як і холодноярці, знали добре лісові та польові доріжки, так само вміли уночі непомітно прокрадатися ними. У Мельники вскочили польовою доріжкою з боку Худоліївки, вискочили на Головківку, а між тим — ні в одному ні в другому селі не були. Сама варта не могла нічого зробити, хоч і стріляла. Затримайся загін у селі 10-15 хвилин — доля його булаб припечатана... Та Лопата був за старий «лис». Знав це добре, хоч безперечно знав і те, що головні сили за Чигирином.

Не затримуючись у Медведівці, йдемо до Мельників. Попереджені вже мельничани висипали назустріч. Семен

Чучупака неохоче оповідає про напад. Жертв у селі нема; легко ранена лише одна дитина кулею крізь вікно, та згоріла у хліві корова і кілька овець. Та самий факт видно дошкулює мельничанському отаманові.

Удвох із Петренком ідемо відвідати старого Чучупаку. Зустрічаємо його коло воріт.

— Що, батьку, знову пошивати треба? — привитавшись, киває Петренко на згоріле покриття.

— А кат його бери з пошиттям, — не напошиваєшся... Накрию землею — не горітиме.

Підвечір прийшов до штабу молодший Деркач, що залишався з булавною сотнею у лісі. Вислухуємо новини, принесені розвідчиками до Холодного Яру під час нашої відсутности. Дивізія «ВНУС», яка загрожувала Холодному Яру з боку Бобринської - Жаботина, цими днями зняла свої частини із нашого напрямку і кинула їх під Черкаси. У Млієві, Тетієві, Мошнах, Городищі, у селах понад Россю і дальше в напрямку Канева вибухнуло широке повстання.

За цей короткий час положення різко змінилося. Небезпеку плянового оточення Холодного Яру червоними розвіяли повстання на Херсонщині та Черкащині. Ворожі частини, що були у селах над Дніпром й «оточували» нас із цього боку самі опинилися в положенні оточених і поспішили визбиратися в напрямку Черкас. До Кам'янки прибуло два бронепотяги, які невідомо чого стоять там, замість у Бобринській чи Знам'янці. Можливо, червоні пронюхали про наш відложений замір напасти на Кам'янку. Хоч із цього боку не чутно було повстань, та не був він для нас небезпечним. Від Кам'янки й залізниці відділяли нас гористі й яристі ліси, у яких ми жартуючи можемо прийняти бій з уп'ятеро сильнішим ворогом.

3-й курінь, штаб бригади і кулеметна сотня стали табором у лісі. Останні розмістилися в селі і хуторах. У штабі йшла дискусія над тим, що робити дальше? Постановили виждати подій.

Два дні перед тим пішла у розвідку в напрямку Знам'янки Ліда. Наступного дня вернулася. Принесла свіжі большевицькі газети. Було в них багато крику про налагодження праці транспорту, хлібозаготівлі, повідомлення про «вибухи ентузіязму» серед робітників і селян, а слідом за ними заклики уряду і компартії, щоб «трудящі» зібрали всі свої сили для боротьби з зовнішним ворогом, щоб чуйно стежили за «класовим ворогом» і внутрішньою «контр-революцією», яка підносить голову і намагається відібрати «пролєтар'ятові» його завоювання. Повідомлення про перемоги на фронті були якісь туманні, без подрібнішого зазначування місцевостей. Серед них була замітка,

що хоробра конниця Будьонного стримала наступ білополяків.

Наш чоловік, службовець телеграфу на ст. Знам'янка, передав Лідою, що переїжджаючі з фронту червоноармійці оповідали йому, що на польському фронті червона армія цими днями дістала в лоб і панічне відступає; із телеграм, які йдуть з фронту і Києва через Знам'янку, годі щось довідатися, бо всі надавані шифром, в той час як недавно ще, звідомлення про перемоги надавалися звичайно. Вдалося йому перехопити телеграму із Олександрії до Києва. Якийсь командир дивізії телеграфував, що на частини, з якими він спішився згідно з наказом на фронт, напали численні відділи повстанців і розбили їх. В руки «бандитів» попала артилерія і потяг з автами, із яких три панцирні. Вагон з канцелярією штабу теж захопили «бандити», так що він позбавлений навіть можливости зашифрувати свою телеграму, бо оперативних шифрів в Олександрії нема. Добрався з розбитками до міста і не знає що дальше робити. Залізничне і телеграфічне сполучення по лінії на Кременчук, звідки йшли ешалони його групи, перерване. Просив допомогти, щоб відібрати у «бандитів» захоплене і здавити повстання, що загрожує важливим залізничим вузлам.

Виходило, що «степовики» дали червоним таки солідного прочухана.

Постоявши на місці зо три дні, вирушаємо за залізницю, у такому-ж приблизно складі, що й на Чигирин. Із Івангорода наспіла відомість, що у той район прийшов відділ большевицької піхоти силою коло тисячі чоловік і «господарює» в селах. Здирає розвйорстку та вишукує «бандитів». Квашині люди, що походили із тих сіл, нервувалися, турбуючись за своїх близьких.

Бригада виступила із Мельників з таким розрахунком, щоб захопити вночі Олександрівку, очистити відновлену «госбазу» від потрібних нам річей і тоді вже перейти за залізницю. Напад на містечко, як і попереднього разу, вдався нам без великих труднощів, з тією різницею, що крім міліції та «караульників» довелося мати діло з сотнею піхоти, яка стояла гарнізоном в Олександрівні. Замкнувшись в казармі, та сотня звела з нами бій крізь вікна поверху. А що ми не мали часу довго бавитися з нею, то набравши на підводи у «госбазі» солі, мила, а щонайважніше — сірників, покинули її і пішли до «Чоти».

Днювали у лісі коло Діденків. Кваша тим часом налагодив розвідку.

Поспавши трохи, йдемо гуртом оглядати знайомі місця недавніх лісових стоянок.

В «Городку» напотикаємося на досить немилий образ: за верхнім валом висіло вкружок на деревах дев'ять голих, досить

вже несвіжих, трупів — переважно жидів. Поміж ними висіла дошка із написом: «Пролетарі всіх країн єднайтеся!» «Продовольчо-заготовча комісія. Обслідувавши Єлисаветградський повіт — виїхала на обслідування пекла... ...вересня 1920 року».

Дід Шевченко та Отаманенко ломлять голову над тим, чия це могла бути робота.

Порішили, що якогось бродячого партизанського відділу, який доставив сюди «комісію» із Херсонщини. Місцеві хлопці трупи добре заховали би, щоб не стягнути кари на свої села, як би їх червоні найшли.

Бугай, що брав участь з Квашею в ліквідації загону Вечека і закопуванні трупів у лісі — як раз в цих околицях — пропонує перейтися глянути «чи чекісти часом не повилазили».

Дві, добре зарівняні й замасковані «могили», що їх міг відшукати хіба тільки такий лісовий «слідопит» як Бугай, були в порядку. Вів нас корчами до третьої, що мала бути нам по дорозі. Нагло станув і скинув з плеча карабін.

— Що за чорт? — зашепотів до нас, — чи чекісти воскресли, чи у відвідини хтось до них прийшов?

Прислухаємося. З поміж корчів ледве чутно долітали якісь дивні звуки: не то стони, не то голосні зідхання.

— Дикі кабани! — безапеляційно определив дід — старий мисливий.

— Піду наперед сам — гляну, — одізвався Бугай і зник в корчах.

— Ходіть! — донісся за пару хвилин його голос із корчів. Наближаємося і бачимо «гідне богів» видовище. Могила чекістів була розвернена, а в заглибленні на трупах, з обмащеними запеченою кров'ю мордами, лежали... звичайні діденківські свині... Вигляд верхніх трупів говорив, що дві величезні свині та три підсвинки, використавши своє право свобідного ходження по лісі за поживою, лакомилися ними вже не перший день.

Поминувши засади свиноїдної етики, це було недобре, бо натрапивши на розриту могилу, большевики, по спідних необ'їджених трупах могли розв'язати загадку знищення загону чекістів. Виганяємо кольбами свиней із заглублення і женемо їх на Діденки. Та роля свинопасів нам не удається. Противні сотворіння утекли нам по дорозі і прибули на хутір раніше від нас, обмивши, видно, десь в мочарах рила.

Отаманенко послав козаків із рискалями, щоб закопали «комісію» та чекістів, а знайоме вже свиням місце прикидали ще й грубою верствою хмизу. Діденко — власник свинячих канібалів — довідавшись про їх вчинок, клянеться, що зажене їх до своїх

родичів у село, щоб ті віддали їх на развйорстку, — хай комісари їдять.

Із розвідчиків першою вернулася Тіна. Оповіла, що червоний відділ стоїть у Бовтищі, та не знати чи вже застанемо. Готовився пополудні до вимаршу. Червоноарійці оповідали, що прийшов наказ спішити під Шполу, де вибухнуло повстання.

Не дожидаючи темноти, поспішаєм до Бовтишки, щоб не випустити червоних, та спізнюємося на пару годин. Пробуєм нічним маршем догнати відділ, та він, вигнавши собі у селах по дорозі підводи, далеко випередив нас.

В наступні ночі робимо кілька рейдів, ліквідуючи в селах місцеву «совєтскую власть».

На поворотній дорозі до Холодного Яру ліквідуєм волосний ревком у Трилісах. Воєнкома Козаченка, про якого я згадував, там уже не було. Хтось із хлопців видно зрадив його. Як переходили будьоновці, розстріляли «воєнкома» і кількох «червоноармійців» із зформованого ним загону.

У Мельниках дожидав уже на нас зв'язок від отамана степової повстанчої дивізії Блакитного. Дивізія, об'єднавши в собі декілька повстанчих відділів та партизанських загонів, іде в напрямку Холодного Яру, відбиваючись від насідаючих на неї із Півдня червоних частин. Має в складі коло п'ятнадцять тисяч бойовиків, частинно озброєних списами, косами, штилями. Має чотири гармати з невеликим запасом набоїв. Відбиті у большевиків авта змушена була закопати із-за відсутности бензини.

Другого вечера, наша розвідка із Кам'янки донесла, що туди прибула школа червоних командирів із Києва, 300-320 курсантів, добре вишколених і озброєних.

Із розмов червоноармійців кам'янського гарнізону між собою наші розвідчики винесли враження, що на завтра готовиться наступ на Холодний Яр. Очікують прибуття карательного загону Лопати, який оперує в селах потойбіч залізниці.

Наші люди пильно стежать за ворожими частинами і про якийсь рух своєчасно дадуть нам знати.

Тієїж ночі розвідниця, що вернулася із-за Жаботина, принесла новинку, яку передали їй люди із під Бобринської.

На станції Бобринська висіли з потягів червоні частини, в кількости до півтори тисячі чоловік, і вирушили пішим порядком в нашому напрямку. Кінноти мають не більше п'ятидесяти чоловік. У складі тих частин — самі москалі. Підчас постою в одному селі, червоні командири розпитували селян, що то таке Холодний Яр? Місто таке, чи село? Очевидно йдуть до нас «в гості». Під Лубенцями або Зам'ятницею можна сподіватися їх вже пополудні. А що це частина нова в наших околицях, то можна

сподіватися маршу її через Жаботин просто на ліс і Мотрин манастир. Для нас це булоби вигідним, бо для бою в лісі ми мали всі переваги. До того, частина нашої бригади, яка вийшла би назустріч цьому противникові, могла би тримати беспосередній зв'язок із сотнями, що будуть відбивати з другого боку ліса сподіваний наступ червоних із Кам'янки. Можна було ще сподіватися ворога із за Тясмину, з Правобережжя, хоч червоні частини на Черкащині були по вуха заняті своїми повстанцями. Попівночі розсилаємо в різних напрямках розвідчиків, які-б освітлювали нам посунення ворога.

Після «мобілізації» штаб Холодного Яру постарався про розширення праці агентурної розвідки і це виходило нам на добре. Ми мали довільну кількість ідейно відданих справі розвідчиків і розвідчиць, які потребували грошей лише на видатки в подорожі (і то не завжди), та чулибися глибоко ображеними, колиб їм запропонували винагородження за їх небезпечну роботу. Кожний із них розумів, що, наражаючися на небезпеку, цим самим відвертає її від рідного села, хати, своєї родини. Всі наші розвідчики й розвідчиці мали в ближчих і дальших селах тай в містах рідню, знайомих, своїх по настроях людей, які їм допомагали, переховували, давали підводи, щоби вони вчас поспіли до штабу з відомостями про ворога. Навіть молодші, національно свідомі черниці Мотриного манастиря, що ходили досить далеко збирати датки на манастир, були для нас добровільними розвідчицями.

Цілком протилежно стояла справа з розвідкою у ворога. Коли Чека або штаб якої червоної частини і знаходив чоловіка, що ідейно чи за гроші брався розвідати наше положення і сили, то для такого розвідчика було «контр-розвідкою» все населення наших околиць. Чужий чоловік в селі відразу-ж зауважувався.

Поповнювання бригади відбувалося переважно групами людей з однієї місцевости, що один одного знали, а одиночних «новобранців» приймалося обережно.

Червоні частини, особливо прибуваючі з Московщини, мусіли оперувати «напомацки».

Тієї ночі сотні у Мельниках, Медведівці, Лубенцях були приведені в бойовий порядок. 2-ий курінь був розташований на стикові Мельників і Медведівки. 1-ий і 3-ий, маючи в складі понад півтори тисячі бойовиків, виступили вночі до манастиря. За ліс, в напрямку Жаботина і Кам'янки, були вислані кінні стежі.

Години коло 9 ранку ми мали вже відомости, що курсанти, загін Лопати, караульна рота, міліція, чота воєнкомату — разом до шестисот чоловік при чотирьох станкових і шести ручних кулеметах — готовляться до вимаршу із Кам'янки, тобто могли

вже вирушити, поки зв'язок до нас добрався.

Перший курінь, з наказу Деркача, виступив на край ліса коло Грушківки.

Розположивши сотні, курінний Петренко, сотник 1 сотні Василенко і я, стали на пункті, з якого видно було кам'янську дорогу. Минуло добрих півтори години, поки на обрії з'явилася ворожа колона.

На полях під лісом затрималася і стояла на місці досить довго. Перед нею крутилися на конях чотири верхівці, очевидно командири. Через далековид пізнаю в одному із них «карателя» Лопату, що вимахуючи у бік ліса руками, як видно інформував останніх про місцевість і можливу зустріч з нами.

Ще підчас нічної наради в штабі само собою висунулося припущення, що Кам'янка має завдання задемонструвати, щоби відтягти в цей бік всі наші сили, а тим самим дати можливість частинам, що наближалися від Бобринської, заняти Лубенці, Мельники і Медведівку.

Петренко дав наказ Василенкові, щоби той, балками і селом, непомітно перевів першу сотню і заховався з нею в порослій корчами балці. Ми виступимо із лісу і зав'яжемо з червоними бій на полях. Це відразу відтягне увагу ворога і облекшить Василенкові його завдання. Тоді ми почнем відступати з таким розрахунком, щоби підвести вороже крило або тил під удар першої сотні. Вся 1 сотня, почавши від сотника, складалася із старих вояків, була міцно здисциплінованою, добре озброєною, мала в складі понад 250 чоловік. Щоби Василенко не поспішив з виступом, курінний попередив його, щоби він не вступав в бій, поки не отримає наказу. З позицій, що їх ми проектували заняти на полях, зв'язок добіжить до нього балкою і городами вчас. Розходилося про те, що Петренко хотів зорієнтуватися підчас бою, чи краще 1-й сотні вдарити на крило ворога, чи перепустити його і залишитися у тилу, коли червоні лави, переслідуючи нас, підуть до ліса.

2 і 3 сотня, розвинувшись в лави ще у лісі, рушили в напрямку ворожої колони, яка ще стояла на місці.

Зауваживши нас, червоні заметушились і теж почали розсипатися в лаву.

Хвилин за двадцять на полях точився вже бій. Курсанти стріляли добре і за короткий час ми мали одного вбитого і трьох ранених. Наші три «максіми» і один «кольт» били виключно по лаві курсантів, що виділялася червоними околицями кашкетів і стройністю ладу. Підчас кількох коротких наступів курсанти мали значні страти, але охоти наступати ще не тратили. Останні части ворожої лави відставали від них. Маневруючи наступами і

відходами то одного, то другого крила, Петренко привів лінію фронту до потрібного нам напрямку. Від Василенка прибіг зв'язок з донесенням, що він зняв вже положення згідно з наказом.

В цей час, з невидної звідтіль залізниці, відкрив гарматний вогонь бронепотяг. Вогонь той видко ніким не направлявся і непоправлявся, бо гранати і шрапнелі розривалися в різних місцях, що нічого спільного з боєм не мали.

Петренко передав по лаві наказ, щоби сотні поступово зменшували стрілянину, роблячи враження, що забракло набоїв. Через кілька хвилин передав наказ відступати, зпочатку лівому крилові, потім - правому. Курсанти були проти нашого правого крила, ближче до ліса.

Побачивши, що ми відступаємо, останні ворожі частини «бадьоро» рушили вперед.

Петренко каже мені послати зв'язок до Василенка з наказом вдарити на праве крило ворога з флангу, коли воно порівняється з балкою. Караульники, міліція, карателі — кинуться утікати до курсантів і нароблять паніки. Це можна добре використати.

Тимчасом курсанти таки добре натиснули на наше праве крило, примусивши його до відступу дещо поспішнішого від «тактичного».

Лава їх доходила вже до ліса, коли ліве крило ворога порівнялося з балкою, де була захована 1 сотня.

Ідучи з Петренком на правому крилі 2 сотні, нетерпляче очікуєм виступу першої сотні. Та... ворожа лава проминула вже балку, а Василенко не давав про себе знати. Нарешті минув і вигідний мент, коли 1 сотня могла вдарити зтилу. Червоні наближалися за нами до ліса, а про першу сотню ні слуху, ні духу. Курсанти були вже у лісі. Підчас відступу ми мали ще двох вбитих і кілька ранених. Відпочивши на краю ліса і підпустивши ворожу лаву досить близько, Петренко з другою сотнею кидається в атаку на праве крило ворога. Відразу збите, воно стало в безпорядку відступати, утікаючи ближче до курсантів. Зпантеличені тим курсанти теж почали відступати. Всі ворожі частини, збившись в купу, відступили понад лісом і відійшли на місце, з якого розпочали наступ. Постоявши там недовго, рушили в напрямку Кам'янки.

До Василенка побіг другий зв'язок довідатися, що з 1 сотнею.

За якийсь час прийшла вся перша сотня, що не зробила ні одного пострілу.

Виявилося, що зв'язок, який біг до Василенка з наказом, був по дорозі вбитий випадковою кулею.

Василенко сам бачив увесь перебіг бою, але був занадто... дисциплінований, щоби розпочати щось з власної ініціятиви. На

цім тлі між ним і Петренком прийшло до «гострої розмови».

Третя сотня підчас контр-наступу, відбила у курсантів кулемета і захопила підстріленого в ногу командира. Від нього довідуємося, що курсанти напрявляються на врангелівський фронт і мають наказ затриматися найдовше на два дні в Кам'янці для ліквідації «банди в Холодному Яру».

Підраховуючи страти, зауважуєм, що нема діда Ониська Осауленка, який був на правому крилі у третій сотні. Сусіди діда по лаві останній раз бачили його, як входили, відступаючи, у ліс коло хати побережника. Дід у лаві все жартував та переконував необстріляних молодиків, щоб не кланялися незнайомим кулям. У лісі вже ніхто його не бачив.

Кілька козаків пішли на розшук і за кільканадцять хвилин принесли мертвого діда. Мав розірвані гранатою груди й живіт.

З козаками прийшов побережник, у якого позичили старе рядно, та оповів про смерть діда, що її випадково бачив, виглядаючи із льоху, куди заховався з родиною підчас бою.

Дідові куля перебила ногу, як він перескакував через пліт на город лісничівки. Рушниця впала потойбіч плоту. Пробував було повзти, та мав перебиту кість і не зміг. Обернувся убік наближаючихся курсантів, виняв із торби та розклав перед собою свої гранати. Як червоні наблизилися, почав частувати їх через пліт «гусячими яйцями». Вбивши і ранивши кількох, запалив запальник останньої гранати і поклав її під себе...

Забравши із собою своїх вбитих і ранених та залишивши стежі, вертаємося до манастиря, де готовився обід.

Годин за дві кінна розвідка донесла, що червоні частини, що їх ми дожидали з другого боку, наближаються вже до Лубенець.

Деркач передав до лубенського отамана Пономаренка, щоби всі озброєні, захопивши із собою родини помітніших повстанців, виступили з села до ліса.

Постановлено перепустити червоних через Лубенці без бою і дати їм можливість наблизитися до Мельників і вступити в бій з 2 курінем та мельничанськими сотнями. 3-й курінь вирушив на край ліса під Лубенцями. 1-ий курінь і штаб бригади залишилися в манастирі.

За якийсь час розвідка донесла, що червоні вступили в село і розташувалися там на відпочинок.

Ще за годину-півтори від третього куреня прискакав зв'язок із запискою від Кваші. Большевики палять Лубенці. Пономаренка з його хлопцями не можна стримати — хочуть наступати. Що робити?

Деркач, Грицаєнко, Отаманенко, Петренко і я, сівши на коней, скачемо на край ліса. Над Лубенцями хмари чорного диму.

Горіла хата Пономаренка, сотника Вішневецького і ще кільканадцять хат. Разом з отаманом 3-го куреня радимося що робити. Деркач настоює на свойому, що треба дати ворогові змогу вирушити на Мельники і тоді оточити його.

В цей час під'їхав до нас Чорнота з селянином, що прискакав верхи із Лубенець.

Червоні, запаливши кільканадцять хат і то якраз видатніших повстанців, розстріляли батька і жінку одного із тих, що були в лісі та, пограбувавши трохи село, вирушили в напрямку моста через Тясмин. Шукали за родинами Пономаренка і Вішневецького. Кілька селян захопили із собою. Хтось мусів зрадити ворогові все, що діялося в селі та поінформувати його в ситуації[12].

Довідавшись нарешті, що таке Холодний Яр, червоні, очевидно, покинули замір ліквідації його наявними силами і хочуть вимкнути за Тясмин.

Деркач посилає верхівця до Мамая, щоби той з 2 курінем і медведівчанами ішов на переріз ворогові до моста, а сам з 3 курінем вирушив услід за червоними. Та вони виграли час. Медведівські стежі зауважили наближення противника. Та поки надіспіло підкріплення, колона вже перейшла через міст. Вив'язалася коротка перестрілка через річку, після якої червоні відійшли за кучугуру і пішли дальше по черкаській дорозі. Наніч затрималися в одному із сіл, кілометрах у 8-10.

Бригада і села провели ту ніч в поготівлі. Рано до штабу зголосилося двох із п'яти селян, що їх червоні захопили були із Лубенець, як заложників. Оповіли, що всіх їх увечері сильно побили у червоному штабі, вимагаючи відомостей скільки є озброєних, а головне скільки «петлюровскіх салдат» в Холодному Яру. Потім замкнули пов'язаних до льоху під будинком колишньої кооперативи. По півночі, як змінилася варта, стійковий червоноармієць відімкнув двері і розговорився з ними. Оповів, що він сам «хахол», колоніст з-над Волги, в червоній армії служить по мобілізації і хоче дезертерувати. По дорозі із Бобринської до Лубенець умовився в одному селі з селянином, що той прийме його і за поміч у роботі перетримає, поки большевизм завалиться. Він чув, як командир говорив, що їх рано розстріляють. Отож він сам постарався, щоби попасти на стійку до льоху. Розв'яже їм руки, віддасть рушницю і втече разом з ними. За те вони мають дати йому, взамін військового, відповідний цивільний одяг і вивести на дорогу до того села. Та треба залишити якийсь слід, що навів би червоних на думку, що на льох був зроблений напад і його захопили із собою ті, що напали, бо інакше можуть тяжко потерпіти його батьки. Колодку по виході всіх замкнули і потім

зкрутили люфою рушниці. Червоноармійського кашкета один із побитих селян змочив своєю кровю і кинув на східцях до льоху. В будинку тому ніхто не мешкав і вони ушестерьох щасливо вибралися із села й добралися до Лубенець. Вдячні тому червоноармійцеві за вирятуване життя, селяни прийшли до штабу за дозволом, щоби він залишився у них в Лубенцях.

Отаман дав розпорядження начальникові штабу, щоби той видав бувшому червоноармійцеві двісті тисяч совітських рублів, дав відповідні чужі документи, але із обережности — най він йде собі до села, у якому мав замір залишитися. Не можна бути певним, що червоні не підстроїли нарочито цієї історії, щоби вкинути між нас свого розвідчика. Грицаєнко поїхав верхи до Лубенець і вернувшись оповів, що хлопець зробив на нього добре враження. Дезертир оповідає, що частини ті вирушили із Самари на врангелівський фронт. В Бобринській дістали наказ висісти. Вчора мали наступати із Лубенець на Холодний Яр, та підчас відпочинку командир зібрав частину і вичитав із аркушу паперу, кого треба спалити, кого арештувати, а потім приспішив з вимаршем до мосту. Говорили, що командир одержав відомості, що у лісі зібралася величезна банда, з якою зачіпатися небезпечно. Червоноармійця відвезли лубенчани до бажаного села. Підвечір із Кам'янки надіспіла звістка, що курсанти всіли до ешалону і від'їхали на фронт.

* * *

На другий день одержали відомости, що Степова повстанча дивізія наближається вже до Чигирина. Отаманенко і Чорнота з кінною сотнею виїхали назустріч. Перший курінь одержав наказ перейти до Медведівки, куди перейшов штаб бригади.

Пополудні вся Медведівка заповнилася колонами степовиків. Штаб отамана Блакитного примістився у вищій початковій школі. Постать отамана степовиків, що прибув до школи в супроводі штабу на конях, виглядала імпонуюче. Середніх літ кремезний чоловік, із помітною військовою виправою, одягнений в простеньке убрання військового крою, але з «цивільного» темносірого матеріялу. Мав на собі лише револьвер, далековид і пляншета з мапою.

Познайомившись із штабом, їдемо з Петренком оглядати степовиків, що складалися із кількох об'єднаних загонів. Найбільш сподобався нам загін Чорного Ворона: триста чоловік

виключно на конях і тачанках з кулеметами. Коні під верхівцями і в тачанках — «змії»! Ситі, вичищені, з позаплітаними в гриви коліровими стяжками. Масти переважно вороної. Козаки майже всі в чорних козацьких шапках і бурках. Від загону повівало махновсько-партизанським духом. Зрештою він складався переважно із хлопців, що «пройшли школу» Махна, лише будучи свідомими українськими повстанцями, відсіялися від чорних прапорів.

Добрий вигляд мала батарея із трьох кінногірських гармат, що пригадала декому з нас наших «алмазовців». Лише набоїв мала обмаль. Гармат дивізія мала більше, та змушена була позалишувати із-за браку набоїв.

Добрий бойовий вигляд мав 1-ий полк дивізії, невеликий відділ кулеметів на тачанках і поодинокі сотні в різних частинах дивізії.

Натомість запасовий полк, що мав у складі до чотирьох тисяч чоловік, не мав ні одної рушниці. Хто дістав собі рушницю — переходив до дієвих частин. Зброю заступали ковальської роботи списи, коси, прив'язані вздовж держака, деревляні штилі — гострі на кінцях дрючки, що ними на Херсонщині подають снопи, були й залізні вила та гостро відточені рискалі. Таке саме узброєння мала половина загону отамана Штиля, деякі сотні 2-го полку і останніх частин. Із близько 15.000 складу дивізії, таку «домашнього зразку» зброю, мало що-найменш 6.000 чоловік. З півтори тисячі мали рушниці-обрізи», тобто зброю, придатну лише для бою на близьку віддаль і то непевну.

Кінноти було мало, і за винятком верхівців Чорного Ворона та невеличкого кінного загону Кобчика, кіннота мала вигляд не потішаючий.

Чорноліський полковник Хмара, що своїми трьомастами шабель міг значно підсилити склад кінноти, приєднатися до дивізії відмовився, хоч під час маршу її до Холодного Яру зв'язувався з нею і допомагав відбиватися від червоних. Мотивував своє становище тим, що приєднання до дивізії лише зв'яже йому руки, а користі від такого зведення до купи повстанчих сил він не бачить. Зазначив, що приєднається лише в тому разі, коли все об'єднання піде на Захід, щоби пробитися через фронт і прилучитися до української армії.

Оглянувши степовиків, вертаємося до свойого штабу. На одній із тачанок Чорного Ворона зауважую знайоме звідкись обличчя. Ті блискучі чорні очі й копицю кучерявого волосся я рішуче десь вже бачив. Глянувши на мене, «знайомий» зскочив із тачанки з простягнутою рукою.

— Здоров «контр-революція»! Що, не розстріляли — утік?

Сердешно стискаю руку колишньому сусідові в одиночному корпусі елісаветградської тюрми — Гордієнкові, який своєю «фільозофією» та утечею серед білого дня додав мені віри у те, що й я втечу.

— Тут, братику, ще один єлісаветський смертник є — Житкевич — не знав його у Чека? Утік у місті, як на допит десь водили. А я думав ти не втечеш — занадто морда у тебе була квасна та пригноблена... Оповідай, як було.

Утішений несподіваною зустріччю, забираю Гордієнка до хати знайомого селянина і там оповідаємо один одному свої пригоди.

Підвечір в школі відбулася нарада всіх штабів, на якій командування всіма частинами, в тому числі і нашою бригадою, було віддане в руки Блакитного.

Штаб Степової дивізії теж мав відомости про заломання червоного фронту на Заході і його відворот з під Варшави та з Галичини. На врангелівському фронті справи червоних теж не блискучі. Більше половини червоних частин, що оперували на Херсонщині проти дивізії, одержали наказ негайно вирушити на фронт.

Підчас обговорювання дальшого пляну операцій, на нараді виникнула суперечка. В той час, як більшість з Блакитним і Деркачем стояли на тому, що приєднавши змобілізовану до 5-6 тисяч Холодноярську бригаду, група перейде в Черкаський повіт, що був обхоплений під цей час повстаннями, а тоді вже буде видно, що робити дальше, Чорний Ворон, старшина Блакитного — Житкевич і ми удвох із Чорнотою поставили руба питання, щоби дальша ціль існування нашого об'єднання була вирішена відразу.

Вся Україна, під цей час, уявляє із себе безліч дрібненьких «фронтів» повстанців з червоними. Большевики змушені тримати на цих «фронтах» в розпорошеному стані більше війська як на польському та врангелівському. Та завдяки цій розпорошености повстанчих акцій повстанці не мають рішаючого впливу на події.

Найбільшою вадою українського повстанця є те, що він прив'язаний до рідної «стріхи» і воліє крутитися коло неї, аж поки його розстріляють.

Маючи такий солідний кулак повстанчих сил, мусимо поставити собі певну ціль — хоч би з'єднання з українським військом — і, вбираючи в себе все свіжі відділи повстанців, без затримки йти до фронту, нищучи вороже запілля. Це буде тримати весь час масу в бойовому піднесенні і дядько не буде мати часу нудьгувати за хатою і оглядатися за нею. Відбившися від «стріхи», силою положення буде змушений держатися частин. Такий марш дасть змогу поповнити запаси зброї, а одночасно

большевики не будуть в стані зконцентрувати проти нас значних сил, що безперечно зроблять, як будемо товктися на місці і виглядати — «що ж дальше?»

За нашу «опозицію» досталося нам солідно від старших начальників, мовляв, в українців завжди так — «яйця курку хочуть вчити»... Знаємо що робимо! Треба роздивитися, розважити, а тоді вже рішати. Нарада закінчилася під «гаслом» — «ранок від вечора мудріший».

Хоч останні ночі вересня були вже досить холодні, частина степовиків ночувала таборами на дворі.

Вночі одержали відомости, що ворожі частини, які йшли услід за Степовою дивізією, перейшли у Чигирині Тясмин і проходять Побережжям, поза кучугурами в напрямку Черкас.

Рано наша розвідка донесла, що вони об'єдналися з частинами, які прибули із Бобринської і діставши вночі ще й підкріплення із Черкас, по всіх ознаках готовляться до наступу на Медведівку.

Бригада наша поповнилася сотнями із сіл і мала понад 5.000 складу. Медведівка перетворилася у величезний військовий табор. В походних кухнях, котлах вкопаних у землю, в хатах варилася їжа для двадцятитисячного війська. Села щедро доставляли харчів.

Години коло одинадцятої стежі сповістили, що на пісчаних кучугурах за мостом через Тясмин з'явилися перші ворожі лави. Міст заслонив наш перший курінь. Зав'язалася перестрілка через річку. Тимчасом вся група, скінчивши з обідом, приготовилася до походу. Частина степовиків і наш 2 курінь переправлялися через Тясмин поромом коло Медведівського манастиря.

Наш курінь посунувся до Онуфрієвського манастиря, що стояв на обривах вище мосту. До мосту підтягалися частини. Ми з Петренком оглядали з манастиря ворога на другому березі, коли під'їхали до нас Блакитний і Деркач.

Пісчані кучугури вкривалися все свіжими червоними лавами, що повільно зближалися до мосту. Десь за кучугурами розляглася густа стрілянина. Очевидно наші, що переправлялися на другий беріг нижче Медведівки, зіткнулися з ворогом.

Червоні лави залягли і, не посуваючись дальше, відкрили рідку стрілянину в наш бік. Левадний установив на вигідних пунктах кілька кулеметів, які покищо мовчали. Нараз за кучугурами розлігся гарматній стріл і ворожа граната розірвалася десь на медведівських городах. Потім друга, третя... Коли хоч одна попаде на забиту колонами дорогу — наробить паніки... Блакитний послав верхівця на батарею, яка була ще в Медведівці, щоби із двох гармат обстріляла ворога шрапнелями.

Над кучугурами зовсім низько над ворожими лавами заклубилися розриви наших шрапнелів. Гарматчики у степовиків були «не найгірші»...

По шести шрапнелях кучугури вкрилися утікаючими лавами червоних.

Левадний пустив в рух три кулемети, щоби лише «підганяти», бо віддаль була завелика. Кучугури скоро опустіли. Ворожа гармата перенесла вогонь на Трушівці, де певно побачили наш другий курінь.

Через міст вихром пронісся загін Чорного Ворона і скоро зник за кучугурами. Хвилин за десять відкликнувся здалека тріскотнею кулеметів із тачанок. Через міст рушили наші колони.

Блакитний побоюється, щоби Ворон не загнався задалеко, та ми його заспокоєм. По пісках далеко не поженеться — коней пожаліє...

На підмогу Воронові поскакали Чорнота, Кобчик і кіннота Блакитного.

Довга валка повстанчих частин з розпущеними прапорами потягнулася через кучугури на Побережжя.

Кілометрів через три догнали Чорного Ворона. Загін захопив ворожу гармату, перебивши в ній з кулемета коней, коли вона, загрузаючи у пісок, утікала за піхотою. Хтось із обслуги вихопив із гармати замок і верхи утік. Гармата без замка нідочого не надавалася, та в зарядному ящику було з десяток набоїв. Це справило велику радість начальникові наших гармат, що догнавши нас конем «бідкався» над витратою шести шрапнелів.

Кілометрів через десять червоні зробили спробу затримати наш рух, та налякані поважним виглядом наших лав, відступили дальше.

Ідучи услід за наляканими червоними частинами, ми мали всі шанси заняти Черкаси. Однак Блакитний і Деркач на короткій нараді підчас руху постановили Черкаси обминути і йти на з'єднання з Голим. Переночували у селі Руська Поляна та поблизьких хуторах і селах. На другий день вирушили на Мошни. По донесенням нашої розвідки звечора, у селах, що були нам подорозі були незначні частини «Внус», які провадили боротьбу з черкаськими повстанцями. Та ранком ми вже їх не зустріли. Повтікали вночі у напрямку Цвіткової.

У Мошнах штаб примістився в домі діякона. Головну вулицю величезного села заняла Холодноярська бригада та 1-й полк Степової дивізії. Останні розмістилися в околицях.

Негайно зв'язалися із штабом Голого, який був під цей час недалеко Мошен. До нашого штабу почали з'являтися делегації із різних сіл, що були обхоплені повстанчим рухом. Розмовляючи з

селянами-повстанцями бачу, що вони дивляться на нас, як на силу, що об'єднає їх і поведе на боротьбу з москалями-большевиками.

Один із «делегатів», сивуватий вже селянин, по виході із штабу , «закоханим» поглядом глянув на жовто-блакитний прапор, що був прикріплений коло воріт, на наші гармати, що стояли на вулиці поблизу штабу і, зірвавши з голови шапку, вдарив нею до землі: «Дайош Київ!» — крикнув він захопленим голосом, який багато говорив для того, хто «вмів чути».

На другий день прибув Голий з кількомастами своїх повстанців. Його відділи, які він привів на з'єднання, до Мошен не увійшли, а розмістилися в недалеких селах. Повстанчі сили, що ними він розпоряджав, налічували около 6.000 чоловік. Примітивно узброєних було більше третини.

Очікуючи приїзду Голого, я уявляв його собі як солідного «дядька-отамана» і трохи розчарувався, коли побачив верхи на коні молоденького хлопця в однострою студента київського університету. Лише замість поломаної «студентки», мав на голові кудлату козацьку папаху, а поверх чорного пальто з «петлицями» і блискучими ґудзиками, красувався цілий «арсенал» зброї. Смішно виглядали в стременах його ноги у черевиках і штанах «навипустку». Та при ближчому обзнайомленні те некорисне враження змінилося. Голий був здібний енергійний ватажок, мав «добру голову» і вмів захоплювати масу. Великим мінусом для нього був брак військового знання і практики, але мав старшин-помічників.

Голий оповів, що він звечора послав зв'язки до кількох ватажків, які йому не підлягають, щоби вони вели свої відділи на з'єднання.

Пополудні до Мошен увійшов великий повстанчий відділ. Привів його галичанин, бувший старшина австрійської армії, прізвища якого на жаль не пам'ятаю. Він же був його організатором і отаманом.

Удвох із Чорнотою, верхи, зустрічаємо цей відділ підчас руху. Вигляд його був такий оригінальний, що навіть похмурий Андрій посміхнувся.

Сам отаман, що їхав верхи попереду, від голови до стіп був вбраний в австрійський однострій з австрійськими хрестами і медалями на грудях. Було дивно, як він те все зберіг. Замість шаблі — австрійський багнет. В руках мав солідний кийок, вимахував ним як булавою.

Відділ йщов досить стройно, з старшинами і підстаршинами на приписаних місцях. Був «посортований» в сотнях і чотах: окремо босі, окремо взуті, окремо — в білих селянських штанах,

окремо — в «крамних», окремо — в соломяних капелюхах, в кашкетах, в баранячих шапках, одна чота з рушницями, друга з косами, третя знову з рушницями, слідуючи з штилями і т. д.

По прибутті на місце отаман-«австрієць» відважив кілька «бучків» парубкові повстанцеві за невиконання якогось наказу. Придивляюся до цієї, так незвичайної в повстанчих частинах «екзекуції». Товариші караного «доброзичливо» жартували на його адресу і, як видно, признавали за своїм отаманом рацію і право на таку кару.

До вечера в район нашого розположення прибуло ще кілька менших повстанчих відділів.

На другий день в домі діякона зібралася нарада всіх отаманів і старшин, котрих вони лічили потрібним взяти зі собою. Від Холодноярської бригади були: Деркач, Петренко, Мамай, Кваша, Грицаєнко, Отаманенко, Чорнота і я.

Перш за все, на нараді занялися підрахуванням наших сил. Виявилося, що кількість повстанців, обєднаних у відділах, які зконцентрувалися в околицях Мошен, досягла поважної цифри у 30.000 чоловік, але всі місцеві отамани запевняли, що можуть свої відділи збільшити. Всі отамани окремих загонів охоче згодилися підпорядкуватися штабові нашої групи. Само собою повстало питання: для чого ми зібралися і що маємо робити дальше?

Про те, що червоний фронт на заході заломався, а поляки і українська армія провадять успішний наступ на цілому фронті — ми мали вже цілком певні відомости. Підчас наради прибув із Черкас наш холодноярський старшина-розвідчик і оповів, що червоні стягають за Канів частини для оборони Києва від повстанців. Всі червоні частини, що були на Черкащині, дістали наказ негайно вирушити туди. Частини, які зконцентрувалися були в Черкасах, поспішно вирушили вверх по Дніпру. В Черкасах залишилася лише мінімальна кількість, потрібна для оборони міста. Всі комуністи, комсомольці і охотники з-посеред позапартійних жидів, дістали зброю і зосереджені в казармах та установах. Військове та залізниче майно вивозять на лівий беріг Дніпра. Установи усі спакувалися і приготовилися до евакуації.

Старшина той розмовляв з червоноармійцями різних частин. Настрій в частинах пригнічений, подекуди просто панічний. Кружляють серед червоноармійців чутки, що на польський фронт прибула величезна французька армія з газами і «лучами смерти», з якою годі червоній армії боротися, що в Москві повстали проти большевиків робітники всіх заводів і фабрик, що в Одесі — англійський десант, по всій Україні повстання і т. д. Один із червоноармійців (наш розвідчик теж видавав себе за червоноармійця) по секрету шепнув йому «новинку», що Ленін і

Троцький, захопивши досить золота, драпнули вже аеропляном за кордон.

В частинах шириться дезертирство, хоч виданий наказ розстрілювати піймани дезертирів на місці.

Коли розвідчик скінчив свою доповідь, зібрання задоволене загуло, перекидаючись заввагами про положення.

В цей час піднявся Чорний Ворон і попросив слова. В постаті цього ватажка партизанів була цікава особливість. Меткий їздець і вояк, він був одночасно якийсь повільний нерухливий. Коли згинав руку, здавалося, що гне штабу заліза. Зате його рухи мали в собі щось... гіпнотизуючого. Нагадували «лініві» рухи тигра в клітці. Але що Ворон мав дійсно особливе — це очі: темні, тверді, непорушні. Він зовсім не моргав повіками, а змінюючи напрямок погляду, повертав не очима, лише всією головою.

Промовець повільно оглянув зібраних отаманів.

— Ну щож, панове... Ворог сам підповідає нам, що маєм робити. Червоні бояться, щоб повстанці не захопили Києва. Забираєм Черкаси, підірвем мости на Дніпрі й, не гаючи часу, рушаєм на Київ. По дорозі-ж усюди повстанці... Поки дійдемо — зберемо армію. У червоних невдачі на фронті. Частини, які оперують проти нас — пригнічені й налякані. Куди не повернуться — мають в запіллі повстанців. Таке військо дороги нам не замкне і Києва не оборонить.

— Це неможливе! — Не вдасться! — Ми не регулярне військо, щоб наступати на Київ! — розляглися протестуючі голоси.

— А чи Петлюра позаторік регулярним військом Київ заняв? Звичайно невдасться, як наперед вірити у невдачу. Та колиб і невдалося заняти Київ — нічого не втратимо. Повертаєм «віштя» і йдем до фронту. Ще тих, що пристануть до нас, із собою потягнем. А ще й по дорозі не одну тисячу повстанців зустрінем.

— А як большевики із Москви свіже військо підвезуть і напруть на нас ззаду?

— Скорше до фронту дійдем та напремо на нього ззаду — тільки й страху.

— Поки ми такого «гака» аж попід Київ зробимо — нас оточать і розіб'ють.

Піднявся Чорнота:

— Боїтеся «гака» робити — йдем навпростець до фронту. Намісці крутитися — ще скоріш оточать. Зрештою, скажіть мені, панове, на милість Божу — по якого чорта нас отут тридцять тисяч зібралося!!! Черкаські бори і без нас стоятимуть... Сам Бог посилає нам годину, в яку можемо щось зробити для України. А ми її протупцюєм на місці та пробалакаєм. Ще раз повторюю — йдем до фронту! Не гаючи дорогого часу — рушаєм назустріч

нашому урядові і військові. Розвернемо ворогові запілля. Поки дійдем — буде нас вдвоє, може й втроє більше.

Голос забрав командир 1-го полку Степової дивізії.

— Я, панове отамани і старшини, не проти того, щоби йти до свого війська. Але... наші херсонці і так вже нарікають, що далеко завели їх... На марш до фронту — навряд чи погодяться.

Серед Холодноярців теж було чимало таких, що не мали охоти відходити далеко від хат. Та я знав, що вразі рішення іти до фронту — ніхто із них не посміви сказати, що він не хоче.

Дрібніші місцеві отамани з повагою на обличчях слухали і поглядали на Блакитного, Деркача, Голого... Чекали, що скажуть головні ватажки. Голий, порадившись із своїми сусідами, сказав, що він і підвладні його отамани цілком одобрюють плян іти на з'єднання з Українською Армією, щоби підсилити її, але... він переконаний, що його повстанці дальше Черкаського повіту не підуть.

Отаман-галичанин зірвався і, весь почервонівши, вдарив кулаком до стола.

— Як то не підуть?! Що то є — не підуть?! України хоче — а з повіту не піде? Прецінь то є військо! Як я кажу, щоби йшов — то мусить іти — бо шляг го трафить!

Більшість присутніх зареагувала на цей вибух «австрійця» посмішками і маханням рукою.

Та становище цього ватажка повстанців, відповідно уняте, не було таким смішним і абсурдним, як видавалося. Селянин брав рушницю, чи косу і йшов боротися. Він хотів бути... військом. І коли в нього впоювалося віру в справу, коли він вірив в «зорю» свого ватажка, коли ватажок не «мітінгував» і не питався його, чого він хоче, а чого не хоче — лише авторитетно і певно відрубував накази — повстанець йшов за ним всюди і був ідеальним вояком.

Сидячи на нараді, задумуюся над тим, що цими самими шляхами, з такимиж приблизно силами, розпочав свій тріюмфальний похід Хмельницький. Він напевно не питав своїх повстанців, чи вони хочуть іти на Захід, чи хочуть вертатися до своїх сіл...

Останній забрав голос отаман степовиків, що радився кілька хвилин з Деркачем.

— Панове старшини! Фронтові ми багато не допоможемо. Зрештою він і не потребує нашої допомоги. Большевицькі армії відступають і все промовляє за тим, що стримати наступу українського і польського війська на цей раз вже їм не вдасться. Я тримаюся думки, що ми зробим більше діло для України, як зачекаємо тут, в вигідній для оборони місцевости, поки фронт

докотиться до Дніпра. В той час частині червоного фронту, яка буде відступати на переправи у Черкасах, відріжемо шляхи відступу. Коли приняти під увагу, що вода у Дніпрі стоїть досить високо, переправи у Крюкові-Кремінчуці теж можемо відрізати, а до переправ у Києві і Катеринославі далеко — цілий відтинок червоного фронту буде знищений. А поки що будем провадити тут операції і нищити ворожі частини, які ворог тримає в запіллі, і будем дожидати наближення фронту.

— А що, пане отамане, як гора не схоче прийти до Магомета? Як фронт не наблизиться, а віддалиться? — відізвався Чорнота. Блакитний розвів руками.

— Мій друже! Не треба дуже глибоко розумітися на військовій штуці, щоб бачити, що операції червоної армії на Україні програні безповоротно. У побідний наступ вона вже не перейде, хоч би тільки тому, що має опановане повстанцями запілля й знищений транспорт.

Піднявся Деркач.

— Панове старшини! Машеруючи на Київ чи до фронту, ми не будемо забезпечені, що нас не розіб'ють. Залишаючись коло Дніпра, у своїй місцевости — ми забезпечені, що збережемо до критичного моменту свої сили і зможемо відіграти значну ролю. Я поділяю погляди пана отамана Блакитного і одобрюю його плян.

Більшість присутніх теж підтримала і одобрила.

Нарада закінчилася.

Правду кажучи, по промові Блакитного, я сам в душі погодився з його пляном. Поспішити до фронту, стати скоріше під прапором рідного війська — це добре. Але стягнути до Дніпра повстанчі сили, замкнути розбиту червону армію на Правобережжі, забрати у неї для українського війська ту масу коней і зброї — це двічі добре. Хто ж міг передбачити, що поляки замиряться на половині дороги до цілковитого розбиття большевизму, що наша «гора» завдяки цьому — відкотиться від нас аж за Збруч...

Гості, дискутуючи ще, виходили із діяконівської світлиці. Чорний Ворон, що залишився ще з Блакитним у нашому штабі «на чайок», не уступав і боронив перед ним та Деркачем свій плян захоплення Києва. Блакитний настоював на недоцільности такої операції.

— Що вам так Київ у голову засів? — розводив він руками перед Вороном. — Київ поляки і без нас займуть. Наша армія на правому крилі фронту. В напрямку Києва піде хіба якась «репрезентативна» частина. А наше завдання — допомогти у першу чергу своєму війську.

Ворон «таємничо» посміхнувся.

— Кажете, пане отамане, поляки і без нас займуть... Маю велику охоту, щоб на цей раз вони вступили до Києва як гості, салютуючи вже вивішеним українським прапорам. І як би я мав не триста, а хоч би півтори тисячі на конях і тачанках, то хоч би тільки для цього захопив би Київ перед самим їх носом.

Чорнота, що прислухаючись до розмови, сидів зо мною на старенькій отомані, впав у «фільозофський настрій».

— Бачиш, це розмовляють між собою два коліри: чорний і блакитний. Хай мене чорт вхопить, як той ніжний колір у нашому прапорі принесе Україні щастя. А знаєш, думка у Ворона непогана. Захоплення столиці українськими повстанцями, раніше ніж дійде до неї фронт, булоб неабияким дарунком для українського уряду. Чорний Ворон, хоч і «степовий бандит» — на «міжнародних чемностях» розуміється... Я погоджуся, щоб не йти до фронту — лише не пускати «товаришів» утікати через Дніпро. Але у Києві... Хоч би тільки тому, що як наближення фронту відтягнеться ще на місяць ми, стоячи на місці, розтопимося... Черкасці розбредуться по хатах, як тільки тиждень не буде з ким битися... Степовики без діла-будуть згадувати свої хати... Половина їх — боса... Наближаються холоди, а взути можна, тільки захоплюючи міста.

Розмову перервала чорнява діяконівна, що просила до чаю.

* * *

Ранком ми стояли гуртом коло штабу бригади і розмовляли. Широка вулиця була заповнена повстанцями із рідних відділів, що знайомилися між собою, розмовляли, співали.

Наш отаман мав поганий настрій.

— Чого журишся, отамане? — запитав Чорнота, — може нездоров?

Деркач відповів невідразу. — Невиспався. Приснилася така дурниця, що потім не міг вже заснути. Тай правду сказавши, чогось... неначе якесь передчуття у мене недобре, неможу собі місця знайти. Щоб часом «товариші» несподівано не напали і не дали нам духу. Піду до Блакитного — запитаюся чи чого нового за ніч не підпливло.

— А що снилося?

— Кажу — дурниця, якої тверезий чоловік ніколи не видумав-би. Приснилося, що у нас в штабі сиділи чекісти і судили мене...

Присудили до розстрілу... І так все по дивному: на мені зброя, через вікна бачу як ходите попід хату ви усі, козаки — а мене в'яжуть і ведуть на двір розстрілювати. Ведуть поміж холодноярцями, я кричу, щоб рятували мене, кличу по імени тебе, Юрка, Отаманенка, а ви — неначе нічого і не бачите. На цьому прокинувся і знову задрімав. Аж чую хтось лежить коло мене. І то так виразно чую дотик, обіймає мене, а мені сниться одночасно, що я не сплю і згадую той сон, що перед тим снився. І думаю над тим — хто це коло мене лежить... Свічу сірник і бачу що це покійний отаман — Василь Чучупака... Дивиться на мене, а очі повні сліз... Дружили ж ми з ним, а такий мене чогось страх напав, що вже прокинувся, а ще зубами дзеленчав... Воно, звичайно, дурниця, а все чомусь із голови не можу собі вигнати... Все чогось серце ниє.

Андрій уважно глянув в обличчя отамана.

— Щоб часом, Іване, не попереджував тебе покійний отаман. Як будемо мати сьогодні-завтра бій — мусиш стерегтися. Знаєш що... Будеш не там, де тобі буде «хотітися», а там де я тобі пораджу — добре? Часом і смерть можна обдурити...

Деркач засміявся і махнув рукою.

— Ми, здається, Андрію, оба старими бабами-ворожками стаєм. Піду до степовиків.

Заклавши руки на спину, пішов вздовж вулиці. Обговорюючи випадки снів і передчуть, поглядаєм його услід. Заледви отаман порівнявся із першою групою повстанців, що стояли розмовляючи — від неї відділився молодий хлопець і підійшов до нього, неначе хотів щось запитати. Нагло отаман подався крок назад і вхопився за кобур з револьвером. Бистрий мах руки хлопця — і коло ніг Деркача вибухнула сильна граната. Оба впали на землю. В групі розлігся крик когось, раненого відламком.

Підбігаєм до отамана. Лежав навзнак, зблідлий, із закровавленою на животі й ногах одіжжю.

Хлопець лежав непритомний із закровавленою на грудях вишиваною сорочкою. По хвилині розкрив очі й ослабленою рукою повільно потягнув із кишені револьвер. Вдаром чобота вибиваю йому з рук зброю.

— Ти хто такий?

— Я комсомолець-чекіст! Смерть петлюрівським бандитам! Хай живе третій Інтернаціонал!

— Ти знаєш, кого ти вбив?

Хлопець усміхнувся і глянув убік Деркача.

— А вбив?.. Правда вбив?.. Я — Деркача не знаю?! — Я всіх вас бандитів знаю! Я Чучупаку Петра сам у Черкасах «шльопнув» у підвалі...

— Таж це нашого медведівського Хаїма-різника син! — скрикнув піджилий медведівчанин, що, стоячи поблизу, приглядався до лежачого.

Хлопець з обличчя зовсім не був подібний до жида і говорив чисто по українськи. Коли підносив голос, із пробитих відламком легенів булькала кров з повітрям.

— Хто тебе послав?

— Мене послала Чека, щоб я сам згинув, але отамана Холодного Яру «шльопнув». Хай живе...

Медведівчанин підскочив і одним ударом приклада розм'яжджив голову.

Отаманенко, скипівши, вхопив дядька за рушницю, та Чорнота поклав на його руку свою.

— Покинь.

— Так щож він дурень вирвався!.. Треба було допитати, щось довідатися.

— Нічого б не довідався — міцне духом жиденя було.

Отаманом занявся фельшер, що надбіг, та Грицаєнко. Мав пробитий відламком гранати живіт над пахвою і покалічені ноги. Граната вибухнула заблизько і тому відламки не попали в груди чи голову. Коли очутили, намагався усміхатися і жартувати, перемагаючи гримаси болю.

За пару хвилин надбіг лікар, що був при Степовій дивізії. Зробили перев'язки. Треба оперувати, витягнути із живота відламок — а нема ні наркози, ні хірургічних приладь... Послали до місцевого лікаря.

Післанець вернувся з короткою відповіддю:

Медикаментів та операційних матеріялів давно немає, а хірургічні ножі забрали весною червоноармійці переходячої частини — сподобалися, що добре ними болото з чобіт обшкрябувати.

Лікар потішає, що як відламок не брудний і не буде зараження крови, то ранений може вижити і без операції. Небезпечних порушень органів, здається, нема.

Один із повстанців мав скалічену ручкою гранати ногу. Розглядаєм ту ручку і стверджуєм, що бомба була німецька, такої конструкції, що вибухає від вдару.

Командування бригадою передав Деркач курінному Петренкові.

В наступні дні й ночі робимо декілька маршів у напрямку Каніва, розшукуючи ворога. Та червоні заздалегідь зникали, уникаючи найменшої сутички. Вся місцевість над Дніпром між Чигирином і Канівом була в наших руках. Це вносило в повстанчі лави враження, що з большевиками вже скінчено. Войовничий

запал у масі падав. Створювалися «демобілізаційні» настрої; як нема з ким битися — треба йти до дому, — там робота чекає...

Жовтень приніс приморозки і багато повстанців «нудьгувало» за чобітьми.

Півтора тижня по мошенській нараді, зібралися ватажки на нараду у Межиріччі над Россю. Цього разу всі погодилися, що повстанцям треба «дати роботу». Отаман Степовиків подав плян, щоб заняти Корсунь, де по наших відомостях були значніші червоні частини, знищити при переході залізниці цілий відтинок, щоб забезпечити собі запілля з боку Фастова, а тоді рушити на Цвітково і знищити цей важливий для ворога залізничний вузол. Вибухового матеріялу, щоб висадити в повітря кілька мостів і водокачок, мали ми досить. Та підчас обговорювання пляну само собою виринуло питання Черкас. Це місто, тільки тому, що ми його не брали — було від лінії Дніпра червоним півостровом серед обхопленої повстанням місцевости. У Черкасах перехрещувалися ворожі шляхи сполучення Дніпром пароходами та залізницею, що лучила лівий берег з правим. З цього боку, як ми залишимо Черкаси в спокою, ворог скоріше міг підвезти військо, ніж з розбитого фронту через Фастів. Треба спочатку «зліквідувати» Черкаси і висадити в повітря мости на Дніпрі.

Другого ранку все об'єднання вирушило в напрямку Черкас. Йшли трактом, що від Катеринослава через Черкаси веде понад Дніпро до Києва.

Чорний Ворон, а за ним наша бригада, йшли в авангарді. Проминувши довгу долину, оглядаємо з Петренком з гори повстанче військо, що кількакілометровим вужем вилося шляхом по долині. Поміж добре озброєними відділами виблискували на сонці своєю зброєю відділи, озброєні прив'язаними вздовж держака косами. Ділимося з Петренком спільною думкою: так мусів виглядати на початку похід Хмельницького. То була сила... Непевна, хитка, але й страшна сила в певних і нехитких руках вождя, що вірив би у самого себе і накинув би ту віру підвладним.

Напад на Черкаси мав відбутися вночі. Щоб у темноті пізнавати своїх, Блакитний дав наказ, щоб кожний повстанець перев'язав ліву руку соломяним перевеслом.

Ціль походу, звичайно, не оголошувалася. Підводою, добрими кіньми поїхав до Дніпра зв'язок, щоб переправившись човном, передати отаману Чорному, щоб той, як вспіє, напав вночі на мости з полтавського берега і відрізав червоним шлях відступу.

Підвечір, коли об'єднання стало на відпочинок, прибули до Степової дивізії зв'язки з Херсонщини, які розшукували вже кілька днів степовиків. Принесли вістку, що червоні частини палять і грабують села, із яких дивізія вийшла, розстрілюють на місці

родини відсутніх повстанців.

Степовики замітінгували і поставили Блакитному вимогу, щоб змісця вів їх до своєї місцевости — рятувати хати. Спробувавши переконати, Блакитний прислав до нашого штабу Житкевича, який провадив у нього агентурну розвідку, з повідомленням, що складає з себе обов'язки командира об'єднання і вирушає з дивізією на Херсонщину.

З Житкевичем прийшла якась молода дівчина в селянському убранні, що підчас його розмови з нами стояла осторонь.

Житкевич показав на неї очима.

— Ця панночка хоче залишитися з вами і піти до Холодного Яру. Дуже добра розвідчиця.

— А хто вона? Звідкіль?

— Ну... сказала, що називається Ольга Кравченко. А звідкіля родом, хто батьки — я й не питався. Могла ж правди і не сказати...

Повстанче підпілля мало свої неписані приписи «етики». Розпитувати когось про місце уродження, правдиве прізвище, родинні зв'язки — не належало до «доброго тону». Це все речі цікаві для чекістів, шо любили мститися на родинах своїх противників, якщо їх самих не можна було досягнути. Ніхто із нас не був забезпечений, що не попаде в руки ворога і ніхто не може бути певним, що попавши у Чека, не зрадить під тортурами таємниць своїх товаришів. Тому краще не знати їх.

— Але — продовжував Житкевич — можете бути певні: дівчина ідейна й вірна. Ми вже перевірили її, як то кажуть, на сто відсотків. Мені дуже не хочеться розлучатися з нею, такої розвідчиці у мене вже не буде. Та не чую себе в праві насилувати її волі. Хоче перейти до Холодного Яру, бо каже, що степовики, вернувшись до своєї місцевости, розбредуться по хатах. Може й має рацію. Хотіла було піти із загоном Ворона — так там якийсь дурень з коханням її переслідує. Не зносить вона цього. І вам раджу, щоб поводилися з нею як з бойовим товаришем, недобачаючи в ній жінки. Тоді буде все добре. Посилати можете й у пекло по вуглики — принесе. Познайомив нас. Дівчина була дуже гарна з якоюсь дивною мішаниною наївно-дитячого і рішучого в обличчі. Дали їй місце на одній із тачанок і доручили візникові — піджилому мельничанинові турбуватися нічлігом і всім іншим.

Степовики дійшли з нами до села Руська Поляна. Там попрощалися і рушили, окружаючи Черкаси, до шляху на Чигирин. Чорний Ворон сердешно прощався з нами, особливо з Чорнотою, з яким міцно заприятелював.

— Ну, куди-ж ти тепер? — запитав поденервований подіями

Андрій.

Ворон махнув рукою.

— В білий світ... Не маю що з вами вже робити та й із степовиками вже мені більше неподорозі. Той чорноліський медвідь — Хмара — мудріший, ніж я думав тоді, як він відмовився до об'єднання приставати. Тільки дурно час прогаяли. А як би відразу пішли були, не зупиняючись надовго, досіб могли армію мати і таких чудасій натворити, що тільки держись!

Я ось тільки у степ дивізію виведу, а там — бувайте здорові! Мої хлопці за хати давно забули. Щодня п'ятьдесять — сімдесять, а треба — то й сто верстов махну... Над морем побуваю, під фронт загляну, може й до Холодного Яру коли заверну...

Обминаючи колони степовиків, чорні примари тачанок і верхівців пірнули в темряву.

В Руській Поляні ми розділилися: Голий з частиною черкасців пішов обходити Черкаси зліва. Друга частина черкаських повстанців мала наступати разом з нашою бригадою понад залізницею. По дорозі зустрів нас наш розвідчик, що вертався із Черкас. Червоні вже знають про наближення повстанців. Дістали підкріплення зверху Дніпра — чотири пароходи піхоти. Один баталіон прибув увечері із за Дніпра. Всі жиди — мужчини, до старих пейсачів включно, одержали рушниці й, калатаючи зубами від страху, стали в лави оборонців міста. На станції — панцирний потяг, на Дніпрі стоять два бронеплави.

З маршем ми спізнилися і прийшли на край ліса, звідки видно було вже черкаські вогні, перед ранком. Черкасці хотіли наступати першими. Зрештою, для наступу всіма силами одночасно нас було просто забагато. Під містом була розлога рівнина і підставляти густі лави під кулемети не було сенсу.

Пускаєм наперед лави черкасців, а самі, розвинувшись в бойовий лад, йдемо на приличній віддалі. Черкасців у темноті не видно. Вогні всі більшають і яснішають. Нараз — кілька стрілів, за ними рясний вогонь з рушниць і кулеметів. Розляглося «Сла-а-ава-а!» повстанської лави — черкасці пішли в атаку. Може б вдалося було їм відразу збити ворога з позицій, та... на залізниці блиснула заграва з коміна паротягу. Бронепотяг, увігнавшись повним ходом аж на одну лінію з повстанчою лавою, почав з флангу кропити із кількох кулеметів і мітральєзи Гочкіса. З Дніпра одізвалися гармати бронеплавів і гранати почали вибухати між нами і черкасцями. Блиснуло кілька високих розривів шрапнелі. Черкаси «відгризалися» міцніше, ніж можна було сподіватися.

Я чомусь був переконаний, що попавши під гарматний обстріл, селянська лава піде врозтіч. Ні. Залягли і, відсунувшись

лише від небезпечного сусідства бронепотягу, стріляли, поривалися час до часу вперед і знову залягали під градом куль.

Положення було небезпечне. Як розвидніється, бронепотяг, роз'їжджаючи по лінії, вогнем з флангів, а навіть із тилу, може накоїти немало шкоди.

Рушничний і кулеметний вогонь з-під міста збільшувався. Очевидно, на відтинок бою прибували частини з інших відтинків.

Петренко послав до отамана-«австріяка», який командував лавою черкаських повстанців, зв'язок із порадою, щоб він стримався від наступу, лише дразнив ворога. Червоні, думаючи, що напад ведеться лише з цього боку, можуть стягнути сюди усі сили. Тим часом Голий, що видно спізнився, буде мати облекшене завдання з протилежного боку міста.

Потім закликав Левадного.

— Левадний! Поки розвидниться — кров з носа — треба відігнати бронепотяг під місто і висадити в повітря якийсь місток.

— Стріляти звідціль із міномета — не попадеш. В темноті не можна установити добре віддалі. Візьму но я хлопців з мінометом та піду до нього ближче. Може вдасться просто в бік з одну міну всадити.

Взявши трьох хлопців з мінометом і мінами, Левадний пішов до бронепотягу. Вслід за ним рушили Соловій та ще два козаки із двома десятифунтовими пачками тритолю.

За чверть години, не в боці, лише в «чолі» бронепотягу, озброєному нечинною в цій ситуації гарматою, вибухнула міна. Левадний підліз із того боку просто по залізниці, не ризикуючи попасти під вогонь кулеметів. Бронепотяг дав задній хід і відсунувся на півкілометра. Вибухнула на лінії, пущена йому вслід, друга міна. Відсунувся ще трохи, не припиняючи обстрілу повстанців.

В цей час, позад ворожих позицій, в самому місті, розляглася стрілянина і вибухи ручних гранат. Голий вже у Черкасах!

Бронепотяг урвав стрілянину й хвилинку стояв, наче прислухаючись. Потім повним паром чкурнув до Черкас. Повітря стряс переможно-радісний рев повстанчих лав перед нами, що стихійно рушили в атаку на ворожі позиції. Ще кілька хвилин такали з-під міста кулемети і розсипалися гарячкові рушничні стріли. Потім стихли. Крики черкасців вливалися вже у передмістя. Повільно рушаєм до Черкас. Вогники гарматніх розривів на вільних вже від повстанців підміських полях густішають. До гармат з бронеплавів приєдналися гармати бронепотягу. Наближаємося до обстрілюваних місць. Петренко, що їхав поруч мене, стримав коня.

— Або ми часу не маєм?! Підождем, поки їм обридне без путя

стріляти. Спинити лави! Курінного 2-го куреня до мене! По лавах побігла коротка команда.

— Пане осаул! — крикнув Петренко до Отаманенка. — Пошліть зв'язкового до Чорноти, щоб їхав з кіннотою сюди.

В цей час недалеко міста вибухнув на залізниці стовп вогню і на мить освітив три постаті, що бігли до нас навпростець через обстрілюваний із гармат терен. То наші «підривники» висадили місток.

Петренко, наче пригадавши щось, свиснув до Отаманенка, який виряджав до Чорноти кінного зв'язкового.

— Хай захоплять із собою тачанки з вибуховим!

— Ідемо, хіба, Юрко, до Дніпра — мости направляти — ні? Ти по цьому щось трохи письменний?

— Підпалювати — чомуб ні — доводилося... Та маємо-ж «заприсяженого» піротехніка. Як заложить міну — той підпалить сам.

— Так-так, тільки залізних мостів два і не близько один від одного. Соловієві один можна буде подарувати. Того хлібом не годуй — лиш давай мости «направляти». Щоб його по дорозі гранатою не накрило. Обернувся отаман у бік, звідкіль мали надбігти підривники.

Коло Петренкового коня замаячіла постать курінного Мамая. За ним надійшов Василенко, який по обняті Петренком командування бригадою став курінним 1-го куреня. Моє місце — осаула того куреня — було при ньому; але що Василенко був переконаним піхотинцем і не хотів сісти на коня, а я — навпаки, то й витворилася така «ситуація», що коли положення не примушувало мене злізти з свого «сірого», я, з призвичаєння, тримався Петренкового стремена.

Отаман нахилився до Мамая:

— Залишаєтеся за мене. Я з кіннотою їду до Черкас. Як ті дурні перестануть стріляти — підведете бригаду під саме місто і стійте в бойовому ладі. Хто зна ще, як там скінчиться. Щоб черкасці ще не дістали поза вуха, як у місті жидівськими хатами займуться. Твій осаул, — обернувся він до Василенка, — поїде зо мною. Хай хтось із старшин заступить, як буде треба.

Василенко тільки махнув рукою і зневажливо тріпнув мойого сірого по хряпах.

Над'їхала кінна сотня і дві тачанки з пероксиліном та толем. Надійшов, задоволене посвистуючи, Соловій з товаришами.

Розтягнувшись рідкими двійками, рушаємо до міста. В Черкасах лунала ще стрілянина, рідкі вибухи ручних гранат. Чорнота «маневрує» і веде сотню через «точки», на яких тільки що вибухнуло гарматнє стрільно. Кругом на полі — блиски розривів.

Нарешті «довгоочікувана» граната, коротко завивши, тріснула десь посеред нашої колони. Почувся храп зляканих коней.

Андрій стримав коня і обернувся на сідлі:

— Багато втовкло?!

— Чижові коня вбило, самого контузило видно, бо лається і загикується! — Відрапортував підскочивши чотовий 2-ої чоти.

— Хай бере сідло на плечі і йде назад! Передай бунчужному — кулеметні тачанки — на боки! А ті з «балабухами» — п'ятьдесять кроків від останньої двійки! Одна від другої — теж на п'ятьдесять! Руша-а-й! Як попаде у піроксилін — не одному коневі хвоста обірве... — кивнув до Петренка вже в руху.

За Дніпром сіріло. Над Черкасами знеслася луна кількох пожарів. Спалахнула якась заграва і над Дніпром в напрямку моста, а одночасно донеслася звідтіль приглушена віддаллю густа стріляннина і рев пароходних сирен. Гармати з бронеплавів замовкли, а за хвилину стріляли вже десь в іншому напрямку.

Петренко, як і завжди при великому задоволенні, голосно ляснув язиком та пальцями і витягнувся у сідлі.

— Чорний з полтавцями нижні мости підпалив! Якби ще Голий здогадався загородити дорогу на верхній — гут-бай, товарищі! — Усіх в Дніпро заженем!

Під мостом виїжджаєм на дорогу. Двійки стягаються. Перша ізкакує з коней і відтягає набік трупи двох повстанців. Один з косою на держаку, рушницю другого забрав видно товариш, що покинув, кілька кроків дальше, держак від коси. Саму косу відв'язав і забрав — за косу тепер господареві не легко.

На вулицях, попід плотами і стінами, трупи червоноармійців та жидівських «ополченців». У декого голова відділена зовсім від толуба, — то робота «косарів». На передмістях, заселених українцями — тиша. Хати причаїлися, прислухаючись крізь темні вікна, що дієтся.

В центральних дільницях — ярмарок. Повстанці, п'яні перемогою, виспівували й вигукували, не звертаючи уваги на шрапнелі, що почали розриватися над містом. Бронеплави знову стріляли в цей бік. Кулеметна стрілянина на Дніпрі стихла. Горіло кілька жидівських хат і совітських установ, кидаючи червоні відблиски на обличчя і лискучі коси повстанців. Коло державних складів і склепів розділювали по мішках і пазухах «воєнну здобичу»: сіль, цукор, махорку, сірники, мануфактуру, скіри, цвяхи, — усе те, що село колись купувало у місті, продаючи там хліб і чого не мало тепер, віддаючи його задурно державі. Біля будинку міліції — стрілянина. Замкнулося там кількадесять червоних, що не вспіли утекти. Роз'юшена юрба атакувала вже двері й вікна, кидаючи до середини намочені у нафті шмати.

Оборонці спочатку завзято відбивалися — вбили і ранили кількох селян, та видно були вже «приглушені» кинутими у вікна бомбами. З будинку вилітали крики ранених.

По сусідству, за рогом кварталу, юрба із задоволеними викриками й реготом оглядає щось при світлі палаючого будинка. Під'їжджаю. В крузі глядачів кілька селян держать за руки і ноги розпластаного на землі молодого жидка, що верещав на всі голоси. Старий сивий дядько, збивши на потилицю баранячу шапку і закотивши рукави, з фільозофським спокоєм урочисто переводить «операцію»: до розпоротого косою живота напихає гречки.

— Вополномочений з вупродкому, — пояснює мені один із глядачів, — черкаські хлопці показали де живе, а він, бісова кров, до мами під перину сховався! Стару суку зарізали, щоб щенят не плодила, а йому треба по довжності — «развйорстку виповнити»...

— Га! — Як він до нас до Млієва приїхав був з червоноармейцями — розвйорстку дерти, — одізвався другий глядач, — хіба таке вичудачував! І не підступай до нього — чистий тобі цар Миколай третий...

Я вас, каже, навчу як савєтську власть слухати!.. А тут — бач — під перину заліз!.. Два ліворверти, карабінку, документи, гроші — геть чисто через вікно на подвір'я повикидав, знайшли вже як хату запалили... А збіжжя усякого в хаті! У господаря за добрих часів стільки не бувало. Вертаюся до Петренка. Воно все добре... Зрозуміла, дика мстивість мирного й по суті доброго українського селянина, зрозуміло, що селянин потребує соли і цв'яха, але... що діється коло Дніпра? Де поділися червоні з Черкас? Якби у відповідь від Дніпра знову затакали кулемети. Вже розвиднялося — безперечно на руку противникові. Ніхто із повстанців не знає, де Голий або «австріяк». Нарешті якийсь кіннотчик сказав нам, що отаман на станції, роздає повстанцям захоплену зброю і набої. Чорнота з півсотнею їде на розвідку до Дніпра, а ми з Петренком — шукати Голого.

Гармати почали грати живіше, обстрілюючи місто шрапнелями, а околиці гранатами. До «концерту» приєдналася ще якась гармата з Дніпра, вище міста. По дорозі догнав нас отаман «австріяк», що роздратовано вимахував своїм «бучком».

— Прошу панів — в... я в таку войну!.. Півтисячки з мого регіменту за містом в розстрільній лежить під канонами — а кілька тисяч гунцвотів — прошу вас — в місті сіль та сірники фасує!..

За хвилину надлетів чвалом Голий, що гнався із станції до міста. Завертаємо назад, обсуджуючи по дорозі положення.

Червоні відступили до мостів під прикриття бронеплавів і

бронепотягів. Бронепотяг, що бився з нами, стоїть на мості. На верхньому мості теж стоїть панцирник, що надійшов із Золотоноші. Червоні, видно, боронитимуть мостів за всяку ціну, а без гармат броненлавам та панцерникам не багато до серця промовиш. На станції — два вагони гарматніх набоїв, та що з них! Гармати поїхали із степовиками, без запасу набоїв, «боронити хати»... Будь вони тут — можнаб за мости з червоними «поторгуватися».

Перед ранком Чорний із своїми повстанцями напав на мости з полтавського берега. Збив охорону і наклавши під деревляний міст околотів, підпалив його. Та бронеплави гарматнім і кулеметним вогнем повстанців відігнали, а вогонь погасили брандсбоями.

Петренко пропонує Голому, щоб покидати Черкаси і, перервавши в кількох місцях залізницю, йти, як плянувалося, на Цвітково.

Голий замахав руками.

— Неможливо! Степовики пішли. Гармат нема. А до того — мої повстанці — кожний у Черкасах щось «завоював» — хоче до дому жінці занести. Вертайтеся з нами — пізніше може якось виберемось.

«Австріяк» вдарив руками по литках:

— О — прошу! Шляк трафить з таким войском! Та мої такі самі — а дам приказ — і підуть!

Кажу тихо Петренкові, що можем іти на Цвітково і без Голого, та Петренка теж «муха вкусила».

— Як ви додому — то й ми додому. Тільки як будуть вас з домів викурювати — не присилайте, щоб рятувати.

За містом розгорялася перестрілка. «Австріяк» погнався до свого відділу з тим, що Голий зараз вишле «на фронт» підкріплення.

Зустрічаєм Чорноту, що шукав вже за нами. Мав одного раненого. Червоні розпочали наступ. Бронепотяг посувається до міста. Треба подумати про бригаду, що була поблизу залізниці.

Пращаючись з Петренком, Голий «винувато» по учнівськи виправдовується:

— Розумієте... У вас — якби регулярна частина... А тут — «сіра кобила» хліборобська: Хоче — везе, хоче — не везе... Петренко стягнув повіддя.

— Винесіться но скоріше з Черкас, бо як панцерники обійдуть місто з обох боків, а піхоту попре від Дніпра — то наберете, як бідний в торбу. Буде більше м'яса, ніж сірників та соли...

Зібравши бригаду, переходимо залізницю і Побережжям «беремо курс» на Холодний Яр.

* * *

Лікар у Медведівській лікарні, оглянувши пораненого отамана Деркача, стояв над ним безрадний.

— Операція безапеляційна. Треба видалити відломок, а можливо й позашивати ушкоджені увні. Я не хірург, тай приладь відповідних лікарня не має. Треба відставити якось до більшого міста.

Лікар знав, що значить «відставити до більшого міста», тому й не питаючись зрозуміли ми, що стан отамана грізний. Обговорюєм із Чорнотою, Семеном Чучупакою та братом отамана — що робити? Перебравши усі наші «можливости» в цьому напрямку, зупиняємося на двох: Київ і Єлісаветград. Останній — ближче, а це багато значить, бо завезти можна лише підводою. І то, не прямою дорогою, буде сотня кілометрів!

Лікарні у містах всі стали державними, та через своїх людей якось би залагодилося. Головне довезти повз чекістів, міліцію, військові частини. Отаманові однаково — згинути від чекістської кулі чи від одержаного вже відламка гранати, та... принаймні двоє мусить супроводжувати. Вибору нема. Прощаємося сердешно, не знаючи чи побачимося більше. Увечері молодший Деркач, один з «бурлаків» і козак-мельничанин за візника виїхали з раненим в небезпечну дорогу. Зробилося їм фальшиву посвідку, що є членами жаботинського комнезама, від існування якого залишилася лише печатка в «архіві» Холодного Яру, та що везуть до лікарні голову комнезама, раненого підчас нападу «бандитів» з Холодного Яру. Показувати ту посвідку представникам влади можна хіба за п'ятдесять кілометрів від наших околиць. Ближче — за документи мали служити револьвери й гранати, сховані під одіжжю. Могли придатися вони і дальше, навіть у самому Єлісаветграді. Різні бувають в такому положенні «збіги обставин». «Інструкція» була ясна кожному без слів: у випадку чого — добити отамана і самим живими в руки не датися.

Перемучена маршем бригада відпочивала у Мельниках. Другого дня пополудні прибув до нашого штабу роз'їзд від загону Хмари: підстаршина і сім козаків на білих від скорої їзди конях. Чорноліський полковник алярмував Холодний Яр, щоб... рятувати степову дивізію. Блакитний, довідавшись що дорогу на Александрію загородили йому значні сили кінноти Будьонного і піхоти, змінив напрямок і повів дивізію вправо за залізницю, щоб обійти поза Знам'янкою. Сьогодні зіткнувся там з новою дивізією

будьоновців і прислав до Хмари зв'язка, щоб він допоміг, відтягаючи увагу ворожої кінноти. Чорнолісці вже пішли в той район. Хмарині козаки попровадять нас, орієнтуючись більш-менш, де їх загін буде.

Але які будьоновці?! Де вони тут взялися?! Як ми виступали на Черкащину, нічого про них не було чути.

Начальник роз'їзду розводить руками:

— Вже кілька днів приходять ген поза-залізницею та їдуть потягами. Підловили ми на хуторі фуражирів — кажуть йдуть з польського фронту на врангелівський. Про замирення з поляками ще навіть не знали — видно вислали їх ще поки переговори йшли.

Переглядаємося, не довіряючи власним вухам.

— Яке замирення?! Кого?! З ким?!

— Ну та поляків з большевиками. Ось вже ж і в газетах є... Витягнув з кишені й подав нам пом'яте число «Красной звєзди». З биттям серця ковтаємо рядки. Офіційне повідомлення про перемиря. Напрямок статтей і закликів — «помиритися з поляками, щоб розбити Врангеля й Петлюру!» Отож — факт... Ще важче ніж тоді у Чигирині, притиснув усіх тягар думки: щож дальше? Ворог розв'язує собі руки. Сама українська армія — не в силах перемогти. Що буде з нею? Що буде з нами?

Чорнота, переглянувши газету, гірко-іронічно посміхнувся.

— Шкода, що орди татарської нема. Можна б було ще одного старого союзника випробувати. Ну — та балакати будемо, як буде час. Чекаємо, отамане, твойого слова.

Петренко «обтрусився» з задуми.

—Збирати сотні. Щоб харчів хлопці багато не набирали. Налегко...

Збірка і вимарш заняли півгодини. Як стемніло, бригада переходила вже залізницею за Соснівкою. Половина кінноти була в роз'їздах, висвітлюючи шлях. Їдемо з Петренком, Чорнотою та Отаманенком і розмовляємо, що наш марш доцільний лише в тому випадку, як степовики вступили з будьоновцями в затяжний бій на місці й встоялися до ночі, або як вернулися в нашому напрямку. Бо як пішли, чи з боєм, чи без бою, дальше в степ — то зайшли досі далеко.

Попівночі відшукуємо Чорноліський полк на хуторах в Розумієвському лісі. Хмара зустрів нас понурий, урочисто-понурий.

— Степовиків рятувати?.. Спізнилися... Вирятувані вже, хоч і дорогою ціною...

Сівши за столом у хатині, оповідає нам перебіг подій. Коли Степова дивізія, перед полуднем, йшла вже по відкритій місцевости на Херсонщину, розвідка Чорного Ворона виявила, що

збоку, просто на неї машерує дивізія будьоновської кінноти. Безлісиста рівнина, повстанці не призвичаєні до бою з масою доброї кавалерії, майже половина із них — без рушниць...

Ясно було, що як тільки будьоновці виявлять рух повстанців і заатакують їх, маючи ще дотого сильну артилерію, може скінчитися трагічно. Зваживши це, Чорний Ворон із своїми трьомастами на конях і тачанках перший заатакував ворожу дивізію в руху і, стягнувши на себе всю увагу близько двох тисяч кінноти, повів її, відступаючи з боєм, в протилежний від маршу повстанців бік. Хмара, по прибутті зв'язка від Блакитного, поспішив услід за степовиками й переконавшись, що вони щасливо пройшли дальше в степ, повів свій загін в цьому напрямку. Десь у цій місцевости було чутно густу гарматню стрілянину. По дорозі зустрівся з полком будьоновців, що удвічі переважав силою чорнолісців. Під його нападами маневрував пару годин, відбиваючись, аж поки скрився в розумієвські ліси. Увечері прийшов на цей хутір. Застав тут п'ять будьоновців — кубанських козаків, які утекли з частин, щоб приєднатися до партизанів. Оповіли, що ця сама дивізія розгромила повстанців у Лебединському лісі. Багато порубала.

Сьогодні мала бій з якимсь відважним партизанським загоном; як здогадався Хмара з оповідань, був це загін Чорного Ворона. Оточений дивізією в маленькому лісочку серед степу в кількох кілометрах звідсіль, загін Ворона геройсько боронився.

Всі атаки «засоромлених» і роз'юшених будьоновців були відбиті з величезними стратами в людях і конях. Тоді вся дивізійна артилєрія відкрила по тому кружлячку молодого ліса гураганний вогонь, змішавши його з землею. Партизани вискакували гуртками, кидалися назустріч будьоновським лавам і гинули в рукопашному бою, дорого продаючи своє життя. Кількагодинний бій з Чорним Вороном коштував червоних третину складу дивізії. Триста вороновців полягли всі до одного. Як оповіли будьоновці-кубанці, не багато довелося червоним і ранених партизанів добивати — самі себе добивали на очах ворога.

Забравши тільки своїх ранених, покинувши навіть убитих, дивізія пішла дальше. Будьоновці поспішають на врангелівський фронт, де має розпочатися генеральний наступ.

З розсвітом поїдемо оглядати місця бою. В лісовій хатині нараджуємося — що робити дальше?

Місцевість на полудневий захід стала широким шляхом, що ним пересуваються з фронту на фронт червоні частини. Нема що — мусимо нападати на тих, стримувати їх рух і допомагати тим другому ворогові. Треба розіслати розвідників, щоб висвітлювати

пересування частин, щоб довідатися, яким духом віє від червоних, що йдуть з того фронту, де б'ється наша єдина надія — наша армія.

Хмара висилає своїх звідунів окремо. Закликаємо з Чорнотою трьох хлопців й дві дівчини до другої хати, випросивши з неї господарів. Розкладаєм на скрині мапу.

— Треба розвідати силу і боєздатність червоних частин, які з'являться на шляху між Шполою і Єлісаветградом, напрямок, що ним якась частина іде і місце де може зупинитися наніч. Нас будете шукати в селах попід лісом, а удень — в лісі.

Визначуєм зв'язкові пункти і напрямок кожного розвідчика. Відповідні документи кожний мав. Ми не в'язалися тим, що розвідчики отримували завдання і виправлялися одночасно. Всі ті люди були вже добре знані, крім Олі, що перейшла до нас від степовиків, — за неї говорила рекомендація Житкевича. Кожний із них твердо знав, що в разі «всипки» мусить вмерти. Кожний був свідомий, що колиб і був здібний зрадити, попавши в руки ворога, то це його не вирятує.

Важливе завдання — розвідати настрій частин і добути безпосередні вістки з фронту. Раджу хлопцям, щоб, кому буде зручніше — вступив добровольцем до переходячої частини і побувши в ній два-три дні, вивідав що треба.

Оля іронічно посміхнулася:

— Не багато довідаються. Це завдання я беру на себе. Відвідаю якийсь штаб, погощу там добу...

— Це не так легко. Штабовці обережні...

— О — не журіться цим, — робота для мене знайома. Неначе згадавши щось, дівчина усміхнулася очима і крайчиками уст якось дивно «зловіще», а в кожному разі злорадно.

Взявши десяток козаків, відпроваджуємо з Андрієм розвідчиків за ліс. Оля йшла до міста Ново-Миргорода, що через нього йшов найбільший рух частини. Послявши наперед двох козаків, щоб поглянули, чи нема під лісом яких заблуканих будьоновців, іду з нею в потрібному напрямку, обговорюючи ще по дорозі справу. Була спокійна, як би йшла от-так собі, на прохід. Питаю її, як уявляє собі гостину в большевицькому штабі. Засміялася.

— Я, бачите, «дружина червоного командира, що пішов з таким чи ще там яким полком на петлюрівський фронт і не дає про себе вісти». Хіба ж не маю права попитувати за своїм коханим «оборонцем совітів»?! Може хто знає, що з тим полком і де він, бо хочу відшукати і стати добровольцем поруч свойого чоловіка. Полків я маю про запас декілька.

Ну, а з такою справою куди ж краще удатися, як не до якогось

штабу?!

Та це не все. Ваш брат, особливо військовий — свиня! (Вибачте за вираз, пане осауле!). В кожному штабі знаходиться не один охотник потішити солом'яну вдовичку і хоч на якийсь час заступити їй чоловіка. І погостять гарненько, і підночувати запросять.

Засміялася знову з тією злою ноткою:

— Ваш брат скоро коло спіднички розкисає і язика розв'язує... Стало якось неприємно від того, що вона так «просто» ставить справу. Не хотілося вірити, що та дивна, задумана дівчина, що лякалася найменшої інтимности своїх товаришів, що вимагала без слів, щоб вони зовсім не добачали в ній жінки, так легко може «підночувати» з ворогами.

На краю ліса Оля витягнула із-за пазухи своєї свитки бравнінг, продула замок і винявши з магазинки набої, дбайливо перетерла їх хусткою. Те саме зробила з двома запасовими магазинками. Кажу їй, що краще б не брати із собою зброї, бо на випадок арешту, від якого можна викрутитися, револьвер може обтяжити підозріння.

— О — ні! Я без «товариша» — ані руш! А на «випадок» — то це-ж «памятка від мойого коханого червоного командира. Подарував мені як... пращалася з ним»...

Засміялася своїм дивним сміхом, з домішкою якоїсь болючої іронії. Сама напрошувалася думка, що за жартівливими думками криється якась гірка правда. Набивши револьвер, сховала за пазуху.

— Ну, бувайте! Я ще зайду з хлопцями попращаюся. Роспитаю кубанців, де бій закінчився. Знаю той гайок — колись літом мріяла у ньому, вертаючись з розвідки.

— Не боїтеся іти вночі самі між трупи?

— Чого?!

Стиснула мені плече:

— Ви ж бачили Ворона і його хлопців?! Вони не могли інакше загинути. Чи ж не варто піти відшукати мертвого Ворона і гаряче поцілувати його?! Не варто поклонитися їх мертвим тілам і тіням, запозичити у них духа і віри?

Бувайте! За мене не турбуйтеся — я зроблю все і вернуся такою самою... живою і здоровою.

Провожаю поглядом стрункy постать, аж злилася з ніччю. Уявляю собі її між сотнями ворожих і своїх трупів, саму, що вглядається у темряві в порубані обличчя і поза шкірою у мене біжить мороз...

* * *

Бригада, як і чорнолісці, «доночувала» у лісі при вогнищах. За шляхами стежили роз'їзди.

Тільки засіріло, наш штаб з кінною сотнею та Хмара із своїми двістідвадцяттю шаблями їдемо відвідати Чорного Ворона.

Виїхавши з ліса і перетявши шлях, їдемо навпростець полями. Їду попереді з Петренком, Хмарою і Чорнотою. З нами піджилий вже кубанець-будьоновець. Був то колишній підхорунжий Таманського полку, палкий приклонник кубанських самостійників Калабуха та Рябовола, служив у білих, потім попав до червоних. Останні були молоді козаки з йогож таки станиці. Порозмовлявши з ними, Хмара залишив їх у себе із зброєю на конях.

Ще здалека, на полях кругом ліска, видно темні клями. Кубанець оповідає:

— Як напали вони спочатку, так перший полк до половини вирубали. Приняли їх за своїх, підпустили близько, а тоді вже й розвинутися до бою не було часу. Кинулися на них два полки, що слідом йшли. Поки відходили в цей бік, відстрілюючись із тачанки, третій полк балкою обскочив з тилу. Ну й замкнули їх у тому гайку. Почали атакувати. Так куди там-не візьмеш! Підпустять, посічуть з тачанок, а тоді в контратаку. Ну, звідціль, звичайно — резерви в рух, щоб не прорвалися, — заженуть назад у лісок. З якого боку не кинуться до гайка — січуть кулемети, якби Бог зна скільки їх там було. Валяться коні, люди. Тоді командир дивізії наказав відійти на далекий стріл і пильнуючи щоб не прорвалися, підождати на артилерію. Під'їхала... Почали валити у лісок із восьми гармат. Як стало там гаряче, вискочило їх, менше уже, і — в атаку, на прорив. Ну, звичайно, зараз на них і з фронту, і з флангів — пішла рубанина. Козачня наша теж завзята, хоч комісарів червоних або Чека любить як і ви, а от звела їх сволочь жидівська в козацькі полки, дали волю на фронті — і — «да-йош Варшаву»! Кожний козак патріотом свойого полку став. А тут — горстка якась попала, наробила каші й не зробиш їм нічого!

Гордість, так би мовити, козацька заграла. Рубаються — аж лоскіт іде. А я із хлопцями у роз'їзді був від лісів. Дивлюся здалека — і такий мене жаль за серце взяв! Тут бурки козацькі — там бурки. Тут по козацьки їздець у сідлі сидить — і там по козацьки... Боже милий! — думаю — за що козак козака губить?! Кому на потіху?! Дивлюсь на хлопців — теж носи поспускали. Як, кажу, хлопці, думаєте? — Чи не по тамтому боці наше місце?! А

наймолодший: «Та що там, підхорунжий, багато говорити. Їдем но, ближче до лісів. Казав мені один селянин, що у цих околицях немало партизанів».

Перші трупи — будьоновці, що полягли від куль партизанів. Кращий одяг і взуття поздіймали товариші. Забрані також кращі сідла з убитих коней. Кубанець оглядає трупи:

— Донці та калмики... Кубанці — от там більше буде, де наш полк атакував.

Ближче до ліса — мережка трупів густіша; групами і в одиночку, будьоновці й партизани. Праворуч видніли сліди густого рукопашного бою. Направляєм туди коней. На невеликій площі — з півтори сотні порубаних — двічі більше будьоновців, ніж вороновців. Чорнота пізнав коня Чорного Ворона; мав надрубане ще давніше вухо. В боці коня стирчала зломана донська піка, горло проколене шаблею.

Недалеко десь мусить бути і сам Ворон. Наші коні обережно ступають між тілами, злякано форкаючи, обминають кінські трупи.

— Є тут! — крикнув Андрій. — Але хтось із його хлопців живий залишився! Гляньте!..

Ворон, без зброї, в окровавленій одіжі, роззутий — лежав навзнак з розкритими, задивленими в небо очима. Розрубана в трьох місцях голова спочивала на підкладених кимсь грудах землі. Обличчя обтерте від запеченої крови. Задерев'янілі руки — зігнуті на груди, між посіченими пальцями — зложені хрестом два набої. Мав на тілі безліч колотих і рубаних ран.

Всі були переконані, що то якийсь вороновець переховався щасливо живий або ранений у гайку, а вночі розшукав свойого ватажка і віддав йому останню пошану. Не хотілося оповідати про розмову з Олею вночі, про її замір відвідати побоєвище. Хотілося чомусь заховати в таємниці той порив душі безстрашної дівчини.

Злазимо з коней і на хвилину приклякаємо коло ще одного із тих, що своєю смертю заслужили на вічне життя в памяти українського народа. Ніхто із нас не знав ні його імени, ні дійсного прізвища; знали лише, що Ворон і багато із тих, що полягли з ним отут, на пограниччі степу — походять із Запоріжжя, із сіл, де нащадки січовиків хліборобили, ловили рибу й лоцманували на небезпечних дніпрових порогах.

— Усіх забрати не можемо, — перервав задуму Хмара, — але Ворона треба забрати. Мусимо поховати десь, щоб не загубилася могила, щоб нащадки могли прийти до неї й віддати пошану.

Відставимо до Мотриного монастиря — одізвався Петренко. — Колись Василя Чучупаку туди перенесем.

Чорнота заперечив рухом голови:

— Не можем Ворона забирати. Велику кривду і для козаків, і для нього зробимо. З товариством поліг — хай з товариством спочиває. Треба подбати, щоб якесь близьке село відібрало наших і поховало окремо. Їдьте, панове, до ліска — я вас дожену.

Коли від'їхали парусот кроків — оглядаюся. Мій побратим клячав коло Ворона, заглиблений в молитву. За кілька хвилин догнав нас і поїхав поруч, соромливо відвертаючи набік обличчя: понурий медвідь мав червоні від сліз очі.

В гайку ще більш понуро. Вирвані трьох і шестицалевими гранатами грабчаки й берізки лежали на розбитих кулеметних тачанках, прикривали розшарпаних партизанів і коней. Коло розбитої тачанки — трупи двох молоденьких дівчат, що їздили з загоном Ворона як розвідчиці. Одіж на них порозрізувана шаблями — «товариші» потішалися виглядом мертвого дівочого тіла. Старий тавричанин — батько одної з розвідниць, що веселив нас якось на одній із стоянок у Черкащині рибацькими байками — лежав по другий бік тачанки. Осторонь, знайоме обличчя начальника кулеметів загону з одірваною по коліно ногою. На виску рана від кулі, над нею чорні цятки пороху, що застрягли у скірі при пострілі зблизька. Цей — власною рукою і револьвером підписав останній рахунок.

Серед мертвої тиші пробиралися вже до другого краю ліска, як хтось за корчем застогнав. Всі здрігнулися:

— Ранений?!

— Кінь. — Буркнув Чорнота.

Об'їжджаю корчі. Біля партизана, якому бракувало пів голови, лежав доброї породи кінь з переломаною ногою і розірваним боком. Поклавши знесилено голову на землю, кінь зрідка стогнав і... плакав. Удруге в житті бачив я смертельно раненого коня, що плаче зовсім «по людськи», як плаче хвора дитина. Злажу з коня і, витягнувши «кольта», прикладаю коневі до чола. Не було сумніву, що шляхетна тварина розуміла мій замір. Очі коня дивилися на мене з глибоким сумом і ще глибшою покорою долі. Стиснувши серце, віддаю стріл і не оглядаючись повертаюся до свого «сірого», що нервово здрігнувся. Витерши рукавом дурні очі, що непрошено змокріли, вискакую в сідло.

З почуттям болю й гордости в душах, від'їжджаємо з побоєвища.

Хмара їде до близького села залагодити справу з погребленням вбитих та взяти поживи для коней і козаків. Ми їдемо просто до бригади.

Підкріпившись хлібом і салом та підгодувавши по повороті до лісу Хмари коней, вирушаєм лісовими дорогами до села, кілометрах у десяти звідтіль. На ночівлю стаєм у тому селі.

Ранком прибув селянською підводою один із висланих Хмарою розвідчиків. Сільськими дорогами на Єлісаветград іде навантажений обоз однієї з будьоновських дивізій. Розрахувавши його рух, можна перехопити на хуторах кілометрах у дванадцяти від села, де ми перебували. Розвідчик зустрінув загін Кобчика, що з трьома десятками кінних партизанів, одягнених уже в будьоновську уніформу, крутився між переходячими червоними частинами і «ліквідував» малі групки ворога. Кобчик поїхав уже на ті хуторі, де слідкуючи за шляхом, дожидатиме нас. Сам обозові ради не дасть, бо на возах їде зо дві сотні озброєних червоноармійців, є кілька кулеметів.

Наша піхота виступила із села до ліса. Об'єднана кіннота й тачанки рушили риссю переймати обоз.

Кобчик дожидав на умовлених хуторах, заховавши загін поза будівлі. Обоз ще не переходив. Переїжджали шляхом окремі верхівці й підводи, та їх не займали, щоб не зрадити своєї присутности. Заскочив було на хутір якийсь калмик-будьоновець, молока напитися. Уже закопали в стайні, так що й господар не бачив.

Партизани Кобчика виглядали імпонуюче. На переході будьоновців загін добре «підлатався»: хлопці мали першорядні коні, сідла й зброю, усі були добре одягнені, у шинелях і рогатих шапках - будьоновках. Лише сам Кобчик був одягнений у скіряний комплект із скіряним летунським шоломом на голові.

Приглядаюся до голосного в степу ватажка партизанів, як він на височенному вороному огерові скакав через пліт, щоб задемонструвати нам «новокупленого» у будьоновців коня. Малого росту, з розставленими в їзді ліктями, з гострим носом і поглядом — Кобчик дійсно нагадував свойого одноіменника — малого степового хижака — пострах мирних пернатих мешканців степу.

Довелося досить довго ждати, поки роз'їзд Кобчикових «будьоновців» повідомив, що голова обозу вже видніється на шляху.

Приймаємо рішення:

Розбиваєм своїх триста верхівців на шість групок з таким розрахунком, щоб кожна занялася підчас нападу одним відтинком, бо-ж задні підводи могли завернути і втекти. Кінець взяв собі Кобчик, що обіцяв найскорше долетіти. Додали йому двацятку холодноярців. Тачанки з кулеметами мали окреме завдання: стежити за дорогою на випадок, як би з'явилася яка кінна частина.

Заатакували обоз, розвинувшись на його очах в бойовий лад по полю.

Постріляви короткий час з рушниць та чотирьох кулеметів, червоноармійці сипнули вростіч на поля і тим «припечатали» свою долю. Від шабель утекло лише кілька верхівців, що зарання відділилися від обозу. Гнатися далеко за ними не було сенсу.

Наші втрати — декілька неважко ранених козаків та коней. Аж з кінця «фронту» наспіла додаткова сумна вістка: «Кобчик надівся на кулемет!» Наскочив з шаблею на підводу з кулеметом і в упор дістав низку куль в живіт, зарубавши таки з розгону кулеметчика. Ще живе, зібрав своїх хлопців, визначив нового отамана і дає останні накази. Висловив волю, щоб відвезти тіло до родинного села, до дружини, що недавно з нею одружився.

За кілька хвилин везли упоперек сідла вже мертвого Кобчика на тачанку.

Обоз складався із військових возів та селянських з власниками коней, що поховавшись під вози, перечекали бій. Було в обозі досить всякого добра, від мішків з каракулевими саками та шовковою білизною почавши і на гарматніх набоях скінчивши. Була походна станція радіотелеграфу, було два вози з підривним матеріялом, а до нього апарат для запалювання мін електричним током; був віз із медикаментами й перев'язочними матеріялами, що були потрібні нам, як і набої.

Нашвидко порядкуємо з обозом. Потрібне нам майно перекидаємо на тридесятка «казьонних» возів, скинувши з них непотрібне. Мішки з награбованим у Польщі добром, за винятком білизни та ще чого потрібного, поскидали на купи, і поливши бензиною від мотора радіотелеграфу, підпалили. Радіостанцію обложили стосами скринь з гарматніми набоями, під які заложили пачку піроксиліну з довгим кавалком запального шнура. Одне і друге було нам непотрібне. До станції не було фахівців, тай до кого телефонуватимеш — хіба до Бога, до стрілен не було гармат. А тягнути із собою все не було змоги. Кобчикові хлопці взяли собі лише три брички; на дві запасу набоїв, на третю мертвого отамана, і повезли Кобчика до дружини.

Хмара припильнував, щоб забрали бочку смальцю, та дав строгий наказ козакові, якому припоручив її, щоб ніхто смальцю не смів їсти.

— То по якого чорта кажеш брати ту бричку? Питаю чорноліського полковника.

— Підожди — усміхнувся він — той смалець послужить нам ще краще від піроксиліну або толю.

Відпускаєм селян з возами, обділивши перед тим їх на дорогу цукром, мукою, та сіллю. Захопивши свою здобичу, вирушаєм в поворотну дорогу. Соловій залишився підпалити шнур коло піроксиліну.

Вже були далеко на полевих доріжках, як на обрії з'явилася група кіннотчиків. За хвилину загуркотіли вибухи набоїв. Кіннотчики якийсь час приглядалися, стоячи на місці, потім повернули коней і зникли.

Якщо недалеко є значніші сили кінноти — безперечно будуть доганяти. Треба поспішати, а це не легко з навантаженими возами та ще запряженими, виснаженими у походах кіньми. Про їзду риссю не могло бути й мови.

До лісів залишалося із чотири кілометри, як на обрій виткнулася низка ворожих роз'їздів. Зауважили нас, бо найближчий роз'їзд пустив чорну ракету, а один верхівець погнався назад.

Самим нам небезпека не загрожувала. До лісів, без обозу, — рукою подати. У лісі дві тисячі холодноярців, Левадний з кулеметами й мінометами. Та... шкода було б покинути цінну здобичу.

З возів, запряжених слабшими кіньми, розібрали частину вантажів по сідлах. Коні дістали батогів і рушили скоріше. Треба було переїхати досить глибоку балку із кілометр шириною. Перед балкою залишилося при дорозі п'ять тачанок із кулеметами і півсотні чорнолісців. До Петренка поскакав зв'язок, щоб виступив з холодноярцями на край ліса осторонь від села, бо його ми хотіли обминути.

На підйомі коні у возах почали приставати. Ізскочивши з коней, козаки пхали вози. Скоріше б на гору, бо залишені тачанки вже відкрили вогонь. Добре якщо тільки по роз'їздах.

На горі — з одного боку, підбадьоруючи, темніє ліс, з другого... по дорозі гнався відділ кінноти із двісті щабель; ліворуч на полях розвертався здалека в бойовий лад другий, більший. За хвилину на обрії з'явилася третя колона кінноти - із півтисячки щабель. Жарти слабенькі...

Наша охорона спустилася вже в балку і риссю доганяла нас. Пускаєм вози вперед, самі, розвинувшись понад балкою, дожидаємо своїх. Як виїхали на гору, даємо вогня з тачанок по першій колоні, що риссю наближалася до балки. Зупинилися і почали розсипатися в лаву. Поперед неї вискочили тачанки і над нашими головами зашелестіли перші кулі. Лавою, кроком рушаєм за обозом. Ліс повільно наближається. Як тільки перша ворожа лава виткнулася з балки, чотири наші і сім Хмариних тачанок засипають її кулями. До станкових кулеметів приєдналися ручні, що були на конях. Лава пірнула назад в балку й видно дожидала підкріплення. Коли другий ворожий відділ сховався в балці, обоз мав ще кілометр дороги до ліса. До третього відділу поскакали з балки верхівці. Скоро і той відділ зник у балці. Назустріч возам

бігло із ліса зо три сотні піших козаків. Петренко вже давно перевів бригаду на край ліса і дожидав нас.

Із балки кіннота не показувалася. Старий кубанець під'їхав до Хмари.

— Пане полковнику! Ті два полки напевно пішли балкою вліво та вправо, щоб потім обхопити нас з флянгів. А той третій буде в лоб атакувати.

Дійсно, за кілька хвилин зправа і зліва виткнулася на обрій ворожа кіннота. Вози, обліплені козаками, бігцем вже віддалялися. Будьоновці з криками й свистами пустили коней чвалом, загинаючи крила до ліса. Та бідолаги не знали, що підставляють ті крила під вогонь рушниць і кулеметів нашої піхоти. Ліс одізвався рясно і влучно. Покинувши кільканадцять вбитих, кінні лави пішли чвалом назад. З балки показалася широка третя лава. Стояла, розглядаючись що діється. Вози були вже у лісі. Даємо коням ходу і, перескочивши рів, поміж лавою холодноярців в'їжджаємо у ліс. Бригада починає обстрілювати третю лаву кінноти, що її досі ми закривали собою. Лава спішилася. Коні пішли з коноводами в балку. Те саме зробили відділи і коло тисячки будьоновців повільно рушили власними ногами до лісу. За балкою гаркнули дві гармати і шрапнелі розірвалися під лісом. Наступні рвалися вже за нами над лісом.

Петренко дає наказ бригаді, щоб здіймалася і вирушала понад край ліса в напрямку вчорашньої стоянки. Чорнота з кінною сотнею йшов з бригадою. Забавляти будьоновців поки дійдуть до ліса — вистарчить самих чорнолісців. Поки будьоновці зорієнтуються, що нема вже з ким битися, поки подадуть їм коней — Хмара нас дожене знайомими пролісками і доріжками, пострілявши «на віват» в глибині ліса. Логічно думаючи, будьоновці переїдуться за нами в глибину ліса, а щоб заохотити їх до цього, покидаємо один із захоплених возів, розібравши з нього набої, та ще деякі менш потрібні речі, на доріжці, що вела в тому напрямку.

Короткий день кінчився. В чужому лісі уночі страхи беруть... А чи будуть будьоновці мати час завтра шукати за нами — не знати. Під Кримом Врангель дожидає...

По дорозі оповідаю Петренкові перебіг операції. За нами розлягається густа стрілянина і приглушені віддалю крики. Будьоновці атакували грабчаки на межі ліса. Віддалюючись під прямим кутом від нашого напрямку, тріскотіли у лісі стріли чорнолісців.

Коли наш власний обоз, що підчас бою залишався на стоянці бригади у лісі, прилучився, зуважую на тачанці Олю. Петренко каже, що вернулася в полуднє з добрими відомостями. Ще цієї

ночі зробимо напад на бригаду червоної піхоти. Під'їжджаю до Олі й пересідаю на тачанку.

— Ну, як там, донечко, була десь у штабі?

— Ще й як була! Адьютант — смаркате кацапеня таке — реп'яхом учепився. Клявся революцією, що знав особисто «мойого чоловіка» — зарубали бідного петлюрівці... Потішав, що ожениться... Конфітурками частував, — попадя аж у хліві десь заховала — знайшли... Винцем церковним...

— «Підночувала»?

— Ні. Пообіцяла, що сьогодні увечері прийду. Звичайно — слова дотримаю — піду разом з вами у відвідини.

— Оповідали щось про фронт?

— Тішаться, що з поляками мир уже запевнений, бо... біда вже у вікна заглядала і на фронті, і в запіллі. Кажуть, що до нового року Петлюру і Врангеля зліквідують, а тоді очистять запілля від банд та контрреволюції, зміцнять армію і... «дайош Европу!»

Бригада прибула на фронт з Московщини у час, коли наступала українська армія. «Чортови пєтлюрци» солідно розчистили її, забрали гармати та кулемети. Тепер має чотириста червоноармійців, одну гармату та чотири кулемети — із них два «невилічимо хворі». Іде на врангелівський фронт, у Єлісаветграді має приняти поповнення і завантажитися до потягів. Набоїв обмаль, бо вистріляли в боях з повстанцями десь коло Шполи. Нарікають «товариші» на Україну, що не гостинно їх приймає. До села, де стоїть — вісім-девять верстов від Розумієвських хуторів. Має два дні відпочинку. Вирушає завтра рано. Я вже до Миргорода і не йшла.

— А чи до села підхід добрий?

— Дуже добрий! Зрештою, я сама поведу. Балкою й городами — просто в сад до попа, де штаб стоїть. Гармата і кулемет — коло штабу на подвір'ї.

Хмара догнав нас, як стемніло. На лісному хуторку сортуємо захоплену добичу. Усіх тішили набої, гранати, американські консерви та галети, відбиті видно будьоновцями у поляків. Хмару та Чорноту тішили запасові сідла, та ще й козацькі, нашого піротехніка, або як називав його Андрій — «алхемика» — два вози вибухового та ще й індуктор з каблем на додачу. Для дівчат-розвідниць не забули хлопці захопити жіночої білизни, панчох, черевиків, спідничок, а навіть... цукорків.

Роздавши частину набоїв та консерви на руки, відправляємо обоз, щоб не обтяжував нас, в безпечні села й хуторі до своїх людей. З ліса переходимо на Розумієвські хутори. Коло півночі 1-й курінь рушив ліквідувати червону бригаду. Кінноті там не було

чого робити — залишилася на хуторах. Довелося злізти з «сірого» і йти поруч Василенка, який що кілька хвилин питав жартіливо чи не болять ще ноги.

Між третьою і четвертою відбувся напад. От такий собі нецікавий нічим бій у селі, підчас якого червоноармійцям, що вибігали з хат і збиралися на вулиці, за чигиринським определенням смерти — «жаба цицки дала», а ті, що поховалися у хатах та хлівах, зберегли ще своє життя для врангелівських кулеметів. Штаб хотіли взяти живим, порозмовляти, та штабовці замкнулися в поповому «сальоні» й відстрілювалися крізь подвійні вікна. Довелося вкинути до «сальону» дві бомби. Розірвалися так щасливо, що коли зайшли до середини, не було з ким розмовляти. Старий піп у підштаниках і рясі на опашку трагічно шкрябав руду бороду і поглядав на вікна й образи, Дві симпатичні попадянки, вбігши напів одягнені до «сальону» — плачем і лементом упали на... піяніно, що постогнувало розшарпаними струнами. Жаль було і вікон, і піяніно, і попадянок, та... війна -війною.

Забравши штабову канцелярію, даєм батюшці пачку совітських грошей — на ремонт.

Перехрестившись, замахав руками:

— Не хочу антихристових грошей! Господь з вами! Як їх чорт забере — нове піяніно куплю.

Нахилившись під стіл, витягнув з-поміж потовчених цілу порожню пляшку з церковного вина і переконавшись коло лямпи, що таки порожня, жбурнув нею в жида воєнкома, що лежав у куті мертвий, обнявшись з перекинутим фікусом.

Виликали антихристи усе вино, — під престолом знайшли. Умираючого не буде чим запричащати...

Оля, що підчас розмови увійшла до кімнати і стояла осторонь, соромливо спустила очі.

Батюшка, зауваживши її, затулив рясою підштанки і здивовано уклонився:

— А... тож панночка, здається, тут гостювала у них... А... розумію... Хай Бог благословить і хоронить вас... Мені вина не жалко... У сусідів десь позичу... І вікон не жалко... І вставляти не буду... Ще в другій кімнаті сам поб'ю!.. Щоб не пхалися антихристи на квартиру!

І перехрестилися.

Забравши захоплену зброю, покидаємо село. Два кулемети мали поломані замки, — покинули їх червоним на розрібок. Гармату запрягли і забрали. В зарядних ящиках не було ні одного набоя. Зідхаючи, згадуєм підпалені удень на дорозі.

Спочивши коротко на хуторах, ранком виступаємо разом з

усіма до ліса спати. Лежачи при вогнищах, заглиблюємося в цікаву «лектуру» — перечитуємо накази та оперативні звіти, захоплені в штабі червоної бригади. Зустрічаємо там згадки про знані місцевості у Галичині й на Поділлі, знайомі частини українського війська, довідуємося дещо про нову організацію. В дивізійному звіті знаходимо згадку про важке поранення «батька» чорношличників — полковника Дяченка. Із захопленням читаємо звіти про нещасливі бої з окремою кінною дивізією, що про її існування довідалися сьогодні-ж таки. Всі звіти за час перебування бригади на фронті говорили про перемогу української зброї. Між наказами про вимарш на врангелівський фронт та ліквідування «повстанчих банд» по дорозі, була копія наказу червоного командування, що відділи повстанців Махна перейшли на бік червоної армії для спільної боротьби проти Врангеля й відтепер називатимуться 2-ю Дніпровською бригадою. Всі махнівці зрівнюються у правах з червоноармійцями, а їх родини мають отримати червоноармійський пайок. Всіх махнівців, що перебувають у тюрмах і арештах чека та особих відділів - негайно звільнити і направити до бригади, включно до тих, що засуджені до розстрілу, але присуд, до отримання наказу, ще не був виконаний.

Чорнота, вилаявши Махна «по московськи», плюнув у вогонь.

— Певно набоїв «батькові» забракло. Цікаво тільки, як довго буде «Днєпровской брігадой»?! Та чи знайдеться хоч один дурний махнівець, що скаже, з якого села і чий син, щоб батько за місяць у чека «пайок» у потилицю одержав.

По першорядному обіді з будьоновських запасів обсуджуєм дальшу «програму». Хмара напосівся руйнувати залізницю. По короткій дискусії погоджуємося, що й то робота. Солідне перервання двоторової залізниці Бобринська-Знам'янка, що була чи не найголовнішим шляхом з фронту, буде зовсім гарним «подарунком» для червоних. Все два-три дні треба направляти, а в гарячий час дні дорогі.

Піротехнік наш, що правда, «доморослий», бо напрактикований лише в часі війни сапер — мав задоволену міну:

— Та і вибухового завеликий запас маєм — варто б трохи поросходувати. Маючи «індуктор», можна якийсь бронепотяг в руху підірвати.

Андрій махнув рукою:

— Ти «алхемик» із своїм «кондуктором» сховайся! — Хмара бочку смальцю має...

Усі засміялися. Не розуміючи в чому справа, допитуюся, як то смальцем можна піроксилін заступити?

— Колеса мастять у потягу, замість дьогтю, щоб легше йшов

— поучав Андрій.

— Не слухай — переконував Хмара — у комін накидається, щоб машиніст пчихав. Ти у кіні на «максліндері» був? — Ну то я тобі вночі таку саму кумедію покажу.

Закопавши у корчах непотрібну гармату, що з нею на лісових доріжках мали б досить клопоту, виступаєм до залізниці в напрямку Цибулевої.

* * *

Десь по дев'ятій ввечері, залишивши піхоту в лісі, переїжджаємо групками понад залізничною лінією. Цікавий побачити «кумедію», тримався вже Хмари. З нами Петренко і Чорнота. Ціла «ремонтна комісія» під головуванням чорноліського полковника, бо то був його район, де знав він кожний місток і закрут.

Під'їжджаємо до залізничної будки.

Хмара нахилившись з коня стукає у вікно:

— Дядьку! Вилізь-но!..

— А хто там?

— Комісія приїхала.

Сторож, протираючи ще очі, став на порозі.

— А! То ти, Пилипе! Як тебе носить?

— Дякую! Давайте «штрументи»! Дядько чухав штани.

— А мені що! Дам. Маю запасові.

Та тож правда, ти мені їх і подарував. Тільки я тебе прошу, Пилипе, сам знаєш — з «товаришами» жарти короткі. Скажуть, що зле пильнував і бемцнуть кулю в потилицю. Ви собі десь дальше від будки, а штрументи підвезіть та киньте отам під щити. Та й тобі ще колись придадуться.

— Привезем. Давайте казьонні ломи теж.

— Е-е! Та то ви «стрілки хочете переставити»! Ну-ну... То знаєш де добре? Отак коло сосни. Заворот легенький і... скакати високо. Так ви уже броневика підождіть — пішов недавно на Знам'янку. Коло одинадцятої буде вертатися, а по-півночі знову в той бік піде. Така вже мода тепер — кажуть, щоб бандити лінію не попсули. За броневиком завжди потяг якийсь їде скоро. А в цей бік — москалів усе на хронт везуть, ось-ось надійде потяг. Так ви спочатку... Та тебе вчити не треба... — поспішився дядько побачивши, що Хмара нетерпеливиться.

Забравши ломи, кайла, ключі їдемо назад понад лінією. Десь

перед нами розлягається гудок, потім чмихання паротягу і пісні. Хочемо з Петренком звертати убік від лінії та Хмара стримує:

— Чого?! То «кобила» на фронт їде — не зорієнтується. Їдемо назустріч, маючи за собою два десятки козаків. Гудок, і в кількох кроках повзе потяг. Де-не-де в теплушках співають червоноармійці. Якийсь москаль висувається з вагона і махає до нас кулаком.

— А — сволочі! Щурі тилові! Роз'їжджаєте тут, а на фронт вас нема?!

— На фронт вас дурнів вистарчить! — кидає репліку котрийсь із козаків. З вагона летять різноголосі матюки.

Лінія дальше йде насипом, чим дальш-вищим. Спускаємося і їдем попід насип. Доїхавши до групки старших сосон, Хмара послав козака за більшим відділом, сам зліз з коня. Злазимо і ми. Козаки відвели коней у ліс. Прибуло ще з півсотні верхівців. Вобабіч по лінії поїхали роз'їзди. Закомандувавши злізти з коней, чорноліський полковник крикнув якогось Якима.

— Пане майстер! — До роботи! Стрілку переводити! Яким глянув на насип:

— Право? — ліво?

— Просто на сосни! Шнури взяли? Нарубати дрючків! У лісі зацюкали по молодих деревах шаблі. Кількадесять козаків, захопивши «штрументи», полізли на насип.

— Чи то буде вже та «кумедія»? — питаю Хмару.

— Ні. То бронепотяг буде вчитися у повітрі літати. Кумедія пізніше буде.

Зацікавлений, видряпуюся на гору. «Майстрі», розгвінтивши стики і розірвавши лінію ломами, кайлами й дрючками, виважували із землі шпали разом з рейками. За короткий час кільканадцять метрів лінії лежало свобідно на поверхні. Тоді ломами, дрючками, шнурами, зачепленими за рейки, почали гнути звільнений кінець лінії в один бік. Зігнувшись трохи, рейки не піддавалися. Хмара послав ще за козаками. Вирубали грубші і довші «ваги». Нарешті, зірваний кінець залізниці приняв бажаний напрямок: з насипу — просто на сосни. Козаки збігли з насипу в ліс до коней. Хмара оглядав ще «роботу». Підходжу до нього.

— Таж паротяг освітлює шлях. Машиніст зауважить і стримає...

— Колиж бо «товариші» хитрі, як панькові штани. На випадок перерванння лінії, бронепотяги, що вартують, пхають попереп себе дві-три порожні плятформи. Паротяг стримується. А тут, бач, по перше, похило — буде мати розгін. По друге — плятформи не стримаються, а маючи «вільний шлях» — полетять з насипу, а якщо причеплені, то ще й потягнуть за собою... Ну, ходім, може

скоро надійти.

Хмара посилає козаків на певну віддаль від «стрілки», щоби, як бронепотяг мине те місце, а буде йти повільно, кинули на лінію кілька гранат, роблячи враження, що лінія позад нього зірвана. Думаючи, що щасливо перескочив підложену міну, машиніст прискорить хід, щоб відійти від небезпечного місця, а тоді розглянутися.

Петренко пригадує собі «алхемика» з набутим у будьоновському обозі «кондуктором» і хоче послати за ним, щоб направду зірвав за бронепотягом якийсь місток. Та десь коло будки почувся вже гудок паротяга. Ховаємося до ліса й з биттям серця вглядаємося в залізницю: вдасться чи не вдасться?

Бронепотяг йшов скорим ходом. Зрештою, була то тільки слава, що панцерник. Звичайний паротяг, обабіч якого було дві залізні плятформи з-під вугля, укріплені мішками з піском і озброєні гарматою та двома кулеметами кожня. Поперед і позаду себе «панцирник» мав по одній звичайній порожній плятформі. Світла немав, крім червоних лямпок. З гуркотом минає нас. Спереду, на підвищенні, коло ледви видніючої в темноті гарматньої люфи — темна постать, що попахкуючи цигаркою, понад порожньою плятформою оглядає лінію. Зауважить - чи не зауважить! Хтось невидний виспіває «яблучко»: «Ех, яблучко, да куда котішся? — попадьош будьоновцам — нє варотішся»!.. Колеса на хвилину змінили тон на звільненій з землі лінії. Одна коротка хвилина і... дикий крик залоги, свист контрпару, і... темний клубок з гуркотом покотився з кількаметрової гори, раптово зупиняючись на тріскач старих сосон. Порснув паром і вогнем паротяг, розлігся по лісах акорд вибухів гарматних набоїв і... все було скінчене.

Із ліса вибігають темні постаті козаків. Ідемо і ми. Безформенний труп бронепотягу, увінчаний колесами задньої плятформи, спочивав на розторощених крайніх соснах. Під насипом непритомно стогнав червоноармієць, що вискочив видно в леті. Замовк, проткнутий шаблею чорнолісця. Присвічуючи смолоскипами із намочених в горіючу оливу соснових гиляк, надурно шукали між обличчями когось живого, чи придатного до ужитку кулемета. Одна гармата — догори колесами на розчавленій бронеплятформі, друга — зірвана з лафета, лежала осторонь з невистріленим набоєм. «Фахівці» з трудом відчинили замок і зняли його.

На поляні у лісі, де стояли кулеметні тачанки і вози з вибуховим, коротко обговорюємо плян дальшої роботи. Рішено: на перерваній лінії, що по ній ітиме ще потяг із Знам'янки, зробити «млинок», ближче до будки. На другій лінії, що нею може

надійти потяг із Олександрівни, зробити «гніздо» перед «переведеною стрілкою», що відслужила вже свою службу. Оба відтинки оточить холодноярська піхота.

Бочку із смальцем урочисто зсаджають з воза і розбирають смалець у відра, що служили повстанцям за котли для варення кулішу. Хмара бере мене під руку:

— Ходім, осауле, побачиш як «млинок», робиться.

Як робиться — я вже знав, розпитав старого партизана, що одержавши відро смальцю, витісував з патика «копистку». Та подивитися було цікаво.

«Гніздо» давно мені знане, бо із всіх повстанчо-партизанських «способів» на залізниці було найбільш поширене і практичне. Витягнувши ломами з вилками «костилі», що ними рейки прибиті до шпал, розширювали ломами рейки настільки, щоб колеса паротяга всіли між ними. Спосіб добрий, бо машиніст ніколи не зауважить небезпеки — лінія ціла. При невеликому розгоні потріскають хіба тільки пружини в буферах та голови у тих що стоятимуть близько стін вагонів; при більшому розгоні — повискакують вагони один на одного.

Приходимо на місце. Партизани з відрами розбрелися по відтинку лінії, що не мав похилу і копистками густо намащують рейки смальцем. Змастивши простір, що міг вмістити потяг, підходимо в тінь дерев, де чекала вже холодноярська піхота, готова до нападу. Не минуло багато часу і на лінії показалися світла паротягу, за ним довга валка вагонів з освіченими вікнами.

— Пасажир — незадоволено буркнув Хмара, — шкода омасти. Ну щож... Перевіримо білети — кілька комісарчиків напевно знайдеться.

Вігнавшись на масні рейки, потяг раптово станув. Паротяг скажено працював, крутячи колесами на одному місці. Виглядало це дійсно «кумедно», так, що годі було стриматися від усмішки. Машиніст вискочив і нахилився над рейками. Видно було «бувалий», бо крикнувши помішникові, щоб той стримав машину, сам став на освітленому місці і замахав білою хустиною. З вагонів вискочили якісь жінки. Мужчина в білому плащі підійшов до машиніста і порозмовлявши, станув поруч на пляму світла.

Наближаємося, оточуючи потяг. Підходимо з Хмарою, Василенком і кількома козаками до паротяга.

— Що за потяг?

Чоловік у білому халаті виступив вперед.

— Санітарний. Везем важко ранених з-під Криму. Я головний лікар і комендант.

— Ви комуніст?

— Ні. Я мобілізований лікар, катеринославець.

— Між пораненими і персоналом є комуністи?

— Ранені для мене — тільки ранені. Цікавлюся їх станом здоровля — не політичними поглядами. Персонал я набирав сам, переважно з людей, що працювали у лікарнях. Працюють куска хліба ради — комуністів серед персоналу нема — ручу вам словом чести. Не міг би вам того слова дати, та політичний комісар — комуніст, з медичною сестрою і коханкою в одній особі, — теж комуністка-жидівка, — поїхали наперед бронепотягом. Почули у Знам'янці, що на цім відтинку бувають напади партизанів.

— Ну, добре. Але ліки й перев'язочний матеріял ми у вас заберем. Залишим найнеобхідніше, поки зможете одержати. Лікар усміхнувся.

— Повірте, що не маю чим перев'язати гангренуючих. У Знам'янці, в санітарній базі, сказали мені, що до Києва і так довезу. А як і здохне кілька в дорозі — то не велика шкода для революції.

Заглядаю в один із вагонів. Стони, важкий сопух... Хмара «потішає» лікаря, що доведеться стояти, аж надійде із Знам'янки поміч і потягне потяг назад.

В напрямку, де наш 3-ий курінь з Петренком і Чорнотою та частина чорнолісців робили «гніздо», розлігся короткий зляканий гудок, шум і стріли. Покинувши «санітарний», ідемо туди. Приходимо вже «по всьому». Та в сітку тут попала краща риба — потяг ертачека — експедиційної транспортової черезвичайки.

Потяг складався із двох вагонів 1-ої кляси для чекістів, трьох теплушок для червоноармійців і двох «столипінських» арештанських вагонів із заґратованими вікнами. Паротяг, що зарився колесами у «гніздо», стояв легко «цапки» піднесений першим вагоном. Одна теплушка вилізла передніми колесами на пасажирський вагон, а дві лежали на боці. Всі буфери розторощені. Найменш потерпіли задні вагони з арештованими.

Із сім десятків чекістів і червоноармійців вже були перебиті. В живих залишили лише начальника — довгов'язого і довгоносого жида в скіряних штанах і куртці. Стояв зв'язаний, трясучись усім тілом, коло Петренка. Хлопці виносили з вагонів килими, шовкові ковдри, хтось голосно клопотався, де поділися голки від патефона.

— На біса вони то тягнуть? — Питаю Петренка.

— Я приказав. Товарищі усі стіни в вагонах буржуйськими килимами пообвішували. А ми собі ними обвішаєм землянки на зиму в Холодному Яру. Все таки — для ока приємніше. Патефон, до того самоварчик, срібна цукерничка... Шкода, самовари потовклися...

Взагалі здобича була симпатична: чотири ручні кулемети, короткі нові карабіни, револьвери, боксові куртки і чоботи. Та вже таки найприємнішою «здобичею» було життя тридцяти двох селян, що замість до льоху Чека у Знам'янці попали між нас. Потяг вертався з «операції» в околицях Олександрівки. Серед арештованих було декілька колишніх козаків покійного Богдана. Арештованих у потязі вже допитували: мали попідбивані очі, повибивані зуби; у де-кого — розпухлі й посинілі пальці, бо начальник, що прибрав собі назвище «Грозний», допитував їх, запихаючи під нігті шпильку від дамського капелюха.

Підійшов один із звільнених богданівців і витягнув до «Грозного» руки з розпухлими пальцями:

— Мамцю моя! Йослику мій коханий! Не думав я тоді, як ти приходив до мене з Олександрівки клоччя купувати, що так будемо знайомство кінчати.

Пане отамане! — звернувся він до Петренка.— я вже з вами до смерти! Але жидка цього мені подаруйте! Як би ви знали, як я його люблю! Що пальці мені поколов — то дурниця! Що старому батькові казав шомполів всипати — тому не первина: від царської поліції не так ще набрав був!

Принесли нам хліба до потяга в Олександрівці: моя жінка — місяць як оженився — та отого з вибитими зубами сестра — дівчина...

Так він приказав забрати їх до вагону, роздягли, як мати родила і давай потішатися... Самі — начальники, а потім китайців конвоїрів закликали... Ну і нас привели... Щоб дивилися та тішилися.

Скрипнув зубами і легенько делікатно погладив «Грозного» по обличчі.

— Йослику! Я ж тобою потішуся у лісі...

Йослик цокотів зубами і розгублено оглядав темні постаті повстанців.

Паровоз подірявили кулями. Дошками та соломою з червоноармійських матраців підпалили вагони. Охотники носили з тендера підкидали до вогню ще й вугля. Дід Гармаш, що не відставав від бригади і чувся прекрасно, при світлі палаючої теплушки накручував патефон, відганяючи цікавих:

— Пашол вон ти мужицька морда! Це тобі не рушниця, а панська музика! Руки помий!

Під загальний регіт, жіночий голос під акомпаніямент балалайки заспівав московського «Ухаря купця». Дід, якому бракувало ще чотири роки до сотки, збив на потилицю шапку, свиснув і пішов пританцьовувати коло патефона.

Під'їхали підводи. Склали на них новонабуті «панські речі».

Поклали на одну холодноярця, вбитого в перестрілці з чекістами і вирушаєм вздовж лінії, попід лісом.

Коло першого містка «алхемик» побив кольбою «кондуктора», що наробив йому встиду. Апарат мав видно вже якісь недостатки і підірвати заложену під місток пачку піроксиліну відмовився. Мусів Соловій вернутися конем і підпалити бікфордовим шнуром.

«Алхемик» мав охоту позбутися бодай половини запасу вибухового. Містки летіли в повітря один за одним. Валилися й телеграфічні стовпи. На лінії не показався більше ні один потяг. Аж як відійшли підранок від залізниці, почулися гарматні стріли бронепотягу, що йшов з Кам'янки поглянути, що сталося. Стріляв у білий світ — щоб веселіше було їхати.

З Хмарою попрощалися, пішов у Чорний ліс, ближче своєї «столиці» — Цвітної. Поснідавши і відпочивши, робимо ще один перехід і стаборюємося днювати у лісі поблизу «Вовчого шпиля».

* * *

На стоянці випитуємо «Грозного», що знає цікавого, в першу чергу про тайних агентів ертачека понад залізницею. Виляпавши все, що знав, грізний начальник чека засмаркано плаче і просить подарувати йому життя і взяти до себе «на службу». Та Петренко «дарує» його богданівцеви. Десяток вчорашніх арештантів Йослика, що пішли з нами, садовлять його під деревом і нараджують — як відправити на лоно Авраама, щоб Йосликові було «потішніше».

Богданівець, що з дитячою радістю «припадав» коло чекіста, іде в ліс; вернувшись, бере з воза рискаль і командує товаришам, щоб вели за ним. Ноги Йосликові не служать, та хлопці услужливо і чемно підтримують.

Зацікавлені, що богданівець видумав, йдемо з Петренком і Василенком назирцем.

Станули коло майже мертвої купи — зимової хати великих рудих муравлів. Нагнули над нею молоду берізку і прив'язали до її вершка за ноги Йослика, що ревів на всі голоси, ще не знаючи, що його чекає. Пустили. Йослик гойдається вниз головою, утикаючи нею в муравлище. Богданівець розв'язав йому руки і плюнувши діловито в долоні, почав розкопувати на всі боки купу. Затискав зуби від болю в посинілих роспухлих пальцях. Розкидавши до нижньої частини, закопав в землю рискаль і ласкаво приговорював до Йослика, щоб не боявся — то не дуже

страшно... Йослик з багровіючим лицем верещав і грабав руками в муравлищі, намагаючись відштовхнутись. Муравлі, роздратовані нападом ворога, що викинув їх на холодне повітря, кинулися на Йослика; за коротку хвилину обліпили йому руки і голову. Залазили в уха, рот, за ковнір сорочки. З кожним криком і «гойдом» берізки йшли в атаку все нові загони. З прокушених сотками малих щелепів місць на налитому кров'ю обличчі потекли перші струмочки...

Залишаю «місце страти» і йду перейтися лісом. Оподалік табору зауважую між деревами постать, що сиділа на пеньку, плечима до мене, з похиленою головою. Тихо підкрадаюся і стаю за плечима Олі. По дитячому безсило схлипувала, час до часу приглушено стогнала, наче намагаючись пересилити якийсь неймовірно важкий біль. Кладу їй руку на плече:

— Олю, чого ти?

Утикнула обличчя в коліна і замовкла.. За хвилину піднесла голову вже спокійна. Лиш червоні очі й рештки спазм ще зраджували, що було перед хвилиною. Усміхнулася винувато і жартівливо.

— Йослика мені жаль, — його хлопці будуть, певно, мучити.

— Не говори дурниць, Олю. Ти носиш якийсь біль в душі. Я те давно зауважив. Поділися зо мною — тобі буде легше. Ти стратила когось дорогого? Так?

Заплакані ще очі глянули глузливо:

— А ти що, може хочеш заступити?

— Не треба так, Олю, — сама знаєш, що маю до тебе хороше чуття. Як до сестри по зброї і... от такої, химерної молодшої сестрички.

Очі посумніли.

— Як любиш мене такою хорошою любовю — то залиши мене саму. І не кажи нікому.

В голосі була щира і благаюча нотка.

Залишаю її і йду до табору.

Оля прийшла за півгодини така як завжди: весела й жартівлива.

Підвечір вирушаємо до Мельників.

Минув день і другий. Холодноярці болюче переживали чутки про події на Заході. Селяне, що мали синів в українській армії й сподівалися вже їх скоро у гостину, посумніли. Вернулися розвідники, що не вспіли прилучитися до нас на поході. Оповіли, що большевики радіють замиренню з поляками, кажуть, що мир з ними треба заключити за всяку ціну, щоб кинути всі сили на Врангеля і «бандитів». Болючою була новина, що наше військо, зударившись з ворогом, вже без союзника, під натиском

зконцентрованих проти нього червоних частин — відступає з боями до Збруча.

* * *

Другого дня мали гостя — прибув із Звенигородщини отаман Лютий. Сівши за стіл у хаті Чучупаків, Лютий пригадував, як гостював у ній три дні минулої зими; обговорював з покійним Василем Чучупакою плян спільних операцій на весну. Не склалося, як гадалося...[13]

Вислухавши оповідання Петренка про смерть Чорного Ворона, Лютий перехрестився:

— Вічна пам'ять! Ворона знав я добре. Підлягав мені якийсь час, як був я із загоном на Херсонщині. Словний був покійник і обов'язковий.

— А що доброго у ваших краях, пане отамане?

— Доброго? Не охота й оповідати. Та почну, як то кажуть, з кінця. Займав я із загоном Звенигородку, як звідуни донесли, що ціла армія Будьонного іде в напрямку нашої місцевости. Обрахував я, що на третій день можна вже сподіватися рогатих гостей.

Загін у мене, так собі, ні великий, ні малий — 350 кінних та 1600 піших. Покидаю Звенигородку, щоб уникнути бою самому і посилаю зв'язків до всіх отаманів, щоб збиралися в район Лебединського манастиря. Думаю — збереться більша сила, можна буде дати будьоновцям прочухана, щоб пам'ятали Україну. По дорозі зустрічаю херсонський загін Залізняка — утекав перед будьоновцями в степ. Пропоную, щоб залишився і обєднався з нами; він пропонує мені, щоб іти разом з ним на Херсонщину. Переконую його, що не добре задумав, бо і вся армія будьоновська іде в тому напрямку на Крим. Як переможуть нас будьоновці тут-то ліс наш батько, а там — голі степи.

Не послухав — пішов у свою дорогу, а я у свою. Догнав мене Гризло із загоном, що одержав мого листа. Об'єднавшись ідемо до Лебедина.

Застаємо там загін отамана Яблочка. Сам Яблочко — здоровий дідуган в розцяцькованому кожусі на доброму сивому коні — чиста тобі копія кошового Сірка — тільки булави бракувало. Загін у нього добрий — сто кінних, двісті піших, вісім кулеметів, гармата. Набоїв величезний запас.

Запросив нас Яблочко до своєї «резиденції» — до села під

Лебединським лісом. Передали повідомлення, щоб всі отамани туди йшли.

У «царстві» Яблочка харчів, фуражу — заваль: приняли нас гарно. Сам він далеко від «резиденції» не віддалявся: нападе на Цвітково, Бобринську чи ще яке місто або станцію і назад до садиби. Большевики туди і носа не показували.

Ждем день-другий на отаманів — нема нікого. З Черкащини прибув тільки загін — 120 кінних. А тут повідомляють, що будьоновці вже у двадцяти верстах.

Зібрали ми разом три тисячі озброєних. Перейшли до другого села — там церква старовинна і піп — наша людина, ідейний чоловяга. Посвятили там зброю, дали присягу: або ворога з України виженем, або вмрем чесною смертю за батьківщину.

Стали обідати — було по другій годині — повідомляють нас, що перші відділи будьоновців у Лебедині, вже стали на ночівлю. Вісім верстов від нас... По селах круг Лебедина — теж повно кінноти. Подаю думку: вивідати добре до ночі, що де і як, а вночі, розбившись на три-чотири відділи — напасти на будьоновців. Посадити усіх людей на коні, пару гармат прикупити — тоді можна партизанити. Кіннота помучена походом, спати буде добре. Гризло мене підтримав, та Яблочко з помішником уперлися. Кажуть: нападати на п'ятнадцять тисяч доброї кінноти і заводити з нею боротьбу — це божевілля!

Та боротьбу заводити — кажу — дійсно божевілля, але захопити із три тисячі коней і зникнути — навіть зовсім мудра річ. Нагадую їм, як нас триста у Мокрій Калигорці червону дивізію вночі обезброїли. Не погоджуються, краще — кажуть — переховатися у лісі, поки головна сила перейде, а тоді напасти на задні частини і обози. Ну добре — кажу — а як про нас довідаються і самі нападуть? П'ятнадцять тисяч кінноти!.. Тоді пиши-пропало. Як боїтесь самі напасти, то ходім відразу до Холодного Яру. Там і ліси неприступні для кінноти і спільними силами щось придумаємо. Яблочко уперся: Нікуди не піду! Я у своїх лісах ніякого чорта, не то що Будьонного, не боюся!

Уговорили і мене. Щоб замести слід, виступаєм в один бік, а увечері робимо круг і до Лебединого ліса. Переймаю на себе керівництво. Висилаю кінні застави з наказом слідкувати за дорогами і нікого не зачіпати. Сотникам наказав стежити, щоби хто із козаків вночі до дому не захотів навідатися, бо як упіймають і довідаються, що тут стоїмо — буде зле.

Раненько Яблочкові кіннотчики, що були у заставі, тягнуть до штабу тринадцять кінних будьоновців-кватирєрів. Піймали на дорозі, а декілька утекло. Ого — думаю — буде робота! Вириваємо — кажу отаманам — поки не пізно, до Холодного Яру.

Заспокоюють, що будьоновці спішать на врангелівський фронт — не будуть затримуватися. Полонені підтверджують, що наказ є не затримуватися. А тут застави доносять: перші полки ідуть недалеко ліса — минають нас. По полудні шпіка червоного у лісі піймали — признався, що послали розвідати, де стоїмо та яка нас сила. Та як перші полки пішли, не затримуючись, чомусь і мені стало видаватися, що перейдуть, не мають часу.

За ніч ще із п'ятдесять верхівців будьоновських наловили застави по дорогах.

А години в дев'ятій ранку летять застави: кілька полків наступає на ліс. Вирушаємо у глиб ліса — а й там лави кінноти. І зправа і зліва строчать вже кулемети.

Я в один бік, Гризло та Яблочко — в другий.

Оточені кругом. Починають нас «святити» з гармат — з легких і важких. Залишаю частину в резерві при обозі, решту — на фронт.

Я в один бік. Гризло та Яблочко — в другий.

Перший наступ відбиваєм.

Роблю з кіннотою маневр, щоб звести червоних один на других. Удається. Поки будьоновці луплять самі по своїх, лечу на другий фронт. Там зле — напирають «товариші». Ранених повстанців багато, вже й убитих досить. А тут ще з боку свіжий полк у наступ. Яблочко та Гризло збирають усю кінноту, щоб була з цього боку і кидаються назустріч, стримувати. Відганяють кулеметами ту лаву, а я скачу, забираю триста своїх з резерви, завертаю піших, що вже відступають, і починаємо тиснути будьоновців. Що з рештою моїх, що залишилися на другому фронті з сотником Пугачем та Дорошенком, не знаю. Цих не можу покинути і коня не маю — віддав.

Червоні з важких гармат густіше починають садити. Прибігає мій сотник Петрів з сіма козаками — давай підмогу, бо з іншого боку валять будьоновці. Кажу спішити туди кінноту — так кіннота погналася за червоними в інший бік. Віддаю цей «фронт» своїому старшині — сам допав три коні, сідаю з Петрівим та одним козаком — скачемо на загрожений відтинок. Забираю від обозу останню півсотню — кидаю туди. На щастя Пугач знову покермував так, що будьоновці з того боку по своїх б'ють в гущавині. Летимо назад, де стрілянина і крики що раз сильнішають. Вискакуєм на прогалину — а тут кулемет будьоновський з тачанки: всі три коні під нами — на землю трупом. Збоку кіннота ворожа. Кидаєм бомби — самі в кущі. Назустріч три будьоновці спішені. Кладем всіх трьох — козак наш теж дістав кулю; беру від нього ручний кулемет, біжимо дальше вдвох. Назустріч знову: «Ура! бий бандітов!» Петрів здурів — каже

здаємся. Віддати — кажу — шкіру на паски — завжди вспієм, — лізь на дерево, де ще трохи листя є.

Вилажу на дубка, що не спішиться листа скинути. Дивлюся, мій Петрів збіг у ярок, ліг і листям накрився. Надходить лава. Зауважили Петріва, дали кілька стрілів, стягнули чоботи і дальше. Проходять підо мною, а я на дереві вже зауважив, що в кружку на кулеметі ні одного набоя — всі вистріляні, і в револьвері пусто. Маю дві бомби. Одну, думаю, кину їм, а другу собі за пазуху, щоб там розірвалася. Пройшла лава — не зауважили мене. Пройшло ще дві. В лісі кругом стрілянина, розбігається все дальше. Де наші, де ворог — не розберу.

Досидів так до вечора. Зліз. Поцілував Петріва і в дорогу. Куди, сам не знаю — місцевість незнайома. Зустрів у лісі п'ять своїх козаків — теж на деревах пересиділи. Кажуть, прорвалася більша частина наших хлопців у зруб і вирятувалися. Кіннота з Яблочком та Гризлом теж пробилася; як дальше не погинули, то живі. У лісі повно трупів; і наших і будьоновських.

Відшукав своїх. З'явився і Яблочко та Гризло з кіннотою. Прорвалися, щей артилерію будьоновську по дорозі розчистили. Мій Пугач кінноту теж вивів — мав 18 убитих, а у будьоновців коней «підкупив» трохи. Дорошенко з піхотою пробився, хоч і багатьох не долічувалося. Найбільш загинуло селян, що їх Яблочко «змобілізував». Обхопила їх паніка від вогню важких гармат ну й... попали під шаблі. Бракувало і Гризловців.

Перейшли в інший ліс. Як перейшли будьоновці, довідуємся, що зібрали своїх кількасот убитих і нашвидко позакопували у селах.

Сестриці — черниці з Лебединського манастиря — поховали 709 наших.

Сотника Петріва, якого знали, та ще сім чоловік, що їх прізвища устійнили з документів — окремо поховали, решта зійшла в могилу без імен. Самі знаєте — не любить наш брат документів при собі носити. Як уб'ють — щоб хати не чіпали.

Всі були під важким вражінням оповідання Лютого. Стара Чучупачиха витирала фартушком сльози. Чорнота глянув на Петренка і зідхнув:

— Господи — Твоя воля! Чого дурні — бо бідні. Чого бідні — бо дурні. Скільки то Україна борців має! Що більший ліс — то дивізія. І скільки гине! А що з того!

— Що думаєш дальше робити? — Запитав Петренко Лютого.

— Сам не знаю. Прийшов вас спитати. Розпустив частину хлопців по хатах, а ті, що вдома не можуть бути, копають у лісах землянки, роблять запаси. Може з весною сонце засвітить. А що Холодний Яр думає?

Ватажки Холодного Яру посхиляли на руки голови. Думали.

Перший перервав задуму Петренко.

— Як наближалася наша армія, можна ще було думати про згрупування більших повстанських сил, про ширші операції. Тепер кожний отаман воліє загинути в обороні власних стріх. Ми стріх боронити не будем. Не хочемо, щоб їх на зиму попалили.

Червоні, як ще не тепер, то за місяць-два, зможуть послати на нас стільки війська, скільки буде треба. Мусимо повести таку «політику», щоб села за нас не відповідали, Щож... Заховаємося і ми в ліси до весни. Починаються морози, а вони повстанчий рух завжди охолоджують. Червоним ще далеко до перемоги. А армію нашу, як і витиснуть за Збруч — тож до... Галичини. Весною може вернутися уп'ятеро сильнішою...

Мамай пошкрябав борідку:

— То я хіба на Дніпро у плавні. Мої хлопці рибу люблять...

— Та звичайно. Ви у плавні. Кваша із третім курінем — у свої ліси за залізницю. Лекше прохарчуватися, тай увагу ворога на різні місцевости розіб'єм. Треба тільки бути готовим, як би прийшла потреба знову зібратися.

Увечері Мамай і Кваша повели свої курені кожний у свій бік.

Другого дня голова повстанкому і Терехів заявили, що вони від'їжджають на партійну роботу до міст. Поїхали.

Прибули хлопці, що відвозили раненого отамана Деркача. Вдалося добре. Половину дороги до Єлісаветграду їхали із... будьоновським обозом під охороною червоної кінноти, щоб «бандити» не напали. Лікар, що був при тому обозі, перев'язував рани, а воєнком у якомусь селі навіть промову до селян вшкварив, демонструючи раненого отамана Холодного Яру, як жертву «петлюрівсько-бандитського терору». У Єлісаветграді теж усе пішло щасливо. Операція вдалася. Як тільки отаман набере трохи сили, перевезуть його з совітської лікарні до іншого міста, дальше на Південь, щоб там у своїх людей вернувся до здоровля.

Вночі вернулася Оля, що минулого дня ще пішла до Кам'янки розвідати, що діється на залізниці по нашому «ремонті» лінії.

Всі станції між Бобринською і Олександрівкою забиті потягами з військом та військовим приладдям. Дожидають налагодження сполучення із Знам’янкою.

У Кам'янці Оля вивідала, що поки лінія буде направлена, затримані частини уживуть для «зліквідування банди» в Холодному Яру. Повітова влада підшукує тихо провідників, що знаглиб місцевість.

Підвечір розвідчиця зауважила, що із кватири голови ревкома, де відбулася нарада військових командирів та чекістів, вийшов чоловічина по селянськи одягнений. Взяла його на око.

«Чоловічина» розмовився на базарі з косарським селянином, що привіз з іншими «развйорстку». Сказав, що має діло у Мельниках та боїться через ліс іти, бо... має коло себе трохи грошей. Чи не можна як поза-ліс добратися. Селянин запропонував йому, щоб їхав з ним до Косар, а звідтіль можна полями обійти ліс і на мельничанські хутори вийти. Згодився. Оля з другим селянином поїхала услід за ним до Косар.

У Косарах «чоловічина» залишився ночувати, зголосившись крадькома до воєнкома червоної частини, що вивантажившись з потяга стояла в селі.

Нема сумніву, йде до нас у гості якийсь поважний червоний розвідчик. Петренко довго нараджувався з Чорнотою та Семеном Чучупакою. Послали побудити впливових селян з усіх кутиків села.

Як зібралися в штабі, Петренко попросив уважно його слухати.

— Ми виступаємо попівночі до Холодного Яру. Ранком село має прийняти вигляд наймирніший з усіх мирних. Щоб ніде ні кусника зброї, ні шапки козацької, ні пісні. — Прийде до села один чоловічина.

Петренко описав за Олею його вигляд.

— Не зачіпати його. Прийняти ввічливо і... якнайбільш нарікати перед ним на «банду» з ліса. Мовляв, жити не дають бандити, обдирають, примушують харчі їм давати, одяг, приходять уночі, п'янствують, з жінками непорядки роблять. Як не давати чого або противитися — б'ють та ще й розстрілюють і хату спалити погрожують. Усе село, мовляв, вже проти бандитів, та боїмося зачіпати, бо хто ж оборонить?! Совєтської власти щось не чути, щоб з бандою порядок зробила...

Може, буде говорити, що прийшов до повстанців прилучитися — то відлякуйте, кажіть, що один отак прийшов з доброю волею, а його за шпигуна прийняли і повісили у лісі. Кажіть — тікай чоловіче від біди, ось Іван або Андрій до Грушківки їде — перевезе тебе через ліс. З ним бандити як зустрінуть — не зачеплять; скаже, що до нього в якійсь справі приїжджав.

Ну, а як згодиться їхати через ліс — хтось наперед прибіжить попередити нас.

Як би частина червоних у село прийшла — говорити усім те саме. Захочуть провідників у ліс взяти — розшукати «бандитів» — відмовляйтеся, мовляв, довідаються — мститися будуть. Примушуватимуть іти — то можете піти ось ви, — показав Петренко кількох селян, — як будете водити — скажу вам пізніше. Та вважайте тоді, щоб свої не підстрілили.

Селяне розійшлися, крім можливих провідників.

Порозмовлявши окремо з отаманом, розійшлися і ті.

Петренко послав зв'язки з інструкціями до інших холодноярських сіл.

У Мельниках був рух. Захоплені у потязі чека «панські речі», станкові кулемети, за винятком чотирьох «кольтів», міномети, частина бойових припасів, поїхали возами під Мотрин манастир, щоб сховатися в підземних лябіринтах.

Кільканадцять возів з печеним хлібом, салом, смальцем у гарматних гільзах, крупою, пшоном, цукром, сіллю поїхали у різні частини ліса.

До ранку все те мусіло бути закопане в гущавниках, у накритих деревом, землею й листям ямах. То були наші бази на випадок «блькади».

Обоз і кулеметні тачанки мали зникнути у селі та на хуторах, розібрані частинами по різних господарях: де колесо, де вісь, де дишель...

Години коло третьої, сімдесять верхівців і близько восьмисот піших втягалися із хуторів у Холодний Яр. Тепер не був він холодніший від інших. Навпаки теплий, бо високі схили захищали від листопадового вітру з морозом і крупами.

Розташувалися кілометрах у двох від краю, де один схил був більш приступний. До ранку ще далеко. Можна ще виспатися. Запалили великі вогнища; дерева вистарчить, а побачити вогні міг хтось хіба з неба. На всі боки від табору розійшлися, щоб стерегти його, десятки пар очей і вух.

Розстелюємо з Чорнотою мою кавказьку бурку, що «купив» її у будьоновському обозі, кладем під голови сідла і накриваємося з головою його широченною буркою. За хвилину вже хропли. Та саме снилося щось приємне, як хтось підняв бурку на ногах і поліз під неї, розштовхуючи нас. Андрій підніс голову:

— Що там за д'явол лізе?

— Пустіть, хлопці, погрітися, бо я дуже замерзла. — Почувся у відповідь ніжний голосок.

Пригадую собі, що Оля виступила з нами до ліса. Питаю її, де поділа шинелю, що її ми накинули на неї коло вогнища, поверх свитки.

— Віддала якомусь козакові, — змерз дуже бідолаха. Ви ж його під бурку не пустилиб, а мене таки пустите, як попрошу гарненько.

Андрій відвернувся знову.

— Лягай там лягай — не базікай! Тільки лежи тихо, не крутися і не совай ногами — бо викину.

Намагався утримати свою сувору протижіночу позицію, та... як була в очах Андрія хоч одна жінка, що ненадурно існувала, то

нею напевно була Оля. Ніхто може не цінив так, як він, відданість справі й відвагу цього козака у спідниці, особливо після того, як я оповів йому правду про зложені хрестом набої на грудях мертвого Чорного Ворона. Та то справа не до обговорювання під одною буркою. Тут — лежи тихо і не совай ногами!

Ранком, коло дев'ятої, вже був зв'язковий із села: «чоловічина» прийшов, зарекомендувався петлюрівцем, що утік з большевицького полону; хоче приєднатися до повстанців уХолодному Яру... Чув, що штаб їх у Мельниках...

Селяне за «інструкцією» наговорили небелиць та «відлякали» його від «банди». Згодився з Іваном з-під гори поїхати через ліс до Грушківки. За годину десь будуть їхати.

Зв'язок із захопленням оповідає подробиці розмови з «чоловічиною».

— А — питає — багато є партизанів у лісі? — Та — кажемо — чоловіків мають із двісті. Улітку було їх до ста бісів і ще трохи, та порозбігалися, як похололо.

І наші хлопці, що були у банді, позабігали десь хто зна куди — у світ за очі, є про декого чутка, що до червоної армії добровольцями пішли. У селі й так життя б не було: з одного боку — власть могла переслідувати, з другого — банда за «зраду» обіцяла постріляти.

Тепер у банді самі зайди — хто зна звідкіля! Є і будьоновці, що з армії до ліса повтікали. От, кара-мовляв — господня на нас, тай тільки. А він слухає так уважно, перепитує, а нарешті:

— Ну, то як так — нема мені що між ними робити. Я думав якась порядна частина повстанча, що за неньку Україну бореться. Буду — каже — до дому на Полтавщину добиватися. До Черкас потягом, а там за Дніпром пішки піду.

Берем удвох з Чорнотою п'ятнадцять козаків, що найменш подібні були виглядом та одягом до місцевого населення і йдемо з ними до грушківської дороги. Кілька хлопців одягнули захоплені з будьоновського обозу рогаті шапки з червоними зірками.

За якийсь час від Мотриного манастиря показалася на дорозі підвода. То їхав Іван з-під гори з «чоловічиною». Як наблизилися, виходимо з ліса на дорогу.

— Стій! Куди їдеш? — питаю Івана по московськи. Іван «злякався».

— До Грушківки їду, сани хочу купити.

— А це хто з тобою?

— Та то...— тягнув Іван дріжачим голосом — то знайомий мій, разом на німецькому фронті були. Кумом навіть був, як Петруся мойого христили. Приїжджав на хрещеника подивитися.

«Кум» сидів, як на шпильках, із усієї сили удаючи спокійного.

— А ви там — виступив Андрій вже по українськи — зібрали те, що ми вам приказали зібрати на сьогодні?

— Помилуйте, добродії, таж...

— Сам сволоч! Кажи чи зібрали!

— Та трохи зібрали. Алеж... таки, помилуйте! Та звідкіляж його набрати?! Що два-три дні давай і давай! Ви б уже на другі села трохи накладали, бо ми б і раді, так видить Бог, — самі вже не маємо!

— Ну ти нас не вчи! А чи у вас є, чи нема — нам на то наплювать! На розвйорстку напевно знайшлосяби. Замість дякувати нам, що від комуністів вас рятуємо — то ще їсти у вас треба випрошувати?! Як вернешся, передай, щоб сьогодніж увечері три підводи у Холодному Яру були: хліб печений — половина білого, сало, масло, сир, самогон! Поняв?!

—Та поняв.

— Бо як прийдемо усім полком вночі до села — то дорожче вас обійдеться. А тут, що везеш із собою?

Андрій перевернув солому на возі, потурбувавши «кума» і витягнув з опалки торбину з хлібом і куском сала.

— Ну ти там у Грушківці борщу в когось нажерешся. — Передав торбину козакові. Один із «будьоновців» помацав Іванові чоботи, вивертаючи йому ноги.

— Діряві... Не міг нових одягнути, щоб можна було помінятися.

— Поганяй!

Іван коневі батога і, не оглядаючись, поїхав. Зате «кум» оглядався і приглядався, як ми різали кинжалом сало та хліб і ділилися ним.

Години за дві Іван, вертаючись з Грушківки, вступив до табору. «Кум» у Грушківці дав золоту п'ятку за підводу з добрими кіньми і погнався до Кам'янки. Грушківські хлопці хотіли було його притримати та відставити до нашого штабу, але Іван їх стримав, мовляв, Боже хорони зачіпати — цеж від самого Петлюри зв'язок до Холодного Яру приїжджав.

Пополудні прибігли тривожні вісти: два полки червоної піхоти з артилерією та камянський караульний батальон Чека і міліція вже у Грушківці; три полки піхоти, дві батареї, дві сотні кінноти та карательний загін Лопати прийшли з боку Осоти, до Мельників.

При штабі бачили ранішнього «гостя», вже передягненого у військове. Разом з обох боків було три і пів-чотири тисячі червоних. Петренко, почувши це, всміхнувся:

— Хвала Богу — буде з ким у «цюцібабки» по лісі погратися.

Виступаємо з Холодного Яру кілометрів за чотири в густий зруб за Мотриним манастирем. Робимо там розділ. Бригада вже знову була курінем, Петренко — курінним, а я його осаулом. Отаманенко й Грицаєнко пішли з Квашею за залізницю. На першій сотні був Василенко, на другій Семен Чучупака, на третій — Галайда. Левадний мав частину своїх кулеметчиків з чотирма «кольтами» на руках і кількома ручними кулеметами. Сотні мали ручні кулемети окремо. Чорнота — з кіннотою, як звичайно, лише без тачанок.

Розбиваємо всі сили, крім кінноти, на шість груп, що мали, як червоні підуть до ліса, розбрестися в різні боки й шарпати ворога, кожна по своїй ініціативі. Головне завдання: уникнути затяжного бою і водити червоних за ніс по лісі, аж поки їм обридне. Ворог ліса не знає, а для нас кожний яр і ярок, кожний шпиль — знайомі; там, де ми за чверть години перескочимо, «товаріщі» три години ярами будуть кружляти. Знаємо, де їх дожидати, поки виткнуться. Ну, а ще ж як візьмуть у Мельниках провідників — то й вони допоможуть...

Увечері мали свіжі відомості. Червоні ночують, виставивши міцну охорону від ліса, і пильно стежать, щоб із села до ліса ніхто не вийшов. Готовляться ранком розпочати «облаву» і очистити ліс від «банди». У Мельниках зібрали селян на мітінг. Промовляли командир і воєнком червоної дивізії, закликаючи селян до підтримки совітської власти і боротьби з «бандами». Селяни, за інструкцією Петренка, в один голос співали тієї самої: життя через бандитів не маємо, — вибавте нас від них, а будемо вдячні.

Воєнком запропонував їм зорганізувати комнезам, щоб боровся з місцевими кулаками та з бандитами і проводив політику комуністичної партії. У вас, мовляв, ще роскулачення не переведено, як всюди. Треба забрати майно у багатіших і віддати його біднішим, що будуть савєтскую власть підтримувати.

Дядьки відповіли, що кулаків у Мельниках нема; як поділили поміщицьку землю між бідними, землі стало в усіх однаково. А як і має хто більше майна — то чесним трудом придбав його. Ніби не розуміючи, що воєнкомові залежить не на самому факті існування «комітету незаможних», лише на розбитті села на два ворогуючі табори, мельничанські «політики» запевняли, що до комнезаму все село з охотою піде, а тільки щож... Мовляв, виберемо сьогодні «комітет», ви собі підете, а завтра прийдуть з ліса бандити і розвішають комітетчиків на грабах. От якби ви залишилися та й стояли у нашому селі — справа інша. Волілиб, мовляв, вас годувати, як бандитів, що самі до комори лізуть і тягнуть, що подобається.

Командир подякував за «запросини» і пояснив, що довго

стояти тут не можуть, бо треба виганяти білогвардійські банди Врангеля. Але пообіцяв, що завтра від банди в холодноярському лісі і сліду не залишиться.

По зібранні трапився цікавий інцідент. Лопата із своїми карателями почав арештовувати селян та бити їх, щоб признавалися де зброя захована та хто із села в лісі. Запалили хату одного арештованого, що стояла осторонь села під лісом. Селяни, в тому числі і той що оповідав нам, побігли з жалобою до командира дивізії. Командир наказав закликати до нього Лопату і при селянах запитав його, на якій підставі б'є селян і хату запалив.

А Лопата — оповідає дядько — почервонів і: «Товариш командир! Як не розумієтеся на «бандитських штучках», то не мішайтеся. Ви слухаєте їх, що вони проти банди?! Та тут усі села попід лісом — самі бандити! Як вистріляти усіх від старого до малого, а села спалити і з землею зрівняти — тоді тільки в Холодному Яру банди не буде»!

— А командир як тупне ногою, як крикне: «Самі ви сволочі — типові бандити! Ми на фронтах б'ємося, а ви із чекістами банди нам в запіллю плодите?! Селян грабуєте, розстрілюєте, хати їм палите?! Хіба дурний, при такій політиці, не візьме рушницю та не піде в ліс! Негайно звільнити арештованих і без мойого дозволу — ні кроку! Бо розстріляю під першим плотом, як пса!»

Лопата загнівався і, зібравши своїх «карателів», поїхав геть із Мельників.

Остання новинка була для нас дуже важливою, бо двісті лопатиних «карателів» були небезпечнішими від двох тисяч війська. Багато із тих колишніх «лісовиків» знали також і холодноярські ліси, а головне — усі ті «емеритовані» злодії і грабіжники розумілися на партизанських сутичках у лісі.

Ночували ми шістьма групками, розкинутими недалеко одна від одної. На край ліса Чорнота вислав кінні пікети, що стежили за селами.

Олю відправили до Лубенець, щоб перейшлася убік Черкас — чи не надійдуть ще й звідтіль червоні частини.

З світанком табор розбудили гарматні стріли й вибухи гранат у різних частинах ліса. Гупало з вісім трьохцалівок. Від Грушківки кидали у ліс фугасні гранати дві шестицалівки. Із-за Мельників одна далекобійна гармата посилала свої стрільна понад нами десь аж під Жаботин. Була то, звичайно, пуста витрата набоїв. Червоні гарматчики мусіли-б бути великими ворожбитами, щоби вгадати, на котрому із сотки квадратових кілометрів знаходиться противник. Численні яри відкликалися кілька кратною луною на кожний вибух, важко реготалися з безсилля ворога. Хлопців лише

забавляв гуркіт «громів» — «неначе перед Петром», або коли граната, розірвавшись на чубку якогось видного шпиля, кидала в небо обламками дерев і землею. Дід Гармаш із заложеними назад руками стояв на прогалині й з міною «фахівця» прислухувався до стрілів і вибухів.

— Ну й йолупи царя небесного. Хіба можна отак порох псувати по «невидимій цілі»?1

— Та що ви, діду, таке говорите, — обізвався хтось із козаків,- «по невидимій цілі». Хіба вони ліса не бачать, чи що?!

— То ж то воно і є, що по лісі б'ють, а треба б тебе дурака по голові.

— Та що ви там, діду, розумієтеся на цьому?! — одізвався другий «авторітет». — Тоді, як ви ще при гарматах служили — яка тоді «невидимая ціль» могла бути?! Таж тоді гарматчик дальше бачив, ніж гармата стріляла.

Дід ображено сплюнув:

— А то вже не тобі щенюкові судити, коли кращі гармати були — чи тоді, чи тепер.

Прибули кіннотчики з дозорів і сповістили, що з Грушківки і Мельників червоні рушили лавами в ліс. Петренко передає наказ групам розходитися кожній у своїому напрямку. Чорнота із кінною сотнею їде на Лубенські хутори «попасати» коні. Для нашої кінноти сьогодні у лісі роботи нема. Не буде й для червоної. Хіба дороги патролювати.

Отаманів і мій кінь теж пішли з кіннотою на хутір. Стаєм на чолі групи із півтораста козаків і йдем наукіс назустріч червоній лаві в напрямку Холодного Яру. З нами один «кольт» і чотири ручні кулемети. Петренко взяв із собою діда Гармаша, бо ніхто не знав так добре, як дід, усіх стежок і «перелазів» у холодноярському лісі. Десятками ж бо років бродив по них чи то за дровами, або грибами, чи то за вовками і дикими кабанами, поки було їх досить.

Гармати стихли. Поміж деревами проскакують злякані зайці та серни, що втікали від широкої лави червоних «наганячів».

Хлопці жартують, що як би був час, можнаб гарне полювання собі зафундувати. Сам граф Бобринський, як приїжджав, не мав стільки наганячів. Десь за грушківською дорогою розсипається горохом стрілянина. По кому стріляють — Аллах відає. Наших там в кожному разі немає. Може по свойому ж роз'їздові, що над'їхав із Грушківки, може по невинних нічого валах Мотриного манастиря.

Переходимо грабовий ліс. В молодому березнячку розвиваємося невеликими гурточками, що держали зв'язок між собою. «Воювати» у гористому й яристому лісі широкою рідкою

лавою — безнадійна справа. Таку лаву і згуртувати в разі потреби важко, і змінити з нею напрямок нелегко, тай прорвати її, зосередившись, — раз плюнути.

Десь між манастирем і Кресельцями загорілася палка стрілянина, вибухали ручні гранати. Пізнаєм характеристичні короткі черги ручного кулемета Левадного. То група Семена Чучупаки зрізалася з лавою, що йшла із Мельників — центру села.

За якийсь час одна частина стрілів доносилася більш різко, ніж друга. Між ними такав «Люїс» Левадного. Ну звичайно, як і «обіцяв» Семен: прорвався крізь лаву і пішов на шпиль. Тепер, пострілюючи зверху, підожде годину або й дві, поки червоні шпиль оточать. Тоді прорветься через яр на другий шпиль і вийде у тил лави, що йде з мельничаиських хуторів у нашому напрямку. А Каноненко із своєю групою, вирушивши під перший шпиль з іншого боку, відтягне на себе бодай половину ворожої лави і заведе її одним крилом у багна.

Петренко комбінує, щоб наша група впхалася у кут, де мусять зіткнутися лави з Грушківки і хуторів. Можна буде звести червоних, щоб постріляли собі одні по других, а самим проскочити на Буду на Холодний Яр.

Минувши березняк, входимо в густий зруб, що спускався до розлогого яру. Зійшовши у яр, ідемо корчами довго, аж почувся впереді свисток і приглушені крики.

Наближається червона лава. Причаївшись на землі поза корчами, дожидаємо її з наготовленою зброєю. Все ближче тріск кроків і московська лайка червоноармійців, що незавжди щасливо розминалися з корчами. Зліва над яром вже виднілася частина лави, що випередила тих, що йшли яром. Червоноармійці на горі рівнялися вже з нами; задивлені вперед, не зауважували нас. Нарешті, у кільканадцяти кроках перед нами, з'явилася між корчами перша сіра шапка із зіркою, друга, третя...

Петренко дає сигнал: приклавшись до свойого німецького штуцера, валить стрілом червоноармійця, що в останній мент зауважив небезпеку і станув з розкритим із переляку ротом. Посилаєм мовчки у корчі півтораста куль і без крику біжимо вперед. Посипалися ворожі стріли, розбігаючись з яру в оба боки, бо й ті, що були на горі у лісі, почали стріляти, не знаючи ще по кому. При перших кроках упав один козак з простріленою головою. Червоноармійці з яру, відстрілюючись, утікали по схилах на гору. Зупиняючись на мить, хлопці беруть на мушку сірі постаті між корчами і біжать вперед. Залишаєм позад себе розірвану лаву і виходимо із яру в долину, поросту вже старим лісом. Тут зауважуєм, що бракує нам ще одного і то кулеметчика,

що ніс на плечі «тіло» кольта. Від кулемета залишився нам лише триніжок. Ніс його на плечі легко Бугай, що не пішов із своїми за залізницю, а залишився в Холодному Яру; взяв його у корчах від кулеметчика, що пристав, біжучи з важким залізним триногом. Сусіди бачили, як упав мертвим кулеметчик з кольтом, та не було часу вертатися за кулеметом. Задиханий дід Гармаш «фільозофує», мовляв, добре хоч триніжок залишився — буде на чому куліш у відрі варити.

Позаднас стріли, свистки й крики. Ідемо скорим кроком, щоб через Грушківську дорогу перейти у частину ліса, ближчу до Мельничанських хуторів. Та... з-поміж дерев, витикається назустріч нам із триста чоловік скупченої резерви червоних. Привітані вогнем наших рушниць і ручних кулеметів, розбігаються в боки, залягаючи в лави. Резерва поспішає за нами. Побачивши, що дід Гармаш знову задихається, Петренко передає команду іти кроком. Червоні біжать стріляючи, з криком «Ура». Кулі ляскають по деревах, залишаючи за собою білі плямки. Свиснувши у пальці, Петренко командує залягти і дати вогня. Резерва теж залягла і псує набої. Рушаєм дальше; рушає і резерва та вже не біжить. Отаман турбується, щоб не напоротися на лаву із Грушківки. Тим часом назустріч нам, під укісним кутом, з'являється частина «знайомої» лави, що звернула. Побачивши нас, залягає і сипле стрілами. Залягаєм і ми «валєтом», стріляючи в оба боки. Червоні кулі понад нами летять — свої до своїх. Коли ж резерва відкрила вогонь із двох станкових кулеметів, це так стурбувало червоних з другого боку, що почали відсуватися назад. Збоку нас стріляла ще невидна друга частина лави.

Нема часу залежуватися. Підводимося і, «наплювавши» на резерву, з улюканням гонимо зірвану лаву. Як зникла з очей, міняєм легко напрямок. Резерва хоч і відстала, але йшла за нами, очевидно з надією нагнати нас на іншу червону лаву. Переваливши через горб, сідаєм за ним відпочити. Впереді збоку розлягається нова пачка гарячої стрілянини. Та Галайда із своєю групою зустрів лаву, що йшла з Грушківки. Гармаш, прислухавшись до стрілянини, підійшов до Петренка і витягнув, як звичайно, руки «по швах»:

— Пане отамане! Галайда веде тих сукіних синів Кривенковим яром. А потім заверне, певно, праворуч. Так ми своїх поведем отуди, а там за шпилем може й зведем їх, щоб червоні з большевиками собі повоювали.

Рушаєм «отуди». Червоні, вийшовши на залишений нами горб, починають стріляти по нас, вже на другому схилі долини. Дійшовши до підніжжя присадкуватого шпиля, окружаєм його і, повернувши різко вправо, спускаємся у порослий корчами яр. Час-

од-часу пострілюєм, щоб дати знати про напрямок нашого руху і Галайді, і резерві, що стратила нас з ока в корчах. Пострілюючи, пішла за нами в яр. Галайда вже не стріляв, лише ворожі кулі, що зрідка посвистували над нами, надлітаючи з того боку, сповіщали нас, що пішов у цей самий яр з другого кінця.

Коли минули шпиль, дід Гармаш станув і показав отаманові на невеличкий ярок, що попід шпилем відходив від яру на гору, у зруб, що тягнувся до самого яру, де ми проривалися. Петренко зупинив відділ і нетерпляче поглядав убік, звідкіль мала надійти група Галайди. Стріли резерви над нами наближаються. Нарешті у яру почувся рух. Петренко прикладає до рота руки й каркає. З другого боку приписово відкаркує ворона. Отаман каркає ще, і в тому «к-а-а-р-р!» летить до Галайди «наказ» — поспішай!

Між корчами показуються задихані «галайдівці»; підбігає і сам сотник.

— Далеко залишилися «товаріщі»? — питає похапцем Петренко.

— Досить...

— Ну — рух!

Втягаємся «гусаком» у ярок і дном його вибігаєм із яру. У корчах, вже на рівному, Галайда оповідає, що в Кривенковому яру червоні навалилися на його групу згущеними відділами. Прорватися було годі, мусів накивати п'ятами. В сутичці мав одного вбитого. Два легко ранені — не відстали. Третій, з перебитою ногою — не було ради — застрілився.

У залишеному нами яру заклекотіла стрілянина. Червоні билися вже у корчах з большевиками...

Сідаєм відпочити і покурити. В різних частинах ліса лунала стрілянина. У Гадючому і Чорному ярах йшла зовсім поважна «війна». Там «цюцюбабилися» групи Василенка та молодшого Деркача.

Хвилин за десять у яру почулося з обох боків «Ура» і... стрілянина стихла. «Вороги» порозумілися. Розходимося знову на різні боки. Галайда йшов корчами до яру, де ми вперше зустрілися з червоною лавою, щоб звідтіль, як зустріне «товаришів», прориватися в напрямку гори Веселої. Ми обходимо шпиль з другого боку і вийшовши назад у старий ліс, йдемо поза плечима наших «наганячів» до перешуканого вже червоними Холодного Яру.

«Цюцю-бабка» тягнулася аж до вечора. Як стемніло, червоні позбиралися і вернулися в села, де чекав уже на них наказ — іти відразу до потягів. Сполучення із Знам'янкою буде вже налагоджене.

Голодні та злючі, перешукали у Грушківці та Мельниках

комори. Кожний холодноярець мав із собою кусок хліба та сала, а «товарищі» сподівалися, видно, покінчити з «бандою» ще до обіду.

Наївшись, пішли до залізниці. Повезли із собою кількадесять трупів та кількадесять возів з пораненими.

* * *

Уночі збираємося всі в Холодному Яру і підраховуємо свої втрати. Маєм вісім убитих і клопіт із десятком неважко ранених. Втратили одного «Кольта» і одного «Люїса». Набули одного «Максима», два «Люїси» та якийсь новомодний французький кулемет, що на пса здався нам. Французи ще на Чигиринщині не були — запасу набоїв не залишили.

Знову запалали в Холодному Яру великі вогнища. Дроворуби мали небагато роботи, за них попрацювали ранком большевицькі гармати, що валили у Холодний Яр, відшукавши, певно, його на мапі, особливо сердешно.

Кінна сотня захопила по дорозі відра, що були ранком присипані листям у корчах поблизу минулої ночівлі. Розпакували одну яму із запасом харчів. Ті, що ходили по них, оповідали, що сховок «сторожив»... незабраний труп червоноармійця. Гуртки варили куліш, ділячись коло вогнищ враженнями пережитого дня. По вечері, виставивши сторожу, поснули «сном праведників».

Ранком кінна сотня об'їхала місця сутичок і налічила ще двадцять три трупи червоних. Привела до Холодного Яру трьох червоноармійців, що, відбившись, блукали цілу ніч по ярах, не знайшовши виходу з ліса. Два кацапчуки по переслухані у штабі побільшили число трупів. Третій, може п'ятнацятилітній хлопчина, у вишитій сорочці під стареньким французьким френчем і дірявою московською шинелею, цокотав зубами і плакав:

— Ой, мамцю мої! А щож теперички зі мною буде?

Знайшов його Чорнота у Червоному яру, де закостенілий сидів у корчах, не покидаючи скринки з кулеметною лентою. Підходжу до нього.

— Ти звідки?

— Спід Тернополє.

— А як же ти до червоних попав?

— А я пішов за Вкраїну воювати.

Холодноярці, що прислухалися, вибухнули гомеричним реготом. Один із мельничан, переговоривши з Петренком,

підійшов до «вояка».

— Ну, мой, підеш москалів доганяти — за Україну з ними воювати — чи підеш до мене на хутір за худобою ходити? Хлопець, цокотячи зубами, радісно усміхнувся:

— То я той... Я д-ддо худоби...

Нагодувавши «вояка», холодноярець повів до жінки несподівано набутого «господаря».

Удень ходили хлопці гуртками до села погрітися та «сьорбнути гарячого». Нанесли рискалів і почали копати на одному із схилів простору землянку. Зимового табору в Холодному Яру робити ми не збиралися, та землянка могла колись придатися. І так роботи не було. А що робітників було досить, то на ночівлю запросили штаб вже до готового підземного мешкання, що свобідно вміщало шість-десять осіб. Тих, що не мали досить теплого одягу, пустив отаман ночувати у село.

Другого дня гуртки фахівців шукали по цілому лісі відповідних місць на зимову «січ». Треба щоб і далеко від доріг, і щоб вода була близько, та й щоб землянки могли добре заховатися від непрошеного ока.

Місця знайшли, та клопоти про зимівлю довелося відкласти. Підвечір прибули зв'язки з Черкащини з благанням дати допомогу. Червоні частини палять і руйнують села, що повстали з початком осени. Питаємо, деж ті тисячі повстанців, що на Черкаси ходили? Нема. Червоні так довго не зачіпали повстанців, аж по хатах розійшлися. Тоді взялися за шкіру кожного села зокрема.

Нових військових частин поблизу Холодного Яру нечутно. Лопаті чи кам'янському караульному баталіону, як би захотіли «погосподарити», Мельники самі раду дадуть. Навантажуєм шість станкових кулеметів та запас набоїв на верхових коней і увечері виступаєм лісовими доріжками навпростець, через Білозіря, у Черкаський бір. Перед ранком проходимо поблизу Мощенського манастиря. Коло Вовчої гаті, у лісі — табори селян з дітьми і майном. Дехто їде возами за гать.

Світанком стаємо на краю ліса. Між деревами мукали корови, блеяли вівці. Під розпнятими між возами шатрами із ряден плакали діти і жінки. Мужчини з рушницями в руках ходили край ліса і з тривогою та сумом поглядали на широку луну і клуби густого диму, що здіймалися до неба на обрії. Горів Мліїв. Догоряли інші села.

Щось це мені нагадує. Горять села... Ховаються селяни у ліси, в укріплені манастирі... Навантажують присадкуваті скуласті верхівці на коні й вози селянське добро; ведуть на арканах упійманих мирних бранців... Орда вийшла із степів жирувати в українських селах.

Жінки шепочуться і з надією поглядають на добре озброєних холодноярців, на наші кулемети на в'юках. Ватажок місцевих повстанців оповідає, що в їх район прийшла червона бригада силою понад тисячу чоловік, з двома гарматами. Червоноармійці — москалі та китайці. З ними загін черкаського Чека — самі жидки.

Почали вимагати, щоб села видали збіжжя, зброю і «бандитів», що брали учать в повстанні. Селяни спробували збройне боронитися. Та зорганізуватися разом вже не було часу, а кожне село зокрема червоні легко перемагали. Грабували й палили, розстрілювали, хто тільки навинувся під руку.

До Млієва прийшли увечері, цілу ніч, на зміну, шукали збіжжя, сала, одягу, а оце під ранок запалили.

Поки ми розмовляли, прибігли із села під самим лісом селяни з вісткою, що червоні вийшли з Млієва і йдуть у те село.

Розпитуєм черкасців про місцевість. Можна напасти на бригаду по дорозі, не допустивши до села.

Прилучуєм до 2-ї та 3-ї сотні з півтораста місцевих повстанців і ведем відділ поза селом у балку. Василенко із 1-ю сотнею і рештою озброєних черкасців пішов обходити лісом з другого боку. Чорнота із кіннотою поїхав у село, назустріч ворогові.

Розрахунок простий: кіннота зустріне червоних вогнем і примусить їх розвинутися фронтом до села. Ми з укриття заатакуємо ворога з флянгів.

Балка тягнулася рівнобіжне з дорогою, що по ній мали йти червоні. Дозори, що йшли горою понад край балки, спустилися нижче і замахали шапками, що колона вже йде по дорозі. Розвиваємся в лаву і підсуваємся наверх схилу, так, щоб лише не виткнутися на обрій. Залишаємо з Петренком коней в долині з кінними зв'язками і, піднявшись нахильцем на гору, оглядаєм дорогу. Поперед колони їхав штаб. За ним із двадцять верхівців. За кіннотчиками їхали фаетони, брички, вози, — певно чекісти. Піхота йшла чвірками, з співами. До дороги із балки було з кілометр.

Як колона вже рівнялася з нашою лавою, кіннотчики, випередили штаб і знявши рушниці, риссю подалися до села. Під селом перші почали стріляти,- видно зауважили у селі нашу кінноту. Затріскотіли із села рушниці та ручні кулемети. Впало два коні. Три верхівці злетіли з коней. Решта чвалом подалася до колони.

Із села вискочив Чорнота з кіннотчиками. Зарубавши двох червоноармійців, що, втративши коней, утікали пішки, пострілявши коротко по колоні, що заметушилася, кінна сотня вернулася до села.

Штаб і чекісти пропустили наперед піхоту, що стала розсипатися в лаву. Розсипалися добре, якраз крилом до наших рушниць і кулеметів. Петренко шепоче мені, що як підпустим близько, то перша сальва наробить досить м'яса. Та від напіврозвиненої вже лави відділилося п'ять кіннотчиків і чвалом понеслися до балки, ясно — охороняти крило лави. Нема ради. Підпускаєм їх — аж побачили нас, валимо усіх п'ятерьох разом з кіньми і, піднявшись із-за горбка, йдемо лавою до дороги. Червоні розгубилися і в безладі закрутилися на місці. Чекісти завернули свої брички та фаетони і погналися дорогою назад до Млієва. Провожаєм їх кулями. В одній бричці упав кінь. Чекісти покидають її і чіпляються на інші.

Командир червоних, що досить відважно вигарцьовував конем під нашими кулями, привів частину до порядку. Виставивши убік села заслону із сотні чоловік, решту розсипав вздовж дороги. Тоді зліз із коня й відіслав його. Відкрили вогонь з рушниць і кулеметів. У нас два впало. Довелося залягти у півтисячі кроків від ворожої лави. Червоні, зорієнтувавшись, що переважають нас числом, пішли в наступ. Та за плечима їх сипнула стрілами лава Василенка, що вибігла із лука ліса. Знову закрутилися на місці. Петренко, ставши на коліно, уважно прикладається до свойого маузерівського штуцера і бере на мушку командира ворожої частини, що бігав перед своєю лавою, заспокоюючи її. За третім стрілом командир упав навзнак. Із села вискочила рідкою лавою наша кіннота і з шаблями пішла на заслону, що не відступаючи, гарячково стріляла.

Розсипана по дорозі лава зривається і, збиваючись до купи, починає панічно утікати полями в напрямку Млієва, уникаючи обходу нашими лавами. Зривається до втечі і заслона від села, та вже запізно. Доганяли вже шаблі кінноти, а дорогу до втечі перетинала вже частина нашої лави. Чоловік із сорок, що кинули зброю, забираєм у полон.

Пробуєм переслідувати червону бригаду, що, утікши з-під перехресного обстрілу, так-сяк упорядкувалася і відходила дальше. Та кінноти було замало, а власні ноги червоноармійці мали такі самі, ще кращі - бо їх страх підганяв. Утікли полями, обминувши Мліїв. Коштувала їх виправа на село під лісом досить солоно, бо крім сотки заслони, що влипла вся, на полях було ще із тридцять трупів. Командир, що його Петренко щасливо поцілив у саме ухо, мав документи на латишське прізвище. Полонені — майже усі китайці. Переважаюча більшість вбитих і полонених одягнена в селянські кожухи.

Нас цей бій коштував п'ять холодноярців, з того два кіннотчики та сім місцевих повстанців, що п'яні від диму

палаючих осель перлися на ворожі кулі, забуваючи про небезпеку. Захопили ми чотири «Максіми» без замків і один справний «Люїс». До одного «Максіма» замок пізніше знайшовся у кишені вбитого на полі кулеметчика. Подарували здобуті кулемети і рушниці черкасцям.

Відсилаєм піші сотні з полоненими до села під лісом, а самі з кінною сотнею їдемо до Млієва. По дорозі Чорнота жаліється Петренкові, що був би червоних кіннотчиків впустив до села і переловив, як курей, та... козакові, що як раз у критичний момент, коли розвідка в'їжджала у село, пристроївся за клунею віддати данину природі — вирвався з рук кінь і побіг на вулицю. Козак, тримаючи в одній руці рушницю, а в другій штани, побіг за ним ловити. Червоні побачили і почали стріляти.

Винуватий, що їде за нами у другій трійці, один з найвідважніших кіннотчиків, виправдується, що не він винен, а чортове квасне молоко, якого по дорозі на лісничівці видудлив цілий гладушик.

Під Млієвом довідуємося від селянина, що червоні, виступаючи під ліс, залишили було там гармати і обоз з охороною. Чекісти, що утікали бричками від бою, наробили паніки і все утекло за ними. Нема у селі нікого.

Задихаючись від смороду паленини, їдемо вулицями села. Деякі хати і будівлі догаряли, деякі ще горіли. Попід спаленими плотами і будівлями — трупи застрілених селян, жінок, дітей. «Умиротворювали» червоні «спасителі» України завзято! Коло церкви, що димилася, труп священика, роздягнений наголо. З довгого волосся і бороди повиривані пасми. Живіт розрізаний навхрест. Коло священика — дружина і два малі хлопчики.

За кілька хвилин по нашому приїзді зібралося до церкви з десяток селян, що не вспіли втекти до ліса, але переховалися де хто зміг. Пообпалювана одіж, позакурювані обличчя: по втечі червоних рятували з палаючих осель, що могли. Якась баба, плачучи, здіймає з себе фартушок і прикриває ним священика.

— Тож ще не всі... Панночку — панотця дочку — забрали до школи з іншими дівчатами...

Ідемо до школи. На площі роскидані мішки із збіжжям, мукою, різним селянським майном. Коло плотів пов'язані гуртами корови і вівці. То частина «воєнної здобичі», покинута червоним обозом, щоб лекше було втікати.

У дверях школи зустрічаєм піджилого селянина, що виносив на руках труп молодої дівчини. Поклавши на землю доньку, вертається з нами до будинку. В просторій клясі, на застеленій соломою і рядном підлозі — шістнадцять роздягнених і напівроздягнених молодих дівчат та підлітків. Товариші

«потішалися» ними, видно теж «на зміну», а потім покололи багнетами.

Селянин, що виносив сімнадцятий труп, понуро витирає кулаком сльози.

— Краще вже, що покололи, як мали нам потім китайчат та жиденят наплодити.

З важкою душею вертаємося під ліс. Василенко, що лишався за Петренка, утішився:

— Хвала Богу, що приїхали. Не можу ради дати із селянами. Гвалтують, щоб віддати їм полонених китайців. Кажу — і так їх не мине, що належиться — так ні: дай і дай нам — самі колами повбиваємо. Жінки просять, аж плачуть.

Петренко махнув рукою.

— Скажи пов'язати руки, щоб не вирвався котрий і віддай. Хай заберуть до ліса і там позакопують.

Пов'язаних червоноармійців повели селяни у ліс. Жінки і діти з плачем кидали в них грудками мерзлої землі, плювали, штуркали патиками.

Сільські ватажки просять у нас ради, що робити. Як підем — знову прийдуть червоні.

Що можна порадити?! Радимо, щоб повстанці, особливо знані вже владі та її агентам, покинули села і пішли у ліси в землянки. Щоб села стали «мирними» і відхрещувалися від «бандитизму».

Іншої ради не було.

Не вміли боротися організовано всі села враз до кінця, а не лише тоді, як «припікає», краще тепер давати «развйорстку» та добре зброю ховати. Весною придасться.

Селяни з ліса вернулися на згарища сіл. Залишаємося ночувати. Робимо дальшу розвідку, але червоних близько не чутно. Другого дня так само. Наполохана вчора бригада «внутрішньої служби» об'єдналася з своїм обозом і, переночувавши у кільканадцяти кілометрах, пішла десь геть.

Попівночі виступаєм у дорогу до Холодного Яру.

У Мельниках було спокійно. В наступні дні ночуємо частинно у селі та хуторах, частинно у лісі, щоб хлопці до «холодочку» призвичаювалися.

* * *

Мороз ночами кріпшав. Перепадав сніжок, хоч не залежувався ще. У трьох різних частинах ліса кипіла робота над будовою

зимових «хат». Ще до того, як сотні довідалися, де мають копати землянки, Петренко розпустив усіх, хто мав змогу зимувати у власній хаті. В першу чергу тих хлопців із дальших сіл, що про них не знали, де вони і що могли вернутися до хати без шкоди для себе й родини. Залишилися «бурлаки» та місцеві «заприсяжені» лісовики, що для них ліс став уже хатою. Залишалося чотириста п'ятьдесять піших і сорок кращих кінnотчиків на кращих конях. Ті, що залишалися, знали лісовий звичай: переступивши поріг зимової землянки — не можеш до весни з власної волі залишити її і піти додому. На печі знайдуть тебе товариші з ліса ї всадять в чоло кулю, лише за те, що знаєш місце, де зимують лісовики, і волею чи неволею можеш зрадити його ворогові. Так само знало лісовий «звичай» і населення довколішних сіл, від старого до малого: знати місце, де знаходяться землянки, приходити туди — може лише той, кому отаман доручить. Зимуєш у хаті, хоч би ти був і активний повстанець — не лізь зимою в гущавину ліса, щоб нехотячи не побачити диму з зимової оселі лісовиків. Побачиш, зауважить це варта, а не зауважити не може, — за кілька хвилин останній раз глянеш на ліс і небо. Уб'ють тебе, жаліючи, товариші-лісовики, бо так велить неписаний закон боротьби, суворий голос батька-ліса, що бере під свою опіку життя тих, що для них не існує вже хата і родинний стіл. Не скажеш, що не знав «звичаю», бо у холодноярських селах знає його кожній, як знає, що в неділю треба йти до церкви, а не у ліс по дрова. Рубати дерево для господарчих потреб можна було лише на визначених для того ділянках ліса, недалеко, але і не близько села. Край ліса від села, перші дерева мали почесний обов'язок першими ховати від ока ворога селян, як виникне потреба утекти із села. За дерево, зрубане де будь, аби ближче хати, ще покійний отаман Чучупака визначив кару: двадцять п'ять шомполів на голе тіло. І не було випадку, щоб хтось заборону порушив.

Було викопано три запасові землянки. Одна під Грушківкою, друга під Лубенцями, третя в Холодному Яру під Мельничанськими хуторами. Туди мали приносити із сіл харчеві запаси, до них мали вести зв'язків, що прийшлиб звідкись. Повідомити табор — то був обовязок визначених людей, що під страхом смерти не мали права сказати нікому, де таборують лісовики, як рівнож і залишитися у селі, не прийти до табору, колиб у село прийла ворожа частина.

При потребі маєм у селах і хуторах резерву людей, що із зброєю прилучаться до куреня. Маючи нас у лісі, села матимуть на кого звалювати із себе «гріхи» перед ворогом. Звичайно, що не перед місцевими чекістами і карателями; ті будуть «господарити»

хіба тоді, як не буде живого лісовика у лісі, як не буде вже боєвиків-холодноярців, з прихованою зброєю, у селах і хуторах.

Третя сотня копала собі землянки в гущавині у прилягаючій до Грушківки частині ліса. Друга в гущавині на схилі одного із дальших заворотів Холодного яру. Перша і кінна, що при них був і штаб куреня — в нетрях просторого і густого зрубу, кілометрах у двох від валів Мотриного манастиря у глиб ліса. До найближчої хати звідтіля було кілометрів із шість. До доріг теж було далеко.

Побудовою нашої оселі кермував сам Петренко, що дві зими перезимував у лісах.

На визначеній ним чотирикутній площі хлопці прорубували кругом корчів пласт замерзлої землі, підкопували його разом з корчем і відносили набік. Коли площа була очищена від корчів, копалася глибока яма і прохід у неї із східцями. На дні ями залишалася попід стіну земляна лежанка для спання. Долівка, лежанка і стіни обкладалися щільно молодими березами. Із принесених з манастиря цеглин вимуровувалося піч із залізною плитою. Плити довелося «позичити» з манастирських кухонь, бо й так черниць було вже небагато — усіх не потребували. Із манастирських же будівель принесли двері, що їх наші вже столярі переробляли на менші, та шкла на «вікна». Як землянка вдолині була вже готова, по викопаному заглибленні накладали стелю з грубих беріз. Потім засипали землею, а зверхи складали на своє місце вирізані корчі. Скріплюються розморожені теплою водою «шви», насипається на своє місце пожовкле листя і... лише діра проходу каже, що під землею є «хата». Тай коло входу стояли по боках корчі, пристроєні з землею на дошках, шоб відходячи можна було наглухо «замкнути хату». Пропущений у корч комін робився з таким приладдям наверху, щоб і видно його збоку не було, і дим щоб стелився по корчах, не підносячись. Одна шиба замість вікна, вставлялася у двері й брала світло з діри виходу.

Землянок у нашому таборі було викопано чотири для людей, на півсотки мешканців кожня, і одна довга, з трьома виходами, що могла змістити півсотні коней. Усі землянки були сполучені між собою підземним ходом. Виходи із землянок зроблені так, щоб виставивши на них кулемети, можна було стріляти у корчі «на всі чотири сторони світа».

Штаб куреня, тобто отаман Петренко і осаул — в моїй особі — замешкав у землянці кінної сотні, що сусідувала і була сполучена ходом із підземною стайнею.

Двісті пар міцних рук, працюючи «як для себе» від ранку до ночі, а часом і вночі, побудували підземну «січ» за вісім днів. Підчас будови далеко по лісі розставлені сторожі стежили, щоб не наблизився хтось небажаний.

Дев'ятого дня, власне вечора, прибули із катакомб під манастирем, із села та хуторів «панські речі», посуда, запас харчів та вівса і сіна для коней. Заклекотав куліш у відрах, зашкварчало сало на сковородах.

Було по-домашньому затишно.

При світлі каганців із лою наша землянка не виглядала на таку вже й бідну «хату». Лежанка, поверх соломяної мати, була застелена перськими килимами, що з великопанських домів, через Чека, досталися до холодноярського ліса. Найкращі «гобелени» висіли на стіні понад лежанкою та на стелі, щоб земля крізь берези не сипалася.

Чорнота запевняв, що коштували вони грубі тисячі, а дійсно роскішний «східняк», з гербом князя Воронцова-Дашкова на ріжку, що висів у «штабовому куті» — навіть десятки тисяч золотих рублів. Та висока вартість не урятувала килими від грубих деревляних кілків, що крізь них забивалися між дерева стіни.

Зброю, набійниці, гранати треба було на чомусь розвісити. Зрештою, нас ті «панські цяцьки» коштували тільки одного забитого, а що вони будуть коштувати, перезимувавши між вогкою землею, димом та паром — не треба фахівця, щоб відгадав.

Під стіною, поруч печі, стояв доброї марки патефон. На полиці стояв годинник у мистецькій вежі з рожевого мармуру, що мелодійно видзеленькував чверти, пів і цілі години. Коло нього дід Гармаш розложив срібну та порцелянову посуду і, перетираючи її рукавом, «відгрожувався» козакам: — Ось, тільки який сучий син хай мені рушить! — Три зуби виб'ю! Маєш оно деревляні ложки, маєш бляшанки та поливані горнятка на чай, — на твоє мужицьке рило вистарчить. Серебра мені не займай! Це для пана отамана, пана осаула, пана сотника, ну і... для пана бомбардірнаводчика в нечинній службі. Я хоч охвіцерського чина і не маю, так зате мені дев'ятьдесять шість років — вас щенюків треба півдесятка скласти! А во вторих — як би не я, так ні один сучий син не взяв би був ні «столових пріборов», ні панської музики.

Дід у землянці одержав високий титул: «генерального куховара і управителя панською музикою». Що до патефона, то сам отаман мусів питати у діда дозволу, щоб заграти, бо коробочку з голками дід носив у кишені, дбайливо ховаючи зужиті, щоб потім підгострити на бруску.

Як розпускав Петренко частину козаків по хатах, дід Гармаш іти до села відмовився, хоч сини і внук відходили. Як почали було діти вговорювати старого, то ще й розкричався.

— Не піду і баста! Не хочу більше молотити та за коровами

ходити! Досить на вас сучиних синів наробився — робіть самі! А я у лісі паном собі поживу!

В нашій підземній родині був дід дорогим і вартісним членом. Півділа, що добре куліш варив, але без нього не булоб нам так весело. Дід, часом, так умів «догодити», що хлопці доставали корчів у животі від сміху.

Життя у землянках бігло нормально, їсти було що. Селяни не забували, та й дичини було досить. Кіннотчики носили відрами воду для коней із криничок, що ховалися між корчами в яру; часом проводили або проїжджали коней, щоб не застоялися. Із нашого табору ходили гуртками в гості у землянки другої та третьої сотні; ходили вечорами у села і хутори.

Приходили зв'язки від другого та третього куреня. На розмову з ними ходили у землянку в Холодному Яру. Мамай, поки ще Дніпро не замерз, полював із плавнів на пароплави. Його славна гармата, витягнута і відчищена, знову виконувала свою службу. Затопив пароплав, що віз червоноармійців вниз по Дніпру, певно на Врангеля.

Кваша, щоб «гендель йшов» посадив у «гніздо» і підпалив потяг з обозом і походними кухнями.

Хмарі удалося краще, бо «обробив» потяг з панцирними автами і викинув з рейок одного із двох бронепотягів, що постійно вартували тепер на лінії між Знам'янкою і Кам'янкою.

Три автопанцирники Чорноліський полк зняв з потяга і завіз кіньми у Чорний ліс. Зробили їм під землею «гаражі», а зверху корчі посадили.

Оля, що жила на хуторі, ходила в далеку розвідку. Принесла невеселу вістку, що червоні вже зліквідували «петлюрівський» фронт.

Наше військо відступило за Збруч і яка його дальша доля — не відомо. Радимося, щоб послати під весну зв'язка за Збруч довідатися чим віє, а чим може повіяти із Заходу.

Під Кримом ідуть завзяті бої. Червоні без кінця перекидають туди сили, переважно залізницями, хоч по Херсонщині проходять зрідка частини походним порядком.

В наш район червоні не показувалися. Загін Лопати «господарив» із чекістами у селах потойбік Кам'янки.

Одного дня прийшов зв'язковий із Мельників. Сказав, що до одного із кіннотчиків прийшла сестра — каже, що мусить з ним бачитися. Завів ще з одною дівчиною-мельничанкою та селянином до землянки в Холодному Яру.

Козака, що прийшла до нього сестра, звали хлопці Петрусь «жінка-журиться». Походив із-за залізниці, з села Красносілки. Дома у селі жити не міг, бо розшукувала його Чека, а у селі вже

закріпилася «саветская власть». Не було року, як одружився. Під настрій любив сповідати товаришам, як жінку дуже кохає, та як вона його любить і журиться за ним. Ну й прозвали його «жінка-журиться».

Забороняти Петрові, що болів за вісткою з дому, побачення із сестрою, не можна. А що сестру могла підіслати Чека, берем із Чорнотою кількох хлопців і йдем з Петром у Холодний Яр.

В землянці палилося. Як увійшли, сестра з плачем кинулася до Петра.

— Ну чого? — заспокоював він її. — Що там вдома? — запитав із дріжжю в голосі.

— Ой Петре! — Боюся тобі сказати.

Петро зблід.

— Що? Христю може забрали? Кажи! Може розстріляли?

— Ні. Зарізав Лопата...

Петро безсило сів на лежанку. Сидів кілька хвилин без руху. Потім пригорнув сестру.

— Розкажи мені, як було. Все... Не бійся — все одно мені вже...

Дівчина витерла сльози.

— Третього дня увігнався з «атрядом» у село і просто до нашої хати. Мама в село пішла якраз, а Христя коло печі поралася. Я на печі фасолю перебирала, коли вривається до хати сам Лопата і ще кілька. «Де — кричить до Христі — твій бандит?!» Я злякалася, притаїлася в куті за коміном і не дихну. Почали бити Христю. Вона плаче, проситься, що не знає, що як пішов ти з весни — так і чутки про тебе нема. А Лопата кричить: «Брешеш! Він приходить до тебе! Кажи, де переховується, бо зараз тобі смерть!»

А Христя в одно — «не знаю і не знаю». Ну, а ти сам знаєш, яка вона була, — десь за шість тижнів родити мала. Лопата приглянувся і як заверещить: — «А! Щеня його в животі носиш?! Не доносиш! Держіть хлопці»! Кинув бідну Христю на долівку, ті пси тримали, а Лопата розрізав на ній ножем все, потім розрізав живіт, викинув дитину...

Зітхнула.

— Хлопець був чи дівчинка? — Стрепенувшись перебив Петро.

— Хлопчик...

— Ну-ну, оповідай...

— Ну й пореготалися, вибігли з хати, сіли на свої брички і погналися дальше. Забрали із села трьох хлопців ще, — двох за селом застрілили.

— Ну-ну, а Христя, що Христя?

— Мучилася бідна до самого вечора. Дитина живенька вже була, та недовго. А Христя все плакала, перед смертю дуже просила мене, щоб я пішла до Холодного Яру, відшукала тебе і оповіла тобі, що з нею сталося. Просила, щоб за неї не мстився, але за дитину, щоб не подарував Лопаті. Кажу їй — щож ти можеш йому зробити, а вона: «Хай просить у Холодному Яру отамана, хай усіх попросить, щоб помогли. Богу за всіх буду на тамтому світі молитися».

Петро із задерев'янілим обличчям, з вп'ятим в одну точку поглядом, слухав дальше, що оповідала сестра про матір, про хату, але я бачив, що він не чує і не розуміє вже того. Попрощався, подякував, вертаємося до табору.

Від побачення з сестрою Петро замовк, його кремезні плечі згорбилися, обличчя почорніло. Сидів або лежав у землянці чи без думок, чи з якоюсь одною важкою думкою; підвечір брав карабінку і йшов сам перейтися лісом. Мені чомусь здавалося, що сьогодні або завтра Петро не вернеться з проходу: заповнить ту порожнечу, що опанувала його душу — кулею з власної карабінки. У землянці ніхто вже не жартував з нього, навпаки, всі товариші співчували і, як уміли, висловлювали те співчуття. Дід годив Петрові, як хворій дитині, та Петра їжа не бралася. Від одержання сумної вістки почавши, не бачив я в очах Петра ні одної сльози. Видно, сльози були б замалим виразом його великого горя.

Минув день і другий. Третього ранку сталася маленька подія. Ще завечора поїхали на Мельничанські хутори бунчужний кінної сотні Іван Соловій та козак, що імя і прізвище заступала йому кличка: «Дайош!» Заліз хлопцеві у голову той будьоновський «бойовий клич» і замість «дай» казав: «Діду! Дайош ще куліша!» «Дайош по дрова!» «Дайош коні поїти!» Ну і прозвали «Дайош». Він і Соловій були побратимами, нерозлучними приятелями, що один без одного ні кроку. Відпросилися «коні провітрити». Чорнота, знаючи, що «Дайош» мав ніжні почування до якоїсь молодої вдовички на хуторах, пообіцяв їм, що як до півночі не вернуться, то провітрить обох нагайкою. Вночі не вернулися. Раненько прибіг задиханий козак другої сотні з повідомленням, що на мельничанських хуторах стрілянина. Друга сотня побігла вже на край ліса.

Петренко дає наказ виводити коні й виносити сідла, що служили за подушки. Та у цей час вартовий з краю зруба повідомив, що лісом біжить до табору якийсь роздягнений чоловік. За кілька хвилин стояв вже перед нами «Дайош» — босий, в одних штанях і сорочці, без шапки. Обличчя в синяках. Одне око підбите. По обличчі бігли густі сльози.

— Кінь і зброя де? Соловій де? — гримнув на нього Чорнота.

— Забрали червоні, пане сотнику. Ваню вбили.

«Дайош» ревно заплакав, згадуючи Ваню. Андрій нахмурився.

— Дайош дергу і дві нагайки! — крикнув до козаків. Дергу розстелили на замерзлій землі.

— Скидай штани і лягай!

Дайош розщепнув пояс, ліг і взяв руку в зуби. Два козаки на приказ Чорноти стали по боках.

— Двадцять за коня, десять за карабінку, п'ять за шаблю! Стрівай, ти ще й револьвера і дві бомби мав? Ну то разом — ще десять!

Нагайки свиснули в повітрі. Дайош підскакував, але мовчав. Як скінчили, важко встав і одягнувся.

— Одну передали. Та то нічого. Як заживуть ці — попрошу у сотника ще з півсотні нагайок, бо то через мене Ваня загинув. Андрій сказав винести для «Дайош» кожуха і валянки.

— Ну, оповідай, як було.

— Ну... Приїхали ми на хутір, а чортова баба слив'янки наварила, почастувала нас первачком. Перебрали ми слив'янки, ноги ковзаються, на мороз не хочеться, — уговорив я Ваню, щоб лягти спати, а кума опівночі збудить. Не роздягалися навіть зовсім — у штанях лягли. Ну а прокинулися світанком, як «каратєлі» нагайками по пиках нас уже мастили. Дивлюсь — уже моя шабля на одному, карабінка на другому. Вивели босих на подвір'я. Коло нас чоловік із тридцять. Один каже: — «за хлів та постріляти», а другий, — «Ні. До товариша Лопати — на допит. Зараз довідаємося, де банда зимує». Ого! — думаю, діло — січка! Лопата вже уміє «допитати». А тут Ваня мене ліктем штурк, а сам одною рукою одному кулака в зуби, другою — другому, передньому копняка і — через пліт на город. Ну, а я своїм, хто ближче був — куди чим попало і — через другий. За хату і «дайош» до ліса. Щастя, що плоти по городах — конем не поженеться. Пішки бігли — так мені босому в сорочці лекше. Стріляли — то вже скільки хотіли, не одна під ногами дзенькнула, та Бог виніс. А Ваня загинув. Там укритися йому було нізащо.

«Дайош» знову зайшовся плачем. Чорнота нагнав його до землянки «відпочивати». Коні вже були осідлані. Сідаєм і, виїхавши на просіку, пускаєм коней риссю до хуторів. По просіці, назустріч нам, шкутильгав Соловій в штанях і сорочці, розцяцькований, як і «Дайош».

Андрій стримав сотню.

— Де кінь і зброя?

— Каратєлі забрали. І «Дайош» загинув. Соловій тихо пустив

сльози.

— Ти що, ранений? — Глянув Андрій на окровавлену босу ногу.

— Ранений. У м'яке. Проскочила коло того самого місця, у яке під капітанівським лісом був ранений. Я то вже у лісі зашкутильгав — жили стало стягати, а до того біг, як належиться. Дурниця — за тиждень заживе, а от «Дайош».

— Не плач, не взяв чорт твойого «Дайош». Скачи дальше, до землянки — там за тобою побратим плаче. А як рана підгоїться — одержиш свої нагайки за коня та за зброю. Утішений Соловій пошкутильгав в підстрибку до табору.

На хуторах не було вже й сліду «каратслів». Ускочили світанком з піль, запалили три хати — згоріла і вдовиччина — і поки вхопилися мельничани за рушниці, утекли в напрямку кам'янської дороги.

У землянці застаєм вже «шпиталь». Соловій лежав навзнак, підв'язавши забандажовану ногу шнурком до стелі. Казав, що так лекше — жили не тягне. «Дайош» лежав до гори «штанями» і, уткнувши обличчя в зложену свитку, постогнував. Дід, що ходив коло них обох, потішав його, що, мовляв, то нічого, навіть здорово, бо як прочухати нагайкою «штани», то кров скоріше кружляє і розум із «штанів» до голови переносить. Сам «Дайош» потішався на голос іншим: як би, мовляв, не дістав був у «штани», то тепер не міг би із спокійним сумлінням лежати поруч раненого побратима. Боліло б серце, що то з його вини Ваня терпить. А так болять «штани» і, так би мовити зрівноважують рахунок.

Увечері прийшов до нас із свойого табору Галайда і оповів, що його хлопці ходили до Грушківки і там довідалися, що загін Лопати в селі Юрчисі, за залізницею. Каратслі, по двох тижнях «праці», стали на відпочинок. Будуть у Юрчисі певно не один день, бож у Лопати там любка — вдова, що у неї любить «гульнути» собі кілька днів по кровавих гульках у селах.

До оповідання Галайди уважно прислухувався Петро. По відході гостей виходжу із землянки подихати вільним повітрям. За хвилину вийшов за мною Петро.

— Пане осаул! Попросіть отамана, щоб пустив мене на пару днів додому.

Голос Петрові здрігався. Не питаю його, чого хоче йти додому, бо знаю, що скаже неправду. Не піде додому, — піде до Лопати порахуватися за дружину і сина.

— Добре, Петре! Скажу отаманові. Важко, щоб згодився, чому — сам знаєш.

— Попросіть. Вас скоріше послухає. А що до того-то може бути спокійним. Попадуся в руки — загину, хоч би там що —

слова з мене не витиснуть... Я б сьогодні ще пішов.

Між корчами почулася розмова Петренка і Чорноти, що верталися до землянок, відпровадивши Галайду. Петро іде до підземної стайні поглянути до коней, а я чекаю отамана і Андрія. Як підійшли, передаю їм прохання Петра. Отаман незадоволено нахмурився. Андрій по хвилині задуми махнув рукою.

— Нема що — хай іде. Не пустимо — втече, або застріліться. Засильно пече хлоця. Що додому — звичайно бреше; піде Лопату вб'є і сам загине. В руки живим не дасться. Треба пустити, отамане.

— Поклич його.

Підходжу до діри проходу у стайню і викликаю Петра. Став перед отаманом, очікуючи «присуду».

— Хочеш іти?

— Хочу.

— Іди. Та пам'ятай, що як би що — маєш пустити собі кулю. Боже борони — попадешся таки в руки — щоб із тебе жили тягнули — не смієш сказати де зимуєм.

— Не скажу.

Отаман, а за ним і ми стиснули Петрові руку.

— Щасть Боже!

Було добре, що напередодні мороз пустив; під ногами було м'яко, ночі були темні. Андрій ворожив, що на завтра розпустить зовсім. Якщо пару днів так утримається, Петрові буде на руку.

За кілька хвилин Петро, одягнений у звичайну селянську одіж, з револьвером, кинджалом і двома бомбами під свиткою, з хлібом і салом в торбинці пішов лісом у напрямку Грушківки.

Другого вечора мали відомість, що Лопата з карателями забавляється дальше в Юрчисі. Третього дня була неділя.

Про Петра ні слуху, ні духу. Петренко вже непокоївся і жалкував, що пустив.

Коло полудня вартовий з боку жаботинської дороги прибіг до землянки з повідомленням, що корчами, з яру, де були кринички, іде якийсь чоловік. Іде кінським слідом просто до землянок. Воду коням звичайно приносили, та іноді водили їх до криничок. Підковані на гостро копита залишали слід. Одним із таких слідів ішов до нас невідомий гість. Вартові стояли по двоє. Отож один прибіг повідомити, а другий стежить за тим, що йде. Схопивши зброю, вибігаєм із землянки, та на східцях проходу стримуємся. В корчах за стайнею чувся вже хід. Виставивши обережно голови з проходу, вглядаємося з Петренком між корчі. З-поміж корчів виткнувся незнайомий селянин і, нахилившись над проходом у стайню, з цікавістю приглядався. Почувши форкання коней, відскочив і прожогом зник у корчах. Вискакуєм на поверхню:

«стій!»

— Кров із носа — треба догнати!

Хвилюється Петренко. Біжимо. Та в корчах тримав уже незнайомого другий вартовий, уставивши йому дуло рушниці між очі. Петренко хвилину приглядається.

— Ти звідкіля?

—Я з Жаботина. Та ось Семен мене знає — зрадів незнайомий, побачивши між козаками, що підбігли, жаботинця.

— Хто тебе послав?

— Ніхто, єй-богу ніхто! Я на Мельничанські хутори іду. При неділі сестру відвідати. Сестра там у мене замужем.

— Чому не йшов дорогою?

— Ну, бо... пішов лісом, навпростець... Дорогу скоротити.

— Чогож ти слідом кінським ішов і убік звернув?

— Та от нечистий поплутав, зацікавило — звідкіля тут кінь узявся!?

— Ну, а тікав чого, як побачив звідкіля узявся?

— Ну, бо... — злякано затявся дядько.

— Бо знаєш звичай... — сумно усміхнувся отаман і звів курок револьвера.

Незнайомий зблід і впав на коліна.

— Помилуйте! Щоб я дітей своїх не побачив — не покажу нікому! Словом ніколи не згадаю, що...

Куля зробила на чолі червону плямку. Отаман сховав револьвера і кивнув козакам на труп.

— Закопайте у яру під корч. Ходім Юрко.

Глянувши з жалем на мертвого незнайомого, іду за отаманом. Може був він звідуном ворога, а може й справді звичайна людська цікавість привела його на край життьової стежки. Чи не однаково?

Ліс — не місто з трамваями і театрами... Його закони тверді, як і ті, що велять деревам рости вгору а на зиму скидати листя. На вазі лежали: доля однієї родини і доля сотень родин.

Наступного світанку вартовий з боку Грушківки повідомив, що лісом іде Петро, несе щось на плечах. Цілою землянкою біжимо назустріч. Петро стояв край корчів коло другого вартового і, важко відсапуючи, витирав рясний піт з обличчя. Поруч лежав лицем до землі якийсь кремезний чоловічина, в одній білизні, зв'язаний. Побачивши нас, Петро по-дитячому радісно усміхнувся і, нахилившись, перекинув зв'язаного горілиць.

В усіх вирвався крик захоплення:

— Лопата!

Знав дехто із нас добре те брутально-гарне, широке обличчя з русявими вусами, бо ж коли ми були у Кам'янці за міліціонерів, не раз доводилося стикатися і розмовляти з грізним начальником

карательного загону. Пізнав Лопата і нас з Чорнотою. Апатичний погляд його запалених очей став іще більш безнадійним. Андрій «привітався» та Лопата мовчав, стиснувши уста, мелянхолійно дивлячись у небо.

Обступаєм Петра, розпитуючи подробиці. Петро оповідає:

— Як пан сотник тоді увечері сказав, що каратели у Юрчисі, так мені аж під серцем залоскотало. Я ж Юрчиху і ту вдовичку Лопатину добре знаю.

Тієї ще ночі був я у Юрчисі. Побродив по городах, під вдовину хату заглянув, думав, підловлю Лопату десь на дворі. Не було нагоди. Під ранок пішов до ліса, переднював, увечері знову до села. Цілу ніч патрулював — не мав щастя. У Лопати гості з Кам'янки були, ночували, коло хати вартові цілу ніч крутилися. Ще переднював у лісі, вже й харчі скінчилися.

У неділю щось веселіше виглядало: каратели видно самогону досить замовили — цілий вечір у селі співали, гульки...

Перекрадаюся з города на город, то за стіжок, то за клуню, на дворі темно, під ногами м'яко — не гуркотить. Пси на вулиці за п'яними карателями гавкають.

Коло півночі стихло. Підкрадаюся з города під вікно до вдовички — чую співає сама з Лопатою, та веселі обоє, язики заплітаються. Думаю собі — потягнуть ще самогону — добре спатимуть. Піду гляну, що довкола. На вулиці за ворітьми — варта з кулеметом, — теж поспівує. На подвір'ї — нікого. Пса нема. Вернувся під те саме вікно. Заслонене, та вверху щілина. Вилажу на сливку, аж серце зраділо, як побачив «приятеля».

Сидить за столом, обнявши вдовичку, а вона вже хилиться — перебрала самогону. Лопата ще пару чарок вихилив і лягають спати. Зачекав я годину — починаю коло хати ворожити — як до середини достатися.

Вибирати те вікно — можуть прокинутися. Можна через друге до комори — а ну ж бо комора замкнена. Сливка під хатою до стріхи тулиться. Знайшов ще дрючок — видрався на покриття. Прорізав кинджалом та пробрав сніпки — спустився на горище. По драбині у сіни. Пробую двері на двір — засунені. Відхиляю тихо хатні — храплять мої голубки обоє на ліжку, аж луна по хаті йде. Відшукав напомацки у запічку макогона, погладив ним по голові і Лопату і вдовичку, щоб приголомшити на якийсь час, тоді зв'язав гарненько руки, ноги пасмами ниток — вдовичка їх на жердці досить розвісила, заткнув у роти по ганчірці і... маю вже час розглянутися.

Засвітити не можна, щоб вартовий бува за чим під вікно не підліз. Намацав у сінях мішок високий із збіжжям. Висипав на долівку, спакував у нього непритомного Лопату, відімкнув вікно

на город, витягнув на двір і поніс. Важкий д'явол, та так мені весело нести. За селом вже прочунявся — почав бурикатися. Скинув я мішок з плечей, намацав голову, погладив ручкою «нагана» — заспокоївся знову на якийсь час. Дальше на полі, як почав знову бурикатися, думаю — що буду чорта двигати, хай своїми ногами йде. Висипав його з мішка, розв'язав ноги — йди! Не хоче. Підведу — назад сідає. Нема ради — треба пакувати і дальше нести. Як забрикається — приглушу. Так і приніс...

Відсапувався.

— На чорта ж ти його двигав — було в хаті прикінчити...

— Та що ви говорите. Як би ж то виглядало? Я його розпитаю ще, як мій синок виглядав...

Лопата, вже без ганчірки у роті, мовчки слухав оповідання Петра. Апатія чередувалася в його очах із злістю — звичайно на самого себе. Почувши, що Петро збирається «розпитувати» про синка, Лопата скрипнув зубами і зажмурив очі.

На знак Петренка козаки підхопили зв'язаного карателя і понесли корчами до землянок. Тепер уже може довідатися, де зимують «холодноярські бандити»... Змучений Петро ніс за ним мішок. Ростелив його на галявці між корчами, коло штабової землянки.

— Положіть приятеля тут — хай полежить, поки я щось з'їм.

Поки Петро підкріплявся у землянці — пробуєм нав'язати з Лопатою розмову. Та даремно. Мовчав, стиснувши уста і брови. Знав, що нема вже сили, яка моглаб вирятувати його від смерти.

Поснідавши, Петро вийшов із землянки з старою позубленою шаблею, що нею дід Гармаш перегортав вогонь у печі. Відходимо набік, щоб не перешкоджувати розмові «приятелів».

Ставши над Лопатою, Петро сперся шаблею на нього і з спокійною міною дивився йому в обличчя. Тупа шабля повільно вгрузала у жирний живіт Лопати. Заричав крізь стиснуті зуби. Петро покрутив шаблею і дав їй інший напрямок. «Забий відразу — я тебе прошу!» — вирвалося благально з грудей карателя. Петро усміхнувся.

— А чи моя Христя дуже у тебе просилася?

Лопата заціпив зуби і глухо ричав.

— Добре — заб'ю відразу, але як оповіш мені як мій синок виглядав, подрібно, як ти його викинув з матері, чи кричав уже, чи ручками рухав... Оповідай.

Лопата ричав.

Шарпаю Петренка за рукав.

— Отамане, піду скажу, щоб прикінчив. Почорта ця комедія!

Чорнота поклав мені на плече руку.

— Не мішайся. Не твоїй жінці він живіт розпоров, не ти його

півтора десятка верстов на плечах ніс.

Петро «розпитував» дальше. Відкинувши шаблю, витягнув ніж і присів коло Лопати. Повернувши за ніс голову, показав на вхід до землянки.

— Бачиш — отут холодноярці зимують. У цій землянці штаб, от там друга, третя, отам коні...

— Як зайти вночі звідтіль, або звідтіль і раптово наскочити — можна усіх під землею замкнути. Роздивися добре, бо ти ще живий у Кам'янці будеш, з приятелями чекістами побачишся. Тільки вже не скажеш їм нічого...

Розважив дулом револьвера затиснуті зуби і, вхопивши язик Лопати, відрізав половину ножем.

— І не напишеш...

Обережно, щоб не ушкодити артерій, підважив і перетяв сухожилля на обох руках.

— І не поведеш. — Зробив те саме на ногах. Поростинав і зняв пасми конопляних ниток, що ними був обмотаний Лопата. Лежав тепер з обезаладненими руками й ногами, викидаючи рухом голови кров із рота. Глухо стогнав, але дужий організм колишнього чигиринського багатія-злодійського батька і каторжника ще не збирався розлучатися з життям.

Петро підійшов до нас.

— Пане отамане, поможіть якось «приятеля» до Кам'янки відставити. Аби на кам'янську дорогу — там хтось забере і завезе.

Думка сподобалася і Петренкові і Чорноті. Запитавши згоди отамана, Андрій наказав виводити із землянки й сідлати коні. Принесли два тонких деревця на ноші, винесли із стайні дергу. Андрій дергу відкинув.

— У мене Лопата вартий на килимі до Кам'янки вернутися. Зчепили на дрючках килим і Лопата, коливаючись між двома кіньми, поїхав до повітового центру Чигиринщини.

Плян удався якнайкраще. На кам'янській дорозі кіннота затримала підводи, що везли до Кам'янки развйорстку. Забравши з однієї на сідла мішки з вівсом, поклали на їх місце килим із Лопатою. Чорнота дав поквітування за овес і написав записку до голови повітового ревкому з проханням заопікуватися Лопатою, бо... у Холодному Яру лікарні немає...

Під кінець тижня ходила у розвідку до Кам'янки Оля. Побувала на похороні Лопати. Помер у лікарні на четвертий день. Його «пригода» до краю озлобила, але й налякала представників червоної влади. Коло мешкань чигиринських совітських владарів у самій Кам'янці стоїть тепер уночі постійна варта. Бояться, щоб не довелося з ліжка «прогулятися» до Холодного Яру. Населення тихо радіє і з різними варіянтами переоповідає таємничу справу

викрадення і унешкодливлення начальника карзагону. На урочистому похороні промовляли: голова ревкому, чека, парткому, представник центру. Присягали помсту, обіцяли... «зрівняти із землею Холодний Яр»...

Карательний загін перевели до Кам'янки і призначили йому нового начальника — жидка із Чека. Каратели, що хотіли мати за начальника когось із своїх, другого ж таки дня розсварилися з новим «шефом». Чоловік із двадцять лопатівців перейшло на службу безпосередньо до Чека, останні розбіглися хто куди. Грізний загін — пострах сіл і повстанців, що не могли йому нічого вдіяти — перестав існувати. Зліквідував його один Петрусь-«жінка-журиться».

* * *

Дні збігали. Мороз то кріпшав, то зникав. Перепадав, не залежуючись довго, сніжок. Життя у землянках минало нормально, без незвичайних пригод. «Дайош» свобідно сідав уже на «штани» і опікувався по материнськи раненим побратимом. Соловій по кількох днях погіршення, гарячки і «тягнення жил» чувся краще. Вже переходжувався, спираючись на плече побратима. Дід Гармаш підтрунював над ними, що не маючи ані відповідної зброї, ані коней, будуть тепер у нього підручними коло печі.

Одного ранку зв'язок-мельничанин прийшов із повідомленням, що до Мельників приїхав роз'їзд Чорноліського полку. Хмара повідомляв, що йде з полком у гостину до Холодного Яру. Хоче порозмовляти з нами.

Петренко передав по землянках наказ, щоб усі лісовики, залишивши в таборах варту, йшли до Мельників. Їдемо з кінною сотнею наперед. Застояні коні вибрикують, просять руху.

Лише отаман повідомив село, щоб готовилося погостити чорнолісців та й своїх лісовиків, на схилі головківської гори показалася чорноліська кіннота. Їдемо назустріч. Поруч Хмари, у темнозеленій черкесці й шапці з чорної кримки, їхав верхівець у короткій куртці і... рясній вишневій спідниці. Тепла чорна хустка на голові, карабінка за плечима, револьвер і невеличкий кинджал на поясі. Дівчина певною рукою провадила гарячого карого коня, весело поблискуючи з-під хустини великими чорними очима. Збудована була міцно, з коня ізскочила легко. Хмара представляє:

— Новий отаман Чорноліського полку — дарма що в спідниці... Робимо великі очі. По дорозі до хати чорноліський полковник оповів, що Катря ватажкувала раніше в невеличкому партизанському загоні на Лівобережжі. Прилучилася з ним до Махна, а як Махно об'єднався з червоними, утекла з кількома хлопцями за Дніпро і пробилася до Чорного ліса. Присутність її на чолі полку була Хмарі вигідною. Підчас партизанських рейдів у дальші від Чорного ліса околиці, селяни приймали Чорноліський полк за партизанський загін Марусі, а воно краще, щоб за нароблені червоним шкоди «відповідав» хтось, що в тих околицях не існував, ніж малиб бува відповісти села попід Чорним лісом.

За столом оповідає Хмара про свої справи. Полк викопав у Чорному лісі землянки для козаків і коней. Та у лісах, далеко від

сіл, важко прогодувати довший час майже триста коней. Землянки із запасом харчів та фуражу приготовлені на випадок, як би притиснула потреба зникнути на якийсь час. Покищо чорнолісці роблять ближчі й дальші рейди, нищучи червоні частини і осередки влади. Тепер Хмара вибрався за Кам'янку, в напрямку Цвіткової й Шполи.

Скінчивши оповідати, чорноліський полковник запитуюче глянув на Петренка.

— Ну а виж що? — Як борсуки — на цілу зиму вже у нори залізли?

— Ну, цілу зиму під землею не висидиш. Закоптяться хлопці. Будем прогульки робити. За залізницю... Замерзне добре Дніпро — можна буде на лівий берег скочити.

— Давай тепер разом за залізницю прогуляємся.

— Можна. Піших на підводи посадимо, подрочимо «товаришів» з тамтого боку Кам'янки, щоб менше охоти мали в цей бік показуватися. Ну, а що, Пилипе, не привезли твої гончарі чогось нового цікавого?

Новини у Хмари були ті самі що й у нас. Під Кримом бої. На Заході — тиша. Українська армія в Галичині поповнюється і переозброюється в нову англійську зброю. Одержала із-за кордону танки, літаки. Бог зна хто ту чутку пустив, але курсувала вона, як не підлягаюча сумнівам, по цілому подніпровю. Може й ніхто її не пустив — сама пустилася. Була висловленням на голос затаєних бажань і сподівань.

Треба було коло сотні підвід. Оголосили у Мельниках і Медведівці — хто хоче на охотника «покозакувати» з возом. Охотників знайшлося аж забагато.

Коло сотки лісовиків залишилося стерегти землянок в усіх трьох таборах. Чорнота залишав у лісі сім кіннотчиків на добрих конях, щоб, в разі потреби, могли нас відшукати. За начальника в нашому таборі залишився дід Гармаш. На місце тих, що залишалися у лісі, приєдналося до куреня із півтори сотні холодноярців, що зимували в хатах. Розібрані кулеметні тачанки були змонтовані, станкові кулемети були витягнуті із сховок і, переглянуті Левадним, стали на своє місце. Підвечір вирушаєм за залізницю.

Доночовували у Бондуровій. Перед світанком рушили риссю через Баландину до Вербівки. Повідомили нас, що у Вербівці ночує чотирнадцять чекістів із Бобринської з двома ручними кулеметами. Розшукують двох місцевих повстанців-лісовиків, що втекли із бобринської залізничної черезвичайки. Історія їх утечі виглядала досить фантастично, хоч, як переконалися ми пізніше, була правдивою. Нагадувала дещо «історію» з «Дайош» та

Соловієм. Хлопці попалися в руки ударної групи Чека, теж підночовуючи десь на хуторі у дівчат. Ударна група, та сама, що була тепер у Вербівці, складалася із місцевих грабіжників і злодіїв, що пішли на службу до Чека, ну і, звичайно, знали всі входи й виходи, знали де можуть бувати «гості» з ліса.

«Свої» завжди більш небезпечні, ніж чужі.

Упійманих лісовиків завезли до Бобринської. Вночі повели їх до майстерні залізничного депо, де ремонтувалися паротяги, стали допитувати, щоб видали товаришів і сховки. Зав'язавши назад руки, садовили «м'якими частинами» на розпалену до червоного залізну плиту. Коли перший зімлів, кинули його набік на землю і взялися до другого. В депо було темно, світив лише ліхтар коло горна, де «допитували». Прочунявшись і побачивши, що чекісти заняті товаришем, лісовик піднявся тихо з землі і непомічений виліз рачки з депо. Другий, підчас припікання, притиснув до плити руки і перепалив шнурок. Тоді свідомо «зімлів» з розрахунком, що як візьмуться чекісти знову до товариша — вхопить, маючи звільнені руки, одну із рушниць, що стояли побіч горна. Тим часом чекісти, побачивши, що товариш зник, вхопили рушниці і побігли доганяти. Коло «непритомного» залишився один чекіст-жидок «легкої ваги», що, цокотячи зубами із схвилювання, стояв із спрямованим на лісовика револьвером, а сам, відвернувшись, поглядав у браму депо, куди побігли товариші. Звільнивши руки від перепаленого шнура, лісовик вхопив жидка за ноги і поки той опамятався, щоб бодай раз стрілити, встромив його головою у вогонь на горні, що на ньому чекісти розпікали плиту.

Потримавши, поки визяпнув дух, забрав револьвера і, обійшовши депо, пішов у другий бік. Та далеко не зайшов. Пройшовши може кілометр, упав непритомний в рів. Як прочунявся, спалені м'язи не дозволили вже рушити ногами. Хотів уже застрілитися, та набрів на нього якийсь залізничник, що вертався з нічної служби. Порозмовлявши, залізничник привів свойого чоловіка з візком і той відвіз до своїх людей на хутір, а звідтіль відвезли до ліса. Другий лісовик добрів із зв'язаними руками до першого села і там вже звалився з ніг. І того відвезли свої люди куди треба. Розізлені чекісти перевертають тепер хутори і хати, де, на їх думку, утікачі могли переховуватися.

В Баландиній стрінув нас місцевий повстанчий ватажок Роговський, колишній старшина прославленого у світовій війні ескадрона гусарів ротмістра Панаїва. Оповів, що сам збирався наскочити на групу чекістів у Верхівці, та довідавшись, що ми занялися тією справою, облишив. Певніше буде. Попросив медикаментів для утікачів-лісовиків, що лежать у землянці в лісі,

в майже непритомному стані. Фельшер, який лікує їх, запевняє, що будуть жити, що правда «пласкатіші» ззаду, ніж були до «допиту».

Оточуєм Вербівку лавою кінноти, піші холодноярці йдуть у село. Попереджені чекісти втікають балкою із села. Оточені чорнолісцями на полі, здалися без бою. Забираєм їх до села на допит. Селяни просять, щоб віддати їм чекістів, мовляв, маємо з ними старі порахунки за комори та коні, — від дрючка має один з другим згинути, а не від кулі. Зворушливим було прохання батька одного із чекістів, що прийшов по сина, колишнього конокрада, з важким колом в руках. Старий не слухав аргументів Петренка та Хмари і твердив своє: «Я його на світ пустив, я його й з світа справлю!»

Чекістів під коли селянам не дали, щоб потім не відпокутували. У Вербівці були вже місцеві тайні агенти Чека, що про все могли б донести. Один із них, що попереджував чекістів, та другий, що чекісти зрадили його на допиті, сиділи вже зв'язані разом з ними. Та могло їх бути більше. Крім місцевих були в групі два жидки, один латиш і два москалі-матроси. Порубали всіх на дорозі між Вербівкою і Баландиною.

В Баландиній затримуємося, щоб розглянутися. Коло полудня довідуємося, що в околиці Ротмистрівки прийшла якась сильна червона частина, що «викорінює бандитизм» і насаджує советскую власть у селах.

Оля поїхала в розвідку, вночі вернулася. Червона частина була наша «стара знайома»: бригада внутрішньої служби, що її недавно ми побили на Черкащині. До неї прилучили якусь частину, розбиту на польському фронті, збільшили кінноту. Несе дальше «внутрішню службу».

Про нашу гостину у Вербівці червоні вже знають. Оля винесла враження, що будуть нас «ліквідовувати».

Раненько виступаєм ближче до бригади. Затримуємося у Лозанівці. Наніч знову міняєм місце. Другого дня упіймали шпигуна червоних; признався, що плянують напасти на нас підчас ночівлі. Стоять у Ташлику.

Бригада переважала нас числом, мала дві гармати. Вступати в відвертий бій з нею не було розрахунку. В такому бою можна перемогти, але не знищити. Тієї самої думки був певно і штаб червоних.

Зо три дні водимося «вимацуючи» і обдурюючи себе взаїмно напрямками руху. Наш об'єднаний штаб рішив на «дискусійній» нараді, що треба противника зачепити, а потім трохи поводити за собою.

Світанком міцні роз'їзди чорнолісців обстріляли ворожі

застави під селом, де ночувала червона бригада. Згодом піші холодноярці, залишивши за горбом підводи, пішли лавами до села, а побачивши широку лаву червоних, що виступила назустріч, відступили, сіли на підводи і поїхали. Кілька гранат, пущених ворожими гарматами наздогін, не зробили ніякої шкоди. Кінні роз'їзди, тримаючись на далекий стріл від червоних, подразнювали їх час-до-часу стрілянином. Із сімдесять червоних кіннотників пробували доганяти, але задалеко не виривалися. По кількох кілометрах наша піхота дала під селом легенький бій, здалека, і поїхала дальше. Червоні «загазардувалися» і вже не відставали до вечера. Набравши у стрічних селах підвід, ворожа піхота вже їхала; «догнавши» йшли лавою, потім знову сідали на підводи. Заночували в сусідніх селах.

Звечора ми не затримували селян, що їхали або йшли через наше село в напрямку противника, а коло півночі виступили до другого села, кілометрів за вісім, убік від попереднього напрямку. Попівночі, червоні обійшовши полями село, де ми були увечері, повели на нього «сліпий» наступ. Ранком, зачеплені нашими роз'їздами, що показали їм наш новий напрямок, знову пустилися доганяти.

Крутили червоною бригадою, «як циган сонцем» ще три доби, аж поки, змінивши ще раз напрямок, привели її під знайомі ліси. Ми заночували в Бондуровій, червоні — в Баландиній, Петренко послав зв'язка до Кваші, щоб «змобілізував» третій курінь. У Бондуровій, на зміну, стали на ночівлю відразу звечора. Червоні вже не наступали на п'яти, а йшли назирцем, вичікуючи очевидно відповідної ситуації.

Увечері нараджуємося, що «накриєм» червону бригаду десь поблизу Івангорода — Бовтишки, але треба добре вияснити її теперішню не тільки кількісну, а й якісну вартість. Оля — добра розвідчиця, але ж вона тільки відважна дівчина... Краще, як би поглянув на противника власним оком хтось із старшин. Засвербів чортик бажання перчених пригод; кажу отаманам, що залишуся завтра в Бондуровій з Олею і все висвітлю. Чорнота запротестував; не хотів втратити побратима. Петренко теж не погоджується.

— Ти мені можеш бути потрібним. Залишиться хтось інший.

— Коли ж мені найлекше це зробити і не попастися.

— Чому?

— Бо передягнуся за дівчину.

Отамани засміялися. Хмара глянувши на мої, тоді ще рожеві полички і уста — підтримав мене. «Внесок» мій нарешті, по сперечках, вдалося мені провести.

Ще задовго до світа, у хаті симпатичної напівінтелігентної

вдови по повстанцеви взялися ми з Олею до роботи. Шістнадцять років тому чоловік не мав ще великого клопоту із заростом: обшкрябав сухою бритвою те, що гордо називав вусами і міг добрий тиждень не признаватися до мужеського роду. Одягаюся, як і Оля, в звичайну одіж місцевої дівчини-селянки. Високі мисливські чоботи і сині кавалерійські штани прикрила рясна малинова спідниця. Запасовий Олін нагрудник, вбравши у себе солідну порцію клоччя, замінився на моїх грудях в зовсім приличні дівочі персі. Між ними зачепилася гачком за коронку ручна граната «Мільса», а все разом прикрила вдовина, байкова блюзка. Поверх дівоча свитка з домороslого сукна, на голову старенька тернова хустина, — під нею Оля скомбінувала з мойого ж таки волосся льочки, що кокетливо вибиралися на зовні. Пробую кілька разів, чи добре витягати крізь прорізані кишені свитки і прорізи по боках спідниці два велико каліброві «кольти», що спочивали в кишенях штанів. Грубі кулі в револьверах були легко розпиловані пильником на кінцях. Як така саморобна «дум-дум» попаде в голову, то, звичайно, залишає від неї одні спогади; не треба вдруге поправляти, а це в «слизьких» обставинах дуже важне.

Удосвіта наші виступили з села. Коло дев'ятої в'їхала до Бондурової червона кіннота.

Лузаючи смажені гарбузові зернята, стою коло вдовиних воріт з маленькою дівчинкою на руках і приглядаюся до кіннотчиків. Коні й верхівці були можливі, не останньої бойової вартости на перший погляд.

Із десяток кіннотчиків спішується біля наших воріт. Розпитують, чи багато бандитів ночувало та куди пішли. Якийсь донець із дьорзко закрученим чубом підходить і гласкає дитину на моїх руках.

— Невже твоя? — питає по московськи.

Соромливо спускаю очі.

— Ні... Сестри замужньої.

— А ти не замужня?

— Ні...

Рука червоноармійця зсувається з дитини і затримується на одній півкулі випханого нагрудника. Легко щипає за клоччя... Певно засмакувало. Показує розсмаленими очима на хату:

— Тут мешкаєш?

— Ні. На другому кінці. Тут сестра...

— Так ти той... Ми, здається, будем тут ночувати, до Кам'янки за набоями з обозу поїдуть... Так ти той... Ночуй у сестри... У неї чоловік є?

— Нема. Помер.

— Ще краще! Я з товаришем прийду увечері. Добре?

— Добре — соромливо витискаю із себе на сто і один відсоток по дівочому,

— Ти мені сподобалася. Не бійся — оженюся з тобою. Єй-богу оженюся. У нас на Дону добре жити — не те що тут. Землі — вдосталь!

Донець іде до коня і, пошпиравши в кобурі коло сідла, приносить мені «задаток»: пару білих шовкових пончіх і пару високих по лікоть, теж білих, балевих рукавичок.

З Олею й господинею, що стояли оподалік на городі, романсували через пліт інші кіннотчики. Облекшено зідхаю, почувши команду сідати на коні. Збирав страх, щоб мойому амантові не забагнулося щипнути десь нижче, та щоб не ущипнув за...«кольта».

Не довго довелося ждати і на піхоту. В'їхала у село на підводах. Одягнені в селянські кожухи, мордаті червоноармійці давнішої «внутрішньої служби» різко відрізнялися від недавно прилучених до бригади фронтовиків з вимученими обличчями, в обшарпаній одіжі. Ганяючи за нами, бригада, щоб не зражувати населення передчасно, сіл не грабувала — мусіли на кожухи зачекати.

Оглянувши, що треба, порозмовлявши з піхотинцями, що стали до вдови на кватирю, та пообідавши, вирушаєм з Олею доганяти своїх. Заставу край села обійшли балкою — полями і йдем дорогою на Ставидла.

Колиб хто підслухав оживлену розмову двох дівчат, що поквапливим кроком ішли по замерзлій дорозі, то напевно здивувався би, що сперечаються вони не про те, котру який хлопць любить чи котрій який колір краще до лиця, тільки — чи сім, чи вісім станкових кулеметів мала червона бригада.

— Олю, голубко, то ти приняла за кулемета машинку до шиття, що стояла на задньому возі.

— То ти сам заглядівся на білобрису кацапку, що сиділа на тому возі і проґавив восьмого кулемета.

— Ну, не будемо сперечатися. Завтра або післязавтра вночі ми ті кулемети захопимо й перелічимо ще раз. Це, зрештою, не має жадного значення. Я готовий закластися на свою червону спідницю, що до двох «шварцльозів» у них немає ні одного набоя. «Кольт» у них із розсадженим дулом, запасового не мають. До останніх чотирьох «Максимів» набоїв їм вистарчить не більше, як на півгодини легенького бою, а поповнити вистріляний запас вони можуть тільки у Бобринській або Знам'янці.

— Не до чотирьох «Максимів» — тільки до п'яти! Кулеметів рішуче було вісім!

— Ну, так... Восьмий був... «Зінгера»...

Оля розкрила уста, щоби «віддячитися», та в цей мент за нашими плечима почувся тупіт коней.

Оглядаюся й серце тривожно здрігнулося. Нас здоганяло повною риссю сім кіннотчиків. Про те, щоби це була погоня за нами — не могло бути мови. Просто розвідчий роз'їзд.

Та була інша небезпека. Нічого дивного, як червоноармійцям забагнеться «пожартувати» з двома дівчатами серед поля...

Оля відгадала мою думку. Зганяючи з обличчя тривогу, глянула на мене з веселою посмішкою.

— Юрасю! А що буде, як вони захочуть пожартувати і побачать твої сині штани?

Тупіт зближався.

Заклавши руки в кишені, відводжу безпечники у «кольтів». За пазухою Олі тихенько ляснув безпечник бравнінга.

— Олю, як би що — слідкуй за мною. Як тільки вихоплю револьвери — стріляй у найближчого до себе і відразу старайся сісти на кращого коня.

Догнавши нас, кіннотчики стримали коні.

— Добридень, дівчата! Куди поспішаєте? — запитав по московськи рябий «кацапчук» — начальник роз'їзду.

— До Ставидел йдемо, до тітки,— відповіла веселим голосом Оля.

Заїхавши перед нас, старий уважно оглянув по черзі Олю й мене, затримавши на хвилину погляд на моїх, випнятих із під свитки «персах».

Віддавши наказ, щоби чотири їхали вперед, закомандував злазити з коней.

Повіддя усіх трьох коней взяв якийсь башкир або калмик в обрізаному по коліна жидівському футрі й повів їх, притоптуючи змерзлими ногами. Старший, з другим, підійшли до нас. Зайшовши з мого боку, старший якийсь час потупотів ногами, потім, обхопивши мене лівою рукою за плече, згріб у праву жменю праву половину моїх «дівочих принад», при самісенькій гранаті!

— Ех, мілашка! нагрей нємношко!

Не випускаючи з рук револьверів, «соромливо» відштовхую його ліктем.

— Та йдіть-собі! Хіба так можна?! — «борюся» штучно стонченим і дійсно зхвильованим голосом.

— Ха-ха-ха! Нам всьо можна! Ми за свабодную любовь боремся!

Вхопивши мене руками за шию й бороду, скрутив мою голову до себе і вп'явся губами в уста. Сморід самогонного перегару і

квасної капусти із цибулею забив мені віддих. Маючи заняті руки, без спротиву приймаю поцілунок. Очевидно, задоволений цим, він пустив мене й пішов поруч, важко дихаючи, обдумуючи плян «дальших операцій».

Похапцем орієнтуємося в положенні.

Ті чотири, що поїхали вперед, сховалися вже за горбок. Калмик із кіньми був на п'ять-шість кроків від нас. Рушниці в усіх за плечима. Три-чотири постріли — й будемо з Олею на конях. Хотів вже дати Олі знак, та у цей мент другий червоноармієць, медведуватий, понурий кацапило, що мовчки йшов, важко сапаючи коло неї з другого боку, здобувся на слово.

— А чи ви, дівчата, бандитів часом не зустрічали? Якась думка блиснуда в моїм мозку, та Оля попередила:

— А хто його розбере чи воно бандити, чи не бандити! От над'їжджало якихось із десять на конях назустріч. Старший насторожився.

— Як були одягнені?

— І в шинелях, і в чумарках, на шапках чорні верхи мали.

— А куди поїхали?

— Спитали нас, чи є хто у Бондуровій, тай погнали назад на Ставидла.

— А ви що сказали?

— Сказали, що є наші, красновірмейці. Старший загнув у наш бік семиповерхового матюка і тривожно глянув на дорогу, вслід чотирьох червоноармійців, що зникли за горбом.

— Давай коні — гукнув на калмика. — А ви завертайте назад у Бондурову!

— Та ж ми до тітки, на хрестини! — запевняю його «дівочим» голосом, сміючися в душі з такого повороту справи.

Старший, що йому від нашої «новинки» про близість партизанів відразу відбагнулося «свабодной любові», грізно вхопився за шаблю.

— Ось я вас похрещу зараз! Марш назад! Повертаємо й мовчки йдемо назад.

Коли позад нас став віддалятися стук копит, Оля глянула на мене й зайшлася веселим сміхом.

— Ну чого? Раденька, що дурненька?

— Ой, Юрасю! Не видержу! Як би ти бачив, що в тебе за дурненька міна була, коли він тебе поцілував!

— Добре тобі сміятися, як тобі такий вихований кавалер попався. Навіть ні разу не вщипнув тебе. А попробувала б ти була з моїм поцілуватися, коли йому із рота несло, як із бочки з закваскою на самогон.

Оля знову зареготалася.

— Це тобі, Юрасю, наука. А то ваш брат, як тільки наликається самогону — так зараз цілуватися лізе. Тепер вже знаєш, що то за приємність?

— Присягаю тобі, Олю, що як «наликаюся» — ні до кого цілуватися ніколи не полізу, але давай но в поле звертати, а то чорт ще нових аматорів наднесе.

Переконавшися, що наші «кавалери» сховалися вже за обрієм, звертаємо у поле і спустившися в одну із балок, берем знову напрямок на Ставидла.

Зробивши солідного «гака» полями, вийшли ми на хутори коло Ставидел.

Коротий зимовий день вже кінчився, коли ми зайшли до самітньої в полі садиби. Господарі були добрими знайомими Олі. Була це одна із вірних сховок, що ними вона послуговувалася підчас своїх розвідчих мандрівок. Прізвище господаря, зрештою, було знайоме і для мене, бо був це дуже добрий слюсар, який пару разів ремонтував нам попсовані кулемети.

Він тільки рік господарював, вернувшись до села після смерти жінчиних батьків. До того працював на фабриці в місті.

Господиня, миловидна чепурненька чорнявка, радісно привитала Олю.

Ще по дорозі ми з Олею умовилися, що не будемо виявляти, що я не дівчина. Мені хотілося перевірити, чи господарі здогадаються про те при ближчому обзнайомленні.

Оля представила мене, як свою товаришку-вчительку — Ніну. Найбільше радости справив, здається, Олін прихід дитині господарів, може шестилітній, симпатичній дівчинці — Дусі. Стоячи на рундуку, вона захоплено плескала рученятами.

— Тьотю Олю, тьотю Олю! — а мене тьотя Тіна ще одного віршика навчила!

Оля погладила кучеряву голівку.

— А ну кажи.

Дуся «стала в позу» і приготовилася до деклямації. Я сподівався почути якогось дитячого віршика, але мала з відважними жестами і з доброю інтонацією продеклямувала «Розриту могилу» Шевченка. Коли вона, нахиливши голівку, з чуттям проказала:

«Ех, як би то знайшли, що там поховали.

Не плакали б діти, мати б не ридала», — ми всі нагородили малу артистку бурхливими оплесками.

Оля пригорнула її й обернулася до господарів:

— Я вам казала, що вона, як виросте, буде поеткою, або знаменитою артисткою.

— Не хочу, не хочу! - запротестувала Дуся.

— А чим хочеш бути?

— Я буду отаманом!

Це бажання, висловлене надзвичайно поважним тоном, викликало в усіх сміх.

— Це вона побачила, як коло нас Маруся на коні свій загін вела, і з того часу завжди мріє отаманом стати, — пояснила господиня. Трохи збентежена сміхом, Дуся обхопила Олю за шию.

— Дай, дай тьотю Олю, я тебе поцілую! Оля відвернула набік уста.

— Не хочу. Не люблю. Іди до тьоті Ніни-вона любить цілуватися.

Мала перескочила на руки до мене і почала обціловувати.

Оля із господинею заходилися коло печі готовити їсти. Господар пішов у село розвідати, що там нового.

Ми з Дусею, тимчасом сівши у другій кімнаті на ліжку під теплою грубою, завели розмову, підчас якої я довідався багато «цікавих речей».

Вона знала прізвища всіх околішних отаманів та видатніших повстанців. Оповіла мені, що вони боряться за Україну, яку москалі «хочуть взяти до неволі». Знала імена поляглих та що за їх душі треба Бозі молитися. Що під Н-Миргородом чекісти вже три рази зрізували хрест на могилі вбитих повстанців, а хтось уночі закопував ще вищого. Мене дивувала і непокоїла ця рання обзнайомленість з такими справами.

— Дусю, але про це не можна з усіма розмовляти, бо прийдуть чекісти і заберуть батька і маму.

— Знаю, знаю! Це можна говорити тільки своїм. А ти називай мене не Дусею, а Дузею — як мама.

— А ти знаєш, що таке дузя?

— Це таке голубеня мале. Тьотю Ніно, а чому ти так грубо говориш?

— Я, Дузю, перестудився і...

— А чому ти кажеш — перестудився, а не перестудилася?

— Я хотів сказати — перестудилася, та...

— А ти знову кажеш — «хотів»...

Ця спостережливість малої «контр-розвідчиці» розвеселила мене. Притиснув її до грудей.

— Ай! Тьотю Ніно! У тебе там щось тверде!

Чортова граната! Я й забув про неї.

Вернувся господар і приніс невеселі новини. До сусіднього села з протилежної сторони прийшла сьогодні большевицька піхота з артилерією.

У Бондуровій червоні залишилися ночувати. Це ми, зрештою, передбачали.

До самих Ставидел прибув перед вечером помішник начальника повітової міліції, жид Сендер з відділом міліціонерів. Витягнули із місцевої лікарні п'ятьох наших хлопців — двох тифозних і трьох важко ранених, що під виглядом приватних осіб лікувалися у цій лікарні. Познущавшися над ними, порубали шаблями на подвір'ї. Арештували лікаря та фельшерку. Почали переводити арешти в селі. У Ставидлах було досить озброєних хлопців, що приймали участь у повстаннях. Вони легко могли би справитися із цим відділом міліції, та... в поблизьких селах стояли червоні частини. Завтра село було би знищене. І тому хлопці, захопивши зброю, подалися городами до ліса.

Сендера, що був одночасно й неофіційним уповноваженим кам'янської чека по боротьбі з повстанчим рухом, як також і роз'їжджаючих із ним міліціонерів, знали ми добре. Це був колишній каторжанин, злодій із Одеси, фахівець по обкраданню церков, його відділ складався переважно із конокрадів, що утекли від самосуду селян.

Ця «братія» під кличем боротьби з «бандитизмом» грабувала і вбивала, насилувала жінок, палила хати.

Правою рукою Сендера був здоровенний конокрад із Бондурової — Сірий, якого Сендер вирятував від смерти під дрючками селян, що упіймали його з парою крадених коней.

Чека й повітова влада були цим відділом дуже задоволені, бо хлопці були відважні — не рівня міським жидам, що служили в чека.

Та все таки, коли б не близість червоних частин, Сендер проти ночі у Ставидлах не закватирувався би. І так він розмістив своїх кільканадцять міліціонерів у двох хатах, забрав до них декілька заложників-селян та оповістив, що відразу будуть перебиті, коли б хто зробив напад. Це був добрий розрахунок, бо коли б уночі до села ввійшов який партизанський відділ, за який село не могло відповідати, то рідня заложників попередила би міліцію, щоб урятувати життя своїм близьким.

На хутір увечері міліція не піде та, зрештою, наш господар не належав до «підозрілих», що могли притягнути увагу Сендера.

Радимося з Олею, що робити.

Обходити ніччю два села полями — можна легко заблудити. До того на ніч узявся сильний мороз із вітром, що крутив у полі сухим снігом.

Рішаємо переночувати, а раненько обійдемо Ставидла полями й підемо в село, де стоїть червона піхота. Я залишуся на краю села у її знайомих, а вона піде і за одним заходом вивідає силу тієї частини, бо з нею нам теж може доведеться мати сутички.

Після вечері господиня постелила нам на ліжку під теплою

грубою у другій кімнаті. Господарям ми сказали, щоби вночі не відмикали дверей, не попередивши нас, коли б хтось стукав. Вікна у нашій кімнаті були щільно закриті із середини дощаними віконницями. Поклавши під подушку револьвери і гранату, роззуваюся, скидаю жіночий одяг та надгрудник із клоччям і сідаю під грубку грітися.

Оля перетирала свойого бравнінга. Скінчивши, поклала револьвера на столик і задумалася, втопивши погляд у вогнику каганця.

Я залюбувався нею. Була в цю хвилину надзвичайно гарна. Мала хвилясте чорне волосся, тонкі чорні брови і... ясні блакитні очі, що у півтемряві видавалися темними і глибокими. По чолі перебігали тіні якоїсь упертої нерадісної думки. Щось згадувала.

Перериваю їй задуму.

— Над чим, Олю, задумалася?

Якийсь час не змінювала пози. Потім повільно повернула до мене обличчя.

— Думаю, як там тепер нашим хлопцям в землянках у Холодному Яру. Невесело...

— Неправда, Олю. Думаєш над чимсь прикрим для тебе. Покинь. Іди до мене, я тобі казочку оповім. Сумно усміхнулася.

— Добре. Я люблю слухати казочки.

Роззувшися, лягла на ліжко і поклала голову мені на коліна.

— Ну оповідай. Тільки цікаву.

— Щож тобі оповісти? Ну — слухай.

В одному царстві, в одному государстві, що ним неправдою і підступом заволодів сусідній цар, ріс дрімучий ліс. У тому лісі до величезних дерев був прикований важкими ланцюгами страшний звір. Слуги завойовника-царя знущалися, пекли йому тіло розпаленим залізом, насміхалися з нього. Та звір був терпеливий. Колиж уривався йому терпець, він грізно ричав і потрясав деревами. Та міцні були ланцюги.

І в тому ж лісі, в глибокому підземеллі — спала царівна. Теж закована у важкі ланцюги. Часом вона ворушилася у свойому віковому сні, й тоді тріщали на ній ланцюги, тряслася земля, а звір підіймався і кидався на ворогів. Та вірні слуги царя не дрімали і накидали на них нові, ще міцніші окови, бо віщуни сказали тому цареві, що як царівна встане, то вирветься на волю звір й розіб'є його трон. І цар посилав все нових ковалів та вояків. Та однієї весни...

Оля по дитячому, капризно скривила уста.

— Знаю цю казку. Тієї весни я вже була велика...

— Ну то я розкажу тобі другу. У тому самому царстві, у тому ж лісі,-був лісник, і було в нього багато-багато синів й одна-єдина

дочка. Всі брати дуже любили свою веселу сестричку, але вона часом чогось нудьгувала, ховалася від них у ліс і там плакала. Один із братів, що любив її може найбільше, болів душею, коли бачив її задуману, заплакану, і хотів щоби...

— Він звався — Юрко. Знаю й цю казку. Ти не умієш оповідати правдивих, дурненьких казочок, які присипляють душу. Мовчи краще. Я хочу трішки подумати.

Заклавши руки за голову і прижмуривши очі, Оля знову задумалася.

Сперши голову на стіну, сам занурююся у невеселі спогади з недавного минулого.

За якийсь час відганяю їх і нахилившися на Олею, пригортаю її до себе. Вона відкрила очі, якось здивовано глянула на мене і знову примкнула їх. Моя рука відчувала биття її серця. На моїх колінах лежав бойовий товариш... Та... ті пухненькі свіжі уста так приваблювали до себе! Повільно нахиляю до них свої. Оля злякано вихопила з-під голови руку і розгородила нею наші уста.

— Не треба, Юрій. Неможна...

Це не було «неможна», яким дівчата часом продовжують собі приємність очікування поцілунку. В її голосі було щось, що примусило мене відразу ж облишити свій замір і винувато поцілувати їй пальці.

Обличчя її скривив душевний біль. Здвигнувши брови, намагалася перемогти спазми в горлі. Та дві зрадливі сльозини таки викотилися з-під рісниць.

Тепло пригортаю її.

— Оля, рідна, що тебе мучить? Поділися зо мною... Тобі буде лекше... Може я тобі щось пораджу.

Оля гірко усміхнулася й довірливо присунула голову до моїх грудей.

— Порадити ти мені нічого не можеш, але я тобі скажу, чому мені тяжко. Нікому я ще цього не говорила. Але ти краще, як хто інший, зрозумієш мене, бо... ми з тобою трішки «товариші по нещастю». Я знаю, що ти в нашому суді перший підписав смертний вирок для дівчини, яку любив може понад своє життя. Вона, розгубившися від горя, зрадила нашій справі, думаючи, що вирятує цим тебе від смерти. Тобі було важко, боляче, але пам'ять про неї назавжди зостанеться в твоїй душі святою. А в мене... А я...

Голос її перетявся і, напружившись усім тілом, вона перемогла ридання.

Заспокоївшись, взяла мою руку і притиснула її до свойого обличчя.

— Ви всі думаєте, що я дівчина. Чотири роки тому,

сімнадцятилітньою гімназісткою, я закохалася була у блискучому кавалерійському офіцерові й одружилася з ним. Він був такий елегантний, мав дуже багатих батьків у Петербурзі. Знаєш, у цьому віці дівчата бувають такі дурненькі! Нас приваблює тоді все, що блищить, що гарне назовні. Та скоро виявилося, що наше подружжя не може бути щасливим. Я змалку вихована в національному дусі, батько мій сидів у царських тюрмах за українську підпільну працю, я любила свій народ, мову, звичаї. А він був москаль і сміявся з того, що для мене було найдорожчим. Крім того, він любив широке життя, пиячив, грав у карти. Та я все таки якийсь час ще любила його, думала, що вплину на нього.

Потім прийшла революція. Грошей із Петербурга не стало. У моєї матері був у степу невеличкий маєток і ми дальше у Єлісаветграді жили тим, що вона нам присилала.

Коли захопив владу Скоропадський, він пішов на службу у карательний загін, що складався з москалів-офіцерів та знущався із селян за знищені підчас революції панські маєтки. За часів директорії та першого приходу на Україну большевиків він переховувався в нас у селі. Коли ж большевики виганяли денікінців — залишився на Україні і пішов на службу до Чека. Скоро видвигнувся там на високе становище і заслужив повне довіря. Так, що коли виявилося, що він служив у Денікіна — йому це пробачили. Він вів справи і приймав участь у розстрілах людей, за яких я боліла душею. Приходив до дому перед ранком, скидав скривавлене убрання й цинічно оповідав мені про свою «роботу». Я вже ненавиділа його. Хотіла покинути, та він пригрозив, що розстріляє тоді і мене і мою матір. Іноді збиралися у нас його товариші-чекісти, пиячили, розривали мені душу своїми розмовами.

Якось я трішки захворіла, та не надавала цьому жадного значення. Перейшло. Вже й забула. Та якось зустрілася з дівчиною, що служила у Чека машиністкою. Вона оповіла мені огидні подробиці з «роботи» Чека. Гарних жінок та дівчат, перед тим як їх розстрілювали, використовували старші чекісти у своїх кабінетах, обіцяючи їм за те життя.

Місяців тому зо два розстріляли дуже гарну молоду артистку, що мала служити колись у денікінській контррозвідці. Перед смертю вона побувала у кабінеті начальника Чека та всіх значніших чекістів. Всі, що дурили її обіцянками подарувати життя, дістали від неї в передсмертному подарунку...

Згодом начальник заразив цю дівчину, що оповідала мені. Сказала мені теж, що мій чоловік через два вечері брав до себе ту артистку... Спитала мене, чи і я не потерпіла, як вона... Пригадала я собі ту перебуту хворість і серце мені захололо. Не пам'ятала

вже, як і додому дійшла. Пішла другого дня до лікаря. Каже: «Гражданочка! Треба лікуватися. Ви хворі на... на...»

Горло їй знову здушили спазми. По моїй руці побігли її гарячі сльози. Повернувшися, сховала лице на моїх грудях і дала їм волю.

— Юрасю... братчику... пожалій свою маленьку сестричку...

Пекуча лють на того, хто спроневірив життя цієї незвичайної дівчини, до болю стиснула мені груди.

— Я хотіла покінчити із собою. А потім подумала: чому я маю відібрати життя собі?! Краще я відберу життя йому, його товаришам, а своє віддам боротьбі.

Я достала скляночку стрихніни й одного разу, як прийшли до нас пиячити шістьох його приятелів-чекістів, перед тим, як подавати на стіл — насипала в кухні отрути до страви та в пляшки із горілкою.

Вони припрошували і мене випити чарочку, та я казала, що побіжу ще до сусідки за квашеними огірками, а поки вернуся — най частуються самі. Ще передтим я непомітно взяла його бравнінг, оцей самий що досі мені вірно служить. Було вже пізно. Вибігла на двір, вийшла з міста і пішла в глуху ніч, сама не знаючи куди.

Згодом, вже у степовій дивізії, довідалася від єлисаветградських людей, що шість із тих, кого я «почастувала», в тому числі і мій чоловік, тогож таки вечора поздихали. Якимсь чудом залишився живим один із гостей...

Оля якось винувато глянула на мене і закрила очі рукою.

Одвівши лагідно ту руку, поцілував її ще вігкі від сліз очі.

— Нічого Олю. Заспокійся. Все буде добре. Тепер слухай, що я тобі скажу. Ти за короткий час зробила для нашої справи багато. Більше ніж кожний із нас. У штабі є захоплені у большевиків золоті гроші, валюта, що їх чекісти у «буржуїв» позбирали. Ми тобі дамо більшу суму і переправимо тебе за кордон. Там вилікуєшся.

Оля заперечуюче хитнула головою.

— Ні, Юрій. Боротьби я не покину. Якщо ми не переможемо скоро — то я напевно в ній загину. Я не шукаю смерти. Я хочу жити і бути здоровою. Але... я трішки винувата. Тоді, як другі боролися за Україну, я була товаришем ворога. Знаючи, що тут боряться і гинуть в боротьбі, я не моглаби жити спокійно за кордоном і турбуватися тільки своїм здоров'ям.

— Але ми тебе примусимо. Ти не можеш не послухати наказу штабу.

— Не послухаю. Видалити мене із своїх рядів ви можете тільки тоді, як перестанете мені вірити. Але тоді мусіли би мене

вбити. А ви мені вірите. І я тут потрібна... Покинемо цю розмову... Давай краще будемо спати. Вже пізно.

Раненько, вже одягнувшися, сиділи ми з Олею й обговорювали плян сьогоднішнього дня. Зрештою дуже «раненько» вже не було, бо ми чули що Ганя, вернувшись від корови, розмовляла з чоловіком, що час вже снідати. Несподівано двері із-надвору рипнули і в кухні почувся голос Сендера.

— Ну, бандіт, де той кулемет, що ти два тижні тому направляв?

— У мене не було ніякого кулемета. Це хтось набрехав — почувся у відповідь зхвильований голос господаря.

— А! не було! — Зараз буде! В'яжи його, Сірий.

Оля стиснула мені руку і мовчки наладувала бравнінг. Я приготовив свої «кольти». Із кухні доносився нерішуче протестуючий голос господаря і трьох міліціонерів. Три — ще не велика біда, але може на дворі є більше. Тоді «слово забере» граната. Тихенько підходимо і стаємо під стіною коло дверей.

За дверима почувся вдар і було чути, як господар із глухим стоном впав на землю. Одночасно розлігся зляканий голос Гані і Дусі. Сендер бив лежачого господаря ногою чи кольбою і розлютованим голосом кричав, щоби признавався де кулемет. Нараз Ганя, кинувшися з відчайним криком до Сендера, почала боронити чоловіка.

Начальник міліції покинув господаря і взявся за господиню, обсипаючи її брудною лайкою. По короткій боротьбі Сендер відчинив двері до нашої кімнати і пхнув через них розхристану Ганю.

— Зараз ми з ним справимося і я до тебе прийду. Огляну тебе, як там твоє серце... — додав з цинічним сміхом і затріснув двері.

Ганя заломила руки і розпучливо глянула на нас. Давши Олі знак очима, роблю два кроки і з розмаху вдаряю ногою у двері.

— Ти знов! — кинувся мені назустріч Сендер, та раніш ніж він похопився, що я не Ганя, підношу «кольта» до його очей і натискаю курок.

Вся верхня частина його голови, розторощена грубою «дум-дум», полетіла на середину хати. Перестукаючи через труп, валю другим пострілом Сірого, що, остовбурілий стояв над лежачим господарем. Третій міліціонер, що стояв коло дверей, похапцем підніс рушницю, та в туж мить випустив її і впав, поцілений кулею із Оліного бравнінга. Оля підскочила до нього і стрілила ще раз у висок. Сірому «поправляти» не було потреби. Вхопивши із стола ніж, перерізую шнурок, що ним були скручені руки господаря. Кажу йому, щоби глянув чи нема кого на дворі. За

хвилину вернувся. Нема ніде, нікого. Витираючи кров, що бігла із розбитого носа, зблідлий і розгублений господар здивовано поглядав на нас, неначе хотів сказати: от тобі й дівчата! Зорієнтовуюся в положенні. До найближчих хат стрілів не могло бути чутно. Треба сховати забитих, а тоді думати над тим, що побити дальше. Господар запропонував винести трупи до льоху в коморі, через сіни і прикидати картоплею. Поки він ходив за старим брезентовим рядном, виймаю із кишень Сендера портфеля, набитого грішми й паперами. Було із десяток золотих монет та кільканадцять здертих із когось золотих перстенів. В кишенях міліціонерів теж були поважніші суми совітських та царських грошей.

Скинувши спідницю, щоби не перешкоджала, виношу з господарем забитих до льоху. Залишивши його присипати їх картоплею, вертаюся до хати. Ганя з Олею кінчали вже зачищати долівку. Одягаю знову свою спідницю і тільки тепер зауважую Дузю, що зблідла, притиснувши до грудей рученята, сиділа мовчки у куті на рундуку. Підходжу й сідаю коло неї.

— Ти злякалася, Дузю?

— Трошки — тоді, як били батька. А потім — як стріляли. То були чекісти?

— Чекісти, Дузю. Але ти нікому не оповідай того, що бачила.

Вона хвилинку подумала.

- Я, як виросту — теж буду стріляти чекістів.

Пригорнув її до себе.

— Не думай про це, Дузю.

Мала з таємничою мінкою потягнулася до мойого вуха.

— Тьотю Ніно? А чому ти в козацьких штанях?

По приході господаря з льоху починаємо радитися. Шукати Сендера почнуть не раніше, як за дві-три години. Між розмовою оглядаю Сендерів портфель. Було там декілька чистих блянків з печаткою повітової міліції. А головне — був список місцевих тайних агентів, що були на послугах Сендера і Чека, та розписки на гроші, що вони одержували за «роботу». Було декілька писаних ними доносів, між ними і донос на нашого господаря. Один із тайних чекістів, що навіть приятелював з господарем, випадково бачив, як він дороблял у кузні частину до кулеметного механізму, а що сам на кулеметах розумівся, то й здогадався, що господар направляє кулемета.

Рішаємо, що господар з родиною, не гаючи часу, забере на воза потрібні речі і виїде знову до міста. Документи із фабрики в нього збереглися. Віддаю йому забрані у забитих гроші. На блянкові міліції пишу посвідку, що він їде до міста, на місце своєї праці, а речі і продукти, які везе із собою — його власні, для

власного ужитку. Це було потрібно, щоби його десь не арештували, як «спекулянта». Коли б його і розшукували, то адміністративний апарат большевиків ще не був так наладнаний, щоби найти когось у третьому повіті. Зрештою, «розшукування» мало можливе, бо таємницю його злочину забрав із собою Сендер, а в найближчому часі піде за ним і донощик.

* * *

За півгодини пращалися з господарями на полі. Наші дороги розходилися. Ключ від хати я забрав, щоби, заскочивши вночі з кіннотою, вивезти до ліса забитих міліціонерів.

Межами й польовими доріжками йдемо до села, куди вчора прийшла незнана червона частина. Залишаюся на хутірку під селом, Оля йде сама розвідати. Вернулася за годину.

— Два полки з гарматами. Вже виступають із села — йдуть на врангелівський фронт.

— Хай собі йдуть. Будемо вже одного зайця пильнувати. Ходім, Олю, до своїх, щоб до вечора відшукати.

Відшукали ще завидна у селі, під лісом, вбік від попереднього напрямку. У штабі був Кваша, що приготовив уже із чотири сотні повстанців. Ще до нашого приходу штаб одержав повідомлення, що червона бригада сьогодні перейшла з Бондурової до Ставидел. Червоні завзято розшукують нашого сліду; розпитують селян — куди пішла «банда Марусі»? Катрина вишнева спідниця на чолі загону своє діло робила. А що наші в руху зробили пару «петель» — то пошукають собі.

Оповідаю отаманам свої вражіння. Бригада має тепер до півтори тисячі боєвиків. Кіннотчиків при в'їзді їх до Бондурової налічив я сімдесятьшість. Ще декілька могло бути в звязках або роз'їзді. Кіннота досить добра. Прилучені до бригади фронтовики, переважно москалі, перемучені й апатичні. Решта складу — «Інтернаціонал». Найбільше китайців, а косоокий жовтий вояк і добрий і невартісний. Під доброю командою — стійкий, смерти не дуже боїться: холєра із чумою та повінь з голодом на батьківщині роблять китайця фаталістом. Але залишений на власну голову — китаєць не знає, що з нею робити і скоро впадає в паніку.

Новий командир бригади — москаль, царський офіцер, тримає червоноармійців коротко і є безперечно, добрим командиром. Воєнком, як звичайно, жидок, адютантом —

молоденький москаль із червоної вже школи.

Отамани радяться, що маючи з квашиними хлопцями понад тисячу чоловік, можна сміло на бригаду напасти. Коли б тільки обставини відповідні підвернулися.

Вернулася вислана на селянському возі розвідка і повідомила, що червоні пополудні пішли із Ставидел в напрямку Бовтишки. Минули нас, не устійнивши, як видно, місця нашого перебування.

Увечері прийшов до Кваші зв'язок з Івангорода. Червоні стали на ночівлю у тому селі. Попитують за тією ж таки «бандою Марусі».

Дуже добре. Івангород недалеко від ліса. У Кваші багато івангородців з Хоменком; село, звичайно, знають, як свої пальці. Знає добре місцевість Отаманенко, тай для нас усіх вона знайома. Добре ще й тому, що і в самому Івангороді, і в сусідній Бовтишці в разі потреби знайдеться не одна сотка рушниць нам на допомогу.

Переходимо у ліс кілометрах у трьох від Івангорода. Місяць сходив коло півночі. Комбінуєм, щоби розпочати роботу — напасти на червоних у селі — перед сходом місяця, закінчити — при його світлі. Піші оточать село групами, що замкнуть дороги і зручні виходи, кіннота балкою вскочить у село і, спішившись, «сфорсує» вулиці, щоб не дати червоним зібратися і приготовитися до бою. Треба зліквідувати штаб раніше, ніж він, попереджений стрілами застав, взяв би в руки кермування боєм. Тоді можна заждати на піхоту і спільно взятися за шкуру розкиданої по хатах і подвір'ях бригади. Час буде — можна забавитися і до ранку.

Піші групи повели: Кваша, Василенко, Отаманенко, Галайда і Хоменко. Петренко, а з ним і я поїхали з кіннотою. З нами на коні — івангородець, що розпитав добре зв'язка про розміщення бригади і місце постою штабу.

Головна турбота — щоб застави на дорогах не зауважили піших груп, поки ми з балки вскочимо у село — проминула. Скачемо мовчки сонними вулицями, розбиваючись на зараня поділені групи. Тачанки з кулеметами не відстають. Тишу розбивав лише стукіт і храп коней. Ляснули стріли варти коло гармат на площі, відкликнулися стрілами інші вартові, та вже було пізно. Чорнолісці, спішившись, обсадили перехрестя. Червоноармійців, що напіводягнені вибігали на вулицю, привітали кулемети з тачанок. Холодноярська кіннота під Чорноти і моїм кермуванням, ізскочивши з коней, оточила штаб. Китаєць-вартовий лежав коло воріт: дістав від Андрія шаблею по голові раніше, ніж вспів вдруге наладувати рушницю. Штаб займав половину великої мурованої хати. У штабі блиснуло

світло лампи. Хтось, накинувши шинелю, вибіг з револьвером в руці на поріг і впав, прошитий кількома кулями. Підбігши, упізнаю вусатого командира бригади. Початок добрий. Не треба дати штабовцям опамятатися, несподіванка в партизанці поплатна річ. З десятком козаків вриваюся до середини. У сінях із темного кута за дверима услід нам залящала низка стрілів з малокаліброваго автоматичного револьвера. Щось штовхнуло мене в бік — може куля? Обернувшись, пускаю в кут кілька «дум-дум» з «кольта». Хтось впав, замикаючи вагою тіла двері. У хаті потемки дзвеніла стрілянина і крики. Нарешті козак засвітив лямпу. Налічую шість трупів: п'ять штабовців і один холодноярець. Два козаки були ранені. Один в хаті, другий дістав кулю в плече у сінях. Задорого. Краще вже було пару бомб вкинути. За хвилину усвідомляю собі, що ранених є три. Прислухаюся, як у мене під одіжжю біжить теплий струмок, розщепнувшись, вкладаю, як Тома невірний, пальці й витягаю їх зафарбованими на червоно. Десь під легенями запекло і замарудило. Оповідаю коротко Аидрієви, що зайшов якраз до хати. Андрій бере лямпу і присвічує в сінях. За дверима лежав мертвий адьютант. Коло нього поблискував на землі мініятюрний «дамський» бравнінг. Андрій підняв те цацко і, підкинувши зневажливо на руці, впхав мені у кишеню.

— Не мав чорт чим стріляти! Ну та твоє щастя. Як би почастував був тебе з нагана — то хіба на чотирьох тепер ходив би.

Маленька кулька, пробивши широкий шкіряний пояс і дублений кожух, не мала вже видно сили задалеко залізти. Між вбитими штабовцями був і лікар. На столі лежала його торба з медикаментами. Намотувати бандажів на маленьку дірку в боці не було потреби. Зайодинувавши, Андрій прикріпив на ній марлю пасками клейкого плястру. Чи від рани, чи від свідомости, що ранений, в голові трохи макітрилося. Та не було часу звертати на те багато уваги. По цілому селі лопотіла вже стрілянина. Лопотіла вона добрих дві години, аж поки у селі не залишилися самі трупи червоних. Було їх менше ніж ми сподівалися, бо не більш чотирьохсот. Останні під покровом ночі вивтікали на всі боки. Що найбільш нас злостило — це те, що поки наша піхота обсадила вулиці, втекла городами на поля майже вся кіннота. Гармати захопили, та на конях із гарматньою упражжю гарматчики втекли. Та все таки бригада «внутрішньої служби» була на якийсь час унешкодливлена.

Ми мали із десяток убитих і дещо ранених. Найдорожче коштували нас будівлі й подвір'я, в яких боронилися гуртки латишів. Чи від випадкових, чи від свідомих червоних куль

загинуло трьох селян, в тому одна жінка. Були жертви й серед коров та коней у хлівах.

Світанком робимо у селі «порядок». Трупи червоних вивезли до ліса. За побиті вікна винагородили селян потрібними їм речами з червоного обозу. Гармати, ще до світа розібравши, закопали івангородці: одну в хліві, другу під стіжок соломи.

Вирушаєм без Кваші пошукати по селах решток бригади, їду на тачанці, прив'язавши до неї «сірого». Рана турбує не дуже, та вже підвечір кинулася гарячка, заболіла голова.

Другого ранку зліквідували в якомусь селі групу червоноармійців, що втекли з Івангорода. Самі китайці. Приглядаюся з тачанки, за селом, як вони, клякнувши, дійсно з фільософським спокоєм, самі підставляють голови під удар шаблі, витягаючи по гусячому шиї. Брала злість на тих покірних судьбі жовтих лицарів червоної зорі, що смерти не боялися, але заскочені несподівано на відпочинку в селі — піддалися без одного стрілу.

Крутимося поза-залізницею ще зо три дні. Рано підходимо до Бондурової з іншого боку, ніж кілька днів тому виступили з неї. Ще кілометрів за три до села відпросився у Чорноти поїхати наперед кіннотчик Микола Гуцуляк — галичанин, товариш Йосипа Оробка, що загинув весною під капітонівським лісом. Хотів «захопити» кузню і перекувати коня поки ще рушимо дальше, бо в Бондуровій затримуватися довго не збиралися. А що Гуцуляків кінь згубив підкову й почав підбиватися, а було відомо вже, що в Бондуровій ворога нема, пустив його Андрій, не вагаючись.

Наближаємося кроком до села. Раптом затріскотіла в Бондуровій стрілянина. Поскакав вперед роз'їзд чорнолісців і, вернувшись, повідомляє, що в Бондуровій повно будьоновців. Тим часом із села виткнулася ворожа кіннота і, вглядівши нас, почала розсипатися в лаву.

Розвертаємся і ми. Ізскочивши з підвід, побігли в лаву піші холодноярці. Тачанки, обернувшись, дали вогня з кулеметів. Червона кіннота, якої було із три сотки, побачивши, що не переливки, показала хвіст. Вриваємося за нею в село і гонимо якийсь час по камянській дорозі. Вернувшись до села, довідуємося про долю Гуцуляка. Кував коня коло кузні в бічній вулиці, як до села риссю в'їхав з кам'янської дороги полк будьоновців. Маючи відрізаний шлях до нас, Гуцуляк скочив на коня і почав утікати через городи до ліса. Будьоновці, що зауважили його ще коло кузні, пустилися стріляючи доганяти. Під лісом вбили Гуцулякові коня, а здається й самого підстрілили в ногу. Заліг за вбитого коня і почав, добре вимірюючи, а стрілець

він був добрий, валити будьоновців одного за одним, аж поки, обскочивши ззаду, посікли шаблями. Гуцуляк коштував будьоновців сім трупів, що їх в поспіху навіть не забрали.

Доручаєм Гуцуляка поховати селянам, самі йдем дальше пройденим шляхом.

З раною справа ставала гіршою. Почала ропити, гарячка невгавала, боліли місця, що нічого спільного з кулькою не мали. В Ставидлах заїжджаю до лікарні — чи не можна б витягнути? Лікар кліпає очима. — Як можна наосліп лізти — це ж не нога або рука. Треба рентгена.

Злючий на «дамську» кульку — бодай би щось порядного! — лізу назад на тачанку. Не велика, мовляв, пані — зачекаєш на кращі часи.

Рана відбилася не тільки на мойому здоровлі, а й на здоровлі мойого «сірого», що його не міг уже сам доглянути. Господар на одній стоянці защедро всипав ячменю, невчасно напоїв, і тепер «сірий» сумно волочив спухлими задніми ногами.

У Ставидлах заночували. Увечері Чорнота взяв у мене ключ від хати на хуторі і вивіз до ліса трупи Сендера і товаришів. Яму їм викопали п'ять тайних агентів Чека у Ставидлах, що їх прізвища і «працю» мав Сендер у портфелі. Не сподіваючись, що вже провалені, були в селі, ба навіть цікавилися нашими .справами, розмовляли з повстанцями, аж поки не зв'язали їм рук. По скінченні праці коло ями, звичайно, й самі в неї лягли.

В селі довідуємося, що міліція, переконавшись того ранку, що Сендер десь пропав і, підозріваючи, що його могли захопити на хуторі партизани, утекла із Ставидел ще перед приходом червоної бригади із Бондурово.

У Ставидлах нараджуємся, що робити дальше. Цікаво було, звідкіль взялися знову в наших краях будьоновці. Ми були переконані, що всі частини 1-ої кінної армії перейшли вже на врангелівський фронт. Отамани, порадившись, порішили, що «загін Марусі» має на якийсь час зникнути.

Попівночі Хмара повів своїх до Чорного ліса, а ми рушили до Холодного яру. Оля залишилася в Ставидлах, щоб ранком піти в далеку розвідку на Херсонщину, послухати, що в світі діється і вернутися до Холодного яру за тиждень-півтора.

* * *

У землянках було все постарому. Бракувало лише Соловія і

«Дайош». Дід Гармаш на запит Петренка — де хлопці? — почухав потилицю.

— Пішли, сучі сини, коні та зброю роздобути.

Петренко розсердився.

— Навіщо ж ви їх пустили? Ще десь, до чорта, в руки влізуть.

Дід ховав очі.

— Та що з ними було робити! Марудять та марудять, що соромно їм отак, без пуття, щабель та коней позбувшись. Тому сучому синові нога зажила, ну й пішли пошукати десь...

Чорнота заспокоїв отамана, що хлопці добрі, якби що — живими в руки не дадуться.

Як дід вийшов із землянки за хворостом, кіннотчики, що залишилися в лісі, сміючись оповідали, що Соловій почав добре ходити, дід обом побратимам життя не давав — все допікав жартами, купив... Хлопці позичили револьверів та ножів і пішли у свитках десь за Жаботин. Казали, що хоч до Смілої, хоч до Києва підуть, а вернуться з шаблями на конях.

У землянці знову був «шпиталь». Крім мене, зарощував кулю в плечі кіннотчик, що одержав її з того самого револьвера, та другий, що мав прострілену шию. З останнім було найбільше клопоту, бо хоч горло не було пробите, та спухлина перешкоджувала їсти.

Другого дня варта повідомила, що лісом їдуть до табору червоні кіннотчики. В шинелях, рогатих будьоновських шапках, але... викрякують воронами наш умовний знак. Чорнота переконує, що то «Дайош» із Соловієм, та що вартовий запевняв, що верхівців більше — зробили поготівля. Повідомили підземним ходом інші землянки, сотні вискочили із кулеметами на поверхню. Рад-не-рад, і «шпиталь», одягнувши зброю, пошкандибав із землянки. Якщоб дійсно ворог був у лісі — треба сідати на коні.

За кілька хвилин під регіт козачні продирався корчами до землянок Соловій із побратимом. З ніг до голови «будьоновці», з донськими шаблями і короткими карабінками за плечем. Кожний вів доброго осідланого коня. Хлопці, що побігли назустріч, вели ще четверо коней. Через сідла «запасових» коней були перекинуті позв'язувані шинелі, чоботи, штани, ще чотири карабінки й шаблі.

Коло землянки більш балакучий «Дайош» оповідає Петренкові й Чорноті свої пригоди. Пішли із заміром «ограбувати» або «обікрасти» з коней і зброї кінних міліціонерів, десь у дальшому селі або містечку, де була вже «власть». Забрели аж під Бобринську, а нічого путнього «не намацали». Три дні тому заночували у селі недалеко Бобринської, а увечері став у тому селі на ночівлю полк будьоновців, що висів у Бобринській з

потягу і направлявся кінним ладом на південь. Хотіли вже другого дня проситися до будьоновців у «добровольці», щоб одержати зброю і коні, якщоб не вдалося вночі «купити». Зауважили, що шість кіннотників стали на ночівлю в хаті за селом. З розмови місцевих парубків довідалися, що буде там «весело». У тій хаті жило двоє сиріт — «веселих» дівчат. Запросили наніч ще дві «аматорки» з села. Дівчата бігали по селі, скуповуючи для будьоновців самогон.

Попівночі пішли «в гостину» на хутірок. Оглянули коней, що стояли в порожній клуні; там же в куті були зложені сідла. Коні добрі, та зброя у хаті. Двері були засунуті комбінованим деревляним засувом, та «Дайош», впхавши у діру руку, поворожив коло нього і двері відчинив. Будьоновці, в одній білизні, спали з дівчатами на ліжку й покотом на долівці. Зброя вся стояла в куті. Винесли до сіней зброю, а тоді напомацки позбирали всю одіж та взуття червоноармійців. Зав'язавши знадвору хатні двері, занесли все до клуні, осідлали коней і поїхали. Днювали у лісі. Уночі їхали. Не спішилися. Ту ніч підночовували у Михайлівні, цю в Грушківці.

— Треба було вже порізати при нагоді — буркнув Чорнота, вислухавши оповідання «Дайош».

— Коли ж мені, пане сотнику, дуже смішно було, як подумав, що вони у підштанках до штабу побіжать. Ми з Ванею так хоч у штанях втекали...

— Пане сотнику, — зам'явся «Дайош», — а нагайки Вані ви вже подаруєте — правда? Вже ж і коня, і шаблю має.

Андрій оглянув приведених коней. Обмацавши піджарого гнідого Дончака, обернувся до мене.

— Візьми собі, Юрко, цього «будьоновця». Твій сірий до нього не вмився, ще й поки «охваченим» не був.

Обзнайомившись з «будьоновцем», доручаю його козакові, а сам лізу до «шпиталя», бо в очах вже «зайчики» бігали.

Взялися порядні морози. Ліс застелився снігом. По кожному свіжому сніжку лісовики мали свіжу роботу. Треба було наробити у лісі стільки слідів в усіх напрямках, щоб сам чорт не розібрав хто, чого, звідки і куди лісом йшов. Хто ходив у село чи на хутір, вже не йшов тепер до землянок однією доріжкою, а робив «петлі», плутав слід. Щось довго не було чутно про Олю з Херсонщини. Та одного дня прибув селянин-зв'язок із херсонського села, в якому мала побувати. Приніс сумну вістку. Оля згинула.

Стояла коло воріт його хати і дивилася на вдарну групу єлісаветської Чека, що проїжджала по вулиці. Несподівано чекіст, що їхав попереді, вихопив револьвер і кинувся конем до неї. Вихопивши із-за пазухи бравнінг, Оля збила його з коня, вбила ще

двох і сама впала під градом стрілів. Труп її забрали чекісти до Єлісаветграду. Може то був той, що чудом залишився живий від стрихніни... Оповідаю Петренкові і Чорноті, що вернулися з побачення із зв'язком, історію Олі, що оповідала її мені тоді, у Ставидлах. Андрій скинув шапку і перехрестився. — Вічна память! Добра була дівчина.

Десь за тиждень до Різдва друга наша розвідчиця — Ліда, вернувшись із Кам'янки, оповіла цікаву новину. До Кам'янки прибула із Києва група із двох десятків матросів. До них прилучили два десятки лопатівців, що служили вже у Чека і створили спеціяльну ударну групу по боротьбі з «політичним бандитизмом». Ходять, обвішані бомбами і зброєю, як панцерники; хлопці все здоровенні. Начальник групи, москаль-матрос, ходить з псом-«вовком». Ревкомщики оповідали Лідиним знайомим, що той пес, вишколений ще німцями на фронті розвідник, допоміг матросам не одну «банду» зліквідувати. Матроси насміхаються із страхів чекістів та міліціонерів перед Холодним яром і обіцяють «поглянути», що то за страховило таке. Запевняють, що виловлять «бандитів» «на рати» — по одному та по пачці.

За два дні до Різдва нова «ударна група» з'явилася на тачанках у Мельниках. Сорок кілька чоловік при шести ручних кулеметах. Як на початок досить відважно. Закомандували знести на чотири вози печеного хліба, сала, яєць. Мельничани дали, що вимагали, без спротиву. Ударники нікого не зачіпали. Розпитували про «банду» в Холодному Яру, спробували завербувати кількох селян на агентів, щоб за добре винагородження доносили їм до Кам'янки відомости про «бандитів», і від'їхали, обминаючи ліс. Щодня тепер з'являвся у Мельниках хтось незнайомий, щось купувати або продавати. «Незнайомих» з наказу Петренка не зачіпали. Хлопці Галайди бачили одного «незнайомого» у лісі під Грушківкою. Простежили за ним здалека, як розглядав сліди у лісі, а потім пішов дорогою до Мотриного манастиря. Цього можна було вже притримати, та Петренко, порадившись з Чорнотою, наказав: «Не займаючи, пропустити до Мельників!» Купивши у Мельниках меду «на кутю», переночував і другого дня пошкандибав назад через ліс на Кам'янку, не бачивши в очі «бандита» і стежений на кожному кроці «бандитськими» очима.

Був у нас привабливий плян зустрінути свят-вечір в хатах. Вибирався на кутю до Мельників і я. Рана вже затягнулася, гарячка зникла — бувала зрідка невелика — кулька в боці пригадувалася лише ласкавій пам'яти, як звичайна колька.

Отаман плян той змінив. Свят-вечір — добра нагода для

«ударників» пошукати у селах розпорошених по хатах, святкуючих лісовиків.

Свят-вечір зустрічаєм під землею. Але по господарськи. В куті землямки стояв «дідух». Дід Гармаш зварив відро куті і поставив його «на покуті» в сіно. Як стемніло — помолилися, заколядували. Дід обділив усіх кутею, приговорюючи штудерні чигиринські свят-вечірні побажання. Потім — нема що — взялися за вечерю: картоплю смажену з кусниками сала. Наші харчеві запаси посту не передбачали. Зрештою, дід архірейським тоном «розгрішив», хоч сам не їв ні кулішу на обід, ні вечері.

— Ви ще молоді — вам Бог простить. А я можу день самою кутею прожити.

По вечері нікому не хотілося спати. Ходили і попід землею, і над землею «в гості» із землянки в землянку, колядували, оповідали один одному, як коли хто свят-вечір проводив. Бурлаки обмінювалися з чигиринцями оповіданнями про різдвяні звичаї своїх місцевостей. В кожному із тих твердих сердець, закованих в панцир суворих звичаїв ліса і боротьби, ожили того вечора спогади про теплий родинний кут, про близьких, що, сидячи десь за свят-вечірнім столом, згадують синів і братів, що зарилися під землю в холодноярському лісі.

Коло десятої прибула вістка, що «ударники» вскочили на хутори і, оглянувши кільканадцять хат, поїхали через Мельники на Медведівку. Може будуть вертатися через Мельники — можна підловити.

Петренко махнув рукою.

— Хай роззухвалюються. Попадуть ще нам буденного дня.

Коло півночі вбіг у землянку задиханий вартовий:

— Вовки!

— Що! що! — посипалося з лежанки.

— Вовки! Із півтора десятка, та голодні видно — просто на нас полізли.

Якби для ілюстрації, крізь відчинені двері донеслося з проходу довге понуре виття.

— Я одному по зубах прикладом дав, — кричав у прохід з поверхні «Дайош», що був другим вартовим, — хотів, свиня, на груди скочити!

Вартові пам'ятали наказ не стріляти в жадному випадку. При наближенні ворога треба тихо сповістити землянки. А стріляючи по вовках, не тільки свій табор сполощилиб, а й другі табори, що могли почути стріли.

Дід взяв свою рушницю.

— Давно сірих братчиків у нашому лісі не було. Мать із Чорного, або й ще здальша забігли. А шапки та рукавиці —

добрячі з їх шкури.

— Підождіть, діду, — одізвався Петренко, — стріляти не будем. Повиють тай побіжать дальше, а робити переполох на цілий ліс із-за дурного вовка — годі...

За хвилину прибігли другі вартові із-за стайні.

— Вовки! На рушниці лізуть.

Петренко послав підземним ходом козака до Василенка, щоб забрав обі стійки з протилежного боку в проходи до землянок. Поки сірі вовки витимуть на нашому терені, самі будуть нас сторожити від наближення червоних вовків.

Непрошені гості завили вже у корчах, поблизу землянок. Взявши на всякий випадок карабінки, виходимо із Петренком і Андрієм на ступеньки проходу, не показуючись над землею. Вартових послали до землянки. Поміж корчами поблискували паристі вогники вовчих очей, що повільно посувалися до підземної стайні. Зачуяли сірі коней. Зачуяли й коні ворога, тривожно заіржали. Глухе іржання зпід-землі підбадьорило чотириногих партизанів: жадібно завивши, тіні і вогники посунули скоріше, голосно ляскаючи щелепами. Якийсь, видно старий вовчило, виткнувся на видну нам поляну між корчами коло першого проходу до стайні і голосно ляскаючи зубами, витягнувши струнко хвіст, потягнувся нога за ногою до проходу. Затримавшись на хвилинку, поліз в прохід. Кілька тінів розсілися півкругом на снігу перед проходом. Коло дальших проходів чутно теж виття і ляскання щелепів. Хоч двері у проходах до стайні були замкнені зсередини, Андрій сходить до землянки і, на всякий випадок, посилає козаків попід-землею до стайні. Сходжу і я — не оплачувалося мерзнути. Якийсь «фільозоф», лежачи на лежанці, повчає товариша, що брав рушницю іти до стайні.

— Як буде добиватися, то ти двері відхили. Вовк завжди хвостом наперед лізе, а ти його за хвіст дверима й припнеш.

— А тож — одізвався дід — припни, Петре, припни. Господарка — хвалити Господа, а поганого рябка на припоні не маємо.

Зійшов до землянки і Петренко, вислявши в прохід вартових.

— І де вони у чорта взялися, саме на Різдво? — Клопотався хтось із кінноточників.

Дід підкинув до печі дров, щоб нагріти вихолоджену землянку.

— Ге-де взялися! Як будемо отут сало підсмажувати та запахи пускати — так не то тобі вовки з цілого світа збіжаться, а й льви із Галандії прибіжать.

— Отого б, діду, упіймати та коло хліва припняти — що? — одізвався хтось з круга.

— Припняти! Дурню один! Та ти знаєш, що таке лев? — Лев цілого бика на один лик ковтає. А тобою, от тільки перекусивби, як пес мухою.

Прийшов козак із стайні, сказав, що вперто добиваються до дверей. В одному місці дряпають землю над стайнею.

Петренко закомандував «атаку». Чоловік двадцять, вискочивши із землянок, з гулюканням і свистами, відігнали вовків від стайні. Відскочивши дальше в корчі, сірі завели пекельний концерт.

Чорнота, лежачи на лежанці, приклав до рота руки й протяжне завив, як правдивий вовк. Ізскочивши раптово з лежанки, ляпнув себе рукою по чолі.

— Добра думка! Отамане! Наше вороняче крякання забагато хлопців у хатах знає. Можуть і ударники довідатися. Робимо нове гасло!

Приклав до уст руки:

— А-у-у-у-у!.. — Ну — ти! — кивнув до першого зкраю кінnотчика, — вий!

Козак приклав руки:

— А-у-у-у-у!

— Ну — ти!

— А-у-у-у-у!

Завив третій, десятий...

Одні вили краще, другі гірше, та з усіх «диригент» був незадоволений. Найгірше йшла наука мельничанинові Климові, що мав добрий тенор і співав колись у церковному хорі. Чорнота дратувався.

— Ну — ще раз!

— А-а-а-а-у!

— Та не «а-а-а-у!», дурню чортів, — так улітку лінивий пес позіхає, а не вовк зимою виє! А-у-у-у-у!

— А-а-у-у!

— Зле!

— Щож ти, Климе, — встряв у науку дід, — у церкві «іже херувими» хіба так виводив, а дурного вовка не втнеш...

Клим відсапнув.

— У церкві, діду, що іншого. Там високо — розананс іде... А тут що? Руку підніс — і вже стеля, — немає де голосу розгулятися.

— А ти, сучий сину, хотів би у церкві вовком завити — щоб розананс попід купол гуляв!

— Не перешкаджайте, діду, — перебив Андрій, — ну ти... ти... ти...

— А-у-у-у! А-а-у-у-у!

— Не годиться! Ось слухайте добре, як треба вити! Розпахнув навстіж двері. Вовки завили і сольо, і гуртом. — Чуєте? Зрозумійте своїми дубовими головами, що вовк виє не того, що нічого йому робити! Мороз за хвіст тисне, жерти хочеться! Усе те в голос вкладає. Ну — Климе!

— А-а-у-у-у-!

— Щоб ти луснув! Та слухай же, дубино, як той виє!

Дід не втерпів.

— А ти б, Андрію, скочив та впіймав їм одного на дяка — може скоріше переймуть ніж від тебе.

Землянка вибухнула реготом. Андрій хвилювався.

— Ну чого іржиш один з другим! Діду! Будете перешкоджати — нажену до другої землянки. Ну, починаєм. Давай ти, Юрко.

Прикладаю до рота руки.

— А-у-у-у-у!

— Добре. Тільки жадности, жадности більше у голос вкладай! Бо ж так і дурний баран не повірить, що то голодний вовк виє. Ну — давай ти! Ти! А ну всі разом!

— А-у-у-у-у!

— Та перестаньте там вити, або хоч двері замкніть,— кричав вартовий з проходу,— ті чорти знову підлазять — думають, певно, що їх брати вже коні деруть!

Вовки знову наблизилися до стайні. Три пари світляків ляскали зубами у кільканадцяти кроках від вартових в проході.

Голод — не мама... Алеж бо й спати вже пора. Треба якось позбутися сірих «приятелів». Дід розділив хмути соломи з «дідуха», запалили сухі соснові гиляки з долівки і цілою землянкою пішли в наступ. Гнали сірих братчиків далеко в ліс, аж перестали «стягатися» і побігли геть.

Другого дня довідалися, що вовки підранок роздерли на хуторі пса і теличку. Дід запевняє, що цієї ночі знову прийдуть до нас в гостину. На всякий випадок Петренко сповістив другі табори, що як буде вночі стрілянина — то по вовках. Як би що іншого трапилося — то буде кинуто дві бомби.

«Ударники» вночі на Мельники не верталися — поїхали з Медведівки на Головківку. У Медведівці піймали двох хлопців із зброєю. Забрали до Кам'янки.

Андрій удень ходив по землянках і вчив хлопців вити.

Увечері сірі гості з'явилися коло табору скоріше, ніж ми їх сподівалися. Прийшли з іншого боку, від яру, і повивши з півгодини — полізли гурмою до стайні. Та цього разу вже їм не пощастило. Ранком шість вовчих шкір сушилося на морозі, розтягнуті на корчах. А коло затягнутого у яр вовчого стерва, застрілив Чорнота з Бугаєм другої ночі ще й три лиси.

Вовки до табору більше не приходили, хоч у лісі були й давали про себе знати на хуторах.

На третій день Різдва була солідна завирюха. Ранком хлопці з другої сотні почули сім револьверних стрілів недалеко Холодного Яру. Семен Чучупака пішов з козаками розвідати, що сталося. На лісовій доріжці, що вела на Мельничанські хутори, побачили тичню вовків, що жирували над трупом. Відігнали їх. По рештках одежі, роспізнали «незнайомого», що приходив перед Різдвом купувати мед у Мельниках. Мав при собі мішок з бляшаними баньками і пачку різних грошей. Документи годі було перечитати, бо розкисли в крови. Біля розшарпаного «незнайомого» лежав наган з вистріляними набоями, були й запасові набої, що немав їх вже часу закласти. Один вовк був убитий стрілом просто в пащеку, пара, утікаючи, лишила за собою кровавий слід.

«Ударники» мали відважного розвідника, та відважними були й непрошені холодноярські «контр-розвідники». Між банкнотами царськими, совітськими, українськими гривнями мав «незнайомий» нотатки на сірому папері, що в випадку притримання його повстанцями мали б удоводнити, що він звичайний собі спекулянт сіллю, цукром, медом...

Револьвер... Ну та ж і спекулянт міг мати зброю. А міг йому і пригодитися. Наприклад у лісі, при небажаній зустрічі з двома-трьома «бандитами». Начальник групи чекістів та й сам «незнайомий», що приїхав видно з ними із Києва, мали добрі помисли, але добре обраховані для боротьби з повстанцями в інших місцевостях, не пристосовані до особливих умов Холодного Яру. Роботу вовків відпишуть чекісти, звичайно, на наш рахунок. Ми б ще були не спішилися; подавали б якийсь час із Мельників через «незнайомих» до Кам'янки відомости, підтасовані в вигідному для нас характері, та... сірі не підлягали інструкціям Петренка.

Візити «незнайомих» до Мельників припинилися. Ударна група з'явилася ще раз і, поїздивши попід-лісом цілий день, більше не показувалася. Ліда побувала у Кам'янці й оповідала, що ударників там нема вже кілька днів, куди зникнули — ніхто не знає.

Наступного тижня морози тріснули. Коротка відлига помережила ліс, кинувши на білий килим снігу великі плями голої землі. Вовки з нашого ліса щезли, побігли десь у другий. Можна ходити по лісі не залишаючи сліду — стало спокійніше.

* * *

Одного ранку зв'язковий-мельничанин прийшов заклопотаний.

— Щось воно не теє. Хтось чужий у землянці в Холодному Яру вночі гостював.

Розгорнув клапоть паперу і висипав на килим сім недокурків-цигарок, у тутках лихого, совітського вже, виробу та кільканадцять недокурків у паперцях. Тютюн — «турецький», фабричного краяння.

— Зайшов я ранком до землянки,— продовжував зв'язок,— треба — думаю — попіл з печі вибрати. Палив учора півдня, щоб стіни підсушити. Вигортаю, дивлюся — сірнички спалені, недокурки. Хто ж би — думаю — тут вночі курив, та ще й сліди у попіл позагрібав?! Як би наші — усіб одним сірником прикурили, та й цигарок «готових» у нас не чувати.

Ми і селяни курили тютюн місцевий, доморослий і доморобний, завивали його переважно у папір із книжок і старих газет. Виходило, що у землянці гостювали якісь «пани з міста» і то чимала була їх пачка. Сама напрошувалася думка — чекісти-ударники із Кам'янки! Походивши уночі по лісі, відпочивали в землянці. Може й дожидали, чи хто не надійде. Землянка, як місце побачень — відпадала.

Другого дня сталася подія, що змінила життя у нашій землянці. Кілька хлопців з дідом Гармашем звалили оподалік табору дерево і на місці порізали його, звичайно, під відповідною охороною, на дрова. Дід щиро попрацював собі, не зважаючи на вговорювання хлопців, і вернувся до землянки зблідлий, ослаблений. Лігши на лежанку, лежав з годину мовчки із зажмуреними очима. Потім підвівся й сумно повів поглядом по обличчях.

— Думав я, що до сотки бодай дотягну. Та, видно, Богові скоріше сподобався. Буду, дітки, вмирати.

— Та що ви? Що ви, діду?! От — втомилися трохи, відпочнете і все гаразд буде.

— Ге — втомився! Чого ж то раніше не втомлювався? Прийшла пора — та й втомився. Сядь коло мене, пане отамане,— поманив дід Петренка,— вислухай мою волю — синам перекажеш.

Дід довго говорив отаманові для синів про хатні й господарці справи, не забуваючи навіть дрібниць, потім знову ліг втомлений на лежанку. Щось нечутно шепотів зблідлими устами, може молитву, може щось пригадував. Лежав довго, вже й не шепочучи. Беру дідову руку і намацую живчик. Бився рідко й слабо, ледве помітно. Старе серце повільно виповідало службу. Дід глянув на

мене і став важко підводитися. Помагаю йому. Обвів нас урочисто поглядом.

— Висповідатибся, Тайни Святі приняти, та не доживу вже, щоб увечері до села. Скажете синам, щоб мене коло старої, на тому місці, що я собі приготовив. А ви, дітки, хто живий буде, а України діжде — прийдіть до мене — молебен відправте. Думав, сам діжду — та Господня воля.

Дід важко відсапнув.

— Може скривдив кого, скверним словом обізвав. То не по злобі я... Простіть...

— Бог простить! — сумно загомоніла землянка.

— А тепер вийдіть, дітки, на часок — на самоті хочу Богові рахунок здати.

Виходячи з останніми, бачу, як дід, важко зсунувшись з лежанки, став на коліна, спертий грудьми і руками на край лежанки.

Як зайшли згодом до землянки, дід лежав мертвий на долівці. Серце замовкло підчас молитви.

Поклали діда на килим на лежанці, склали руки, засвітили в головах лойовий каганець. Клим на голос читав з пам'яти заупокійні молитви. Натиснулося козаків з других землянок. Холодноярці стояли понурі, пригноблено поглядаючи на те, що кілька годин назад було веселим жартівливим дідом Гармашем. У землянці повівала сумними крилами не звичайна, знайома, щодня близька і несподівана червона смерть в запалі боротьби, а довгими роками очікувана, невідклична, страшна біла смерть, що від неї нікого не вирятує ні відвага, ні гнучкість м'язів і мізків.

Вночі тіло діда відставили до сина у село. Тієїж ночі край ліса коло хуторів були вбиті три козаки другої сотні, що ходили вночі на хутір за харчами. Були вбиті в короткому бою кількома розривними кулями кожний, на обличчі одного виднівся слід собачих зубів.

Ходило за харчами вісім хлопців. П'ять утекло й оповіли, що сталося. Йшли на хутори двома групками: троє попереді — останні пару-десять кроків за ними. Як вийшли вже з ліса, а перша групка минала вже круглячок тернини на полі, вискочило із нього кількадесять чоловік з криком: «Стій! Руки до гори!» Хлопці почали стріляти і втікати до ліса. Трьох, що були ближче, вбили, останні вскочили у ліс і втекли. Разом із чекістами вискочив із засідки з гарчанням великий пес. Чекісти наздогін стріляли розривними кулями, що вибухали, вдаряючись до дерев.

Ударники засідають на нас понад-лісом, як на зайців. Хто зна, чи матроси мають потрібний досвід, але з ними лопатівці, що в лісовому житті орієнтуються добре.

Удень робимо «перевірку» по хуторах і лісничівках, чи не було ударників. Ні звечора, ні вночі, ні ранком — ніхто чекістів не бачив.

Наступної ночі згинув козак третьої сотні, що йшов з товаришем у зв'язок до Петренка. Галайда хотів сповістити, що до грушківської цукроварні приїхав повітовий продовольчий комісар під охороною кам'ямського караульного баталіона. Перевів контролю книг і магазинів, а на ранок замовлено підводи, щоб вивезти більшу кількість цукру. Грушківчани запитували через Галайду, чи випустити червоних з цукром, чи вночі напасти.

Почувши у лісі стрілянину й вибухи бомби і не діждавшись на сподіваний час повороту зв'язків, Галайда на власну руку передав грушківчанам, щоб червоних не зачіпали. Задиратися тепер з ними у самій Грушківці не булоб дуже мудро, тим більш, що село можна обстрілювати з гармат бронепотягів із залізниці.

А із посланими зв'язками сталося таке: — На доріжці в корчах, поблизу Кривенкового яру оточили їх несподівано чекісти, що лежали, притаївшись у корчах при дорожці. В перестрілці одного козака вбили, другий прорвався у корчі й побіг, переслідуваний псом, що давав поспішаючим за ним ударникам знати, куди біжить втікач. Козак відлякав пса бомбою і, щоб заплутати слід, зробив кілька великих «петель», аж добрався перемучений до нашого табору.

Підсиливши на всякий випадок варту кулеметчиками з ручними кулеметами, нараджуємося, що робити із тим «фантом». Груди пекло почуття ображеної гордости, що якихось дурних чотири десятки червоних башибузників «порядкує» у наших володіннях. Не було вже сумніву, що вони не приходять щоночі здалека: отаборилися десь у лісі, викопали землянку, удень сплять — вночі полюють. Запас харчів поповнюють вночі безпосередньо із Кам'янки. Алеж мусять мати воду.

Мельничани починають перебирати місця у лісах, де є кринички, та Петренко закомандував збірку. Відібравши сто хлопців, повів скорим кроком до грушківської дороги. Вже по дорозі ділиться зо мною своїм пляном. Якщо червоні мають свою «базу» потойбік грушківської дороги — то мусітимуть переходити її. Сповістимо Галайду й Чучупаку, щоб вели своїх людей до дороги і зробимо вздовж неї засідки. З тієї ділянки ліса, де ганялися за зв'язком, ударники ще не вспіли перейти дороги. Якщо не переходитимуть — значить таборюють поцейбіч.

Перейшовши дорогу, посилаємо міцні групки з наготовленими гранатами за другою і третьою сотнею. Робимо засідки вздовж одного боку, від манастиря, аж до повороту дороги на Грушківку. Лежимо зо дві години. Вже й перемерзли,

вже й світало. На відтинку, обсадженому другою сотнею, вибухнула стрілянина і стихла. Прибіг зв'язок: проти групи, де був Семен Чучупака, вискочив на дорогу пес і, зачувши видно засідку, крутнув змісця назад. Стріляли по ньому навздогін, та не поцілили. З-поміж дерев, потойбік дороги, стрілили кілька разів розривними кулями. На сальву другої сотні з рушниць і кулеметів між дерева відповіді вже не було. Видно, стріляла розвідка ударників, що йшла із псом попереді групи.

Звичайно, зробили по дурному, що стріляли у пса. Треба було виждати, дати ініціятиву чекістам, а тим часом, тихо сповістити сусідні групи. Та — пропало. Зрештою, мерзнули не надармо: переконалися, що «сусіди» на день хочуть перейти в ту частину ліса — значить — там десь замешкали. Вже розвиднялося — може заженем ще їх десь в тісний куток.

Між деревами за дорогою несподівано знаходимо труп матроса, поціленого в голову випадковою кулею. Одягнений був у теплий і зручний шкіряний комплект на футрі. Мав коротку карабінку, револьвер, морський ніж, чотири бомби. Близько триста набоїв у набійницях — усі з чорними пасочками на гільзах: усі розривні, роблені ще для вжитку на фронтах світової війни й уживані там «на підставі» усіх заборон — усіх міжнародніх конвенцій і конференцій.

Забравши з чекіста все потрібне, викинули його труп на дорогу. Хай свої, як знайдуть, заберуть і не турбуються, що може попав живий в руки «бандитів».

Обережно перешукуєм лавами кілька дільниць у лісі, та надаремно. Чекісти зникли.

Бугай, що замість пса «нюхав» сліди на мерзлій землі й галявках снігу, віднаходив і губив їх, мусів признати, що ударники вміють по лісі ходити, щоб противника із тропу збити. Певно лопатині бандюки водять.

Вернувшись до землянок, завалюємося спати. Треба зміняти день у ніч і навпаки. Вночі треба бути в поготівлі, бо пес може по слідах привести чекістів до землянок.

Підвечір землянка ожила. Поївши кулішу, Чорнота щось довго нараджувався в куті із Бугаєм, потім з Петренком.

Станувши на лежанці, Андрій зірвав із стіни один із новіших «гобеленів» і, розпанахавши його кинджалом на двоє, кинув півкилима Бугаєві. Розрізавши ще пополовині, обмотали собі чоботи і обв'язали шнурками.

— Тепліше буде початувати десь та й пес сліду не так скоро занюхає — пояснив Бугай.

Андрій стиснув мені руку.

— Бувай, брате! Прийдемо завтра увечері.

— Може й я з тобою...

— А на лихо ти мені здався! Тут за дівчину не передягнешся — треба вміти «слід нюхати».

Чорнота із Бугаєм взяли запас гранат, набоїв, хліба з салом і пішли слідити червоних вовків, щоб проникнути в таємницю їхнього буття в нашому лісі.

Ніч минула спокійно. Ранком довідуємося, що ударна група побувала вночі у Мотриному манастирі. Не турбуючи черниць, що злякано стежили за ними із заслонених вікон, оглянули всі закутки у манастирі. Манастирському старому псові, що підняв було тривогу, вовк-розвідник по короткій боротьбі перекусив карк і заспокоїв навіки. Труп чекіста з дороги зник. Крім товаришів ніхто його забрати не міг.

Чорнота з Бугаєм прийшли підвечір. Розвідка вдалася наполовину. Ніч пересиділи на дубах, поблизу вбитого матроса. Видряпалися на них при допомозі бугаєвого аркана, що з ним не розлучався. Підранок чекісти надійшли лісом понад дорогою, де ми минулої ночі засідали і, обережно оглянувши ліс довкола, забрали вбитого товариша. Злізли з дерев і пішли назирцем за ними. Коло лісничівки на Буді кілька ударників відділилися і заскочили на лісничівку. Нікого не турбували, лише пустили на лісникового «рябка» свойого вовка, що скрутив йому карк, а тоді забрали із курника кілька курей і прилучилися до своїх.

Андрій з Бугаєм достежили групу аж до гористих корчів між урочищем Буда і Скарбовим Яром.

Там вже згубили їх слід. Простір зрубу у тій хвилястій місцевости досить великий, місце, щоб заховати землянку, добре, та й криничок лісових було там декілька. Для нас той кінець ліса був невигідний, бо межував з полями, що дальше прилягали до кам'янської дороги. Але ж чекістам власно цього й треба.

Наші розвідчики пролежали день на найвищому шпилі, пильно оглядаючи місцевість, чи не зів'ється десь над корчами димок із землянки, чи не покажеться де постать ударника по доріжці до кринички, або й так, по своїй потребі. Не зауважили нічого. На цю ніч мали досить практичний плян: якщо ударники забрали труп, хочуть певно відставити його вночі до Кам'янки; якщо взяли на лісничівці кури — значить запас харчів у них скінчився. Сьогодні звечора підуть полями до Кам'янки, під ранок вернуться із харчами. Вхопивши їх на око на полях, можна прослідити до криївки. Засідати на них край ліса нема сенсу, бо знищити всіх не вдасться. Хлопці відважні, можуть прорватися, втекти, все що завгодно. Краще вже вислідити криївку і напасти на неї серед дня, як спатимуть. Щоб лише була так положена, щоб можна було близько підсунутися, не зауваженими вартою і псом.

Попівночі Чорнота із Бугаєм знову пішли «нюхати». Вернулися перед полуднем веселі й задоволені. Все вдалося найкраще. Пустили чекістів, що світанком вже верталися з клунками із Кам'янки, в корчі і по свіжих слідах йшли за ними, аж вгляділи в гущавині вартового, що над проходом до землянки годував пса кусками ковбаси й сушеної риби. Відплазувавши непоміченими, Андрій з Бугаєм вилізли на близький горб, розглянулися добре в місцевости й зо дві години приглядалися до місця, де в корчах ховалася землянка. Чекісти, певно, вірять, що ми не здогадуємося, що вони замешкали з нами на сусідству. Вартовий сидить лише один в ямі проходу, покладаючись цілком на очі й слух пса. Вітрець, що обдурить чуйність чотириногого розвідчика, повіває з доброго боку. Можна підійти ярком корчами під саму землянку й заатакувати вхід поки ще ударники вспіють вискочити на поверхню.

Нема що гаяти часу. Збірка. Побігли кінні зв'язки до Чучупаки й Галайди, щоб вели свої відділи на спіткання з нами у лісі за Будою.

Зібравшись на умовленому місці, розподіляєм ролі. Петренко відібрав п'ятдесят чоловік — «ударну групу», що під його командою мала напасти на саму землянку. Кожний мав на поясі дві-три ручні гранати. Останні, під командою усіх трьох сотників, пішли, щоб здалека замкнути яри й виходи довкола землянки на випадок, якби чекістам таки вдалося прорватися.

З Чорнотою й Бугаєм попереді пішла наша група підкрадатися ярами-корчами до криївки чекістів. На завороті одного ярка Андрій обернувся і приклав до уст руку. Знак передався по ланцюжку козаків. Кроки стали нечутними. Бугай піднявся на схил і поліз рачки в корчі. За кілька довгих хвилин з'явився назад над схилом і дав знак рукою.

Спинаємося тихо на схил і рачкуємо за Бугаєм в другий яр. За одним із заворотів того яру, в поростому густими корчами заглибленні, ховався вже ворог. Як окреслив Чорнота ще давніше, можна підлізти непомітно на яких тридцять кроків до виходу землянки. Хіба пес відбіжить від вартового і зауважить скоріше. Щоб занюхав чи зачув здалека — трудніше, бо досить сильний вітрець повівав від пса коло входу в напрямку місця, що його Андрій вибрав для наближення й нападу.

Похилившись із стиснутою наготовленою зброєю, тягнем нечутно ногу за ногою, як вовки, що скрадалися до нашої стайні. Яр звертав управо. Бугай, за ним Андрій, тихо лягли на землю, де темний схил граничив із снігом, що лежав на дні яру і поплазували боком, не спускаючи очей з близенького «обрію». Ліг Петренко, я, козаки... Повільно посуваємося між корчами,

окружаючи заворот схилу. За заворотом схил яру заломився в котловинку, що починалася в кількох кроках над нашим ланцюжком. Голова нашої групи вже минула місце, де була землянка. Приглушуючи биття сердець, слухаєм, як висвистує якусь веселу арію вартовий коло входу. Станувши на поверхні, він міг бачити понад корчами і понад нами яр, але не міг побачити нас, що були у двадцятькілька кроків, під самим берегом котловини. Електричним током вдарило по наших нервах тихе тривожне гарчання пса. Петренко свиснув. Лава зірвалася й кількома скоками вискочила наверх. Вартовий між корчами підхопив до плеча карабінку й розривна куля розвернула груди Петруся, що з наготовленою гранатою біг до входу. Одержавши десять куль, вартовий впав у яму проходу. Вовк, грізно загарчавши, кинувся назустріч. Скочивши на груди Петренкові та діставши в леті прикладом штуцера по голові, упав приглушений. Бугай з криком: «Пса не чіпати!» — відштовхнув козака, що замірився було пристрілити чотироногого ворога, і закинувши «п'яному» ще від удару вовкові на шию свій аркан, замотав другий кінець на корч. В проході з'явилося кілька чекістів, що видно зірвалися зо сну. Привітані кулями — попадали назад. За ними полетіло в прохід пара гранат, та... вилетіли назад до нас, викинуті в час спритними й бувалими руками. За ними вилетіло з півдесятка ворожих бомб. Припадаєм до землі, жадібно хватаючи по дорозі гранати, що впали ближче і зловіще шипіли. Вхоплені гранати полетіли назад в прохід і там вже вибухнули. Одна, таки наша, що в своїому чотирисекундному «шипінні» робила вже третю туру — не долетіла, вибухнула в повітрі над проходом. Ті, що перелетіли за нас і вибухнули, скотившись нижче, не зробили нам шкоди.

Крики в землянці, що були добре чутні перед вибухом гранат, зглухли. Чекісти закрили вхід, уживаючи замість дверей грубої вовняної кошми, що її вживають кіргізи на будівлю юрт.

Чого не купити — для «добрих людей» не жалувати... Петренко подав команду і десяток гранат, прошипівши в руках два такти, щоб не було часу вже їх викидати, полетіли в чому проходу. Їх супроводила низка стрілів з ручного кулемета й рушниць, виміряних в горішню, видну нам, частину входу. Колективний вибух гранат зірвав не тільки кошму, а й дошку з землею над входом, відкриваючи простору діру. Із землянки вирвався панічний крик. В діру полетіли граната за гранатою, хлопці підбігши з боків, «забльокували» діру ще й стрілами. Чекісти в перших хвилинах відповідали стрілами, викинули кілька гранат, що їх, звичайно, з лету отримали назад, пробували вискочити на повехню.

По вибухах бомб увні землянки спротив заломався. На послідуючі вибухи оголомшена землянка відповіла вже лише невиразними криками й зойками. Із діри вирвалися клуби чорного диму, відблиски полумені. Щось горіло. Тріщали, здетоновані вибухами гранат, розривні кулі. Вкинувши, по щирости, зо три десятки бомб — припиняєм штурм. Живого голоса вже не чутно. Тріщать лише набої й валить дим із смородом нафти і кухні, де смажаться котлети. Роскидаємо покриття землянки, що як і наші була замаскована зверхи корчами. Накрита була негрубою верствою землі поверх дощок, принесених певно із Кам'янки. Стіни деревом обложені не були, не було й печі. Між пошарпаними трупами виднілися рештки двох примусів. Були й дві залізні плитки, що ними, як видно, «опалювали» землянку, нагріваючи їх на примусах. Роскидані пушки з консервами, шматки ковбаси, сухої риби, сала, роспорошені чай і цукор — вказували «систему» харчування. Велика банька нафти, розірвана й підпалена вибухом, викликала те полумя з димом. Чекісти погинули не тільки від наших гранат, а й від своїх, здетонованих вибухами наших.

Палаючу на трупах одіж пригасили землею. Кілька хлопців, закотивши рукави, полізли між вбитих... Викинули наверх зброю і уцілілі бойові припаси, викинули кілька ушкоджених рискалів, сокиру, попрострілювали непевні ще з зовнішнього вигляду трупи.

Беремося до закінчення роботи. Роскопавши схил, зарівняли із землею. Всадили відставлені корчі. Прикидали свіжо копані місця хмизом, нарубаним в корчах; потепліє — заростуть травою. Чи довідається коли київська Чека, куди поділися вислані нею матроси?! Чи відкриє коли хто спільну могилу нахабно-відважної «ударної групи», що посміла не вшанувати звичаїв Холодноярського ліса?

Бугай із двома товаришами занявся тимчасом полоненим «вовком». Пес дико гарчав і кидався на всі боки на своїому припоні, затягаючи сам на собі петлю. З трудом вдалося хлопцям обезвладити пса, взявши на шнури, прив'язані з двох боків до ошейника. Удвох потягнули його на натягнутих шнурках. Інші підштовхували ззаді рушницями. Гарчав і впирався, намагаючись вхопити когось зубами за ногу.

Вбитого Петруся віднесли відразу до Мотриного манастиря й поховали на манастирському цвинтарі по християнськи. Пішов Петрусь на побачення з жінкою, що за нею так нудьгував і журився.

Із псом, що міг бути для нас неоціненим товаришем, було досить клопоту. Зробили для нього буду-землянку коло стайні, бо

не було й мови, щоб взяти із собою до землянки. Прив'язали на два зчеплені ланцюги з обродів. Цілу ніч вив і гриз ланцюг. Другого дня те саме. Їсти не хотів. Покусав кількох козаків, що хотіли освоїти його й частували кусками підсмаженого сала. Не звертав зовсім уваги, як хтось підходив до табору — не моє, мовляв, діло...

На четвертий день лежав ослаблений і гірко зідхав. На пятий — наш «чекіст» перепросився і почав їсти. До тижня — позволяв уже себе гласкати і мовчки виконував накази Бугая, що в «правах власности» на пса мав найбільше «акцій». Лігши біля буди, «чекіст» уважно приглядався своїми мудрими очима, як козаки виводили із землянки коней. Зідхав, неначе пригадуючи собі щось давне із свойого собачо-довгого життя. Може фронт світової війни, німецьке військо, що було його першим господарем і учителем в нелегкому завданні допомагати двоногим звірям у їх боротьбі за існування. Може ту першу червону частину, що доп'явши в свої руки чотириногого борця за могутність німецької імперії, зробила його борцем червоного московського імперіялізму. Може намагався розв'язати своєю псячою логікою, чому люди стріляють і гатять бомбами одні в других — чи тому, що різний запах мають? Що став борцем за волю України — «вовк» певно не здогадувався, тим не менш вже насторожував вуха й тривожно гарчав, як підходив хтось з ліса до табору.

Соняшного ранку, як хлопці чистили і поїли на дворі коней, Чорнота зробив маленький «досвід». Побратим добре володів німецькою мовою. Станувши осторонь за «чекістом», викладав одно за одним німецькі псячі імена. Пес відривався час до часу від коней, обертався і поглядав на Андрія, але без особливого зацікавлення. Викликавши кількадесять «імен», Андрій розвів руками й «занімечив» до «чекіста».

— Або ти забув вже, як звали тебе, товаришу, або я... Почувши слово «камрад», пес зірвався й здивовано уставився очима в Андрія. Перервавши речення, Андрій ще раз «камраднув». «Чекіст» рванувся до нього і вперше голосно загавкав.

— Ага-а! То тебе «камрадом» звали! — німечив дальше Андрій.

— Мій любий камраде! Мій мудрий камраде! — пестив він «чекіста».

Пес, станувши передніми лапами на груди побратима, радісно скавулів, намагався «поцілувати» в обличчя. У «вовкові» прокинувся приспалий німець.

Урочисто оголосили по землянках, що надане псові імя — «чекіст» — анулюється. Привертається йому давне імя «Камрад».

Наніч брав добрий мороз. Забрали «Камрада» до землянки й

спустили з ланцюга. Обнюхав уважно кожного зокрема, всі кути в землянці й ліг коло дверей. Та тільки зміна варти відхилила двері, шуснув поміж ногами й, втішено заскавулівши, зник в корчах.

Петренко громив на Бугая, що тому забагнулося возитися із чекістським псом. Краще було пристрелити відразу. Тепер побіжить до Кам'янки й ще, чого доброго, приведе колись червону частину.

Бугай «не здавався».

— Не журіться, пане отамане! Що йому Кам’янка?! Те, що й потяг, яким із Києва приїхав. Побіг старих господарів відвідати. Побачить, що й сліду по них немає, тай прибіжить назад. Пес — не чоловік. Годі вимагати від нього, щоби отак — раз-два — того, кому служив — зрадив.

Перед північчю «Камрад» тихо заскріб у двері землянки. Чорнота встав і впустив його. Увійшов і, лігши коло ніг, винувато замахав хвостом. Андрій відшукав порізаний на обмотування ніг килим і постелив під стіною. «Камрад» покірно ліг і, поклавши голову на лапи, зідхнув.

Годинник продзеленчав три на дванадцяту. Стала одягатися зміна варти. Бугай натягнув на вуха лисячу шапку, рукавиці, взяв рушницю і поманив рукою «Камрада», що пильно стежив очима за його рухами.

— «Камрад! «Кум гир», брате, на варту! «Камрад» послушно встав і пішов за Бугаєм на стійку.

По зліквідуванні «сусідів» дні й ночі збігали спокійно. Червоні не з'являлися. Видно, «товариші» постановили зачекати відповіднішого часу на порахунки з Холодним Яром. В большевицьких газетах, що їх час-до-часу приносили розвідчики, червона влада якийсь час форсувала клич: «Всі і все — на Врангеля! Добити кримську гидру контр-революції»! Потім з'явилися грубим друком повідомлення, що «гидра» — вже у Чорному морі... Чека «очищує» Крим від решток «білих банд». Не можна сказати, щоб нас це тішило. Поки був ще «Крим», поки ще хоч москалі між собою билися — все ж більше надії для нас було.

Добігли чутки, що перемогти під Кримом червоним допомогли: природа і... Махно. Замерзло Гниле море — Сиваші, що рідко якого року замерзають, а це дало змогу червоним вдарити на зади білого фронту, обминувши укріплений, неприступний Перекоп. Можеб і не пішло червоним так гладко, як би не служливий землячок Махно. Партизанський «батько», що мав у себе чимало сиваських рибалок, показав як та куди переходити треба, як, настилаючи очерету і дощок, перевести по тонкому льоду гармати й кінноту. До того, сам із своїми

відчайдушними загонами перший вірвався на тили білих і наробив там каші.

Слідом за повідомленнями про перемогу з'явилася у червоних газетах нова сеанзація: «Зрада бандита Махна! Захопивши велику кількість бойових припасів, банда Махна прорвалася через Перекоп і пішла на Україну. В погоню вислано дві дивізії червоної кінноти».

Холодноярці у землянках «політикували», розв'язували, кожний по свойому, пекучі питання завтрашнього дня і нудьгували без «роботи».

* * *

Розлігшися на лежанці, розмовляємо з Петренком і Андрієм. Кричимо на весь рот, щоб перекричати шум пополудневого «концерту» в землянці.

«Перестужений» вже патефон хрипло вигравав московську «Разлуку», а під той «акомпаньямент» півсотки горлянок співало українських пісень — кожен своєї...

До землянки увійшов наш «алхемик», що мешкав у іншій. Хлопці перестали співати і, піднявши голови, наставили вуха. Може що нового скаже...

«Алхемик» поздоровкався і підійшов до заглиблення, що було викопане у стіні побіля дверей. В ньому лежало кілограмів із сорок вибухових матеріялів.

Витягнувши з-під-споду грудку піроксиліну без «обшивки», «алхемик» уважно оглянув, обмацав і понюхав її.

— Що — може скис? — зауважив хтось із бурлацьких «фільозофів».

«Алхемик» підійшов і сів коло нас.

— З вибуховим матеріялом — зле. Стіни холодні, у землянці палиться, витворюється вогкість. Піроксилін розбухати почав... якийсь хемічний процес — і від землянки й сліду не залишиться.

— Чорт її бери, землянку,— другу викопаємо,— аби нас не зачепило! — зауважив фільозоф.

Отаман крикнув на хлопців і почав нараджуватися з піротехніком. У розмову вміщався Чорнота.

— Хлопці залежуються, коні застоюються, піроксилін псується. Поїду я, отамане. А по дорозі й піроксилін десь зужию, щоби дурно не пропав.

— Їдь. Одвідай Загороднього за залізницею. Хмара теж десь там обертається.

— Юрко теж зо мною.— Кивнув Чорнота в мій бік.

З свойого боку натискаю на отамана і дістаю дозвіл.

Кіннотчики весело заворушилися і почали оглядати зброю.

Увечері тридцятькілька верхівців виїхали з Холодноярського ліса в напрямку залізниці. Запас вибухових матеріялів був розміщений у кобурах коло сідел.

Між десятою та одинадцятою три залізничні містки на лінії Кам'янка—Олександрівка вилетіли в повітря.

Ранком ми були вже в таборі отамана Завгороднього, у лісі коло Розумієвських хуторів. Загін Загороднього виглядав досить

пікантно. Всі хлопці в будьоновських рогатих шапках з великими червоними зірками, у нових шинелях з червоними поперечниками на грудях.

Спертий на кулеметну тачанку, стояв шовковий червоний прапор. На одній стороні напис: «84 кавполку — от комуністіческіх і комсомольскіх організацій г. Бердічева».

Загін захопив на залізниці потяг із будьонівським обмундируванням. Півтисячки нових комплектів вивезли до ліса. Завгородній послав зв'язки до Хмари, щоб той вів сюди чорнолісців обмундурувати.

Та Чорноліський полк пішов у дальший рейд, доведеться підождати поки зв'язок знайде. Доведеться стояти у лісі, бо вивозити цінну здобич в села небезпечно. Шкода, щоб не пропала.

Постановляємо з Чорнотою, що будемо ділити з Загороднім його «долю», хоч стояти цілими днями на морозі у лісі — річ не дуже приємна. Добре ще, що можна накидати на себе й на коней хоч і по п'ять шинелів.

На третий день селянин з хутора приніс звістку, що до села, кілометрах у восьми від ліса, прибув комісар з «упродкому» та кільканадцять продчервоноармійців і деруть развйорстку.

Рішаємо, що я і Загородній, взявши двадцять п'ять хлопців та одну тачанку з кулеметом, поїдемо і дамо «продкомцям» чосу під виглядом справжніх будьоновців.

Холодноярці, що мали їхати зо мною, передягнулися. Я теж обернувся у будьоновця, поклавши до того у кишеню документи покійного адьютанта 84 кавполка. Між тими документами була й грамота ВЦІК-у на орден «Красного Знамені» за бої на польському фронті. Козак Загороднього, що відправляв адьютанта на той світ, приніс мені і сам орден. Чіпляю його собі на груди.

Виїхали з ліса, їдемо великим шляхом. Снігу майже немає. Дорога добре вкачана.

Кілометрів через три, коли ми вже мали звертати на бічну дорогу, зауважуємо на шляху відкрите авто, що їхало нам назустріч.

Загородній весело потер руки.

— Якесь начальство Бог нам в руки пхає. Може сам голова повітового ревкому!

Повчаємо хлопців, що коли спинимо те авто, щоби вони, ніби прислухаючися до розмови, оточили його і по даному Загороднім знаку наставили рушниці між очі тим, що будуть в авті. В першу чергу треба уважати на шофера. Пертрактувати в московській мові буду я, бо чигиринський акцент Загороднього відразу зраджував його національність.

Не встигли ми ще дати знак, щоби авто спинилося, як шофер

сам зменшив хід і спинив віз.

Під'їжджаємо. На шофері кенгурова доха. В авті якісь два «добродії» у роскішних дорогих футрах, видко не з аби якого великопанського плеча.

Один із них піднявся.

— Какая часть?

— Третій ескадрон 84 кавполка.

—Слухайте, товариші,— заговорив «товаріщ» у футрі московською мовою з легким жидівським акцентом,— чи тут дорога безпечна? Нам казали, що тут бандити. Нам треба на Кремінчук.

Роблю здивовані очі.

— Ви відважуєтеся так безпечно їхати! Тут бандитів до чорта! Ми от виїхали на операції проти Загороднього. А там дальше оперує кінна банда Хмари. Вчора, кілометрів з десять звідціль, по цій самій дорозі — відбила наш обоз.

Обличчя «товаріща» скривилося. Він мовчки переглянувся з другим. Тим часом хлопці оточили його. Тримали рушниці, зачеплені ремінем зашию, і з цікавістю прислухувалися розмові. «Товаріщ» потер рукою чоло.

— От що, товариші! Ви нас відпровадите до свойого штабу, а там нам дадуть охорону дальше. Ми не будемо розвивати сильного ходу і ви поспієте за нами.

— Не можемо. Виконуємо бойовий наказ і мусимо їхати своєю дорогою.

Гордо здвигнув бровами й ласкаво посміхнувся.

— Виконаєте якнайкраще свій обов'язок перед пролетарською державою й урядом. Я — голова подільського Губчека Вільгруде-Соколов, а це товариш голова губревкому Козіцкій. Ми із Винниці, веземо важні матеріяли до Харкова. І взагалі маємо поважні справи до Всеукраїнського Чека і ЦК компартії. Розумієте?

Коли я почув, з ким розмовляю, у мене від радости аж під серцем залоскотало. Певне те саме відчув і Загородній, бо, не витримавши довше, махнув рукою. Десяток рушниць уставилося «товаришам» в очі.

Шофер пірнув у авто і десь із-під керівниці виставилася лише задня частина його тіла. Той, що розмовляв зо мною, зблід і збентежено підняв руки. Голова ревкому, зробивши жахливо-розпучливу міну, підніс праву руку і — стрілив собі в скрань з маленького бравнінга, що його, яквидно, тримав у рукаві.

Забравши в усіх зброю, садовимо зв'язаного предгубчека на тачанку, мертвого «губревкома» пересаджуємо до витягнутого і посадженого за керовницею шофера, а на їх місце сідаємо у двох

із Загороднім. Револьвери скермовуємо в плечі шофера.

Наплювавши на «продкомців», вертаємося на хутір під лісом. Дальше їхати шестиособовим «Пірсом» було годі.

Зносимо з авта до хати скриню з паперами та велику бляшану скриню з золотими перстенями, бранзолетами, годинниками. Деякі речі з дорогим камінням. То їхало до Харкова добро розстріляних «буржуїв». Крім того, було в авті вісім слоїків домових конфітур, звичайно, не чекістськими господинями варених, та кошик із тісточками, цукерками, печеними курами чи качками. Було кільканадцять пляшок старого вина з гербами графа Грохольського. Товариші-пролетарі розумілися на речах.

Забираємо до хати і голову Губчека. На його обличчі вже не було й сліду того наполеонівського виразу, з яким розмовляв зо мною на шляху. Був прибитий, нещасний, марний.

Переглядаю його особисті документи: посвідчення, що т. Вільгурде-Соколов є членом колегії Всеросійської Чека у Москві. Наказ, підписаний Дзєржінским, щоб Вільгруде-Соколов негайно виїхав на посаду голови Красноярської Губчека, в очищеній від армії Колчака Сибірі. Найбільший, безперечно, в історії світа кат висловлював у тому наказі віру, що Соколов, що його він знає, як «доброго працьовника» і організатора — виправдає його довіря і очистить Сибір від «контр-революції».

В партійному білеті у шовковій червоній окладинці було зазначено, що т. Вільгруде-Соколов є членом компартії з 1917 р. В білеті лежав рівненько зложений власноручний лист Лєніна. В ньому Ленін хвалив голову красноярської губчека за «клясову чуйність і стійкість», дякував за «самовіддану роботу» по ліквідації «конт-революції» у Сибірі; дальше висловлював надію, що незабаром товаріщ Вільгруде займе становище голови Вселатвійської Чека у своїй батьківщині — Латвії...

Окремо лежало декілька листів від Дзєржінського, у яких старший кат повчав молодшого. «Благодарственная грамота» від ВЦІК-а. Дипльом на «почесну зброю» від Всеросійської Чека. Знову наказ Дзєржінського: «Червона армія очистила Україну... Як людина, що має досвід в очищенні пофронтових місцевостей від внутрішньої контр-революції, негайно виїжджайте в розпорядження ВУЧека. Сподіваюся, що й на цей раз виправдаєте надії, які я на вас покладаю».

Так товаріщ Вільгруде-Соколов став головою Чека прифронтового Поділля.

«Попрацювати» він вже встиг. Про це свідчила пачка протоколів засідань колегії Чека, що лежала між іншими паперами в скрині. Були це довжезні списки людей, а поперек кожного списка, грубим червоним олівцем, одна велика літера: Р

— скорочене: розстріляти. І підпис: Вільгруде-Соколов. Члени колегії губчека підписували ті «протоколи» пізніше, лише для форми. Всі протоколи були датовані днями лиш останніх трьох місяців і то неповних. Підрахувавши, приблизно, списки по сторінках, отримую цифру — чотири тисячі. Всі прізвища, за рідкими винятками, українські. Проти кожного стояло: вік, заняття, коротке обвинувачення. Вік — від п'ятнадцяти до семидесяти, осіб обох полів. Заняття — переважало хліборобство. «Обвинувачення» бреніли: «петлюрівщина», «вороже відношення до совєтської власті», «агітація проти большевизму», «переховування зброї», «переховування бандитів», «затаювання хліба від власті», «контр-революційна проповідь в церкві», «шовіністичне навчання дітей у школі»...

Голова подільської Чека вивозив до Харкова таємні документи, бо Винниця була поважно загрожена повстанцями й партизанами.

В скрині, в окремій обгортці, лежали таємні накази ВЧК-а з Москви. Короткі, лаконічні, жорстокі. Мені досі жаль, що не сповнилася моя тодішня мрія — вивезти їх закордон.

Наведу по пам'яті зміст одного.

Щоб знав увесь світ.

Дзєржінскій писав, що за відомостями, які він одержав, в Україні, після заняття її червоним військом, значно поширилися «шовіністичні» настрої. «Куркульське» село і українська інтелігенція мріють про самостійну Україну. З огляду на те, що війна з Врангелем, Петлюрою і поляками ще не скінчилася, це криє в собі велику небезпеку для існування совітів в Україні. Треба дати відчути населенню тверду руку совітської власті. А тому, він наказує головам всіх губчека в Україні перевести масовий розстріл осіб, у відношенні яких може бути підозріння, що в дальшій боротьбі вони можуть стати по стороні ворога. Особливо-ж треба натиснути на розстріл осіб, у відношенні яких хоч і нема підозрінь, що вони можуть приняти активну часть в боротьбі, але знані серед населення і мають на нього впливи, або користуються повагою. Списки таких осіб, після розстрілу, вивішувати на видних місцях із зазначенням, що вони розстріляні за те, що збиралися боротися проти большевиків. Розстріли треба перевести так, щоби від них лишився ефект, який відбив би у населення охоту мріяти про боротьбу за самостійну Україну. Нижче йшов подаваний Дзєржінським з Москви цифрований плян розстрілів по окремих містах. Одеса і Київ мали розстріляти по вісім тисяч чоловік. Полтава, Харків, Катеринослав і Винниця — по шість. Житомир і Єлисаветград — по чотири тисячі. Чернігів і Херсон — по дві. Головам губчека наказувалося виробити негайно

цифровані пляни розстрілів для повітів.

Переглянувши накази, стаю із-за столу і підходжу до Вільгруде-Соколова, який розмовляв із Загороднім. Зблідлий голова губчека дріжачими губами допитувався все отамана, чи ми його вб'ємо. Хвилину дивлюся на його випещене інтелігентське обличчя; його очі, в яких світився тваринний жах, бігали по нас із псячо-покірним благанням. Душу мені обгорнула огида і лють.

— Тебе не просто вбити, а жили з тебе треба тягнути!

Чекіст жалісно скривився.

— Товариші... Добродії... Я помилявся... Я тільки тепер зрозумів... Мені наказували... Я більше не буду... і комуністом не буду... Я виїду зараз закордон, до батьків... Я ще молодий... Не вбивайте мене...

— Ти тепер тільки зрозумів? А як ті, що у списках, майже діти, дівчатка на провесні життя, просили тебе не вбивати їх — ти тоді не розумів?

Безтямно хотілося збити нагайкою до крови ту пещену морду. В зляканому голосі його акцент відчувався сильніше.

— Ти — жид?

—Ні-ні! Їй-богу ні! Я християнин— розв'яжіть мені руки — я перехрещуся.

Мені стало смішно, що приятель грізного Дзєржінского, ворог, що пролив море крови, що на листові паперу з сотнею прізвищ, не здрігнувшися, ставив своє червоне «Р», не поцікавившись навіть, що завинили ті люди — так марно рятує себе від смерти.

Загородній поклав мені руку на плече.

— Я думаю, Юрку, що не маємо чого з ним довго возитися. Ще станеться яка несподіванка. Киваю мовчки головою. Отаман обернувся до козаків.

— Візьміть його, хлопці! Заведіть отуди, за рів! Чекіст зі сльозами в очах упав на коліна.

— Добродії! Я вас благаю! Не вбивайте! Тримайте мене у себе. Я напишу до Дзєржінского, до Манцева,— вони за мене віддадуть вам тисячу ваших людей — кого самі схочете!

Плакав.

Загородній протекційне поплескав його по плечі.

— Ти-б тоді ще не одну тисячу розстріляв... Ні, ти таки вже будеш наш!

Півмертвого від страху чекіста виволікли козаки з хати і повели через город. Коли за ровом стали, Вільгруде-Соколов упав на землю і, ревучи нелюдським голосом, намагався цілувати козакам чоботи. Декілька взмахів шабель, один стріл, і хлопці відійшли.

Авто прикидали в клуні снопами.

Шофера взяли із Могилева, — дім «соціялізували», а його, як шофера по фаху, мобілізували возити голову Губчека. Не дуже то виглядало на правду, щоб такі важні «парсуни» довірили возити себе якомусь мобілізованому «буржуйови». Переконуєм з Чорнотою Загороднього, що мусить то бути тип, який чимось то заслужив довір'я у Чека. Для святого спокою краще послати його услід за головою Губчека. Та Загородній уперся. Приваблювала його перспектива поїздки автом, а між партизанами, як на гріх не було шофера.

Полонений був українець, мав тільки службову посвідку на прізвище Спасибенко. Приставили до нього добру «опіку», щоб не втік. Загородній, порозмовлявши з ним, «обіцяє» нам, що зробить із нього доброго партизана. Андрій «пророкує» Загородньому, що Спасибенко, хоч і гарно називається, завезе його колись «під дурного хату».

До звареного у відрах кулішу того дня мали «панські додатки». За «спокій душ» Козіцкого і Вільгруде, щоб легко їм на тамтому світі гикалося, спожили і кури з конфітурами, і вино із тістечками.

Разом із кіннотниками та кулеметчиками Загороднього була нас не ціла сотка. Розділилися на дві частини. Щоночі одна ночувала у лісі — друга в селі.

Підранок ті, що вернулися із села, привезли вістку, що Хмара з полком ночує у кільканадцяти кілометрах від нас. Можливо, що зв'язок Загороднього, який пішов в інший бік, чорнолісців не зустрінув.

Загородній заявив, що їде до Хмари сам, автом. Припрошує і мене.

Залишаєм Чорноту «на хазяйстві», самі з десятком козаків і шофером на тачанці їдемо на хутір, де було заховане авто. Викотили його з клуні, розігріли мотор. Сильний «Пірс» попчихав і загув рівненько. Запасу бензини було ще на парусот кілометрів. На дверцях авта — червоні зірки і літери: Ч. К. На радіяторі червоний прапорець і знову: Ч. К. Шофер спокійний, жартує. Ми теж жартуєм і обіцяємо йому п'ять куль в потилицю, якщо авто в дорозі без потреби зіпсується, чи буде їхати не туди і не так, як ми схочемо.

Сіло нас п'ятеро — усі, звичайно, в будьоновських уніформах. Одягнули і шоферові рогату шапку із червоною зіркою. Козак із ручним кулеметом сів наперед, поруч шофера. Поїхали.

За кілька кілометрів до потрібного нам села зустріли в полі дівчину. Загородній торкнув шофера: — Стоп! Обернувся за дівчиною: — Підождіть!

Машина стала. На дорозі, тримаючи руки в кишенях свити, стояла й з-під лоба приглядалася до нас Катря, що була у Чорноліському полку за «отамана Марусю».

— Катря! Чи полк ще не виступив із села?

Розпізнавши нас, Катря засміялася.

— Хай вам чорт! Я вже хотіла вас бомбою почастувати,— думала — чекісти; арештувати будуть.

— Я ж до вас у зв'язок вибралася.— Привіталася Катря із Загороднім.

Всіла, оглядаючи машину.

— Де це ви такого панського воза купили?

— Учора на ярмарку. Чи мій зв'язок вас зустрінув?

— Ні. Не було нікого. Тай не дивно — ми все в руху були. Цікавого звіря полювали. Та хай вже Хмара сам оповість.

Під селом Катря висіла і пішла вперед. Треба було заждати, щоб чорнолісці, бува, кулями нас не почастували.

Назустріч нам виїхав роз'їзд чорнолісців. За кілька хвилин були вже у їх штабі.

Хмара, довідавшись, що може в розумієвському лісі передягнути весь полк в будьонівські однострої, зрадів.

— Ну — тепер ті голубчики від мене не втечуть.

— Кого ти там полював — щось Катря згадувала...

Хмара поклав руку на плече Загородньому.

— Ох і лис був — дорогий! За Миргородом спустив я його з очей. Я ж оце за тобою убік забіг, щоб із двох боків його поганяти...

— Та кажи ділом, не байкою.

Чорноліський полковник споважнів і розклав на столі мапу.

— Пішов я ото з полком перейтися під Звенигородку. Кажуть мені в одному селі, що позавчора петлюрівці там ночували. Невеликий загін — чоловік із сімдесять, та хлопці все — орли.

Шапки із шликами, червоні штани широкі, жупани сині. Прапор жовто-блакитний, а на ньому золотом вишито: «Хай живе самостійна Україна!» Отаман сход зібрав, промову гарну виголосив; закликав, щоб вступали добровольцями до його загону, боронити неньку Україну від кацапсько-жидівської комуни. Називав себе батько Вернигора. Відозви роздав, самим Петлюрою підписані. Вступило із села до загону дев'ятнадцять хлопців-добровольців. Мав загін шістнадцять запасових коней з сідлами — троє добровольців, покищо, на тачанкахприсіли.

— Вислухав я те все. Що — думаю — за лиха година?! Тут чоловік крутиться — не знає яку шкуру натягнути, щоб менш уваги на себе звертати, а то — знайшлося сімдесять лицарів — червоні штани та прапор виставили, відозви роздають.

Хмара викинув із кишені задрукований листок. Переглядаємо ту, будь-що-будь, оригінальну агітку. Головний отаман Петлюра закликав у ній український народ, щоб підтримав його у боротьбі за незалежність: щоб слухав наказів отамана Вернигори, що його він висилає на організацію повстань.

Стиль і мова відозви нагадували, і то сильно, відозви й «маніфести», що їх минулими роками майстрювали без кінця наші «фахівці» від справ «неньки України».

Хмара сховав відозву:

— Думаю — може й справді щось є — треба б зв'язатися. Знову ж — так мені то все не по душі, сам не знаю чому. Повів я полк услід за «батьком» Вернигорою. Розіслав звідунів,— намацав його недалеко Умані. Тільки я з полком до села — ого! — Нема вже! Звіяв. У селі оповідають мені ту саму історію. Знову двадцятькілька добровольців вступило. Знову шістнадцять на запасових коней сіли — решта, тим часом, на вози... Тут мене, як молотком в голову: а деж поділися ті, що під Звенигородкою добровольцями пішли?! А ще ж певно і по дорозі десь хлопці приєднувалися! А загін «батька» все той самий: сімдесять у червоних штанях та шістнадцять осідланих коней в запасі...

Пішов я за ними стежити. Обійшов поза Умань і на Ново-Миргород завернув. Наблизитися не дасть. Бачу — знає, де обертаємось,— розвідку добру мають. Разів із п'ять або й шість добровольців по дорозі приймали, а все шістнадцять сідел вільних. Аж коло Іванівки витягнули ми шило з мішка.

Довідуємося на лісничівці — йшов раненько загін «батька» через ліс. Вночі сніжок припорошив свіжий,— бачу, в одному місці — звернули з дороги у ліс. Веду полк слідом. В зрубі у корчах тамті стояли, знову до шляху вернулися. Тачанки на доріжці у лісі залишилися. Ломаю собі голову — за яким чортом звертали?! Кажу хлопцям перешукати добре корчі — може де трупи покинуті. Трупів не знайшли, а на місце підозріле наткнулися. Нагребано на купу листя, снігу. Розгребли — земля свіжо копана. Розкопали — двадцять два трупи... Роздягнені до гола, обличчя дрібно посічені, щоб розпізнати ніхто не міг. Ясним все відразу стало. Покинув я коло Миргорода бігати за ними — треба, думаю, щось мудрішого викомбінувати, не варто без пуття вилякувати із наших околиць. А тут ви із будьоновками наче з неба впали. Побачимо, кому що більше до лиця: чи чекістові — козацькі штани, чи нашому братові — червона зірка...

* * *

Ще до прибуття Чорноліського полку Загородний улаштував шофера на хуторі «під опікою» своїх людей. Брати його із собою в рейд — не можна.

Підвечір прибув до ліса Хмара.

При світлі й теплі вогнищ козаки примірювали нові шинелі, військові убрання, шапки і відразу-ж передягалися в них. Власну одіж і рештки здобичі зв'язували в тлумки, щоб відвезти і заховати в хуторах.

Коло півночі близько тристап'ятдесять «будьонівців» на конях і тачанках вирушили із розумієвського ліса в напрямку Ново-Миргорода. Попереді коливався бердичівський дарунок 84-у полку — червоний прапор. Штаб складався із Хмари, Загороднього, Чорноти і мене. Моя чиста московська вимова плюс документи адьютанта 84-го полка накладали на мене почесний обов'язок розмовляти із стрічними представниками влади і війська, якщо будемо розминатися з ними мирно.

Висиплялися у селі поблизу Ново-Миргорода із якого розіслали звідунів розшукувати слід «батька Вернигори». Нечутно близько. Робимо ще один довгий перехід. Із нової стоянки одному із розвідників вдалося попасти на слід. Взяв «батько» у якомусь селі добровольців і пішов у напрямку Ново-Українки. Рушаємо слідом. В поході та на стоянках заховуємося так, щоб нікому в голову не прийшло, що ми не «будьоновці».

За Хмелевою довідуємося, що «загін Вернигори» завернув із степової місцевості і пішов знову в напрямку Звенигородки, обминаючи далеко села, що в них уже був. Завертаємо і ми.

Безпосередньо від селян, що вірили у нашу «червоність» — годі щось довідатися. Хоч і ночував «батько Вернигора» у селі, хоч і добровольців там набрав — мешканці села... «нічого про те не знали і не відали». В одному селі лише прийшов увечері потайки місцевий селянин і, відрекомендувавшись тайним агентом уповноваженого Чека, наговорив купу небелиць про «банду Вернигори». Записали його прізвище «на колись», дали на самогон і залишили в спокою.

Минав уже тиждень полювання, як довідалися коло полудня, що «батько» виголошує промови в одному селі — збирається там заночувати.

Стаєм у селі кілометрів у десять від «петрлюрівців». Козаки одержали наказ уважно стежити за переходячими, бо-ж напевно, будуть у нас «батькові» розвідчики, а від їх донесень буде залежати чи загін втече, чи залишиться ночувати. Катря, що їздила тепер на тачанці в ролі «сестри милосердної», залишилася на полях і мала прийти до села, де ми стояли, пізніше. Треба було

її арештувати на вулиці і, затримавши якийсь час у штабі, пустити, щоб ішла собі до села, де стояв «батько Вернигора». Мала піти туди із розрахунком, що й там її приймуть, а потім випустять. Треба було ближче розвідати справу, щоб знати, як до неї взятися.

Годину після того, як ми стали у селі, сам Будьоний, напевно, признавби нас за своїх. По городах і подвір'ях розпучливо кричали кури, рятуючи свої шиї від щабель наших «будьонівців».

Пара сумлінних «рябків», що забагато гавкали і хватали за поли довгих шинелів, лежали вже з простріленими головами. Хлопці самі вишукували по коморах різні «ласощі» і давали їх заляканим господиням пекти та варити.

Не один дядько чухав плечі, доставши нагайон за те, що не скоро пригадав, де має овес для коней. Хоч і не взяли нічого, крім бутля наливки, перевернули все горі дном у поповій садибі. Жалко було. Та треба було... Козаки — хто не вмів розмовляти по московськи — іменували себе «червоними кубанцями». На вулицях горланили «Інтернаціонал» та «Яблочко»,вигукували семиповерхові матюки, до «небесної канцелярії» включно.

Прийшов до штабу чотовий Хмари — повідомив, що крутиться у селі немісцевий селянин. Каже, що розшукує вкрадені у нього коні. Кажем арештувати і привести до штабу.

За кілька хвилин привели козаки дядька, що мав зарослу пику, дещо інтелігентнішу від одіжі. Беруся до нього з-московська:

— Ти хто такий?

— Ну, гражданін... значить селянин ... (називає село).

— Що тут робиш?

—Ну, значить, коні мені вкрали... Ну, той розшукую — може де впізнаю. Самі, товаріщ, знаєте — на весну без коней ніяк невозможно. А купити другі — нема за що. От, пожалуста, удостовереніє.

Дає посвідку сельради, що він дійсно селянин того села, та що дійсно вкрадено йому коні.

— А — не пильно з цим — хай зачекає, скінчимо вже ту справу. — Незадоволено одізвався по московськи Чорнота. — Зачекайте з ним на дворі! — кивнув до варти. Вартові вивели арештованого.

Андрій підніс палець.

— Ось-ось Катря до села прийде. Іди, Загородній і розпорядися, щоб її арештували та потримали з ним на подвірі. Потім разом на допит. Зрозуміли?

«Розуміти» не було чого — думка добра.

Дядько добре намерзся, поки варта привела до нього ще й

Катрю. Потримавши вже обох із чверть години на дворі, кажемо вести до хати.

Вартовий рапортує: — Вот, товаріщ ад'ютант — єщйо какую то падазрітельную женщіну задєржалі!

— Ви хто така?

— Я учителька. Учителювала в Златополі, тепер звільнилася і йду до дому у Звенигородку.

— Знаємо ми тих учительок, — буркнув своєю каліченою «московщиною» Хмара, — сама контрреволюція петлюрівська.

— Прошу мене не ображати! — шарпнулася Катря. — У мене два брати в червоній армії добровільно служать, один — політрук! І сама я «лікбез» у Златополі організувала, із комсомолками працювала! І батька мені петлюрівці розстріляли — робітник був і товаришів проти Петлюри організував! От! Прошу мене не ображувати!

«Злагіднюю тон».

— Ну-ну... Товариш комполка цього ж не знав. А чого ви звільнилися? Ідейних робітниць хіба всюди треба.

— Бо переказали мені, що коло дому посада учительська вільна. Краще із харчами буде. Ось прошу мої документи.

Переглядаю посвідку, що сам же писав її на блянкеті. Все те виглядало ймовірно, бо учителів тоді приймала і звільняла сама місцева власть.

Віддаю їй документ. Потім переглядаю ще раз дядькові, що були виставлені десь під Уманню.

— Ви, товаришу, як ішли, банди Марусі або Хмари ніде не зустрічали?

Дядько хитро посміхнувся в бороду.

— Ні, не зустрічав. Була в наших місцях тижнів зо два тому. А тільки то, товариш адьютант, не дві, а одна банда, — Хмара. То він із собою жінку на коні возить, а народ думає, що то Маруся Соколовська із своєю бандою. Ту вже вбили і банду розігнали.

— А ви Хмару і ту жінку бачили? Як вони виглядають?

— Ну, ні. Сам не бачив. Та оповідали мені ті, що бачили. Хмара високий, з чорною бородою. А жінка — завжди лице хустиною заслонене має — тільки очі відкриті. Чи від холоду, чи щоб не упізнав хто.

Катря, що дійсно на поході завжди заслонювала обличчя теплою хустиною, тямлячи те, що може бути розпізнаною підчас розвідки, многозначно глянула на чорну борідку Хмари. Запустив її в останній час, для «солідности».

— А куди звідціль підете, товаришу?

Дядько назвав село, де стояла «банда Вернигори».

— Так от що, товаришу! Може зустрінете яку банду — то

верніться і дайте нам знати. Ми вас добре винагородимо. Ми вдосвіта виступаєм уманським шляхом. Як би що — можете наняти підводу й догнати нас. Ми заплатимо. Як дасьте нам знати про якусь, хоч би і невелику банду, ми вам пару коней дамо, — хто знає, чи свої вже відшукаєте.

— Ви, товаришко, теж свобідні.

Катря вийшла з дядьком і радилася щось із ним на дорозі. Потім разом пішли. Дорога ж бо у обох одна й та сама була.

Накидаємося на Хмару, щоб негайно бороду зголив. Дядько, безперечно, був розвідчиком «Вернигори». Побоююся за Катрю, щоб хтось із звідунів противника не упізнав її. Та Хмара заспокоює. В іншій одіжі зовсім інакше виглядає. Тай обережною завжди була.

Катря вернулася опівночі. Зробила солідного гака полями. Дядько, у селі де стояв «загін Вернигори», відразу від неї відшився. Впросилася ночувати до хати, з якої хлопець у козаки до «Вернигори» записався. Радів, не підозріваючи, що «козакувати» буде доби зодві, поки відведе «Вернигора» дальше від хати. Одержав вже коня і зброю. Випадково знав напрямок ранішнього руху загону, бо сам «батько» розпитував його про села, що були по дорозі. Із розмови у хаті довідалася про напрямок і Катря. Ніхто її у селі не зачіпав, хоч ходила поглянути, — видно «дядько» поінформував зараня «батька». По вечері й розмові у хаті, де мала ночувати, пішла ніби на умовлене з якимось «козаком» побачення і висмикнулася городами на поля.

Розкладаємо на столі Хмарину «десятиверстку» і починаєм ворожить, як краще «батька Вернигору» на сільце вхопити. У селі незручно. Маєм ще час засідку робити, тим більше, що йтиме загін через ліс над річкою Гнилим Тикичем. Аби тільки вдалося оточити, битися ж із «своїми» напевно не буде.

Виминаємо далеко ночівлю «петлюрівців» і світанком заховуємося двома широкими лавами у лісі обабіч дороги, що нею мав проходити загін «батька Вернигори«.

Тачанки з кулеметами станули дальше на дорозі, за заворотом, щоб не було їх видно.

Стояли годин зо дні. Тиснув гарний морозець. Перемерзли і хлопці і коні. А «батька» не чувати.

Кінцями лав, що мали замкнути дальшу дорогу, командували ми удвох із Хмарою. Кінцями, що мали замкнути відворот — Чорнота із Загороднім.

Почали вже сумніватися, чи піде цією дорогою. На дорозі почувся хід коней, запряжених у сані. Хто їде — з-поміж дерев здалека не видно. Спинити — діло тачанок. Там, звичайно, спинили, а що мій кінець лави був найближчий до тачанок —

прибіг до мене зв'язок.

— Дядька, що був учора в штабі, затримали. З ним за візника другий — теж не місцевий.

— Добре. Зв'язати обох.

— Вже зв'язані. Просить, щоб до командира або воєнкома їх відвести.

Іду до тачанок. Дядько сидить на санях із зв'язаними руками і ногами. Шнурків хлопці не жалували, з наказу Хмари кожний козак мав із собою метрів зо два. Вчорашній «знайомий» усміхнувся до мене і заговорив зовсім інтелігентно.

— Товариш адьютант! То маленьке непорозуміння.

— Що непорозуміння?! Що ти шпигун з банди Вернигори?! Я ще вчора це знав! Де банда?!

— Повторюю, що це непорозуміння. Я не маю права говорити вам того, що скаже вам сам Вернигора, бо він такий Вернигора, як ви Хмара. Я і цього не мав права вам сказати, та коли так склалося, що ви на нас засіли, то треба запобігти, щоб не було жертв. Прошу вас — не стріляйте, як загін надійде. Переговоріть з начальником. Звідти стріляти не будуть. Найкраще — пошліть мене, я йому все виясню.

На дорозі почувся хід других саней. Кулеметчики побігли з наготовленими рушницями до завороту. «Знайомий» усміхнувся:

— Це теж наші. Без зброї. Загін надійде приблизно за годину.

Зв'язали ще двох «немісцевих«. Ще є час. Їду до Хмари, а з ним разом до Чорноти і Загороднього. Порадившись, змінюєм плян. Оточувати і атакувати — все таки, в замішанні, може хтось утекти в ліс. Краще, як загін «батька» в'їде між наші лави, я піду із «дядьком» на переговори до «Вернигори» і запропоную до вияснення справи здати зброю.

Вернувшись, наказую розв'язати «знайомого» і відводжу його набік.

— Кажіть просто — чому ми маєм не стріляти по банді?! Тільки не беріть нас на жадні «фокуси», бо втекти ні вам, ні тим вже не вдасться. Сімсот кіннотчиків стоїть з обох боків у лісі, а з будьоновцями — жарти погані.

— Я вам скажу. Тільки прошу вас не згадувати про те начальникові. Тільки він має право те говорити, нам заборонено під страхом розстрілу. Ми — ніяка банда, тільки особливий загін Вучека по боротьбі з бандитизмом. Жупани, прапор — то тільки маскарада, приманка на бандитів.

Роблю заклопотану міну.

— Ну, бачте, може воно і так, але нас вислав штаб дивізії зліквідувати власне банду Вернигори.

— То непорозуміння.

— Можливо. Зараз я поговорю з комполка.

Відводжу «дядька» до тачанки. За кілька хвилин вертаюся.

— Справа така. Підете зо мною назустріч вашому начальникові пояснити йому справу і скажемо, щоб загін склав зброю. Відведемо вас до штабу дивізії — хай там роблять, що хотять. На себе брати відповідальности не хочемо.

— Та хай вже й так. Кажу, тільки — аби без жертв обійшлося. Бо і вас за те не похвалять.

— Чи загін висилає вперед роз'їзди?

— Переважно ні. Пощо? Чотири агенти ще звечора вперед поїхали. Ну і ми вперед виїхали. А двічі стільки агентів тил та боки охороняє, — додає задоволене агент, мовляв, бач як у нас добре поставлено!

За півгодини у лісі почулася пісня кінноти «Ой гук мати гук». Тачанки наготовили кулемети. Як загін наблизився, виходжу з агентом до завороту дороги. Вглядівши нас, начальник спинив відділ і під'їхав до нас з незадоволеною міною.

Спитав:

— Що сталося, Лисий?

Агент рухнув бровами і руками.

— Сталося непорозуміння, товаришу начальник. Будьоновці приняли нас за банду, ну і... прислідили. Тепер ми оточені — сімсот кіннотчиків у лісі. Кажуть, щоб ми здали зброю, до вияснення.

»Вернигора» глянув по лісі.

— Як оточені?

Прикладаю руку до шапки:

— Так є — оточені. Прошу переконатися.

Закладаю в рот пальці і посилаю в ліс умовний свист. Начальник вилаявся і зліз з коня.

— Чи не можна б без комедій?! Ви хто такий?

Витягаю документ.

— Адьютант 84 кавполка.

— До ста чортів! Та ж ви у Криму недавно були!

— Були. Тепер вся 11 дивізія вийшла на Махна і ліквідацію банд.

— Так от що, товаришу. Як бачу — то мій агент вже вам щось трохи пояснив. Не потребуєте тягнути сюди червоноармійців, щоб потім непотрібно язиками плескали. Ось мій документ. Я уповноважений ВУЧЕКА — Алов. Можете переглянути і можемо собі порозумітися — кожний в свою дорогу.

Поміж деревами виткнулися перші кіннотчики наших лав.

Загін заворушився. Начальник нервово глянув на своїх.

— А чорт! Я й забув! Сєнька! Саринь на кічку! — Раз-два! За

коротку хвилину дванадцять добровольців з останньої стоянки були обеззброєні і пов'язані. Начальник крикнув своїм злізти з коней і стояти спокійно.

— Це я сказав пов'язати бандитів, що пристали до мене. Отже, товариш адьютант, ви зробили дурницю. Та пропало. Де командир полка?

Під'їхав Хмара. Передаю йому документ Алова і поясняю в чому справа. Хмара пхикає.

— Документ... Що документ?! У Махна он кожний бандит має документ, що він чекіст.

Алов нахмурився.

— Числіться з словами, товаришу! Це вам нічого не каже? — ткнув пальцем у якусь формулку із літер і цифр на ріжку посвідчення.

— Ні. Не каже.

— Ну, звичайно, до Криму хіба вам не вислали і мене, ідіоти, не повідомили про вас, щоб порозумітися.

— Ну, коротше — як ми із цього положення вийдемо?

— Здайте зброю, відведем вас до штабу дивізії, — якщо ви дійсно чекісти, а не бандити — там вас відпустять. Я відповідати за вас не хочу, приказ маю — і його виконую.

— А де штаб?

Хмара назвав село.

— Але ж учора там не було ніякого штабу! Про вас то я вже знав.

— Штаб сьогодні мав туди перейти.

— Але попереджую, товаришу комполка, що ви без потреби нас розшифровуєте і напевно будете за це покарані.

— Я маю наказ. Прошу сказати відділові, щоб здали зброю, бо накажу роззброїти силою.

Наша лава вже щільно оточила відділ і тримала рушниці напоготівлі. Алов дав наказ скласти зброю.

Поки наші хлопці злізали з коней, відбирали зброю і обшукували чекістів, питаю Алова, як він, росіянин з прізвища, такі промови у селах по «хахлацьки» висмалював.

— То вас нічого не обходить. Я для вас Алов — і тільки. У мене всі хлопці, — додав по хвилині, — по українські говорять. Тут, товаришу, самий «цвіт«! З цілої України ВУЧЕКА найвірніших комуністів позбирала. Матроси... Шахтарі...

Чекісти вже були роззброєні. Хмара попросив у Алова зброю. Зняв козацьку шаблю, витягнув із-за зеленого широкого пояса поверх жупана мавзер. Витягнув із кишені бравнінг, Хмара крикнув до хлопців, щоб пов'язали всім руки. Алов скипів:

— Пощо?! Що, ви думаєте нас пішки гнати, чи що?!

— Ні. На коні вас висадимо. Ви арештовані — прошу підпорядковуватися! Руки назад!

Спробував було сперечатися, та побачивши під носом дула револьверів, дав зв'язати руки.

— Ви ще пожалієте... — Просичав багровий від злости.

— Можливо — буркнув Андрій, стягаючи руки агентові, що вів переговори. — Ну — готово! Вивести набік добровольців і розв'язати їм руки! — крикнув вже по-українському.

Алов зніяковів.

— Тож бандити!

— Для кого бандити — для нас свої.

— Що за дурні жарти?!

— Звичайні собі партизанські жарти. Маємо честь представитися, «батьку Вернигора«: Хмара... Загородній... Чорнота... Залізняк... Давно за тобою полюємо... Але ж і пошився ти сьогодні в дурні.

Козачня зареготалася. Алов глянув по обличчях і, нарешті зрозумів, зблід. Потім закинув назад голову й істерично зареготався.

Добровольці розгублено розглядалися, не переваривши ще в головах, що діється. Як віддали їм зброю і пояснили, що їх чекало — раділи як діти.

При загоні чекістів було дві тачанки з кулеметами і два вози під добровольців. На одному возі були й інструменти, що ними потім закопували вбитих хлопців. В кобурі Алова були грубі записники, де були позанотовувані всі, ще живі, «петлюрівські контрреволюціонери» і із сіл, що в них «батько Вернигора» Петлюрі «дорогу промощував».

Зв'язаних по парі чекістів повели лісом до ріки. Прорубали три ополонки в льоду. Роздягнули, не розв'язуючи, шаблями та кінджалами жупани й широкі штани.

По-одному підводили до ополонок і, розрубавши шаблею череп, пускали під лід. Останнім шуснув у Гнилий Тикач «батько Вернигора».

У лісі розклали вогнища й спалили на них жупани, шаравари і шлики. Прапор зняли із списа й заховали на тачанці. Придасться.

Із кишень Алова перемандрували в мою «адьютантську» сумку штамп та кругла печатка: «Всєукраїнская чрезвичайная комісія. Особая група по борьбє с політіческім бандітізмом». Теж пригодиться.

* * *

Переходимо Тикач й іншими шляхами йдемо у свояси. Треба одягнути в червону уніформу добровольців, що пішли до «батька Вернигори» з мріями про жупани і шаравари, треба заповнити вільні сідла своїми хлопцями. Поповнення по дорозі не приймали і свойого правдивого обличчя не зраджували. Зрідка траплявся випадок, що на стоянці з'являлося до нас пара-кілька хлопців, що мали бажання на охотника в червоній кінноті послужити. Та ми за прикладом Алова не йшли і просто наганяли їх в зашию із штабу. Зрештою, можна було і помилитися: могли хлопці на охотника йти, щоб потім з конями і зброєю утекти до ліса.

Зрідка зникав з поверхні землі якийсь представник червоної власті, що нефортунно попався під руки на дорозі, або тайний агент чека, що приходив до штабу з доносом на «бандитів«, або міліціонер, що замість злодіїв пильнувати, у «політику» носа встромляв. Вибраних у селах сельрад та комнезамів не зачіпали. Були, бо мусіли бути, а розбиратися хто із вибраних душею із Лєніном, а хто із Петлюрою — забагато мороки.

У великому селі поблизу Умані — не пригадую як називалося — стали на відпочинок по сусідству з 135 полком червоної піхоти. Полк недавно прибув із польського фронту і стояв гарнізоном у цукроварні, щоб охоронити її від повстанців. Мав коло чотирьохсот червоноармійців і... два кулемети.

Район був неспокійний, часто тряплялися у селах випадки кровавих «непорозумінь» з червоними, та полк умиротворювати й роззброювати села чомусь не спішився.

Стаєм у центрі села, штаб примістився в школі. На блянкеті «особой групи ВУЧЕКА» пишу до комполка 135 записку, щоб негайно прибув із воєнкомом до нашого штабу для устійнення співпраці в операціях проти петлюрівської банди Хмари, що з'явилася в околицях. Підписую — Алов, ставлю в ріжку таємну «формулку«. Повіз записку до червоного штабу сам один «Дайош«.

За чверть години командир полку і воєнком в супроводі двох червоноармійців приїхали верхи до школи.

В кімнатці учительки, що сама втекла від «будьоновців» у село, відразу роззброюєм червоне начальство. Воєнкома зв'язали, заткали йому рот і замкнули в комірчині, командира берем на допит. Довідуємося, що він змобілізований москаль-офіцер, про те тільки й мріяв, щоб звільнитися й поїхати до дому. Полк на польському фронті був розбитий, поповнився недавно змобілізованими українцями.

Червоноармійський склад не певний, не ховається навіть із своїми симпатіями до повстанців. Комуністів тільки й є, що

воєнком та два ротні політруки. Зробили вже відповідне донесення, щоб полк «перечистити».

Словом чести гварантуємо командирові життя, якщо допоможе без бою роззброїти полк. В такому випадку матиме запевнений розстріл від своїх, але погоджується взяти від нас добрі документи на чуже прізвище й поїхати собі на чотири вітри. Документи вишукую йому серед запасу забраного у «батька Вернигори».

Командир пише записку до свого помішника, що залишився в цукроварні. Наказує негайно привести полк на площу коло школи. Відсилає записку одним із червоноармійців, що стояли з кіньми під школою.

За півгодини полк вишикований перед школою. Наші «будьонівці», ніби з цікавости, зібралися й оточили гуртами червоні шеренги.

Помішник командира полку, що зайшов доложити про виконання наказу, пішов зв'язаний до воєнкома. Викликали по одному ротних командирів та політруків, пов'язали і поскладали рядочком у комірчині.

Виходимо в супроводі командира полку на ґанок школи — «приймати парад». Хмара суворо глянув по червоних шерегах, подав по московському команду:

— Струнко! По порядку чисел — розлічись!

Червоноармійці послушно перелічилися і знову виструнилися.

— Покласти рушниці!

Із змішанням в обличчях червоноармійці поклали рушниці на землю.

— Обернись!

Обернулись.

— Вісім кроків — кроком руш!

Шереги відійшли вісім кроків і станули. Наші хлопці позбирали і віднесли на бік зброю. Хмара наказує червоноармійцям забрати в цукроварні свої речі й розійтися по домах — мовляв, такий маніфест від Троцького прийшов. Червоноармійців припрошувати до цього не треба. Селяне здивовано приглядалися до «демобілізації» та побачивши, що воєнкома і двох політруків зарубали шаблями біля ґанку школи, стали зголошуватися по відібрані у червоних рушниці. Роздали сотку, решту повезли із собою й роздали в дальших селах. Командирів вивезли із села й нагнали кожнього в інший бік.

Поблизу Капітонівки довідалися, що поки нас не було, сталася прикра історія. Найбільш зіпсувала вона настрій Загородньому, що на ньому лежала моральна відповідальність за

те, що сталося. Він відстояв життя шоферові Спасибенкові й залишив його на хуторі під опікою своїх людей. Наказав, що правда, стерегти, але не крився з думкою, що по розмовах із шофером повірив йому, що то своя людина, до Чека попав випадково не по своїй волі, до большевизму відноситься в душі вороже. Повірили у це по «солодких» розмовах і хлопці, що мали стерегти шофера. А якщо «своя людина» — то не будеш за ним поп'ятах із рушницею ходити. Прикинувся, що занедужав важко, а в ночі утік. За пару днів привіз із Кам'янки відділ чекістів та міліціонерів. Забрали заховане в клуні авто, господаря застрілили, застрілили ще кількох, що не встигли утекти, спалили хутір. Шукали за трупами Козіцького і Соколова, та не знайшли. Пропала також і частина одіжі хлопців та будьоновських одностроїв, що були заховані на тому хуторі.

Загородній готов був застрілитися. Та примирився з фактом, давши клятву, що в майбутньому ніколи вже нерозсудно не пожаліє, хоч би звався навіть Шевченко, не тільки Спасибенко.

Поки Хмара поповнював полк у селах попід Чорним лісом, зв'язуємося з Холодним Яром. Там все по старому, за нами не плачуть, благословив Петренко гуляти дальше. Про історію з автом вже знав — була холодноярська розвідниця у Кам'янці, як тріюмфально верталися чекісти, волочучи за автом вбитих «бандитів». Спасибенко у Кам'янці — «герой дня«. Гримав Петренко у записці, що не відставили авта відразу до Холодного Яру. Шоферів між холодноярцями є декілька — можна було автом колись до Кам'янки ускочити і серед дня «сміху» наробити.

Обмундурувавши будьоновськими рештками «новобранців», йдемо на Херсонщину. Проходимо шляхом, що ним минулого року везли мене і Зінченка, зв'язаних, до єлісаветської Чека. Відшукали дальше і могилку трьох холодноярців, розстріляних тоді при шляху. Заспівали хлопцям «Заповіт«.

Одного дня довідалися, що в недалекому селі над Інгулом дере развйорству продовольча комісія із Єлісаветграду. Ночує там.

Робимо перехід і як тільки стемніло комісія сиділа вже пов'язана у сельраді. Як і звичайно у продовольчих справах — переважно молоді жидки. Ані в голову їм не прийшло боронитися або втікати від «будьонівців». Навпаки, комісар при нашому в'їзді до села чуло стиснув руку Хмарі й мені, пообіцяв дати вівса для коней та сала і яєць для «червоноармійців«. Ну, а ми за те поможемо здерти завтра з села, що належиться, бо... чортові хахли страшно несвідомі й не хочуть стільки дати, як він вимагає. Вже і арештував і шомполів декому казав всипати — не помагає. Позакопували у землю і кажуть, що нема. А людей, щоб

притиснути добре село, у нього замало. Всього п'ятнадцять продармійців та начальник місцевої міліції. Та з того мало користи, — слабохарактерний,не хоче ні кричати ні бити.

Вислухавши з коня комісарову мову, кажу йому, щоб негайно зібрав до сельради всю комісію, бо за нами банда Хмари гониться — будемо їй у цьому селі бій давати. Комісар пустив душу в п'ятки і погнав продармійця, що був при ньому, збирати своїх. Налякана комісія якстій збіглася до сельради, ну а роззброїти й пов'язати всіх було для Загороднього на пару хвилин роботи.

Поставивши коней, ідемо із Хмарою до сельради. Господар, що знав чорноліського полковника з минулих рейдів, відпроваджує нас.

— Там, пане полковнику, із тими харцизяками нашого волосного начальника міліції арештували. Так той... Його б можна відпустити... Свій — українець, добрий чолов'яга.

Махаю рукою.

— Знаєм ми тих «своїх«! Минулого року помилували ми такого «свого начміла» — так він потім віддячився.

— Та як уважаєте. А тільки направду шкода. Добрий чоловік... Для злодіїв строгий, а що для чесних селян — нікому кривди не зробив. Ще й вступався часом, от хочби перед отими живодерами.

Коло сельради юрба селян, переважно жінок. Поприходили з киями та рогачами, хочуть комісію бити за кривди, що їм чинила. Хмара вихопив у якоїсь цокотухи рогача і погнав ним юрбу від сельради.

— Киш до хати, одна з другим, як не хочеш щоб тобі її завтра спалили!

Озлоблена юрба забувала, що за півхвилини гніву село може страшно відпокутувати. Донести владі, що самі селяне з комісією розправилися, знайдеться хтось у селі напевно. Ми комісію арештували, ми з нею і «порядок зробимо». Самі за те перед червоними відповідаємо, а нам розлогих шляхів України-не спалять.

Комісія «засідала» у сельраді на лавках попід стінами. З краю сидів кремезний чоловічина у шинелі із міліцейськими петлицями. Глянувши в обличчя, починаю пригадувати собі, де я його бачив. Ну, безперечно десь із ним зустрічався, але де, коли? Підходжу до нього.

— Ви начальник міліції?

— Так. Я начальник володимирської волосної міліції.

Почувши низький приємний барітон, усміхаюся до нього. Перед очима відразу стала «буцигарня» у Володимирівці, до якої вкинули мене і Зінкевича, зв'язаних дротом, з порозбиваними прикладами обличчями і тілом. Цей самий барітон ласкаво питає:

«Може ви, хлопці, їсти хочете?» Не їсти хотілося — спрага мучила. Не дозволяла варта розв'язати рук, — став начальник міліції на коліна і напоїв мене і Гната квасним молоком із гладущика, — сам приніс його із села... Як і тоді ворохнулося в грудях почуття теплої вдячности.

— Ви мене не упізнаєте?

Начміл зніяковів. Упізнати, звичайно, не міг. Бачив мене раз у темряві, а до того так «розмальованого» червоноармійськими кольорами, що й рідна мама не пізнала би. Бідолага намагався розгадати на мойому обличчі, що криється для нього за моїм запитанням: зле чи добре? Покрутив заперечуюче головою.

— А пригадуєте, весною везла червона кіннота двох повстанців через Володимирку. Ночували у вашій «холодній». Молока квасного ви їм приносили.

Начальник відверто усміхнувся.

— Невже то ви були?

— Так. Один був я.

— А що з тим, другим?

— Загинув.

— Я, правду сказати, думав, що оба в дорозі помрете. А скажіть правду. Що ви зо мною зробите? Вб'єте?

— А як ви думаєте?

— Скажу вам правду. Поки з вами не розмовляв, то був певний, що піду разом з оцими, — кивнув бородою на комісію, — в Інгул під лід. Бо ж так уже ведеться. Тепер сам не знаю, що думати.

— Ви показували тоді начальникові варти партбілет. Ви комуніст?

— Був колись щирим комуністом. Тепер, от так тільки, по старій пам'яті — член партії. Я шахтар з Донбасу, а ми майже усі були комуністами. Потім побачив я, що не те то все, за що ми боролися. Не можу дивитися на ті всі несправедливости. Вб'єте мене тепер — не зробите совітській власти шкоди, а собі користи.

Відводжу набік Хмару.

— Подаруй мені цього начальника, хочу йому за квасне молоко життя подарувати.

— Про мене... Даруй.

Загородній, пригадавши, певно, Спасибенка, запротестував. Та Андрій мене підтримав.

— Голосую — за. Мене й селяне за нього просили. Тільки не забувай, що як тих поб'єм, а його пустимо, довго не натішиться: розстріляє Чека — скажуть, що зв'язок з бандитами має.

Розмовляю ще окремо з начмілом, що сам знає, що як відпустимо ми, то Чека не помилує. Даю йому підходящі

документи на інше прізвище, даю гроші на дорогу. Виводимо усіх «арештованих» разом із села. За селом, над річкою, передягаю начміла у цивільний плащ і шапку. Дороги тут розминалися: начальник міліції йшов до залізниці, щоб крадькома від'їхати на Кавказ; продовольча комісія направлялася в Інгул — рибу під льодом ловити.

Тієїж ночі робимо перехід аж під самий Єлисаветград. Ранком зліквідували чоту елісаветградської кінної школи червоних командирів, що виїхали на тактичні вправи. Курсанти приняли нас, звичайно, за своїх і, розминаючись із нами на шляху, навіть не зауважили, як попали під наші шаблі. Співали собі, виструнчившись у сідлах, щоб показати «будьоновцям», які вони молодці.

Зробивши з вісімдесять кілометрів походу, стаєм відпочивати у Великій Висці. Місцева совєтська вдасть радо нас вітала. Не зачіпали її, намітили лише пару шкідливіших типів, щоб «арештувати» їх при виході.

Увечорі довідуємося, що в недалекому селі заночував якийсь відділ. Мало людей — багато кулеметів. Видають себе за «ударную групу» Чека, але Хмари звідун, що приніс ту відомість, каже що то щось «підозріле«. Чи, бува, не партизани...

Пішла у розвідку Катря і, не забарившись, вернулася підводою. З нею приїхали степові повстанські ватажки — Терещенко і Копач. Терещенко — невисокий огрядний чоловічина з великою чорною бородою — сердешно привітався з Хмарою, з яким давно знався. Копач — інтелігентний діяльний повстанець, що стратив свій відділ в нещасливих боях з червоними. Дніпровський партизанський загін. Власне, врангелівський тільки «з походження». Командує ним колишній старшина «синьожупанників» поручник Баранів, полтавець, мобілізований Денікіном. Крім нього у відділі двадцятьодин чоловік на семи таврицьких тачанках: тринадцять українців-рибалок з Озівського побережжя, вісім українців-кубанців. Озброєння відділу: автоматичні револьвери, переважко «кольти», бомби і... чотирнадцять новеньких англійських кулеметів з великим запасом набоїв. До кожного кулемета — майже п'ятьдесять кружків, тобто по дві й півтисячки куль. Відділ зформувався у врангелівськгй армії за ініціятивою Баранівa, ніби то із завданням шарпати червоне запілля понад Дніпром. В дійсности Баранів мав досить божевільний плян: вискочити з Криму і з цим невеличким гуртком продертися через цілу Україну до українського війська. Заскочений в час підготовки побідним червоним наступом, не відступив разом із Врангелем у глиб Криму. Прорвався вночі крізь червоні й махнівські частини і пішов на Україну тим самим

шляхом, що вони наступали — через Сиваші. Комишеві джунглі Гнилого моря його рибалки знали з дитинства, знали куди і як іти, щоб льоду не заламати.

Терещенко і Копач зустрілися з Баранівим вже поцейбіч Дніпра на Запоріжжі. Прилучилися до нього, щоб разом до Збруча мандрувати. Із Запоріжжя мусіли виривати як скоріше, бо там товчеться, як Марко по пеклі, батько Махно. Гонений 1-ою кінною армією Будьонного, перескочив по льоду Дніпро і одного туманного дня врізався несподівано для самого себе в колони 2-ої кінної армії Жлоби, що йшли до Дніпра загородити Махнові шлях на Правобережжя. Розігнав ту армію так, що тиждень потім збиралася. Перемішавшись на шляхах, противники розминулися. Махно втратив свої гармати і обоз, що мусіли триматися шляхів, натомість захопив гармати і обоз 2-ої кінної армії. Тепер виробляє у степах понад Дніпром такі «маневри«, що червона кіннота ганяється за ним кругами, як пес за власним хвостом.

Зустрічі з нами Терещенко і Копач раділи: приїхали із заміром об'єднати Бараніва з нами. Хмара заклопотано чухав потилицю.

— Та воно не погано. Чотирнадцять «люїсів»... Пусти таку пачку під бік, так вона тобі полк у п'ять секунд висіче. А чи ти певний, — звернувся до Терещенка, — що то не фортель якийсь большевицький з тим Дніпровим загоном?

— Не сумнівайся. Вони ж при нас, по дорозі, не один десяток червоних на той світ відправили. Кінну групу чекістів разом з кіньми у пень висікли з кулеметів...

Копач залишається в нашому штабі, а ми з Чорнотою в супроводі Терещенка їдемо «у свати» до Бараніва.

Баранів — чисто виголений «джентелмен» в англійському офіцерському однострою без відзнак. Порівисті, легко нервові рухи, гострі сірі очі, міцно затиснуті уста. Вичувалося в ньому призвичаєння і вроджене уміння командувати.

На наші «будьоновки» поглядав недовірливо. Порозмовлявши з нами і вислухавши запевнення Терещенка, хвилинку думав.

— Добре. Ви залишаєтеся тут, як заложники, а я з Терещенком поїду до вашого штабу; подивлюся й порозмовляю сам.

Поки одягався, зайшла розмова про Махна. Андрій «дипльоматичио» питає, чому він утекав з району його операцій, — можна було приєднатися.

Баранів презирливо стиснув губи.

— Я з тією сволоччю не хотів і не хочу мати діла. А треба признати, що він червоним сильно поміг. Я Врангелеві не ворог, могли собі його чорти і забрати, але... трішки пізніше.

Одягнувши поверх англійського убрання звичайну московську шинелю, елегантно попращався і вийшов.

Чуємо, як за вікном різким тоном наказує своєму заступникові приготовити кулемети і до його повороту нікого близько не підпускати і ні з ким в жадні переговори не вдаватися. Дніпровий загін й усі тачанки стояли в двох великих господарствах. Коней із тачанок не випрягали, набоїв і кулеметів з них не здіймали. Половина загону вартувала, друга відпочивала. Чорнота, зустрівшись із земляками-кубанцями, мав невичерпані теми для розмов. Я волів тим часом поспати на лавці. Баранів вернувся підранок і привіз записку від Хмари, щоб ми вже до полку не їхали, бо він рано йтиме через село, де ми були.

Приєднавши до себе групу Бараніва, обминаємо Єлісаветград і йдемо дальше в степ.

В німецькій колонії Старий Данцінг зліквідували великий продовольчий загін, що обдирав колонію і приняли на захоплені під Єлісаветградом курсантські коні два десятки охотників — молодих німців. Певніше, ніж брати поповнення у незнайомих українських селах. Нові козаки розмовляли, звичайно, українською мовою і мали добру рису: ненавиділи червоних москалів без межі і краю.

Ідемо дальше вознесенським трактом. Хмарі забагнулося зробити рейд від Чорного ліса — до Чорного моря,

Рух затруднювала ховзка ожеледа, що по відлизі вкрила дороги й збивала з ніг коней. Треба було перековувати на гостро значну частину коней, що не були належно «взуті«. Фабричного цв'яха — охналя та гострого гвинта до підкови годі було дістати хоч би й на вагу золота. Треба було вибирати в русі великі села і містечка, де було більше ковалів і поступово перековувати, починаючи від роблення цв'яхів.

Підночовуючи в Рівному, довідуємося вночі, що в недалекому Куті ночують загони «батька» Махна. Розбуджена Катря поїхала поглянути, і як стара знайома «батька«, порозмовляти з ним про наше «будьонівство«, щоб махнівці нам «за спасибіг» чосу не дали.

Ще Катря була, певно, вполовині дороги, як до нас приїхав махнівський роз'їзд: дванадцять кінних і одна тачанка з кулеметом. Спокійно під'їхали до нашої застави і попросили відвести їх до штабу. На вимогу здали, не вагаючись зброю, залишили коло застави тачанку. У штабі зовсім не в'язалися нашим будьоновським виглядом і начальник роз'їзду заявив змісця, що він посланий самим батьком, щоб зв'язатися. Показав посвідку. Штамп і печатка: «1-а українська повстанча армія імені батька Махна«. Чому не батькова, лише «імени батька» — було

таємницею того, що укладав текст, а може й самого батька.

Хмара питає, як вони так відважно до нас приїхали, не звертаючи уваги на наш червоний вигляд.

Начальник роз'їзду усміхнувся.

— Ми ще до Кута не дійшли, а вже знали, що тут стоїте та хто такі. У нас дівчата-розвідчиці меткі. Якби не ви, а дійсно будьонівці тут стояли, так ми ночували б не в Куті, а тут, а будьоновцям — пухом сира земля уже була б. Ми їх давненько вже поперед себе небачили — все за нами бігають.

У нас і свої будьоновці є — тільки правдиві. Цілий полк донців від Будьонного до батька перейшов. Тепер рубають червоних, аж дрантя летить.

Приглядаюся до махнівців. Звичайні собі, добрі хлопці — катеринославці, одягнені на козацьку «моду«. Нічого «анархістичного» в них не було, нічогісенько, здається, з ідеї анархізму вони й не тямили. Говорили про селянську революцію, селянську самостійну Україну і вірили в щасливу зорю свойого ватажка, як не кожний чернець у Бога.

Катря вернулася підранок. Розмовляла з Махном — передавав, щоб затриматися у Рівному, — ранком буде переходити — хоче порозмовляти.

Перед полуднем почали зупинятися в Рівному махнівські відділи.

Приглядаємося до цієї, будь-що-будь, поважної сили. Кіннота — хватські хлопці на добрих конях, сотні тачанок з кулеметами, гармати — по всемеро коней-зміїв у кожній. Прапори чорні й жовто-блакитні. Останні, як говорили, Махнова дружина — Гандзя Кузьменко — свідома українка — для відділів сама пошила й повишивала. На національному прапорі вишитий напис: «Хай живе селянська революція«, на чорному: «Да здравствует анархія, смерть узурпаторам!» Чорт розбере, що за «програма«. Багато махнівців у широких козацьких шараварах, співають українських пісень.

Проїхав полк махнівських будьоновців у рогатих шапках з червоними зірками. Вглядівши наші будьоновки, донці махають руками: «Здорово братішкі! Дайош Ростов!»

Сам батько приїхав у критій кариті, запряженій чотирма кіньми; залічував на поході, не знаю котру там зряду, рану. У каритах-же, — де їх тільки «батько» видрав? — їздили й інші ранені й хворі махнівці.

Була неділя, чи якесь свято — народ саме виходив із церкви, як зупинилася коло неї карита з Махном. Спираючись на костур і підтримуваний під руку дружиною, «батько» висів і на очах юрби селян-богомольців віддав земний поклін перед церквою. Потім

казав собі закликати церковного старосту і, винявши з кишені жменю золотих п'яти і десятирублівок, висипав їх у пригорщу старости.

— На святий храм від раба божого Нестора... Хай батюшка молиться за успіх нашої селянської зброї. Староста — сивий дідуга — із сльозами в очах поцілував рамено «вождя селянської армії». Хрестилися й зідхали навколо баби.

Стримуючи нечемні усмішки, приглядаємося зблизька до тієї комедії. Анархіст «батько«, бо анархіст, не признає анархія ні Бога ні церкви, та... «раб Божий Нестор» знає по чому бублики в Одесі, знає на якій струні українському дядькові заграти...

Представляємося «батькові» і отримуєм запрошення прийти до штабу, затримається Махно у Рівному довше, матиме тут засідання воєнного суду.

За півгодини ми у п'ятерьох сиділи в хаті, де примістився штаб Махна і розмовляли з «батьком«. Не було з нами Копача, що як старий приятель Махнової дружини, що знав її ще з Пісчаного Броду, розмовляв із нею в другій хаті, не було і Бараніва, що не бажав собі з Махном розмовляти і руки йому подавати.

При розмові розглядаю уважно легендарного «батька«. Невисокий зріст, «поетична» чуприна, обголене землисте обличчя — вимучене й хворобливе, як у сухітника. Непоказна постать, лише в запалих очах поблискувало щось, що робило його божищем махнівської орди, що давало йому необмежене право деспотичне розпоряджатися життям і смертю всіх разом і кожного підвладного зокрема. В розмові «батько» чувся певно, може аж занадто певно, але те «занадто» не виглядало гротесково. Вичувалося, що цілий Махно — це клубок розшарпаних нервів, загнузданих міцною волею. Тридцятилітній «вождь селянської армії», що його «академіями» було дванадцять років царської каторги, про справи боїв і походів говорив, до речі, тоном фахівця. Зате в політиці мішав горох з капусткою. Гасла і думки, що їх висувала сама стихія українського села, перемішував із гаслами й думками теоретичного анархізму, запозиченими, очевидно, у «золотоустих» стовпів російської партії анархістів — Воліна, Аршінова, Барона та інших. Вилякані большевиками з московського Олімпу, вони знайшли собі неспокійний притулок у революційно-воєнній раді «наполеона» українських степів.

— Скільки тепер, батьку, війська маєш? — недискретно запитав Чорнота.

»Батька» питання не вразило.

— Під Кримом мав більш двадцяти тисяч. Частину червоні роззброїли та розстріляли. А то розбіглися по хатах, поки знову покличу. Отут, двома шляхами йде може півшоста тисячі. А ви

що, може приєднатися хочете? Непотрібно. Я й цих розжену в різних напрямках. Тепер об'єднуватися в більші групи неможна. Розіб'ють. Треба шарпати червоних всюди невеликими відділами, не давати їм ніде спокою. До мене ось Маслак із полком донців від Будьонного перебіг. Так я його тільки десь під Києвом за Дніпро виведу і пошлю на Дон повстання робити.

Говорив це тоном, як би казав: «Ось виведу хлопця за ворота і пошлю до склепу за папіросами...«

— Вибач, батьку, за питання, — одізвався Хмара, — чому ти з червоними москалями проти білих об'єднувався?

— А мені що?! У мене засада бити білих, поки почервоніють, а червоних поки побіліють!

Хмара усміхнувся.

— Та то ми вже чули. А все таки лекше було б червоних бити, як би під Кримом фронт ще був.

— Наплювать мені на фронт! Ті дурні у Кремлі головою у вогонь самі лізуть. Ще рік такої політики і — будемо мати увні сто, тисячу селянських фронтів! В Україні, Росії, на Дону — всюди! Селянська революція — право кожнього народу, міста, села на улаштування собі життя по своїй вподобі. Мусить перемогти! А Врангеля треба було зарання підсікти, щоб положення не використав. Червона армія з Врангелем охоча була битися, а подивимося — як то буде на фронті з батьками і братами! Чи не посиплються на наш бік полки!

— Віриш, батьку, в перемогу селянської революції?

— Вірю.

В цьому короткому «вірю» була дійсно тверда віра. Хто знає, як би «найбільший дурень» у Кремлі не змінив був круто того року внутрішньої червоної політики, чи не здійснилобся «батькове» віщування про тисячу внутрішніх фронтів. Якийсь штабовець доложив, що далека розвідка доносить про наближення будьонівців. «Батько» зневажливо махнув рукою.

— Вспієм. Босими кіньми ще довго слизгатися будуть. Голота... Коня не має чим перекувати, а у мене всі коні на енівських гвинтах.

— А деж ти, батьку, береш? — зацікавився Хмара.

— А ти, певно, теж охналі на поході у ковалів робиш? Всі ви про кожух зимою думаєте. У мене кожний козак ще з літа на дві гострих перековки нерухомий запас возив. Та ще у врангелівських складах англійських підков, охналів та гвинтів набрав. Я тепер воджу Будьонного, як коропа на вудці. Я сто верстов за добу увійду, а він їх три шкандибає. Коні підбиваються, не доглядає їх козачня — на селян спускається, міняє коней у селах, а що той селянський кінь, хоч би й найкращий, варта, як він до сідла і

походу не призвичаєний! У мене, не догляне козак коня — голову відрубаю!

Права рука батька — чорноморський матрос Щусь — нагадав Махнові, що судді з полків чекають.

— Кажи — хай увійдуть. А ви, —звернувся до нас, — підождіть кілька хвилин, умовимося ще куди вирушати.

Хмара загикнувся було, що хоче до моря прогулятися. Махно засміявся:

— Таж звідтіль облава на мене йде! Як перескочиш через дві дивізії — гуляй! Підожди — у мене суд скорий. Сідайте за той стіл.

Увійшли чотири представники з частин до воєнного суду. Мали судити фуражира з кулеметного полку за те, що він, видані йому штабом гроші на купівлю вівса і харчів для козаків, пропив і під п'яну руку пороздавав веселим молодицям. Актів жадних не писалося. Головував сам Махно.

Варта ввела підсудного — гарного поставного хлопця у бекеші. Обличчя вже мав списане нагайкою, видко «батько» вже з ним «розмовляв«.

Махно вп'явся поглядом в нього як яструб в курча. — Де гроші товариські?! Пропив?!

— Помилуй, батьку! Затемнення на мене зайшло...

— Я тобі довіряв?! Товариство тобі довіряло?! — Пошол вон!

Варта вивела підсудного.

— А може-б так, батьку, прочухати шомполами, та й хай би вже так було. Хлопець бойовий, заслужений, — ще нам придасться — несміливо одізвався один із суддів.

Махно вдарив до стола долонею:

— Розстрілять!

— Ну то — розстрілять... — одізвалося чотири луни за столом. Суд був скінчений. За хвилину на городі бухнуло два постріли. Присуд був виконаний.

Умовляємося з Махном, що вийдем із Рівного в одному напрямку, а потім він піде в напрямку Києва, а ми на Умань, відтягаючи на себе частину будьоновців.

За кілька хвилин вже гупали червоні гармати, що обстрілювали махнівські роз'їзди. Виступаєм усі. Прикривати відворот, відбити можливий напад доганяючої червоної кінноти залишається в лаві на полях за Рівним із півтораста тачанок, кожня запряжена трійкою добрих коней. Була це може п'ята частина кулеметного полку. Я залюбувався маневруванням тачанок на полях. Таж кіннота, лише... замість коня — три коні з міцною бричкою; замість їздця з шаблею і рушницею — три вояки із станковим кулеметом. Півтораста кулеметів — сімдесятьп'ять

тисяч куль на хвилину... Хай тут кіннота «вкусить» на відкритих полях. Український степовий «бандит» Махно перший показав полководцям модерних армій, що кулеметна частина може бути окремою тактичною одиницею.

Відділяємося від махнівціа на очах будьонівських роз'їздів на обрії. Ще до вечора ув'язалося за нами два будьоновських полки по п'ятьсот-шістьсот щабель кожний, з дивізіоном легкої артилерії на додаток. Ув'язалися і вже не покидалися. Другого дня довідуємося, що один із тих полків, як на сміх, саме був 84-ий полк, що під його прапором ми партизанили, а документами його адьютанта я послуговувався.

За Глодосами догнав він нас у відкритій степовій місцевости серед дня. Коні, видко, мав кращі від інших полків і хоч не в силі був нас насісти, але й не відставав, не спускав нас з очей.

Можна було б і дати йому бій, лише той бій для нас був безцілевий, невартий жертв, а як би підоспів до будьонівців ще й другий полк — мігби для нас зле скінчитися.

Ситуацію розв'язав Баранів. Ізсадив в руху чотирнадцять своїх «люйсістів» із запасовими кружками в торбах і заліг із ними за високою, порослою сухими бур'янами межею обабіч дороги. Покинувши Бараніва, йдем риссю дальше. Будьоновці здоганяли нас теж колоною. Задивлені за нами, попали під вогонь чотирнадцяти кулеметів з віддалі кількадесять кроків. Перший ескадрон поліг майже весь. Злякавшись такої несподіванки, полк повернувся і дав драпака. Затримуємся і посилаєм тачанки за «люйсістами». Баранів привіз із собою ще й раненого будьоновця. Той оповів, що червоні приймають нас за донців-будьоновців, що перейшли на бік Махна. Даний приказ — щоб там не було, повертаєм увечері в напрямку Голованівська. Відпочивши перед ранком пару годин, знову міняєм напрямок. Та пополудні будьоновці — оба полки разом — знову вже насідали нам на хвіст. Перемучивши коней, дають нам ніч відпочити. Удень знову перегони, гонимося й наступної ночі. Так, з короткими перервами, кілька днів і ночей. Беремо нарешті махнівську тактику і останками сил робимо за добу майже стокілометровий зикзакуватий перехід. В'їдливі наганячі загубили наш слід.

* * *

Відпочиваємо в селах на межі Уманщини й Поділля. Ховаємо старанно правдиве обличчя і для святого спокою не зачіпаємо навіть чекістів, що самі в руки лізли. Та одного дня таки не втерпіли. Стояли у якомусь селі над Ятранню, як сам приїхав у гості до нашого штабу районовий уповноважений Чека. Правдивий москвич — душа на распашку. Привіз самогону, захотілося йому випити з «доблестними будьоновцамі»... Може був би собі випив і поїхав дальше — так захотілося йому, п'яному, похвалитися, як то він майстерно з «бандитами» петлюрівськими розправляється.

— У мене, брате, — московщив він, обнявши Хмару, — нема, щоб бандит не признався, що тільки схочу.

— А що — б'єш?

— Бити — це дурниця! Не кожному биттям язик розв'яжеш. У мене в Чека — льох. Зовсім теплий льох. Я в ньому тримаю — ха-ха-ха! — звичайну величезну стару свиню — у куркуля забрав. Жерти їй не даю нічого. Так раз на три-чотири дні кавалок м'яса вкину, щоб не здохла. Розумієш чому м'яса? — Ось слухай. Як попадеться в руки який бандит, — не хоче признаватися. Я його увечері туди... до свині... А вона здичіла вже зовсім — розумієш? Бандит думає — ха-ха-ха! — хто зна який звір! Розумієш? Зовсім темно! Як вона його поганяє там по кутках, як огризе йому — ха-ха-ха! — пальці та литки — кричить: «Заберіть мене звідси — все, що хочете скажу!» Правда, ловко — га?

Або — у повітовій Чека, та й всюди — стріляють. На кожнього бандита набій, дураки, псують. Шум роблять. Крови, мозків наляпають... Пощо це?! У мене в містечку ніхто ще вистріла в Чека не чув! А бандитів, брат, нищу без кінця!

— Щож ти їх ріжеш, чи вішаєш?

— А ось — дивись! Власний винахід!

Чекіст витягнув із-за халяви патичок, щось ніби «юрок» до в'язання снопів. Потім виняв із кишені сплетений з тоненьких ремінців шнурок із зв'язаними разом кінцями.

— Бачиш? — От тобі цілий інструмент! Ані шуму, ані крови! Отак заложив шнурочок на шию... — Чекіст одягнув собі через голову шнурок. — Заклав сюди паточик... Покрутиш кілька раз — і готовий!

Хмара, що уважно слухав, встав.

— А-ну-ну, чекай, як то робиться — хочу добре придивитися.

— Ну, кажу-ж тобі — отак! Сюди закладається, а отак перекручується...

Хмара взяв у свої руки патичок і легенько закручував петлю на шиї. Потім крутнув із силою раз, другий, третий...

Чекіст вхопився руками за шию, захрипів, посинів, вивалivши язик, і з хрустом горлянки та позвонків визяпнув духа.

Потримавши якийсь час для певности, полковник пустив патичок і посміхнувся.

— Дійсно добрий спосіб... ні шуму, ні крику...

Знявши «інструмент», заховали уповноваженого під ліжко й закликали з другої хати чекіста, що поганяв коні у бричці, що нею уповноважений приїхав. І той відійшов без шуму і крови на лоно Авраама. Потім оба тихо пірнули під лід Ятрані, а на бричку поставили кулемет.

Може хто бачив, як несли в мішках трупи і вкидали їх в ополонку, може який тайний чекіст упізнав коні й бричку свойого начальника, але зникнення уповноваженого розмаскувало нас і знову стягнуло на наш полк червону кінноту, тим разом вже «котовців«.

Знову почалися виснажуючі нічні переходи, знову нервуючі напади і сутички. Кілька разів обстрілювали нас із лісів місцеві повстанці, та ми уникали контакту з ними.

Хмара хотів вести полк до Чорного ліса, щоб відпочивши добре, йти знову в якийсь рейд. Терещенко, що був тепер за начальника обозу, підібрав собі однодумців й запекло «агітував» в полку, щоб іти закордон, на об'єднання з українською армією, тим більш, що до Збруча було вже нам ближче ніж до Чорного ліса.

Знаходило це живий відклик в душах перемучених партизанів і козаки почали натискати на полковника, щоб вів їх за кордон. Хотілося закордон, до свойого війська Загородньому, мріяв про те Баранів. Не від того були і ми з Чорнотою. Стримувало нас те, що не мали дозволу від отамана Холодного Яру, — виправдували себе в душі тим, що як полк іде, то будемо змушені піти з ним. Вертатися з Поділля на Чигиринщину самій холодноярській кінноті було аж занадто небезпечно. Підемо за кордон, а весною, як наша армія почне знову операції, прорвемося з чорнолісцями знову до своїх, — заодно й зв'язкову службу виповнимо. Так ми собі з Андрієм міркували, та голосу в тій справі не забирали. Як Хмара постановить — так і буде. А чорноліський полковник, що влітку мав велику охоту пробитися до фронту, не мав тепер зовсім охоти йти до Збруча. Стримувала його непевність: — Де українська армія? Що з нею діється? Чуткам про ті переінформування, поповнювання і переозброєння для війни на весну чомусь не довіряв. Як лізли до нього козаки із розмовами

на ту тему — сердився.

— Ну чого скиглиш один з другим?! До весни недалеко! Почнуться бої, буде фронт — підем тоді пробиватися!

Та... до весни ще було далеко. А хлопці, що, хто другий, хто третій рік уже партизанили — були перемучені. Тиснули знову морози із завирюхами, а червона кіннота що-ночі, чи ранку випрошувала тріскотнею кулеметів із теплих хат і підганяла в походи, що й кінця їм невидно. До двох полків «котовців«, що лазили по наших п'ятах, долучився ще й полк «червонців» із чортівсько в'їдливою кінною батареєю гармат. Гнали нас Гайсинщиною вздовж Бога. Відв'язатися було важко, бо й місцевість для нас незнана, і «совєтськая власть» була тут вже зорганізована, — з усіх боків давали червоним відомости про наш рух.

Хмара заявив, що має вже досить Поділля. Треба випередити червоних на добрий перехід, а тоді звернути праворуч, ще один перехід — аби тільки коні витримали — і через Звенигородщину — у свояси.

Заночувавши ніби то у якомусь селі й розвідавши, що червоний полк у сусідньому дожидає на решту частин, що відстали, робимо вночі з сімдесять кілометрів. Переходимо дві залізниці й рано стаєм на короткий відпочинок вже на Липовеччині. Та ніхто не спішився притулитися десь, щоб передрімати годинку. Перемучені до краю партизани, довідавшись, що будем повертати назад до Дніпра, блукали по вулиці з сонними потемнілими обличчями і гуртками радилися. Прийшла до Хмари делегація — полк хоче поговорити з полковником про напрямок дальшого походу. На дворі мороз і заметіль. Нема мови про те, щоб на дворі «мітінгувати«. З тривогою в душі дивлюся на Хмару. Бо... так хотілося, хоч два три дні спокійно поспати. Можна, звичайно, і в землянці у Холодному Яру — та так до нього далеко! Втричі дальше ніж до Збруча...

Вислухавши делегатів, чорноліський полковник сонно поклав голову на стіл і, здавалося, забув про все. Йому теж хотілося спати. Добу, дві... Потім змучено підвів голову.

— Хай кожна чота пришле до мене сюди двох чоловік. Та хай всі козаки знають, що як вони потім скажуть — так буде.

Козаки пішли. Хмара втомлено оглянув нас усіх, що були в штабі.

— Це через тебе, батьку бородатий, козакам закордону забагнулося. Ти все про те торочиш і на стоянці, і на поході.

Терещенко підтвердив рухом голови.

— Казав, полковнику, і кажу, що це найкраще, що можемо зробити. Не для відпочинку, а... усіх повстанців і партизанів треба

за Збруч у регулярні частини гнати. Більше діла буде.

Полковник сказав скликати усіх старшин. Прийшли висланці з чот. Простора хата заповнилася вщерть. Хмара підвівся.

— Чую, що хлопці хочуть, щоб я вів полк за кордон, до нашого війська. Як би воно фронт тримало — повів би не вагаючись. Тепер не маю охоти, бо не знаю куди і кому на потіху заведу вас. Ходять чутки, що наша армія за Збручем переформовується і готовиться до нових боїв з червоними. А я думаю, що як би так було, досі б знали ми про те напевно, а не з чуток. Прийшли б зв'язки, кричали б про те большевики у газетах. А то ніхто нічого — якби не існувала. Чи ж не краще заждати поки напевно справа виясниться?! Потомлені усі?! Та я не залізний. Підем до Чорного ліса — відпочинем. Досі не питався я в полку, куди він хоче іти. Куди вів — туди йшов. Та коли вже так справу поставлено — будем «мітінгувати«. Говоріть свої думки. Послухаю, як не засну.

Говорив Терещенко. Недовго. Та переконливими у його мові були дві речі. Оповів, що зустрічав на Запоріжжі полонених, що вертались із Польщі. Оповідали, що українську армію у Галичині на власні очі бачили, із старшинами і козаками розмовляли. Поповняється і переформовується... Польща теж, на весну, ще до війни готовиться. А зрештою — чим ми ризикуєм?! До Збруча залишилося нам коло двохсот кілометрів. Хай на чотири, хай на п'ять днів ходу, щоб коней не різати... Шкода вже завертати. Перейдем кордон, не сподобається — відпочнем тиждень і гайда знову на Україну...

Нікому в голову не стукнуло, що «закордон» — то не Чорний ліс. Не сподобалося — наплювать!

Говорили старшини та представники чот. Власне, говорила за них сама втома, говорило бажання відпочити, бажання вилізти з неспокійного партизанського життя і воювати вже у війську, маючи ворога перед собою, а не з усіх боків. Просили усі полковника, щоб вів за Збруч.

— Ну, як мітінгувати — то вже по всім правилам, — намагався усміхнутися Хмара, — хто за тим, щоб за кордон — піднести руку!

Піднесли руку всі до одного. Повагавшись хвилину, підносимо і ми з Андрієм.

Полковник викинув останній «атут».

— А шож то ви, панове, думаєте — що піти за кордон — то із Чорного ліса на Херсонщину?! Понад кордоном червоні частини стоять. Ціла армія, напевно...

— Проб'ємося! — Загула відповідь.

— Пробитися, звичайно, можна, але треба добре місцевість

знати. А я в свойому житті на Поділлі ніколи не був. Хто із вас знає?

Хочу сказати полковникові, що пригранічні повіти знаю, та Терещенко мене випереджує.

— Не турбуйся, полковнику! Місцевість знаю добре — увесь дев'ятнадцятий рік там товкся. Покажу тобі дороги поміж лісами до самого Збруча.

Хмара обернувся до Терещенка.

— Твоя душа перемогла, ти знаєш місцевість — від сьогодні ти командуєш полком і ведеш його за кордон. Я тобі за помішника буду.

Терещенко спробував відпекуватися, та Хмара від свойого рішення не відступив.

Щоб не прогаяти з трудом здобутої віддалі від червоних, не затримуємося довго на відпочинку. Вирушаєм із села на Схід і, поблукавши по лісових і полевих дорогах, беремо курс на Захід. Червоні того дня нас не догнали, можливо що й слід згубили. Та другого дня підвечір, відпочивши вже цілої пів ночі, зіткнулися, між Немировом та Брацлавом, з новим полком ворожої кінноти. Видно був теж поінформований про «бандитів» у будьоновках, бо не задовольнившись тим, що ми, порозмовлявши, мирно розминулися з його роз'їздом, ув'язався за нами. Та, чи не був певний своїх сил, чи не мав певности, що ми не свої — до бою не рвався. Йшов слідом, заховуючи всі міри охорони себе. Щоб відірватися від нього, робимо знову довший нічний марш. Рано, коло містечка Красного, під'їжджаєм до високої могили полковника Нечая, що стоїть при дорозі. Їдучи попереді коло Хмари і Терещенка, оповідаю їм історію, що чув її колись у Красному. На тій старій могилі славного козацького ватажка стояв новий хрест-пам'ятник. Не був то пам'ятник Нечаєві. Місцевий поміщик — поляк, на землі якого стояла могила, завіщав перед смертю, щоб поховали його на Нечаєвій могилі. Ну й поховали. Поставили, хрест, що за життя його ще собі дідич приготовив. Другого ранку знайшли тіло поміщика на полі коло могили, а могила засипана і хрест нерушений — все на місці. Пішла чутка: — Нечай викинув... Не приймає у сусіди. Хто знав, чиїх то рук робота — мовчав. Поховали там само вдруге. Вдруге «Нечай викинув«. Поховали втретє — поліція варту поставила. Вночі почало щось лякати, поліцаї втекли, а «Нечай — втретє викинув»... Тоді рідня, для святого Спокою і щоб волю покійного не дуже нарушити, поховала дідича біля могили, а хрест із написом так на могилі й залишився.

Як порівнялися з могилою, Хмарі забагнулося вилізти на неї, оглянути хрест. Полк затримався. Видряпуємося на Нечаєву

могилу цілою пачкою, та там відразу зацікавив нас не хрест, а що інше. За могилою лежав притаївшись хлопець, в старенькому кожушку, з-під якого виднілися ноги у штанях із англійського військового сукна й дірявих чоботях.

Спускаємося до нього.

— Ти чого тут лежиш? Хто ти такий?

— Я звідціля, з Красного. Ходив до сестри у село. Ночував там — тепер вертаються.

— Ой, мой, брешеш! Вимова у тебе полтавська, а чоботями своїми ти вже здалека б'єш... Покажи документи!

— Я не брав із собою. Далебі, товариші, — я із Красного.

Це, нечуване на Поділлі «далебі», видавало його походження з головою.

— Чого ти сховався за могилу?

— Бачу — кінниця їде, думав, що банда яка. Сховався, щоб кожушка та шапки не забрали...

— Маєш при собі зброю?

— Ні, не маю нічого, прошу дивіться! — розщепнув хлопець кожушину, одягнену на саму брудну сорочку. Ми вп'яли очі у щось, ще нами не бачене: на поясі штанів був ґудзик. Звичайний, великий металевий ґудзик із... українським гербом - тризубом. Серця наші тьохнули... Дезертир з української армії! Зараз будемо знати, що з нею! Той ґудзик, що не існував ще як емблема регулярного війська за наших часів — засяяв для нас стома сонцями.

Хлопець, зауваживши до чого ми приглядаємося, зблід і певно проклинав у душі ту годину, коли не звернув уваги на ґудзик, забув його відрізати й пришити інший.

Хватаєм хлопця за руки і тягнемо, переляканого, на дорогу і до полку.

— Ти петлюрівець? Ідеш із-за кордону? Признавайся, брате, — не бійся! Ми ж свої! — Партизани!

— Ні, товарищі! Далебі, ні! Я від сестри...

На шляху показуєм старшинам і козакам той ґудзик на штанах. Ізскакуючи з коней, всі розглядали його, як найбільшу в світі рідкість. Розгублений хлопець не міг, певно, переварити в своїй голові, чого «будьоновці» так тішаться, побачивши дурний ґудзик, відрізаний від плаща і пришитий за відсутністю іншого до штанів. Вістка про ґудзик на штанях передавалася з уст до уст по колоні. Під'їжджали глянути на нього із дальших чот і трійок.

Холодноярський бурлака Худолій, полтавець, під'їхавши, приглядався не до ґудзика, а до обличчя його власника.

— Як би морда трішки грубша була — чисто мій товариш з Костя Гордієнка полку... А може то ти Грицю — тільки схуд?

Гриць закліпав очима, потім вчепився в Худолія, стягнув його з сідла й розревівся в його обіймах. Розговорившись, Гриць упізнав ще не одного козака й старшину з інших частин, що разом з гордієнковцями були на фронті. Переконавшись, що ми не червоні, радів нам не менше, ніж ми йому. Заморозивши бідного Гриця — розглядаючи при розщепнутому кожушку його ґудзик — направляєм свою нетактовність. Знайшлася в кобурах чарка міцного самогону — загрітися, знайшлося сало-хліб. Дріжачи від зворушення, Гриць заїдав чарку і голод, а ми стояли біля нього і кожний лякався в душі запитати його про те, що нас мучило. Нарешті Терещенко, що нервово куйовджив свою велику чорну бороду, відважився.

— Слухай но, козаче... Ти давно з війська?

— Як з Ланьцута втік — третій тиждень.

— Ну... і як там наше військо? Що поробляє? Серця у нас тьохнули, завмерли...

— Ну, та інтерноване... У таборах.

— Гмм... Інтерноване кажеш. Щож то за мудре слово таке?! Уміжнароднене тобто — чи що?

— Ну, в таборах. За дротами. Вроді, як би полонені, а тільки не полонені — а інтерновані.

Терещенко замотав пасмо бороди на палець.

— Т-ттак... Ну, а ґудзик отож у тебе — від урядової військової уніформи — ні?

— Та ґудзики носять. І відзнаки носять. Тільки зброю забрали.

Довкола зітхнули. Терещенко смикнув пасмо бороди, аж затріщало.

— Ну, а коні як?

— І коні забрали.

Партизани тривожно зашепотіли. Терещенко заламав бороду об груди.

— Ну, а як же, на весну готовиться щось — ні?

— Та... говорили старшини у таборі, що весною повстанці большевиків розіб'ють. Тоді й нас на Україну відпустять, віддадуть нашу зброю. Ну, а мені не хотілося дожидати. Дурійка за дротами чіпляється. Утік, щоб до повстанців приєднатися. У таборах — кожний про те тільки й мріє.

Стоїмо коло Гриця задумані, з спорожнілими серцями. Сумні новини передавали на шляху з уст до уст, із чоти в чоту...

Терещенко розпушив пальцями бороду.

— Панове старшини! Звести полк півкругом до могили!

Штаб виліз на верх до хреста. Як полк в густих лавах оточив півкругом Нечаєву могилу, Терещенко коротко з'ясував

положення. Скінчивши, підніс руку.

— Хто за тим, щоб іти за Збруч, здати коней та зброю і відпочивати за дротами — руку з шаблею до гори!

Партизани понуро мовчали, схилившись у сідлах. Ласкаво потріпували по шиях чотириногих бойових товаришів.

— Хто за тим, щоб вертатися і — поки наша сила — бити ворога?!

Лави заворушилися. Блиснули на сонці клинки шабель. Всі до одного...

Терещенко обернувся до Хмари.

— Пане полковнику! Віддаю назад у твої руки полк. Мені дозволь, по давньому, тачанками кермувати.

Змісця повертаєм на Схід. Гриця поки що на тачанку примостили. За Красним розігнали з пересердя на чотири вітри червоний полк, що згубивши нас, намагався догнати. Зарубали із півсотні «котовців«. Поховали на скору руку при дорозі дев'ять своїх убитих і рушили дальше. Гриць передягнувся, озброївся і сів на коня. Лише ґудзик від його старих штанів я відрізав і сховав до своєї адьютантської торби, — в Холодному Яру показати...

Бог перейшли по льоду, вище попередньої переправи і взяли напрям на Таращанщину, щоб уникнути зустрічі із знайомими вже червоними частинами. Перевтомлені й обізлені, перемелюємо шаблями все живе червоне, що попадалося під руки по дорозі.

На Таращанщині натрапляєм на мале село, так щасливо положене між лісами далеко від великих доріг, що ні за світової війни, ні за «громадянської» — не бачило ще в своїх хатах війська. В тому, забутому Богом і совітською властю селі, дозволяєм собі неможливий «люксус«: відпочиваєм цілу добу. Та другого дня вже гупали по селі гармати «червонців«, що таки відшукали наш слід. Йдемо, відбиваючись, на Черкащину.

По дорозі, відчепившись вже від «червонців«, що погналися за якимось іншим партизанським загоном, розганяєм червону піхоту, що облягала велике село Мелин. У Мелині була міцна повстанська організація, щось на зразок холодноярських сіл. Захоплюєм без коней і упряжі дві вкопані під селом гармати, що цілу добу вже обстрілювали село. Мешканці Мелина добре озброєні, оточили село окопами, колючим доротом, перевернутими до гори зубами боронами і не впускали до села «совєтской власті».

Гармати стріляли запальними стрільнами і поважна частина села вже була спалена. Та мелинці — правдиве гніздо роздратованих шершнів. Видобувають рештки майна з-під згарищ, переносять його до уцілілих хат, зносять під спалену церкву своїх убитих, але піддаватися червоним ще й думки не мають... Усі

мужчини, навіть кілька жінок і дівчат — з рушницями. Нарікають на сусідні села, що обіцяли виступити проти червоних і злякалися. Мала мединська «січ» досить гарматних набоїв, зложених місцевими артилеристами царського ще війська, по фаховому, в бліндажі. Мала й одну гармату з поломаним замком, до якого бракувало частин, між іншим і пружини з ударником. Стріляли, закладаючи у замок грубий цвях, б'ючи по ньому молотком на довгому держаку. Село мало кілька власних старшин різних родів зброї, між ними сапера і гарматчика. Боронилося по фаховому, чого не можна було сказати про двадцятикількагодинний наступ двох полків червоної піхоти. Кільканадцять полонених, між ними й одного командира, що їх мединці захопили підчас нічного випаду із села, не вбивали; тримали у двох хатах, як заложників.

Віддаєм завзятим оборонцям села захоплені червоні кулемети і гармати. Затягнувши їх до села, мединці глянули на майбутнє ще веселіше. У селі панувала чутка, що Петлюра з військом заняв уже Винницю.

На Черкащині вже не спішилися. Місцевість знайома, лісиста; в один ліс пірнув — в другому виринув. На початку третього тижня від зміни курсу із Заходу на Схід були ми вже у своїх холодноярських землянках. Хмара повів чорнолісців до Чорного ліса.

В землянках було все по старому. Лише килими ще більш потемніли та хлопці ще більш бородами пообростали.

Гриць, що пішов з нами до Холодного яру, та його, невиданий ще старими вояками українського війська, ґудзик з державним гербом — були «героями» у таборі. Грицеві наш табор подобався більш ніж ланцутський... Радів, що стрінув нас по дорозі, хоч, як признався, ще в Ланцуті мріяв, щоб добратися до Холодного яру.

Правдива вістка про українську армію впала чорною тінню на обличчя холодноярців. Гасла надія на визволення із Заходу; треба на власні руки і голови надію покладати.

Оповідаєм із Чорнотою Петренкові про нашу зустріч з «батьком» Махном. Петренко мав уже відомості про його дальший рух. Коло Канева Махно переправився через Дніпро на Лівобережжя. Лід для переправи тачанок і гармат був непевний. Закупили махнівці у селі солому, дошки, ворота, двері від клунь. Вірніше, забрали, не питаючи господарів згоди, але заплатили за все по-княжому. Застелили лід соломою, а поверх неї дощок наклали. Як тачанка чи гармата в'їжджала на лід, то зм'якшувалися вдари гостро підкованих копит, тай вага на ширший простір льоду розкладалася. Як перейшли усі, задній загін — вже під обстрілом червоних гармат— підпалив переправу.

Згоріла солома з дошками, «згорів» і лід.

Будьонівці почали переправлятися вище махнівської переправи. Частина кінноти перейшла щасливо, та провалилася під лід батарея гармат з кіньми. Ну а Дніпро в тому місці глибокий - шість будьонівців одного одному на голову треба ставити, щоби з два на поверхню виглянути... Побоялися дальше переправлятися, пішли у Черкаси на міст, бо у Каневі — ще Зелений спалив... Поки обходили, Махно вже десь до Лубень доходив, потім на Миргород завернув. Розбив свіжу будьонівську дивізію, що перетинала йому дорогу, скинув із залізниці під Сагайдаком два бронепотяги, що вийшли закрити шлях на Полтаву. Поки бронепотяги обстрілювали колони Махна, полк махнових донців-будьоновців «сховався» під їх прикриттям. Підібравши момент, донці вірвалися до бронепотягів і вистріляли їх обслугу. «Батько» пішов дальше понад залізницею, налякав смертельно Полтаву, потім завернув понад залізницею на Харків, наробив паніки у Харкові і пішов десь на Чернигівщину. Маслака з донцями відправив на Дон — козацьку революцію робити.

* * *

Вже на весну натикалося. Бруньки на корчах і деревах пухли, набирали соку. Радісно приглядалися до тих перших звістунів тепла лісовики. Розпукнуться, зазеленіють — цілий ліс хатою стане...

У березні розмовляли ми, лежали на лежанці, як до землянки в супроводі зв'язка із Мельників увійшов... отаман Деркач. Худий і блідий ще по загоєних ранах.

— Слава Україні!

Зриваємося усі й оточуєм отамана, про якого не знали, чи живий. Петренко здав йому рапорт із стану в Холодному яру і передав командування. Деркач розвинув і молитовне оглянув наш чорний прапор, що лежав на кілках, вбитих у стіну землянки. Давно вже й ми не бачили його розвинутим. Потемніло срібло тризуба у терновому вінку... Новими думками, новим змістом і значенням війнув у наші душі напис: «Воля України-або смерть».

Сидячи на поваленому дереві у лісі, обмірковуємо положення. Що знали ми — знав уже і Деркач. Та знав дещо більше. Бачився на Херсонщині з старшиною — зв'язком із-за кордону. Є там головний повстанський штаб — йде підготовка на весну. Старшина той оповідав рожеві речі про зацікавлення

закордону українською справою, про підтримку інших держав. Деркач відносився до того стримано, хоч усім хотілося в те вірити.

— Треба комусь поїхати, зв'язатися, роздивитися — як там, оповісти, як у нас... Глянув на мене.

— Поїдеш ти, Юрко. Тебе у війську ще не забули, та й скоріше зорієнтуєшся як там, і до чого. Чого можем сподіватися — чого ні. Тільки не барися. Щоб у квітні вернувся... Візьми із собою совітських грошей, а для заграниці — трохи золота. Документи впорядкуй собі підходящі. Щоб їхати напевняка і вернутися напевно.

В тому ж будьоновському однострою, з тими-ж документами адьютанта 84 полка, вибираюся вночі з Цвітної на Знам'янку і втискаюся до якогось військового ешалону, що йшов на Єлисаветград.

Їду за кордон, роблячи чималого «гака«, бо аж через Полтаву-Київ. В рукаві маю зашиту записку від Деркача до своїх людей, що служать у червоних військових установах у Полтаві, в другому зашито посвідку Холодного яру для «закордону«.

До Полтави пильно стережуся конторолів Чека, бо до документів адьютанта не маю свіжішої посвідки, чого і куди їду. З Полтави чуюся свобідніше. Маю вже акт військової лікарської комісії, що на представлення «команди виздоровлівающіх», ухвалила мені шеститижневу відпустку для поправлення здоровля після тифу. Маю посвідку «команди виздоравлівающіх», що «товаріщ Дрозд - адьютант 84 кавполка 1 конной армії» перебував, виписаний із шпиталя, в команді й на основі постанови лікарської комісії їде на шість тижнів, на поправлення здоровля, додому в... село над самим Збручем. Хоч на комісії я і не був, та документи були «правдиві», заведені навіть у реєстри. Можу сміливо чекістам показувати, аби лише з будьоновцями з тієї самої дивізії не зіткнутися.

У Гребінці пересадка. Сиджу два дні й ані мріяти не можна до потягу вчепитися, — де тільки можна вчепитися, вже на попередніх станціях хтось учепився. Сиділо й кілька будьоновців, що їхали із зброєю у командировку до Бердичева. Довідавшись заздалегідь, що вони із 14 дивізії, беру їх «під свою опіку«. Залізничний чекіст, до якого ми звернулися, щоб поміг всісти, не може нічого порадити. Сотки народу сидять на станції тижнями і атакують потяги. Одно нам поміг: за мої совітські тисячі роздобув ковбаси, хліба і самогону. Може просто відпродав те, що чекісти у «спекулянтів» відібрали. Сам випив і поїв з нами. За годину вийшов із телеграфної кімнати і відкликав мене на бік.

— Товариш командир. За півгодини прийде потяг особливого

призначення. Я вас туди не можу вмістити, бо вони на дверях кожного вагону свою варту мають. Не впускають нікого... але я тобі скажу по секрету... Вся «особливість» того потягу в тому, що ним їздять спекулювати жінки та свояки асів із київської губернії губчека. Як би я там крикнув у вагоні — то мене завтра вже нема на службі. Але ви що іншого... Будьоновців усі вони бояться... Збери своїх «братішек» і силою впхайся у вагон. Там не дев'ять, а чорт зна ще скільки може влізти. Сволочі, їздять розвалившись спекулювати, а червоному воякові нема де стояка проїхати. Як би двері були замкнені — то на ось ключ вагоновий.

Даю інструкцію «братішкам«, пояснивши в чому справа. «Братішкі» богохульне матюкаються і стискають рушниці.

Потяг — паротяг і два вагони першої кляси. Народ обліпив потяг, щоб вчепитися на буфери, вилізти на дах. З кожних дверей вогонів вийшло по два чекісти і, витягнувши револьвери, відігнали пасажирів.

Веду вісім будьоновців з наготовленими рушницями просто до вагону. Чекісти загородили револьверами дорогу.

— Куда?! Нєльзя! Здєсь «асобоє назначеніє»!

»Братішкі» роз'юшилися.

— Гроб... магілу... нєбєсную канцелярію! Ми на фронтє кров пралівaєм, а ви, сабакі, тут спекуліруєтє?! В срочную командіровку па дєлам красной армії нєльзя нам єхать? Сєйчас перестрєляєм і таваріщу Троцкому телеграму пашлйом — учінілі красноє правосудіє — і толькo!

Чекісти зблідли.

— Тіше, тіше, таваріщі. Так би сразу і сказалі, что в командіровку. Пожалуста... Здєсь два купе сейчас вам асвабадім.

У вагоні лише декілька осіб і кількадесять валіз, кошиків і пакунків. Розлягаємося з «братішками» на м'яких полицях і спимо до Києва. Для потягу «особаво назначенія» робили по телеграфу вільну лінію, затримуючи інші потяги.

Київ брудний, обдертий — як будинки так і неселення. Дірки від куль у вікнах і виставах — свідки минулих боїв — позатикані корками. В рідких, мізерних склепах — перші паростки «нової економічної політики«. За великими виставами Хрещатика — брудні онучі, чоботи, сінники. У великих склепах мешкали червоноармійці, робітники, різне шумовиння київської вулиці. Розвалившись у фіякрі, їде Хрещатиком якийсь «пуриц«, обвішаний зброєю, — увесь від ніг до голови, у ярко червоному: з червоного сап'яну чоботи, з червоного плюшу — може з буржуйської порт'єри — штани, з червоного сукна сорочка, венгерка і кашкет... Надуто витирає що хвилини носа — червоною шовковою хусткою.

Побродивши по сумних вулицях Києва, що аж просили кулеметних акордів — йду на станцію.

До кордону їхав три дні, переважно на тормозах товарових потягів.

* * *

Ще два тижні митарств і нарешті я у головному повстанчо-партизанському штабі.

Зо мною їхав ще піджилий дядько — повстанець з Полтавщини та якийсь підозрілий «батько» Вернидуб із Чернигівщини. З дядька годі було видобути слово про повстанні справи. Вернидуб оповідав по дорозі несотворені речі про велич повстанчого руху на Чернігівщині: багатотисячні відділи... сотки кулеметів... десятки гармат... Словом, «червоні вже у мішку — тільки зав'язати«...

Дядько скоса поглядав на грізного отамана Вернидуба і, як той вийшов на хвилину з переділу, нахилився до мойого вуха.

— Він такий повстанчий отаман, як я американський цар. Як не чекіст — то просто босяк якийсь. Я з ним назад не поїду — хоч би там що...

Приїхали тільки розсвіло. Йдемо головною вулицею.

Я, маючи золоті п'ятки, заздалегідь змінив свою будьонівську одіж на незвертаюче на себе уваги вбрання. Дядько був у полтавському кожусі і баранячій шапці. Вернидуб — у однострою студента київського університету, лише без наплечників.

Коло готелю «Брістоль» спинив нас якийсь панок.

— Ви з України? Так, уряд України тут, в Брістолю. Заходьте.

— Ми до повстанчого штабу.

— То прошу дуже — я вас заведу. Самі по адресі може не попадете...

Розпитуючи, чи скоро вже повстанці Україну очистять, веде нас. Показав на вхід до якогось ресторану.

— Тут. Вхід через ресторан. До побачення — у Києві.

Услужливий, чи то господар, чи кельнер ввічливо уклонився. Поінформував нас, що панове, «які мають тут повстанче бюро«, ще сплять. В недалекому дімку мешкає один із офіцерів, що вже виходив на двір. Розглядаюся.

Гмм... Вхід через ресторан. Досить мудро, бо як хтось заходить — не знати, чи до ресторану, чи до штабу. Але й досить глупо, бо як хтось захоче дивитися — то сяде собі в ресторані й

буде бачити, хто до штабу заходить.

Мої дорожні товариші йдуть оглядати місто. Я йду стукати до пана, що вже виходив.

Двері відчиняє молодий старшина в англійській шинелі.

— Ви звідкіль?

— Я з Холодного Яру.

— Моє поважання! Заходьте. Я називаюся поручник П.

Сідайте. Оповідайте, що там в Холодному Яру? Скоро вже повстанці Київ займуть? Правду сказати, вже осточортіло сидіти у тій Европі.

Кімната була завалена військовими мапами України. Великий стіл застелений кусниками полотна з начертаними на них мапками місцевости. Поручник зсуває їх в одну велику мапу.

— Я ще, знаєте, не спав сьогодні — цілу ніч креслив. Пильна робота. Так ви кажете — з Холодного Яру? Це — Чигиринщина. О, прошу, — ткнув пальцем в одну із полотняних, — це ваш район...

Туди за отамана районового Кузьменко піде. Може знаєте його?

— Ні, не знаю. Він не чигиринець?

— А, ні-ні! Він із... — назвав поручник місцевість, звідки походить майбутній отаман Холодного Яру і задоволене усміхнувся.

Ми тепер зовсім нову систему впроваджуєм у повстанчу роботу. Досить уже тієї безвідповідальної безплянової отаманії! Генерал призначив уже своїх певних людей, що переймуть владу в усіх районах. Бачите — показав на полотнянки, — Україна розбита на двадцять-шість районів, — в кожний піде наш отаман. Це я цілу ніч креслив на полотні для кожного отамана мапку його района, щоб, бува, за володіння не посварилися.

Поручник тикав пальцем у мапки районів і називав прізвища.

— Сюди той піде, сюди той, в цей район — той... Все певні здібні люди.

Я сидів коло стола, як би мене хто макогоном по голові тарахнув. Хотілося кричати: Чоловіче! Нащо ти мені це говориш?! Звідкіль ти знаєш — хто я?! Що я тобі сказав — з Холодного Яру?! А може я з ВУЧЕКА?! Таж ти тикаєш пальцем у життя тисяч, десятків тисяч людей!!!

Зареєструвався у начальника штабу — полковника Отмарштейна. Обережно випитав, що треба, приглянувся до посвідки і підписів. Сказав написати звіт і визначив годину приняття у генерала Тютюнника.

Пополудні я сидів за столом Тютюнника, що кінчав читати мій звіт. Вернидуб був уже принятий попереду-мене, і Тютюнник накрив дискретно верхню сторінку його звіту, щоб я часом не

прочитав чогось. Не здогадувався, певно, що Вернидуб давав мені читати його в ресторані цілий, щоб я сказав, чи добре написаний. Скінчивши читати, генерал пронизливо глянув мені в очі.

— Так ви кажете, що з Холодного Яру. А я кажу, що сумніваюся в цьому.

— А чому, пане генерале?

— Бо відомости про стан, які ви отут подаєте, не сходяться з тими відомостями, які я маю вже і то від певних людей.

— Якщо вони не сходяться з моїми, то дозволю собі посумніватися в їх правдивости.

Генерал нахмурився.

— Ви подаєте, що нема зовсім гармат. А я маю точні відомости, що є, і кулеметів втричі більше, ніж ви подаєте! І людей змобілізованих вдесятеро більше! І влада отамана Холодного Яру не звузилася в останній час, як ви пишете, до найближчих сіл, а поширилася на довколішні повіти! І штаб — не у якійсь там дурній землянці — а в Мотриному манастирі! Так, мій пане! Ви думаєте, що ми нічого не знаємо? — Ми знаємо все, що діється в усіх закутинах України. Скажіть краще, хто вас послав з такими відомостями і в якій цілі?

— Треба про це було питати, пане генерале, того, хто вам тамті відомости давав. Мене послав сюди штаб Холодного Яру і я, як його осаул, знаю, що він має та куди його влада сягає. А послали мене, щоб спитатися — чи буде якийсь збройний удар із Заходу, чи не буде. Як не буде — повстання будуть червоними здушені. Битися Холодний Яр буде до останнього, але лобом мура не розіб'єш. Штаб хоче знати, чого можна сподіватися, щоб відповідно пристосувати свою працю до подій. На його відповідальности — доля сіл і тисяч селян.

Тютюнник усміхнувся іронічно до Отмарштейна, що за сусіднім столом прислухався задумано до розмови.

— Ви чуєте, пане полковнику?

Отмарштейн мовчав.

— Пане генерале! Розумію вас, чому ви усміхаєтеся. Вам хочеться почути, що повстанці ось-ось вже в Україні владу захоплять. Вам хочеться вірити і ви вірите таким нісенітницям як оті, що написав вам Вернидуб — так, як ми донедавна вірили, що українська армія за Збручем переформовується, поповняється і переозброюється.

Генерал хвилину думав.

— Ви у якій дивізії в армії були?

— У Запорізькій.

— Поїдете до дивізії до табору. До Холодного Яру не потребуєте вертатися, бо туди інший чоловік має цими днями

піти. Ми тепер перебудовуємо всю повстанчу працю і напевно не буде так зле, як ви кажете.

— Знаю. Розбили на двадцятьшість районів і до Холодного Яру піде Кузьменко.

Генерал збентежено глянув на Отмарштейна, потім на мене.

— Як скажу хто говорив — це справи не поправить. А хочу вам лише сказати, що з призначення незнаного там чоловіка на отамана нічого не вийде. В кращому випадку його приймуть у свої ряди, щоб подивитися, що він вартий, в гіршому — повісять на дереві, як підісланого червоними провокатора. Посвідка з вашим підписом Деркачеві чи Петренкові нічого не скаже, як і оця моя посвідка з їх підписами — вам. Там більше буде для них підозріло, що я не вернувся, а прийде він. Щоб не згинув дармо чоловік, та щоб там не думали, що я попав чекістам в руки, я напишу і залишу вам записку до Деркача. А ви, тому хто буде йти — дайте її.

Тютюнник чухав чоло і дивився на Отмарштейна.

— Добре. На всякий випадок напишіть. Полковник дасть вам проїздні документи до табору. Ви гроші маєте на дорогу?

— Маю.

Генерал протягнув руку.

— Бувайте! Прошу вибачити за різкість. Відомости дійсно розходяться, а ми мусимо бути обережними. Ми це перевіримо. Якщо мені треба буде людей для повстанчої роботи, а будете мати охоту — то я вас з табору викличу.

Отмарштейн випроваджував мене, щоб закликати дядька-полтавця. Тепло стиснув руку.

— Загляньте коло шостої. Підем десь собі — я хочу з вами окремо довше порозмовляти.

За столом ресторану сидів Вернидуб і заїдав печеню. Припрошує сісти коло нього.

— Будь ласка.

— Вам генерал щось дав? — Мені ось... — показав з кишені пачку банкнотів. — Ви коли на Україну назад підете? Не казав генерал? Мені сказав, що за три дні. Завтра поведе мене представляти самому Петлюрі.

Іду до міста. Коло «Брістолю» зустрічаю колишнього Кам'янець-Подільського комісара Красовського, з яким познайомився в 1918 році у губерніяльного комісара Поділля — Степури. Пригадуєм собі часи, як з п'ятьдесятьп'ятою козаками із Кам'янця виганяли тисячні орди збольшевиченого московського війська. Запрошую його на пиво або каву.

— Не маю часу, приятелю, — на засідання «Ради Республіки» спішуся. Дуже важна справа сьогодні на порядку. Цікаві

міжпартійні й міжфракційні дебати будуть...

Знав добре Красовського, щоб не помітити насмішливої іронії, з якою говорив.

— А що саме?

—Земельна реформа, приятелю. Як землю селянам на Україні наділяти — з викупом чи без викупу... Бувайте! Бо без мене поділять...

О шостій заглянув до полковника Отмарштейна. Пішли з ним до каварні, сіли в кутику дальше від людей.

Розпитував мене уважно про всі дрібниці з повстанчого життя і руху. Мучили його питання, на які не вмів я йому відповісти. Чому штаб Холодного Яру не вірить у можливість перемоги над большевиками самих внутрішніх сил України, без збройного удару із Заходу? Чому важко об'єднати всі повстанчі відділи під одно зцентралізоване командування? Чому величезні повстанчі сили України не можна перетворити в національну армію, що захопила би владу в Україні й оборонила би її від червоної Москви?

Чому? Не знаю чому. Оповідаю свої враження пробутого між повстанцями й повстаннями. Останні враження з далеких рейдів по Україні.

Чи ж я знаю чому, як відкинути свідоміші повстанчі райони, повстання можна викликати лише тоді, як червоні приїжджають дерти «развйорстку«? Чому вони не обдирають всієї України відразу, лише пляново, частинами — це і без відповіді ясне.

Чи я можу знати, чому український селянин готовий боротися на життя і смерть з ворогом лише... під своїм селом — найдальше під своїм повітовим містом? Дальше — то вже «не його діло...» То вже діло Петлюри з армією, в існування і силу яких він свято вірить. Якби не те переконання — може б легше було зробити із повстанців національне військо. Може й здійсниться це, якщо збудеться «пророкування» «батька» Махна, що ще рік такої внутрішньої політики большевиків — і вся «савєтская федерація» перетвориться в суцільний внутрішній фронт. Наразі, це кепсько підфундаментована мрія. Українське село, готове збройне боронити свої стріхи, для всієї України дожидає визволителя із Заходу...

Пращаючись пізно увечері, полковник «потішає» мене, що як захочу вернутися до Холодного Яру, то він пізніше мені те залагодить. Наразі генерал і слухати не хоче, щоб я пішов поперед тих людей, що їх він посилає до Холодного Яру або разом із ними.

— Чи то, пане полковнику, тільки тому, що мої відомости про Холодний Яр не сходяться з тими, що їх штаб уже має, чи може й

тому, що в Холодному Яру мої відомости про «Захід» можуть не зійтися з тими, що їх принесуть вислані туди штабом люде? Отмарштейн сумно усміхнувся.

— Можливо, що і те друге відіграє певну ролю. Зідхнувши додав:

— Я на цьому пункті часто із своїми сварюся. Обстоюю думку, що «там» мусять знати голу правду, як справа стоїть. Колиж більшість обстоює, що там треба «духу додавати». Розмова з вами дала мені нові докази, що моя думка ближча до правди. Не знаю, чи поможуть.

При пращанні умовляємося, що прийду завтра коло полудня і одержу документи до табору.

Ночував у дешевому готелі. Другого дня ранком іду на ринок купити пару-другу білизни, потрібних до табору дрібниць. Біля одного склепу зустрічаю дядька-полтавця. Зрадів дядько зустрічі.

— Ото — сам Бог мені вас посилає! Ви по їхньому цвенькаєте. А я з тутешніми жидами розбалакатися не можу, не те, щоб поторгуватися якслід. Хочу дещо купити додому.

Іду з дядьком по склепах. Купив ременю на три пари дитячих та на пару жіночих черевиків, собі пришви, кілька метрів ситцю на блюзки та спіднички, ножі до січкарні, садівничий ніж, пару пильників, брусок косу гострити. Склавши куплене у мішок, з жалем оглядав крам у склепах.

— Ех і є ж тут усього! Чого хочь! А на що не глянь — усе б придалося. Дали мені трохи тутешніх грошей на харч. Та що харч! Купив хліба, огирків квашених — тай день пережив.

Ще й дві п'ятки золоті із дому зашиті маю. Можна б чимало накупити... Та дай Бог хоч із цим живому за Дніпро добратися.

— Коли назад виїжджаєте?

Дядько сховав очі.

— Та хто зна! Тижнів, мать, за півтора.

Бреше дядько. Поїде сьогодні-завтра. Його представляти Петлюрі не поведуть. Замало гармат і кулеметів має...

— Ну, як там? Договорилися до чогось путнього у штабі?

Повстанець байдуже махнув рукою.

— От — тільки час дармо прогаяв! Краще б був сіяння доглянув — погода он яка стоїть — золото! А так що! Ну побачився, значить, поговорив. Ми на них надію покладаєм, а вони на нас. Говорив дещо генерал. Та я потім у інтернаті з хлопцями із табору розмовився... Щось воно не теє. Не сходиться... Пращавайте!

Табор... Військові роботи... Та не довго. У 1922 році — знову в Україні, знову підпілля. В іншій місцевости, з іншим прізвищем і документами...

1922 рік — перший рік розквіту «нової економічної політики» Леніна, перший рік внутрішнього закріплювання влади большевизму в Україні. Нові обставини вимагали нових методів боротьби з ворогом. Хотілося довідатися про Холодний Яр, про долю товаришів. Та годі було туди їхати. Довідався згодом.

1926 рік — третій рік мойого перебування у слідчих в'язницях Винниці. Інші обвинувачення усміхалися мені розстрілом. Холодноярської сторінки з мойого минулого ГПУ не відкрило.

Лежачи на прічах 1-ої камери II відділу винницької в'язниці, прислухуюся до розмов в'язнів. Київський жид Фіма Салганік, що вже чотири роки крутив слідством, бо не мав великої охоти йти до льоху ГПУ по кулю, оповідає свої переживання в тюрподі київського ГПУ в осені 1922 року. Його уважно слухають арештовані урядовці, військовики, купці. Ще уважніше — перебіжчики-галичани, що перебігли Збруч до... «своєї держави».

Фіма оповідає:

— Було їх коло тридцяти. Говорили дозорці, що то всі були найголовніші бандити з Холодного Яру. Не могли їх ніяк виловити, аж поки не вдалося ГПУ піддурити їх. Підіслали їм агента ніби то зв'язкового від Петлюри й Тютюнника. Спритний «сексот» був, інтелігентний, документи відповідні привіз. Призначили збірку ватажків з усієї околиці вночі, десь у хаті серед ліса. А звечора ще до тієї хати прокралася група ударників-матросів із Києва і заховалася там. Як тільки хто зайде — зв'язали, рот заткали. Були б може більше ще пов'язали, та один, як кинулися до нього, вистрілив із револьвера. У лісі хтось дві бомби кинув — тривоги наробив. Вихопили пов'язаних і тихцем до Києва вивезли.

Сиділи в тюрподі від весни аж до осені, — не йшло чекістам слідство гладко. Вже й поговорювали дозорці, що скоро їх розстріляють.

Сиділи в двох камерах. На двір їх не випускали, двері відмикали лише, щоб їжу подати та «параші» забрати.

Одного ранку дозорець відчинив двері й подав бак із окропом на чай до камери, де самі главарі сиділи. Котрийсь приняв бак і з місця вилив окріп дозорцеві на голову. По такій купелі не зміг і крикнути... Втягнули його до камери, забрали ключі, револьвер, вдушили — і на коридор. Відімкнули другу камеру і всі разом на долину. На сходах скрутили другого дозорця, так, що й не писнув. Вскочили на долині у приміщення варти — захопили чотирнадцять рушниць, набої. Та начальник варти, поки вдушили його, вспів ще вистрілити. Варта на подвір'ї повернула кулемет на вихідні двері й тільки вони до виходу — відкрила вогонь по дверях. Вискочила з другого будинку вартова сотня, оточила

тюрпод. На двері — ще один кулемет. Вернулися вони назад на поверх. Забарикадували сходи, самі з рушницями до вікон.

Як вони уявляли собі ту втечу — годі зрозуміти! З-посеред міста, в білий день, вартова сотня, казарми близько, чекісти, міліція... А от заризикували, — не мали, правда, що й тратити. Надіспіло ще військо, оточують тюрпод, а вони з вікон кладуть одного по одному. Стріляють рідко, щоб кожен набій надармо не пішов. Тамті по вікнах вогонь відкрили з рушниць і з кулеметів. І в наші камери кулі летять. Полягали ми на підлогу — слухаєм, що діється.

Відмикають всі камери — «виходь хто хоче — тюрпод підпалюєм!» Та хтож на певну смерть із камери вийде?! Лежимо дальше. Двері відчинені — видно, що на коридорі робиться.

Підпалили сінники з тапчанами у своїх камерах. Почала підлога й вікна горіти. В тюрподі дим — віддихнути не можна. Певно думали, що під дим і замішання вдасться декому прорватися до міста. Тим часом прискочили автами пожарники, брандсбої у вікна — залили вогонь.

Знову бій коло вікон. Ті, що мають рушниці — стріляють; хто не мав — посідали на коридорі й розмовляють собі, якби зовсім не їх смерть дожидала.

Із чотири години «війна» серед Києва йшла. По одному переставали стріляти і ставали попід стіну. Один, такий похмурий, що стріляв найуважніше — обернувся.

— Чого перестали?

— Один набій залишився... — відповідають з усіх боків.

Зняв рушницю з підоконника.

— Чорт! А про товаришів — забули?! Ну, та я ще маю три набої... Чотири кулі в револьвері...

— Я для себе сам приховав — одізвався один із тих, що розмовляли і показав рушничний набій.

Похмурий відійшов від вікна і став у куті.

Вставали і підходили по одному.

Цілувалися з похмурим.

— Пращай, Андрію...

— Пращай, друже! Куди хочеш?

— Чоло...

Вистрілив у чоло.

Підходить другий.

— Пращай! Куди бажаєш?

— Серце...

Вистрілив у серце.

Вистрілив зайві набої з рушниці й револьвера. Залишилося ще декілька, що не мали зброї.

Розвів руками:

— Ну, а ви, хлопці, вибачте... Загарячкувалися — не залишили для вас. Візьмете у нас рушниці й без набоїв кинетеся на чекістів, щоб до льоху не йти.

— Ну, отамани, — усміхнувся похмурий до товаришів із рушницями, — ставайте. Хай я хоч раз вами покомандую. Загородній! У тебе револьвер?

— Револьвер і одна...

—Ставай проти мене, я собі теж у револьвері залишив.

Розцілувавшись із тими, що залишилися, та між собою — станули посеред коридора парами, один проти одного. Похмурий проти Загороднього, біля них — два найстарші отамани Холодного яру, за ними останні. Кожний держав однією рукою свою рушницю за спуск — другою направляв сам дуло товаришевої рушниці собі в серце.

— Ну — готово? — радів чогось Похмурий, — Увага! Живе Україна! Раз! Два! Три!

Рівненька сальва — і шістнадцять трупів впало на підлогу.

Ті, що залишалися, забрали від мертвих рушниці. Тільки чекісти з червоноармійцями вдерлися на поверх, кинулися їм назустріч з кольбами. Порозбивали кільком голови, та ті, знаючи, що набоїв уже не мають, не стріляли, пов'язали таки живими. Побили сильно. Увечорі забрали до льоху. Оповідав потім дозорець, що сам Ріхтер повідрубував їм голови сокирою від дров. Вночі вивезли усіх і закопали. Не знаю, чи на Лисій горі — чи на Собачій тропі. І там, і там розстріляних ГПУ закопує.

Улучивши хвилину, розпитую Фіму Салганіка подрібніше, як виглядав «похмурий». Нема сумніву... Чорнота. Вічна пам'ять, побратиме!

* * *

Грудень 1930 року. Пересильна камера, так званий «звіринець» у київській Лук'янівці. Під стелею маленькі вікна, грубо заґратовані, щей затягнуті густою залізною сіткою. Грубезні мури стін, стеля — мокрі від видихів і випарів півтори сотні людей. Жадних ліжок там чи прічів не було. Був вогкий холод залізо-бетонової підлоги, а на ньому в перемішку сиділи й лежали різного віку селяни, що йшли на Соловки за колективізацію, робітники, арештовані за «опозицію» й «агітацію» проти влади, професори університетів і червоноармійці, священики, інженери з

фабрик, злодії з темних завулків міст, «шкідники», контрреволюціонери, «соціяльно небезпечні» і т. д.

Лежу в куті на шинелі, кинутій на вогкий бетон. Поруч мене Вітька Одноок — винницький злодюжка-уркаган із безпритульних, що втратив десь у бійці з міліцією одне око. В старих калошах на босу ногу, в дірявому кафтанику поверх брудної білизни — йде на... Соловки. Вдячний мені за декілька дрібниць-прислуг у винницькій тюрмі, Вітька радий услужити мені на кожному кроці, — готовий віддати мені свій кафтаник і лежати на холодному бетоні в одній білизні. Його «агітації» завдячую, що «еліта» «звіринця» — злодії й грабіжники, які, по праву сильного, захопили кращий кут камери — вшанували мій семилітній тюремний стаж і відступили «панське» місце під стіною. Все таки з одного, а не з усіх чотирьох боків штовхають, з одного, а не з усіх боків воші лізуть.

Я в дорозі солідно перестудився, трясло. Приємно було притиснути гарячу голову до мокрого холоду стіни.

Середину камери займало чотири десятки молодих селянських хлопців — комсомольців із Чигиринщини. Їхали на Соловки за... петлюрівщину. Голосно жартували, співали козацьких дум і пісень, що в них так кохалася Чигиринщина. Заспівали щось, від чого у мене серце тьохнуло. Співали не дуже складно уложену пісню-думу про... Холодний Яр. Згадували в ній Чучупаків, Деркача, Петренка, Пономаренка, Чорноту, Залізняка...

Не втерпівши — встаю і лізу між хлопців поговорити. Довідавшись, що я «петлюрівський» старшина — услужливо підстелюють мені дві свитки. Оглядаю обличчя — може яке знайоме.

— Співаєте та розмовляєте, хлопці, про Холодний Яр. Я за кордоном зустрічав людей, що були там. Цікаві речі оповідали... А ви може з тієї місцевости?

— Егеж. Та з тієїж. А тож із якої!

— І пам'ятаєте, як там бої були? Бачили Чучупаку, Деркача, Чорноту, Залізняка?

— А тож! Чому б не бачили!

— Я Деркачеві по тютюн до дядька Семена бігав...

— А я Залізнякові прислужував, коня годував, як він хворий до Мотриного манастиря приїхав...— одізвався барвистий комсомолець.

Вглядаюся в обличчя, щоб відшукати в ньому риси малого Івасика.

— А як він виглядав?

— Та як! От навіть до вас трохи подібний...

Усміхаюся, забуваючи про обережність.

— А може то я?

Івась скептично оглядає моє обросле обличчя.

— Ні — той був повніший, молодший. Його чекісти по дорозі застрілили, як до Петлюри у зв'язок їхав.

— А щож сталося з усіма ватажками Холодного яру?

— Що? Погинули. А то як інакше. Боролися ж бо до останнього. Декого піддурили чекісти — захопили. Була чутка, що отут, у Києві — самі дострілялися — у чекістів зброю видерли.

— Тай Василь Чучупака сам застрілився, як оточили його москалі на Кресельцях. — Одізвався другий. — Я ще малий був, а пам'ятаю як сьогодні, як того дня їхав він з кіннотою на Кресельці. Кінь під ним вороний — змій!

— То не кінь був — дурню — а кобила. Зірка називалася. Вона ж і в могилу звела. А як мав застрілитися — то кричав: «Готов нових борців, Холодний яре!» Атож... Я хоч не з Мельників — так мені батько оповідав. Був козаком у Холодному Яру.

— Ну і як, — усміхаюся до комсомольців, — готовить Холодний Яр нових?

Хлопці лукаво усміхнулися.

— Атож! Чому б не готовив!

— А за що вас забрали?

Знову лукаві посмішки.

— А от — казна за що... Задурно.

— А таки ж бо й задурно, — одізвався один, що досі мовчав. — Як би не співали та не базікали в осередку чого не слід, то й досі б усе добре було.

— А чогож ви, хлопці, у комсомол ішли?

Хлопці здивовано витріщили очі.

— Як то чого?! Таж і зброєю можна вчитися володіти, тай до шкіл усяких скоріше достанешся... А нам що! Язик поломиться, як Сталіна пославословим чи Маркса почитаєм? На паради з червоними прапорами ходили, а по кутках заховані жовто-блакитні мали.

Хлопці, пригадавши щось, зареготалися.

— Приїжджають до осередку паркомці з чекістами — бібліотеку чистити. Ідеологічно-шкідливі твори Троцького та Бухаріна забрати з бібліотеки. Випорожнюють шафу, а під книжками прапор: «Воля України-або смерть!» Вирачили баньки — по-о-ті-і-ха!

— Секретаря ячейки та ще трьох у Черкасах «пад стєнку» поставили, а нас усіх — на Соловки — білі медведі пасти...

Шкода, хлопці. Треба було обережніше. І Україні б ви придалися, як загориться, — тай Соловки — не мама.

Хлопці не журилися.

— А нам що! Хіба ми — то вже усі?! І без нас в Україні знайдеться кому на рушниці заграти. У нас он скільки попалили, скільки народу вигубили, — а й то ще знайдеться народу не на один полк. А хіба Чигирин — то вже все?! Он чуєте, що «служба» поспівує...— кивнув комсомолець убік кількох червоноармійців, що, збившись у гурток під стіною «звіринця«, тихо співали «А вже років десять, як козак в неволі...«

Одізвався комсомолець, що досі слухав мовчки, мрійливо дивлячись на стелю:

— А нам на Соловки, як накидають японці з ероплапів рушниць, як підем звідтіля на Москву, аж затріщить. Там же тепер друга Україна. Народу нашого — сила тьменна. Поженемо Сталіна у Дніпрі топити...

Було вже за північ. Дозорець давно кричав у визірку, щоб припинити співи й розмови. Та його резонно відсилали до чортової матері й ще дальше. Все таки «звіринець» помалу заспокоювався.

Потомлені в'язні засипляли. Йду і я на своє місце. Намагаюся заснути, та хіба заснеш, переварюючи в думках нові враження. Сусід храпів.

Обережно ступаючи між тілами по долівці, підійшов до мене не старий ще, хоч оброслий по самі очі бородою, чоловічина в селянській одежі. Як я розмовляв із чигиринськими комсомольцями, він мовчки лежав поруч і пильно вглядався в мене запалими вимученими очима. Пізніше відвернувся і не звертав вже уваги.

Добравшись до мене, нахилився і потягнув за ногу сонного Вітьку. Той зірвався і витріщив на нього своє єдине око.

— Чого тобі?!

Незнайомий простягнув йому щось завинуте у газету.

— На тобі, братішка, півбуханця хліба, кусок сала, десяток папірос і машеруй спати он там, на моє місце. Там тобі й мішок підстелений.

Не довіряючи ще, що йому не сниться, голодний Вітька вхопив дорогоцінний пакунок, кафтан, і поскакав на вказане місце. Незнайомий кинув на бетон свою свитку і ліг навзнак. Прислухавшись, чи спить другий сусід — повернувся до мене.

— Не упізнаєте, пане Залізняк?

— Ні. Та й я зовсім не Залізняк.

— Так-так. Важко пізнати... Змінився чоловік... Заріс ще до того... Оті хлопчаки — хоч не раз мене малими бачили, розмовляв не один зо мною тоді — тепер теж не впізнали. А я з ними у Черкасах довгенько сидів.

Вдивляюся у нового сусіда. Голос був знайомий, щей як

знайомий...

— Так не упізнаєте... А миж з вами ще у Кам'янці разом були і в одній землянці зимували. Я - С... Тепер інакше називаюся. Обхоплюю його за шию.

— Друже! То ти живий! — Оповідай як там дальше, без мене вже, було?

— Всяко бувало. Двадцятьперший рік у боях проминув. Були щасливі й нещасливі. До Холодного Яру ще й Цвітковський з полком кінноти прийшов. Червоні свої частини проти нас стягнули. Попалили села. На зиму — знову ми в землянки зарилися, — не багато вже нас було, тай не легко вже було і з харчами. Якось перезимували. У двадцятьдругому на весну хотіли знов рух робити. Приїхав весною якийсь професор бородатий. Привіз листи від Петлюри й Тютюнника, документи, все як слід. Довгенько його перевіряли та приглядалися. Нарешті повірили, що дійсно наш. Знав геть чисто все, що за кордоном діялося, людей всіх знав. Старшина, що до нас від Тютюнника прийшов — сам вислухував його — каже — правильно, наш чоловік. Закомандував він нам, щоб зібрати усіх ватажків з околиці на нараду — порадитися, як повстання підняти. Петлюра, мовляв, у союзі з поляками — весною знов на Україну піде.

Повідомили усіх, щоб вночі у хаті на Буді зібралися. А там чекісти засідку зробили і чекали: як хто зайшов у темні сіни-мішок на голову, зв'язали і до комори. Господарів — раніше пов'язали.

Як накинулися на Загороднього, що зайшов з револьвером у руці — той вистрілив. Почув Левадний, що надходив лісом — кинув бомби. Хто був вже у лісі й почув — не пішов.

Підрізали нам тим сильно. Ватажків забрали... Не багато вже й лісовиків та бурлаків залишилося — і ті гинули один за одним. Найдовше бурлачили по лісах ми із Д. та отой, що його з рейду привезли. Здичавіли вже були зовсім. На деревах спали, не раз коріння або ворону без соли їли. Полювали за нами завзято — та й ми не одного на той світ відправили. Прапори оба на наших руках залишилися. Носили ми їх на грудях, в дуплах переховували.

Червоні вже у Мотриному манастирі совхоз почали робити. Черниць виарештували та розігнали. А з ними — всеж було лекше. Все коли-не-коли, якась до ліса хліба винесе та в умовленому місці залишить.

На зиму кажу хлопцям: — нема що! Треба в світ вибиратися. Не хотілося Холодного Яру покидати — ой не хотілося! Все надію колисали — а може дочекаємося чогось?! Та мусіли. Спакували прапори у випорожнену кулю гарматню, загвинтили і закопали в

Холодному Яру. Троє нас тільки й знали де. Гриця вже розстріляли. Не за Холодний Яр — за іншу вже справу, цього року... Д... — поперед мене на Соловки пішов, а я оце попався і теж туди. Не відкрили нам Холодного Яру — за агітацію висилають. Хтозна — чи живі будем. Скажу ще хоч вам — де прапори заховані.

Нахилившись до мойого вуха С... зашепотів мені місце й приміти.

— Слухай но, друже... А як же останні — Хмара, Мамай, Кваша — що з ними?..

— Хмару в бою червона кіннота зарубала. При його боці згинула від шаблі й Катря. Бараніва, важко раненого — живим захопили — добили у Знам'янці на пероні. Левадний, ранений — бомбою себе підорвав, викосивши з Люїса півгрупи чекістів. Квашу — під Златополем убили — возили потім на страх по селах показувати. Вбили й Хоменка, Отаманенка... Семен Чучупака утік було з Мельників — на Черкащині потім священиком автокефальним був... До СВУ належав, — розстріляли цього року в Черкасах. Що з Олексою — не знаю, а Іван — у Києві вчився — арештували у потязі й скинули під колеса. Мамай — як припекло — утік із Плавнів до Катеринослава. Під своїм правдивим прізвищем, як Щириця, став професором історії в інституті освіти. Належав до СВУ, організував та виховував в національному дусі студентів. Викрили завдяки жінці... Хотів сина до себе забрати, щоб на борця виховати. Привезли до Черкас. Оце пару місяців тому, при мені на розстріл із камери забрали. Пішов старий спокійно. Попращався з нами... «Доживете — каже — привітайте від мене вільну Батьківщину. Для неї невільної я зробив, що зміг...»

Пошепотівши ще трохи, С... заснув. Надурно намагаюся заснути й собі. По тілі бігали струмки гарячки й вдаряли шумом у голову. Перед очима пробігали події, бої, образи смерти бойових товаришів...

«Готов нових борців, Холодний Яре!»...

* * *

«Живе Україна!»

Так, дорогий побратиме! Живе! Не тільки під сонцем! Живе у тих гарячих промінням, що незримо пливуть із ваших холодних кістяків у душі живих! В душі тих, що ростуть вам на зміну!

Думка побігла по дорогих, зрівняних із землею могилах в степах Херсонщини, в лісах і узгіррях Чигиринщини, над Дніпром, над Богом, на Лисій горі... Розтинала землю й приглядалася до стлілих кістяків борців... Шукала в них знайомих рис... Розрізала схил Холодного яру... Розгвінтила гарматню кулю... Жевріють на зм'ятому прапорі слова Пророка... «І повіє новий вогонь з Холодного Яру...»

Крізь віддихи й стони сонних в'язнів «звіринця» — почувся дзвін. Що це? Невже дзвонять в тюрмі на ранішню перевірку? Ні. То гуде дзвін Св. Софії — посилає тривожний зов по всій Україні. То тривожно гуде й великий Мотрин дзвін — скликає холодноярців на бойову збірку...

Ідуть зімкнутими рядами безконечні бойові колони... В селянських свитах, у робітничих і студентських блюзах, у комсомольських сорочках і червоноармійських шинелях...

Ідуть колони твердим кроком непереможних. Не лякають їх тюрми, ні кулі, ні голод, ні холод північних таборів. Полягли борці — воскресають в нових.

Ідуть колони тернисто-кровавим шляхом — до ясної великої Мети. Дорогу вказують їм могили тих, що на прапорах мали: Воля — або смерть.

1936 р. Багатківці — Плугів.

notes

Примітки

[1]

1-й (основний) курінь Холодного Яру мав чорний прапор з гербом України і написом з одного боку – «І повіє новий вогонь з Холодного Яру», з другого – «Воля України-або смерть!» і жовто-блакитний прапор з написом «Полк гайдамаків Холодного Яру».

[2]

Пізніше цю легенду я сам чув декілька разів від селян, з незначними варіянтами.

[3]

В селі Цвітній, з якого походив Пилип Хмара (дійсне прізвище), був сильно розвинений гончарський промисл. Цвітнянські гончарі розвозили кіньми свої вироби на продаж по теренах Київської, Херсонської, Полтавської губернії, заїжджали аж на Поділля, і одноразово виконували ролю далеких розвідчиків, привозючи відомості про своїх і ворогів з дальших околиць. Очевидно, хтось з них привіз був чутку, що до частин Зимового походу прилучилася вся Галицька армія і кубанські козаки, які утекли від Денікіна. Чутка ця незвичайно розповсюднилася і підносила настрої у повстанців.

[4]

Отаман Мамай, дійсне прізвище Щириця, з фаху гімназіяльний професор, старшина військового часу. Після здавлення большевиками повстань на Україні він, заховавши своє повстанське минуле, став професором історії в катеринославському інституті Народної Освіти. Був членом Союза Визволення України і організатором націоналістичної студентської молоді. Був викритий і розстріляний в 1930 році в Черкаському ҐПУ.

[5]

«Боротьбіст» – член партії «українських комуністів-боротьбістів», яку згодом большевики розігнали.

[6]

Згинув в осени 1920 р. в бою під Черкасами.

[7]

Пізніше на тій площі большевики поставили Піркові пам’ятник.

[8]

Помер у в’язниці від тифу.

[9]

Розстріляна в 1921 році.

[10]

Мій Абрек окалічів на ноги після того, як вирятуваний ним від смерти Гриб нагодував його на радощах через міру ячменем, не давши як слід прохолонути.

[11]

Підстаршина артилерії – «капраль».

[12]

Значно пізніше довідалися ми, що то зробив лубенський селянин, що служив кільканадцять років урядником царської поліції. Московський монархіст по переконанням, він ненавидів український національний рух і при першій нагоді «прислужився» своїм односельчанам.

[13]

На цьому місці дякую панові Іванові Лютому за лист із доповняючими інформаціями . Для читачів дозволю собі також навести уривок із приватної частини того листа: «Тепер отут, на Поліссі, гнемо карки, ладуємо дерево, але не тратимо духу і запалу. Живемо спогадами і майбутнім. Виховуємо дітей, навчаємо їх, щоб любили батьківщину й життя для неї при потребі не пожаліли».